

THE KĀVYAPRAKĀŚA

Calcutta Sanskrit College Research Series No. XV

Published under the auspices of the
Government of West Bengal.

Texts No. 10

साम्प्रतिप्रद्विकश्रीधरकृतदीक्या समेतः

काव्यप्रकाशः

SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

1961

Calcutta Sanskrit College Research Series

BOARD OF EDITORS

DR RADHAGOVINDA BASAK, M A, Ph.D., *Chairman*

DR SUNITIKUMAR CHATTERJI, M A., D.Litt. (Lond.)

PROFESSOR DURGAMOHAN BHATTACHARYA, M A., Kāvya-Sāṅkhya-
Purāṇatīrtha

PROFESSOR ANANTAKUMAR BHATTACHARYA, Nyāya-Tarkatīrtha

DR GAURINATH SASTRI, M A., D.Litt., *Secretary and General Editor*

THE KĀVYAPRAKĀŚA OF MAMMATA

WITH THE COMMENTARY OF ŚRĪDHARA

(PART TWO)

EDITED WITH INTRODUCTION AND NOTES

BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA,

*Professor of Sanskrit Language and Literature Department of
Post-Graduate Training and Research, Sanskrit College, Calcutta*

Published by.
The Principal, Sanskrit College
1, Bankim Chatterjee Street, Calcutta 12

Price : Rs. 20 00 only

Printed by
Sree Jogesh Chandra Sarkhel
Calcutta Oriental Press (Private) Ltd
9 Panchanan Ghose Lane, Calcutta 9

कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमाला — ग्रन्थाङ्कः १५

मामटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीपरकृतकाव्यप्रकाशविवेकाख्यटीकया समन्वितः

(द्वितीयो भागः)

उपोद्घातेन टिप्पणीसंयोजनवा च

संस्कृतमहाविद्यालयस्थगवेषणा विभागीयसंस्कृतवाक्य-

साहित्याध्यापकेन श्रीशिवप्रसादमहाचार्येण सम्पादितः

१८६३तमे शकवत्सरे कलिकातानगर्यो

प्रकाशितः ।

FOREWORD

In presenting part II of the *Kāvya-prakāśa*, the first part of which was published in this series as early as 1959, I have only to express my personal gratification that Professor Bhattacharyya has completed the task undertaken by him. I believe, the present work will also be received by scholars with as much benefit as the previous one.

In this connection I would like to inform all lovers of Sanskrit Poetics that it has been decided to bring out another edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Paramānanda, an outstanding commentator of Bengal. It will be published under the joint editorship of Professor Bhattacharyya and myself.

GAURINATH SASTRI
General Editor.

PREFACE

It is to be regretted that the second part of this work could not be published by the estimated time. This edition of the *Kāvyaśraṅkāśa* has been, in more than one sense, a venture of a new type. While the plan and the editor's commentary have been the fruits of study during my early years, the implementation of the former, as will be evidenced by a look at the nature and contents of the appendices has been a highly exacting work involving much labour and patience. I can only hope that scholars would kindly take to it with the earnestness that has been put forth for its preparation.

It is my bounden duty to express heart-felt gratitude to the Government of West Bengal, to the Board of Editors and to the Principal for having included this work in the Sanskrit College Research Text Series. To Pandit Dinesh Chandra Sastri and Pandit Nanigopal Tarkatirtha of the Publication Department, high praise is due, for the unfailing care the former has bestowed in going through the proofs and the latter for his ceaseless efforts in expediting the printing of the work. To my learned colleague Professor Durgamohan Bhattacharyya I am indebted for his tracing out a reference to *khalevali yūpa* noted in App. E. Pandit Siddhesvar Panchatirtha, the stipendary research scholar, Sm. Kripamayī Chatterjee Kavyatirtha, M. A., another research scholar in my department and my daughter Sm. Kalyani Bhattacharyya, post-graduate student, Calcutta University, have helped me in the preparation of the appendices. I have to express also my sincere thanks to the scholars, both foreign and Indian, who have, through their letters and reviews in research journals, offered a cordial welcome to the first part of the work.

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

POSTSCRIPT

No apology is perhaps needed in these days of stereotyped editions of popular texts labelled as critical by way of reiterating the importance and purity of the text of the *Kāvyaaprakāśa*, which because of its immense popularity right from the days of its inception, as much as for its terseness,¹ had been tampered with, either way, by omission and by addition as is evident from the emphasis on this item (especially in *ullāsa* X) by early commentators like Rucaka, Mānikyacandra and Śrīdhara.² They have noted with punctilious care this practice of tampering and have assigned reasons³ for rejecting

- 1 The *Śrngāraprakāśa* (of which the first part, containing *prakāśaś* one to eight is now available in print) shows in broad relief distinctness in method and approach from those of the *Kāvya pr.* in *ul.* II & V. Mammata's technique and manner have a pointed reference to *dhvani* and its establishment and relevance in his *alankāra* creed. As appropriate instances we would ask the inquisitive reader to refer to App C esp. in relation to pp. 25, 27, 154, 162-63. Bhoja's discursive and overelaborate treatment forms a striking contrast.
- 2 e. g. in Rucaka's *Saṅkṣepa* p. 68. अत गुणस्य मियायाथ युगपदुपपत्ति-मुदाहर्तुं पटनीयम्—'कमुयस्य दया...' इति, p. 68. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'धोयोनमधस्त्वजति... यौवनेने'ति पाठः; p. 69. कमेणेति प्रतीकानन्तरं 'मधुरि मरुपिर'... इत्येवं नतमिति...। अतैकस्यैव दानोपादानयोः... परिवृत्तिरिति पाठः। Śrīdhara invariably follows Rucaka in this respect. Vide fn. 28 on p. 68. दिसा for दसा (p. 148-154) and दुष्ट for कष्ट in the *vr̥tti* on the *Kāv. pr.* p. 187. are tampering of another type.
- 3 e. g. in the case of the *gāthā* अथा एतन् (p. 56. *Kāv. pr. vr̥.*) which is introduced in the commentary, following Rucaka, in Prākṛit original and with the remark तत्र वक्ष्येदन्त्येनोक्तं...; in p. 363. एवमिति... अतिरेकतो यथा—हरवन् विमन्... (Ruc. *Sark.* p. 64) and in the verse सप्रज्ञात्मता... (not in the text of Rucaka and Śrīdhara)

particular portions as forming a part of the original work. While we have taken all possible care to present the *Āvyaṣṭakāśa* text in its purity, there have been some lapses⁴ because of the copyist of the press copy for his depending on printed editions and not revising them always in the light of the commentary. This has been the case, mostly in illustrations, specially in those from traceable texts and occasionally, though rarely, in the *vr̥tti*, a notable example of which latter is furnished in pp 45 of the present edition, where the prevalent faulty reading *vede eva* has found a place for *vede iva*.⁵ That this latter, as it appears from the context, is the intended reading is evidenced by the author's furnishing illustration in the *vr̥tti* on *ādi*, included in the *svārāḍi*s of the extract therein.

It is often argued that such readings have been based on old manuscripts (*cirāntanapustakesu dr̥statvat*) but conscientious scholars do not require to be told that this term in these cases is more or less a misnomer. None of such mss evidences can take us to the time of the earliest commentators. The earliest *Kavyaṣṭakāśa* mss is dated 1158 A D (introduction pp. xiii) and belongs to the Jammu and Kashmir Sanskrit mss collection and is not easily accessible. We are not sure whether the Jesalmere mss (A) as noted in R. C. Parikh's recently published edition of the *Kavyaṣṭakāśa* is a transcript of this.

in that context. Somesvata who reads it in his text remarks on the verse (p 293) — एवमन्येष्वपि दृष्टव्यमिति वचनात् प्रति यत्पुष्पमेकं वक्षिष्येति वक्तुं सम्मत इति 'हरवदि'ति 'खच्छात्मते'ति चोदाहरणद्वयं ग्रन्थकारानिप्रायेण न भवति ।

4 For other such lapses *vide* p 76 (v 28) दन्तच्छेदवान्त for दन्तच्छेदपाण्ड . p 229-230 v. 260 कूर्पर for रूपक, p. 242 (v 294) प्राग्भा for प्राप्ता, p. 250 (v 310) धरणिधर for धरणिधर

5 The objections raised against this reading by Viśvanatha are hardly convincing and had been anticipated and met by earlier commentators like Śridhara (*vide* p 46 *kāv. pr. viveka*) in the manner of Bhoja. For a full discussion of this issue *vide* the present writer's paper on *A Passage in the Sabdya darpaṇa* (Poona Orientalist II 1946)

In any case the variants in the readings of this mss and of another mss belonging to the Gujerat Vidyā Sabhā dated 1289 A. D., are very valuable for testing the purity of the *Kāvyāprahāśa* text. Parikh's edition contains an exhaustive list of the differences in readings from those in prevalent editions (*ibid* Vol. II pp. 1-26.) It has been a source of great satisfaction for us to find that Śrīdhara's readings almost invariably agree with the readings in mss (A,) testifying to the care that the commentator has devoted to this item of his exegetical work. As prominent examples one may note *vede sva* in pp. 45, *arasaśramanī* (v. 60) in p. 105, *tanuvapuranyosau* in p. 320 and *sa'apahnūtī* in the *urtī* text in p. 347, where almost all the prevalent editions give wrong readings. Even Mānikyācandra, who was earlier than Śrīdhara and who occasionally indulges in discussions on readings, is not so scrupulous.

With respect to the text of Śrīdhara's own work we are not always on unassailable foundation. The paucity of the mss material (fortunately we have for the entire portion presented in the second part another mss (*kha*) which has been described in introduction pp. vii) and the manner of later commentators' references (they do not cite the text as a rule) have been serious handicaps in our way. Even in this part there have remained a few—a dozen or so—dubious readings, which have been marked as such in this edition. Śrīdhara's text, however, has helped us in improving upon the prevalent, and in many cases, defective readings⁶ of the *Kāvyāṅkāra* (of Bhāmaha), the *Kāvyādarśa*, the *Kāvyāṅkāra sūtravrtti*, the *Dhvanyālokalocana* (of which some examples have been cited already) and the *Vyaktiviveka*, to name only five of the promi-

- 6 *Kāvyāṅkāra* (Bhāmaha). 1 12-in *Kāv. pr. ut* (p. 185), where the reading shown is अरुविलसधर्माय गृह्ये दृष्टनाय च (the printed text reads अरुविलसधर्माय व्यापये.) Śrīdhara's reading is supported by Someśvara also, *Kāv. ād* II 201. निर्निमित्तसुखम् (in *Kāv. pr. ut* p. 370) one printed text reads—निर्निमित्त सुखं पुमान्. *Kāv. āl. sū. ut* (IV. 3 29) in *Kāv. pr. ut* p. 370 where the reading is यदि बोधमान्याद्येयं स्वामर्ष्यार्थार्थमिति तस्यायं (the printed editions read—यदि बोधमान्याद्येयं आद्येयं प्रतिवसितिलादि स्वार्थं) 1 The *Dhv. al. loc.* (p. 34) gives the same reading

ment works laid under contribution by Śrīdhara, of which a few appearing in this part are worth attention. In the case of the first work no early commentary is available for checking and Śrīdhara's readings derive added importance on that score. Someśvara's *Kāvyaṭṭhāśāṅketa* has similarly preserved such readings *entout* e.g. in one notable passage in the *Vyakṣiviveka*, where printed editions give a mutilated text.⁷ One passage cited from the *Dbv. āl. loc.*⁸ by Śrīdhara is another pointer where readers have been befooled by the printed text, and present-day scholars have had to look after guesses in arriving at the precise text where inadvertence on the part of a particular scribe (*lekhakavaigunya*) has resulted in an unpardonable error.

In the course of such restorations we come across missing links which fit in well but about which tradition may not be unanimous, e. g. in pp. 195⁹ of the present edition where the reading given is certainly better than that of the printed text, though a different commentator (Someśvara pp. 119) seems to support the prevalent reading. We say, seems to, purposely, for at the end of this citation in the latter work there is an extra sentence (*yaduktam.....*) and this is derived from another author (Hemacandra). This would perhaps indicate that he was using the *Vyakṣiviveka* but not citing it. For the general reader the missing link supplied by Śrīdhara is important for

7 *Ibid.* p. 143. केचित्तु धर्मिषमौभयात्मनो वस्तुन. प्रतिपत्तये पुनः ॥ एव शब्दस्वरूपस्य सर्वनाम वाच्यस्य वाच्यमपि गतं मोक्षं तत्राप्यनभिहितवाच्यत्वमिच्छाह. १ यथा द्वयं गतं सम्प्रति...अथ कपालिराध्यो धर्मिषमौभया... Here the reference is to the *Vya. vi.* (p 333)-where the printed edition leaves out ten opening lines and begins abruptly with the illustration द्वयं गतं...

8 *Kāv. pra viv.* p. 277. अनादिकाग्र्यविरहशान्तेन 'हृदयसंवादेन प्रतिपत्तुं प्रति स्वात्मावेशेन क्रमिति व्यापकत्वं' अकलुषोद्वेगशान्तेन च भावाकालुष्यं..... The portion within the inverted commas is missing in the printed edns. of the *Dbv. āl. loc.*

9 'न पात पाते हृत्पत्र शङ्कोर', तस्य ध्वनतामासलक्षणात्, पादान्तेषु बहुलं पुनरिति बहुसमूहोनात्तपि वगन्तविलकादाविष्यं शुद्धतानियमस्यान्यैरनादतत्वात्.' The portion within the inverted commas is not found in the printed edition of the *Vy. viv.*

another reason in as much as it cites a *sūtra* from a work on metrics that has not been handed down to us. This *sūtra* Śrīdhara repeats in another context (pp. 214). Śrīdhara's ideas on the fundamentals of metres¹⁰ and the incidental reference to rhythm and harmony as their criteria, testify to his acquaintance with that branch of poetic construction, to which like the Jaina metricist Amaraśāstra, he assigns a prominent place (*chandaḥ prathamamānusandheyam*) (pp. 7) in the matter of *kāvīśikṣā*.

The utilisation by Mammata of the views¹¹ of Ksemendra, the Kashmirian polymath, reputed to be a disciple of the great Abhinavagupta, is another evidence¹² of his earnest conviction in the importance of his self-imposed task. Here he ventures to side with a less-known author, discarding the view of the master critic Ānandavardhana (vide *uppanī* in pp. 237 & 262). Ksemendra's literary activity commences in the second half of the eleventh century. This fact strengthens the dating we have arrived at of the *Kāvya-prakāśa* (pp. xii introduction). The illustrations furnished by Naṇḍisādhū on the defects of the simile

10 c. g. *Kāv. pr. vi. p. 7* वाचा अन्वोत्सर्गोऽवच्छेदश्चन्द्रः, अन्वच्छिन्नाया वाचः काव्यशरीरेऽनन्तर्भावात् । अतगन्धिचूर्णं सौतृकलिकामासमयस्य ऽध्यासित्वं विन्ये गच्छेदपि पञ्चवच्छेदविशेषोद्भवैव वाचता सहवयाना विद्योतत इति च्छन्दः पदमाह्लादावच्छेदोपलक्षणप्रतिपादकपरं ह्लादनायेन च्छविना च्छन्दः शब्दस्माह्लादायनात् । प्रथममवच्छिद्य पञ्चादावापीहोपाध्या पदानि वित्तरक्षतामानीयन्त इति च्छन्दः प्रथममनुसन्धेयम् ।... , *Ibid.* p. 213-14 अथव्यस्ये मति इत्यतस्तत् स्फुटमेव, अथ्यतामात्रमूलत्वाच्छन्दसःअप्रव्यस्यमिति च द्रष्टव्यम् । एवं मात्ताश्लेषेऽपि । *vide.* for the contrary view Vāmana's, *Kāv. al.* 33; *pr.**Ibid.* p. 215. तुल्यशब्दोच्चारणविलम्बेन गुरुस्वरणकालकृत्वा मूर्यत इति लघोरपि गुरुकार्यकारित्वम् ।

11 श्री वि. च. (K. M. edn. p. 120)—यथा वा कालिदासस्य ऊर्मूलः.... । यत्ताम्यिकासम्भोगवर्षणे तिलोचनस्य भगवत्स्निग्धगदगुरोर्दुष्टं वैतानीकिरनेव परं प्रबन्धार्थं पुष्पाति । (*Vide Kāv. pr. vii. uppanī* 90. p. 257); *Ibid.* (p. 132)—यत्न मनोरमा रामा...अथ भगवता जन्तुहितमिनिविन्देन मोक्षक्षोपदेशेऽग्निनः शान्तरसस्य रागिन्नानिष्ठत्वात् सञ्जतनमनःप्रदाने बाल-शुचिहिम्ना श्रुतारोडभावनपुनरीते पर्यन्ते शान्तरसस्य सौतं ज्ञातविलिखित-प्रतिपादनपरिविदिष्ट परमपीचिलमुच्यै इत्यम् ।

12 (*vide Kāv. pr. vii. uppanī* 95 p. 262)

(*upamādosas*) have been closely followed in the *Kāvya-prakāśa*. The verse *bā nrpa bā budba...* (v. 223) which is interpreted by commentators as having reference to the death of a prominent ruling king, might be suggested to relate to king Anantadeva of Kashmir, who is eulogised in almost similar terms by Ksemendra¹³ in his *Aucitya-uscāracarcā* and *Suurtatīslaka*.

The establishment and vindication of the theory of *parivrttisabātvāsabatus* (pp. xxv introduction) by Mammata has led him to discuss the cogency of the views of the opposite camp. These views, it is believed in tradition, got a strong support from Rājānaka Tilaka, the father and teacher of Rucaka and the author of the noted work *Udbhataviveka*, of which no mss are available. Rucaka himself also was a staunch advocate of this view like his father. The anonymous commentary on Udbhata's *Kāv. al. sār. sam. (vṛtti)* published in the G. O. Series, Baroda has a few passages reminiscent of the language and tone of argument of the *Kāvya-prakāśa*. The mannerism in expression there (*styevamadī suayam uscāryam, Kāvya-pr. p. 313*) is an echo of *its uscāryametadvividbbhina tu jhatsyevasūyitavyam*. (Vide our paper on Hemacandra and the Eleventh Century Kashmir Poetists, *Asiat. Soc. Lett* vol XXIII no. 1. p. 125 fn. 38), a form rendered memorable by Bhatta Mukula in his *Abb. vr. matr (etaccā vidvadbbhīb..... amystavyam. p. 21)*. As we have dwelt on this subject in another paper some years ago, we need not dilate on it here. We hold that it is very likely that Tilaka was a contemporary, though an earlier local contemporary of Mammata¹⁴. The literary career of Rucaka is assigned to commence

13 श्री वि. न. (K M edn p. 160)—यस्यासि परिवारकृत्तुगुणनम्रह्यात्तसील-
ध्रुते सर्वस्यावनेन येन नितरी प्राप्ता विशेषोक्ति । आरा शीतलता
नयलविरत यस्य प्रतापानलस्य धीमदनन्तराजपुते ॥, सु ति. (K M.
II p 54) इत्येविलप्रचुररचना ..व्यक्ति दर्शिता समक्षे । सेमेन्द्रेण प्रणयि-
विपदा हर्तुराध्वर्यवर्तुर्भूयद्रतुर्भुवनजयिनोऽनन्तराजस्य राज्ये ॥

14 "The G. O. S edn of the *Kāv. al. sār. sam* is accompanied by the commentary *Vṛtti*, which on internal evidence seems to be a work different from and less authoritative than Rājānaka Tilaka's *Viveka* " (pp 125-126) "The reference is damaging

near about 1135 A. D. We know that the *Kāv. pr. saṅkṣeṭa* was his earliest work (and a premature work too), for Jayaratha (*Al. sar. sam.*) holds that on some issues he subsequently changed his views. It would not be improper if we aver that Tilaka propounded his views in his work near about 1080 A. D. so that Mammata can refer to them at the date we have assigned to him on other considerations.

There has been proposed of late a curious view that the *Sāṅdhvī-grahika*,¹⁵ the epithet by which Śrīdhara has been known to the

to the position of the *Vivṛti* (p. 40), if the passage काव्ये दोषगुणालङ्काराणां च शब्दार्थगततयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागः क्रियते (which it is not actually) is taken as the *siddhānta* and if the compromising weak attitude भवन्तु वा परमेवभूता उभयसातङ्कारा नार्थस्येति विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्न तु गठित्येवास्त्वित्यम् (the latter portion of the passage is reminiscent of Mammata's statement (p. 313) and Rucaka's comment thereon. As Kane (*Sanskrit Poetics* p. 130) has noted, the ascription of the परिवृत्तिग्रहणादृष्टव view to Tilaka and the statement that Mammata used Tilaka's work (in the introduction to the G. O. S. edn.) are wrong. 'the truth is just the other way about'. 'The fact is that the *Vivṛti* (it is later than the *Al. sar.* and may be later than the *Kāv. pr. vivṛka* of Śrīdhara) is a compilation incorporating the views of prominent commentators like Prathārendurāja and Tilaka, both of whom are copiously cited'. (Extracts from our paper on *Hemacandra and the 11th century Kashmir Poeticists* in the *As. Soc. Letters*, vol XXIII, no 1)

- 15 *Vide Annals, B O R I.* vol. XIV. pp 250-257. and S K De—*Sanskrit Poetics* (2nd edn. 1960) pp. 187-188. One cannot but deplore in this connection the parochial and exclusive attitude of scholars which ignores the labours of previous workers in the field and at the same time bars out information at their disposal from mis-lying with them, even though solicited therefor. The complaints of His Holiness the Jagadguru of Melkote, Mysore given expression in the preface to his edition of the *Sṛṅgāraprakāśa* (chis 22-24) in 1926—उदारगुणसम्पत्तेर्भाषागाराधिकारिणः । एष सौजन्यशीघ्रता-

commentators of the *Kāvyaṣṛaṅgā* as well as to others, is Viśvanātha Kavirāja, the author of the *Sāhityadarpaṇa*. This view has not cared to examine whether the points raised in Śrīvidyācaktavartin's observations on the views of the *Sāṅdhivigraha* have any relevance to be pointed out threadbare in that way in Viśvanātha's two *Alaṅkāra* works, particularly in the *Kāvyaṣṛaṅgādarpaṇa* which is only known in one solitary mss. This the learned propounder of this theory has not seen, as is evident from his not knowing that in that work Śrīdhara as *Sāṅdhivigraha* has been referred to as one of the prominent early commentators of the *Kāv. pr.* The *Kāvyaṣṛaṅgāvivṛaka* of the *Sāṅdhivigraha* Śrīdhara was announced in the present writer's edition of Candidāsa's *Kāvyaṣṛaṅgādīpikā* published in 1933 and also in a paper on *A Forgotten Commentary on the Kāvyaṣṛaṅgā* some time after in 1934. Candidāsa was a younger brother of the great grandfather of Viśvanātha Kavirāja and an *upajīvyā* to him, on his own assertion. In his *Kāvyaṣṛaṅgādīpikā* that scholar has found fault with some of the views of Śrīdhara, the *sāṅdhivigraha*. In a very recent edition of a wellknown work on *Sanskrit Poetics* the same mistake has been perpetrated, though all the while the present edition of Śrīdhara's commentary (as published in 1958), which has dwelt on this issue, is noted therein. Viśvanātha's generally accepted date is towards the end of the first quarter of the fourteenth century. (This has been quite recently challenged by S. Rājaguru in his edition of that writer's *Candrakalā nāṭikā* though, as we think, without proper or convincing reasons, and is dated a century later than the time generally assigned to him) We cannot follow this noted scholar's ingenuous argument which makes Śrīvidyācaktavartin earlier than the end of the fourteenth century so as to be quoted by Mallinātha. As we have referred to the criticism of

मसद्दयाः सन्ति ब्रह्मदा ॥ are even now true to the very letter. It is gratifying to learn that the labours of that very scholar (it is a pity that he is no longer in the land of the living to see their fruition) have been the basis of the projected edition of this encyclopaedic work, (pts I—VIII, have been out. Mysore 1957) which, when completed, will supply a long-felt want.

Śrīvidyācaktavartin in our introduction (pp. 1u) we need not carry this point any further.

We have discussed about the date of Śrīdhara and described his commentary as the third in point of time of the available commentaries on the *Kāvya-prakāśa*. R. C. Parikh in his edition of the *Kāvya-prakāśa* with the commentary of Someśvara—a useful and fairly old commentary—argues that Someśvara is to be placed between Rucaka and Māṇikya-candra. We are not inclined to accept this early date for Someśvara, who uses very freely Hemacandra as well as Rucaka's *alankāra* works including the *Alankāra-sarvasaṅgā* which cannot be placed earlier than 1150 A.D. Someśvara's characterisation of the latter as *adyatana* (pp. 274)—we have *kecit*, *anye* and *navināb* used for the author of the *Al. sar.* in Śrīdhara's *Kāvya-prakāśa*—must not mislead us to think of him as a near contemporary of Rucaka. One reason is that this epithet is borrowed from Rucaka's *Al. sar.* (pp. 160). The two cases¹⁶ in Māṇikya-candra's *Saṅkṣepa* where R. C. Parikh finds unmistakable reference to the views of Someśvara are really not Someśvara's own views but are taken from the *Al. sar.* and *Dbva. āl.* The closing verse of Someśvara's commentary¹⁷ is definitely a sting at commentators like Māṇikya-

- 16 Māṇikya-candra's reference in his comment on the verse शरीरं दिवसपूज्यो... is not to Someśvara (p. 312), but to the *Al. sar.* of Rucaka (pp. 204-05 new edn. N. S. press). So also Māṇikya's ref. in the case of the Prakrit verse ईं ताण... is to the *Dbv. āl.* loc. (pp. 111-12), which is distinctly quoted. The extra evidence which R. C. Parikh finds in the verse फाटविकण... is negatived by its being used in the Prakrit form in the *Sar. kanti. ābh.* (p. 33) and in the *Kāv. anu.* of Hemacandra (vide p. 9-11, intro. vol II, Someśvara's *Kāv. pr. san.*).

- 17 स्त्रीकृत्य कल्पनकृते मरुतः परागं दृष्टेः क्षतिं विदधते जगतोऽपि किं ते ।

भृङ्गः कृती तु परितः सुमनोमुखेभ्यः पीतं मधूद्ममिति येन मर्दं करोति ॥

(p. 262, part I.)

There is enough of evidence throughout the commentary of how Someśvara has utilised his sources. A passage cited below in connection with the interpretation of how the subdivisions due to

candra who are sometimes in a mood to kick the ladder they use for themselves (The ladder in many cases is the *Dhav. āl. locana*). Now to examine his priority or otherwise to Śrīdhara we have a few passages common to the two writers—passages that are not extracted from Rucaka. Māṇikyacandra is not utilised by Śrīdhara and is thus in this connection out of reference. Most of these passages may be safely assigned to a common source¹⁸ which both have tapped. At least one of these passages¹⁹ is very likely drawn from the *Sṅgārāprahāsa*—for

the sectional units in the foot of a verse in the figure *yamaka*, which apparently may be regarded as taken from a commentary on Rudrata's *Kāv. alankāra*. (3.40-42), and Someśvara has actually drawn from such (*vide* p. 312 and p. xiv., fn. 41 this ed.) but is really not so (*vide* p. 235. पद्वयरे पद्विरित्युक्ते पद्वयरे वादे यमकमनभिमतमिवास्व ग्रन्थकृतः । अन्येस्तु...पद्वयरेऽपि यमकत्वं सूचितम् ।) which refers to the divergence of views between Rudrata and Mānūjata) shows that there were other commentators (other than Rucaka and Māṇikyacandra who do not dwell on this) known to Someśvara—(केचित्तु अन्तादिकमिति सामान्येन संक्षेपमित्याहुः । अन्ये तु.. अल अन्तादिकमित्यादिशब्दं सम्भावयन्ति । ...स च क्षेत्रस्वैशुण्यात् भूलप्रीतिं भ्रष्ट इति मन्यन्ते । p. 231, *Kāv. pr. 1st*.)

- 18 The editor G. R. Joyset in his letter to the writer, dated 19. 6. 61, confirms by sending in an enclosure a copy of the editor's file for p. 329 for which thanks are due to him. This is p. 163. *Kāv. pr. vii*. धृत्यादयध... ।
- 19 There are no less than ten passages in which coincidences in matter, and expression are evident between Śrīdhara and Someśvara. In one of such types which include five other cases (e.g. in p. 101 Someśvara's *Sanketa*. धृत्यादयध ऋषि समस्ताः ऋषिमा एव विनियोजयन्ति । समस्ता यथा—अनेन धृत्याणि...) the text is the same as Śrīdhara p. 163 with this peculiarity that Śrīdhara gives illustrations of both; Someśvara's text (as printed) gives only one illustration. This passage, as we have noted in our *ṣiṣṇāṇi* (p. 163), presumably is from Bhoja's *Sr. prakāśa* from *prakāśa* IX. This had been corroborated by Bhaṭṭa-gopāla in his *Sābhyacudāmaṇi* on the selfsame passage

which we have a remarkable confirmation from the *Sāhityacūdāmaṇi* of Bhaṭṭagopāla (vol. I. pp. 255) : Even where Śrīdhara uses the *Alan. sarv*—this he does only in his commentary on *ullāsa* X—he does not always see eye to eye with him, and this has been the basis of the taunt flung at him by Śrīvidyācakravartin—(vide *Kāvyaprākāśavivēka* introduction pp. lvi). Someśvara uses the *Al. sarv.* in *ullāsa* X as well as elsewhere with approbation. Occasionally (e.g. pp. 231) Someśvara refers to the views of earlier commentators²⁰ who are definitely different from Rucaka. We are,

(T.S.S. edn. I. p. 255) उदाहरणं नन्त एवानुसन्धेयं भट्टारककाराद्वा ।

In another type as at the end of the commencement of *ullāsa* VIII. Śrīdhara supplies supplementary information (*Kāv. pr. vi* p. 288), which (p. 211-212 Som. *Sanketa*) along with other incidental information hinted at in a single sentence by Śrīdhara (अभितेयार्थे च.. वर्तव्याः) is given in full by Someśvara (pp. 213-222) So also in p. 259 of Someśvara's *Sanketa* (ननु विपक्षं मनः विपक्षादीयसंज्ञाति मन इत्यर्थात्) which is equal to (अत एव विपक्षं विपक्षिण्य-पचारस्योपमानाद्व्युत्पत्तेः मनसि वर्तते- तस्मादुपमाया एव हीदृशोदाहरणं न तु कथस्येति । *Kāv. pra. uv.* p. 329. vide fn. 21) Another type of coincidence is furnished by the utilisation of the *fruits* विलोपासी यूषो भवति (*Tānd. Br.* XVI. 13. 8), the ritualistic relevance of which is discussed in the *Sabarabbhāṣya* (as noted in the *tippanī Kāv. pra. uv.* p. 340) and explained in detail by Sāyana and the *vākyaṇyāya* significance of which expression is emphasized by both the commentators on the *Kāv. pr.* Śrīdhara mentions the *uddeśyavidbeyabbāva* which is different from the *āropa*, the pre-requisite for this *alanakāra* (रूपक). Someśvara emphasizes the order in word-arrangement (p. 125). and follows slavishly the whole comment in the *Kāv. anu. uv.* (p. 173) of Hemacandra which, queerly enough, is printed there as विलिखने विलोपो भवति विलोपासी यूषो भवति ।

20 Vide the *Dhv. āl.* II 17. (*vr̥ṣṣi*)—रसा वाच्यविशेषैरेवाचेष्टव्याः । तस्मात् तेषां बहिरङ्गत्वं रसामिव्यङ्गी । and II. 18 (ध्वन्यात्मभूते भट्टारे समीक्ष्य निन्विषित । रूपकादिरलङ्कारकं एति यथार्थताम् ॥ and in

however, of opinion that Someśvara is later than Śrīdhara and cannot be dated earlier than 1200 A. D., though there is not the least possible doubt that he has drawn upon his first hand knowledge of *alankāra* works including the works of Bhoja, as Śrīdhara had done.

We have drawn the attention of the reader (introduction p. xxxviii) to Śrīdhara's use of both the *alankāra* works of Bhoja as an exegetical aid. This is as much true of Someśvara, Bhaṭṭapopāla and other well read commentators. The *Śṅgārāprakāśa*, vol. I of which is now available in print, has been helpful in showing us the nature and extent of the use that Śrīdhara has made of it. Mammata's text itself, specially in *ullāsa* II, bears evidence of his intimate acquaintance with the *Sr. pr.*, as we have pointed out in some detail in App. C. It may just be that both Bhoja and Mammata were drawing from a common source. But so far as Śrīdhara is concerned there are tangible evidences of his having drawn from this work. There are at least five passages²¹ (pp. 46, 163, 171, 288, 326) which are direct citations from the *Sr. pr.* Śrīdhara has also used the to him recent *Rasārṇavālaṅkāra* which is, in some respects, an abridgment of the *Sr. pr.* But the passages above noted bear on themes which are not expected to appear in an abridgment and have not been there as is indicated by the

II. 19, 20. (विबद्धा तत्परत्वेन ..). Someśvara utilises this in his gloss on *ullāsa* VIII, where *alankāras* are defined. (pp. 198-221) where the entire text of the *Dbv. āl.* along with that of the later *Kāv. anu.* is used.

- 21 *Kāv. pr. uv.* p. 46 सुब्रूतं कृषिते. प्रसादनपरम् = *Sr. pr.* 242 सुब्रूतं ... प्रसादनपरं सम्पद्यते. *Kāv. pr. uv.* p. 163 धुलादयश्च क्वचित्... समस्ता यथा—अनेन वक्ष्यामी .. व्यस्ता यथा स खलियं = *Sr. pr.* p. 329 lines. 16 —23; *Kāv. pr. uv.* p. 171 वाक्यार्थो हि नदपर्योय... वीवकुटिक इत्युच्यते = *Sr. pr.* pp. 14 15. प्रत्ययार्थविशेषश्च यथा: ... श्रीकेशपत्नीति लवभोजयति = *Sr. pr.* 75-79 केशकेशि...; *Kāv. pr. uv.* p. 268 तथाऽऽन्तर ... चर्यावन्ध... परिक्रया राहृकया = *Sr. pr.* 11th pr.; *Kāv. pr. uv.* p. 325 वय पुनः क्रियाशब्देन गुण इत्युच्यते... तथा न चन्द्रगोत्री गौरिव गवय इत्यास्तामेव = *Sr. pr.* p. 57 lines 15-23. Actually 20 more passages of the *Kāv. pr. uv.* are direct citations from the *Sr. pr.* vide App. F.

printed text in the IHQ. vol V, which is not incomplete in that part. We have pointed them out in App. F. by way of illustration.

Such works as these breathe the very spirit and form of older source-books and are not many. Not all early commentators have displayed this attitude, nor can it be generally held that later works i. e. works later than the 13th century, do not as a class come up to this standard. Sarasvatī-tīrtha wrote his commentary in 1242 A. D. but his commentary is not of this calibre, whereas Jayanta's *Kāvya-prakāśadīpikā*, though written in 1298 A. D. seeks to provide information, which is sought for by critical students of the *Kāvya-prakāśa* for understanding the evolution of the text. This is also the case with Bhattagopāla who is to be dated earlier than the end of the fourteenth century. He has been utilised in the *Ratnāpana* on the *Pratāparudrayaśobbhāsana*, though he cannot be as early as Māṇikyacandra or even Śrīdhara because he regards Rucaka as earlier than Mammata²², an error committed by some other later commentators. His commentary specially in the first half is an ideal one²³ which helps to understand the text of the *Kāvya-prakāśa* in the light of the evolution from earlier thoughts. One may note how he assigns Mammata's inclusion of the *gaunī* under *lakṣaṇā* to Abhinavagupta, by virtue of his being influenced by him. We know

22 One important evidence is Bhattagopāla's explanation of Mammata's text by references to the *sūtras* of the *Al. sar* under the caption *yat sūtram* no less than forty times and his use of the epithet *śaṅkṣāna* for characterising Rucaka whose *vr̥ttis* are cited in full in at least five passages (pp. 265-66, 274-75, 287, 296-98, 313, 335): Śrīdhara knows Rucaka as a *navīna*.

23 Bhattagopāla's motto for his commentary is furnished by the following lines in his introductory verse by way of his utilisation of older authoritative texts:—

सावदुद्राज्यते तस्य वाच्यलोपयुज्यते । नहि रत्नपरीक्षया पाणी सासुत्रलक्षणम् ॥
प्रसन्नानुपसङ्गेन कृतं सत्रच्छेदे न विम् । सृष्टिकाऽपि कुलाख्यं ब्रह्मविद्यां विग्राहते ॥
Bhattagopāla has utilised Rucaka and Śrīdhara also among later writers.

that in the old scholastic view and in the *Sr. pr.* too *gaunī* is acceded to and treated as different from *lakṣanā* (*Sr. pr.* vol I. pp 226 235) Bhoja accepts these three, *mukhyā*, *gaunī* and *lakṣanā* as three separate manifestations of *śakti* (the function *par essence*). Bhaṭṭa-gopala occasionally uses a *vārttika* on *dhvani* (eg 234)—which may not unlikely have been the work cited by Śrīdhara in pp 43 and 154 under the caption *taṭbā coṭtam*—which shows him to be a well informed writer. A reference to this feature of his is emphasised in the opening verses of his commentary, the *Sāb. cūḍa*.

There is enough scope for this type of constructive work with respect to the text of the *Kavyaprakāśa*, specially in *ullāsa* I, II, V & VIII. Śrīdhara's commentary on *ullāsa* V, which is printed in this part—would that it was all throughout fuller and more elaborate—has indicated the nature of Mammata's indebtedness to earlier thought, specially in connection with the theory of meaning (*artha-bodha*). We have sought in App C to fill up the gaps in Śrīdhara's manner of interpretation. Such a method, however, does not suit in *ullāsa* X. But with Śrīdhara's conviction of the *Ala sarv* being a valuable work for *arthalankāras* that has assessed the contribution of earlier tradition and has built on a strong super structure, Śrīdhara could not but appeal to it. There is, nevertheless, some truth in the contention of Śrīvidyācavravartin that he has very often interpreted Mammata's text (written often from a different angle of vision) by Rucaka's text and this is perhaps because, as we have already noted, (pp xlviii. introduction) he has done it in haste and has compressed information without properly preparing the ground and offering arguments therefor.

There is a striking lacuna in Mammata's treatment of the *alankāras* from the view point of the *vyājanā* school to which line of criticism he likes to affiliate himself. While he feels that there is some anomaly in his position, as he notes in an *apologétique* vein in *ullāsa* X, the scheme of the *alankāras* as much as the ideology—the craftsmanship as well as the aesthetic charm incident therein—has been allowed to be left in the lurch. Perhaps—and this has been the view of some early commentators—this is with a purpose, for Mammata does not want to part company with earlier thought, specially relating to the labours of the honoured master (*mabattara*) Udbhata, with whom *alankāras* do not stand in

any need of apology. Mammata does not emphasise properly the importance of the *alankāras* helping the *rasa*-substratum, as he should have done, had he fully subscribed to the view in this respect of the new school, as has been done by Hemacandra, who at the very outset of his work has followed the instructions of Anandavārdhana in the matter of a closer scrutiny of the theory of *alankāra* as a real aid to poetry. Later commentators have thus been offered an opportunity of dubbing him as a half-hearted advocate of the *dhvani* school or as led by the nose by the old theorists (*prācīnazmatanīyantrīṣṭa*). Kuntaka tried to lay bare the inherent drawback of the position of the Udbhata school, though by way of reaction he has followed a nihilistic approach which has influenced at least one important writer Hemacandra. Anandavardhana has also insisted on the very important criterion of inevitability or *aprabhāvyatnanirvartitva*. It is a pity that seasoned and wellread commentators like Śrīdhara have not followed this way of seeking out the basic charm of *alankāras* save by way of casual reference (pp. 130, 150, 183). Was it because of blind traditional inhibition?

In a similar manner Mammata's partiality towards Abhinavagupta has been not a little responsible for his slurring over the *role* of *rīti* in a judicious scheme of critical appraisement. In this he has to a certain extent been overpowered by his loyalty to the position of Udbhata. The statement in the *Kavyaprakāśa* allara IX (pp. 294) *keśāmeidetā vaidarbbīpramāṇbā rīṭayo mataḥ* overlooks a fundamental distinction between *rīti* and *vr̥tti*, which latter entity has been introduced from its relation to the drama and afterwards extended by Anandavardhana to all literature in general (*kāvya*) because of its bearing on its *rasa* element. Anandavardhana²⁴ was not unaware of the part that *rīti* plays in literature and has pronounced his verdict that the essence of *kāvya* appraisement was to a great bit, partially though not totally, disclosed by the *rīti* theorist. This is certainly high praise from the most authoritative advocate of the view of *vyājanā* (suggestion), a rival theory. Not only did he express his appreciation of this

24 *Dbu. āl.* III 52. अस्फुटस्फुरितं राग्यत्वमेतद्यथोदितम् । अशक्यमुबद्ध्यव्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिता ॥ *vr̥tti* रीतिलक्षणविभाषिणा हि काव्यत्वमेतदस्फुटतया यनाः स्फुरितमासीत् । *Dbu. āl. loc* — व्यावर्तुमशक्यमुबद्ध्यव्याकर्तुं रीतयः ... ।

theory, he gave it a factual support by propounding an amended view of it in the light of arrangement and manipulation (*saṃghāṭanā*) of words, a form in which the old *rīti* theory was rejuvenated in *alankāra* works, (which we find already in the noted writer Rudrata) and was later discussed on broad outlines as in the popular, though no less authoritative manual, the *Sāhityadarpaṇa*. Abhinavagupta has, however, discredited it in his *Dbuanyālokalocaṇa*, though he has expounded the *rīti cum-guṇa* theory of Vāmana in his *Abhinavabharatī* at great length (we must remember that Vāmana's formulation of the *rīti* theory depends upon *guṇas* as its constituent element) and has assumed an ante-Vāmana attitude in explaining the *kārikā* of the *Dbu. āl.* which puts forward this view and has been ominously silent in his commentary on the statement which embodies Ānandavardhana's verdict on the *rīti* theory. Śrīdhara has kept himself closely to the text of Mammata but has also given a fairly comprehensive idea of this entity, though, as in many other parts of his commentary, he could have given a fuller account as Hemacandra has done in the *viśeṣa* on the *Kāv. anu.*

Śrīdhara's commentary has influenced later commentators, some directly, many more indirectly. One is gratified to learn that scholars figuring prominently in other departments (e.g. in Nyāya) took to studying his work with avidity and punctilious care, ostensibly because he was a *tarkācārya*. Prof. Anantalal Thakur of the Mithila Research Institute has recently drawn my attention to a reference to the *Kāvya-prakāśaviśeṣa* in the *Tarkabhāṣāprakāśika*²⁵ by Cinnabhatta a commentary on the popular *nyāya* manual *Tarkabhāṣā* by Keśava Miśra. There is a little bit of inaccuracy in the text as presented in print in the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, due perhaps to the faultiness of the mss materials. Cinnabhatta is known to have been the learned

25 *Ibid* p 98. (commentary on the word तस्य कृते in opening verse of the *Tarkabhāṣā* बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशामन्त्रेण वाङ्मूलसमभुतेन । सचित्तमुह्ययादितत्त्वभाषा विरच्यते तस्य कृते मयेपा ॥) तस्य कृते इति कृते इत्यस्य तादर्थ्ये । भाष्यं यस्मिन्कृत इत्यत्र सान्निविप्रदिहकृतमित्येतत् तया व्याख्यातम् । (actual reading is कृते इत्यस्य तादर्थ्ये अर्थायैतत् । अथवा वरणं हृत् -) *Kāv pr. vii.* p. 3.

court pandit of Harihara and describes himself in the colophon of his work (pp. 62) as *Śrī-Haribhāṣamabārājapratipālita* and is the younger brother of a noted scholar Sarvajña. This Harihara is believed to be identical with the king Harihara of Vijayanagara who lived at the end of the second half of the fourteenth century. This would go to prove that even at the end of a century and a half, Śrīdhara's work continued to be acknowledged as authoritative and was known in distant southern India as a reference-book, like the acknowledged texts of classic masters.

In the course of the present writer's subsequent study of the *Tarkabhāṣā* he has lighted upon two passages in that work which are found in Śrīdhara's *Kāvyaṣṭakāṣaiviveka*, one exactly in its form in the *Kāvyaṣṭakāṣaiviveka*, the other a bit altered.²⁶ It may be the case that Śrīdhara, as in his practice in other subjects, was referring the student—for commentaries generally owe their origin to the demands of students in the subjects concerned—to a popular work of reference in another department. Keśava Miśra like Śrīdhara very likely belongs to Mithila and his upper limit is determined by Udayana, who is also quoted by Śrīdhara in the *Kāvyaṣṭakāṣaiviveka*. Cinnabhatta has based his commentary on an earlier one so that Keśava Miśra may very likely be earlier than 1200 A.D., the time when Śrīdhara flourished. It may as well be that Keśava Miśra was using in these instances the text of an earlier author, as the topic was a common-place one and the expression is more or less of the stereotyped pattern. We note this incidentally and are not using it to establish our date but just by way of confirming our view.

A word of special commendation is here necessary in connection with Śrīdhara's commentary particularly because of the rather drastic objections raised against it by Srividyaśaṅkara noted in the introduction. *Ms. Es*, the later in date of the two utilised

26 *Kāv. pr. viv.* (p. 396)—यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् । यत् सात्मकं न भवति तथा प्राणादिमत् यथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादि-मत्त्वात् तथा, सात्मकम् ।... *Tarkabhāṣā* (Bombay S. & Pr. Series p. 40 = *Kāv. pr. viv.* p. 397—अमावस्यं तु सार्वभौमं न तद्विशेषतया महि-तं एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति—*ibid.* p. 51)

here, contains a verse *gurvāṇa sva...* (p. 440) at the end, which can safely be taken as an index of the high approbation that Maminata's work has enjoyed, as well as of the recognition of the patience and humility on the part of the commentator (vide fn. 128, p. 440). This latter contrasts with the note of challenge aimed at earlier commentators envisaged at the end of the mss. of Candīdāsa's *Kāv. pr. dīpikā*,²⁷ which, as we have noted there, is presumably by a later reader of his work Śrīdhara followed his model the *Saṅketa* of Rucaka and did not append any concluding verse, a point apparently substantiated by mss. *kba.*, with an authoritative glamour attached thereto.

That verse, as we have shown, is *on a par* with the nice verse,²⁸ by the Buddhist scholar logician, Jñānaśrīmītra and reminds us of another (*taranto drīyante...*) ascribed to the same scholar in the *Subbhāsitaraṇakosa*, the earliest known anthology, which we have used by way of assessment of Śrīdhara's exegetical work. (vide intro. p. liv). Śrīdhara's familiarity with Buddhist texts and the intimate knowledge of Jñānaśrīmītra's works displayed by the *nyāya* masters of Mithilā including Udayana, would prompt one to hazard a conjecture whether the verse in question could have been Śrīdhara's own. This seems plausible when we see in another early commentator Someśvara a similar verse. He concludes his work with a verse²⁹ which is acknowledged by the generality of commentators on the text, that of belittling the honest efforts of early workers in the field.

A word of explanation is necessary about the manner of presentation of the appendices. In App. A (noted as *ka*) we have marked by asterisk those passages only which have been identified for the first

27 वाच्यप्रशस्तदशेष कुसुमप्रदीपव्याख्याविलोममहदाहुलितप्रदान ।
मिह पुनश्च प्रतिपत्तयामुपैतु श्रीनलिन्दतत्त्वविद्यामृतप्रदाई ॥

28 पोतेनेषितमाप्यते...। Jñānaśrīmītra *Nibandhavalī* (pp. 512-13)
Vide fn 128 (p. 440).

29 श्रीकृष्ण बन्धवद्वन्द्वो महतः - (Someśvara's *Saṅketa* vol. I p. 332) Vide
fn 17 (*Postscript*). The second half contains a veiled reference
to commentators like Śrīdhara who are likened to the bee
(*bhrṅga*)

time in this edition. These are about 140 and not 120, as we noted in the introduction. There has been wrong numbering of the illustrations in the printed text because of oversight at the time of proof-reading from v. 516 onwards. The actual number is 590 and not 591. Verse 312 *ptendriyatvam*..... has been enumerated again as v. 515. With respect to sources in App. F (marked as *ca*) we have left out references to Rucaka, because, as we have indicated in the text of the commentary, Rucaka's *Sanketa* is the very basis of Śrīdhara's work, and in Śrīdhara's commentary on *ullāsa* X the *Alan. saru.* has been very liberally used. App. D. contains some passages, common with the *Kāv. pr.*, though in each case they have been used with a different purpose. In App. G. (marked as *cha*) references to Pāṇini are not shown because they are many and occur throughout the commentary. In App. H (marked as *ja*) only those words are included which are uncommon and may present difficulty to the student and the general reader. Specific terms like *avavahastavācya*, *rasābbāsa*, *cintasamskṛti* and items like the subdivisions of figures of speech, things that are in the nature of a table of contents have been purposely eschewed. Words selected are extracted from the original *Kāvya-prākāśa* and the commentary as well. In cases of repeated uses only those are pointed out, where there is a difference in the meaning concerned. App. E includes *nyāyas* used in the original *Kāv. pr.* and in the *Kāv. pr. viv.* App. B. contains references that are directly derived from the *Kāv. pr.* text.

App. C (marked *ga*) is a novel feature in this edition and has been prepared with great care. Because of the limited space at our disposal it has been representative and not exhaustive. This would appear from a cursory look at the references shown there which are quite many in *ullāsa* II & V. It is no exaggeration to say that much of the earlier portion of the former and the later portion of latter are direct citations from or adaptations (with the same technical terms, not explained elsewhere) of the relevant portions from the *Abhidhārtimātṛkā* and the *Dh. āl.* loc. respectively. Here again only those coincidences with earlier works are recorded which are not noted by the commentator—and it must not be forgotten that Śrīdhara is an unsurpassed master in

this respect—or are not dilated upon in the *tippanis* as well. Examples of each of these occur throughout the pages of the edition and we refrain from pointing them out by way of specific mention : No less than ten³⁰ of either class are found in the first eighteen pages here. These sources some of which are noted for the first time here show the range and breadth of Mammata's erudition. It is therefore no mere idle praise when mediaeval scholarly tradition has chosen to call him the personification of the Muse of Learning (*vagdevatavataṛa*) though, as we have pointed out already this epithet was used by some to shield him from the region of critical estimate.

सुष्ठुटसूक्ते प्रितराज्ञसारा ससौष्ठवैदार्यमितप्रकारा ।

पाणिडल्यचैदग्न्यविशिसमृति' प्रकारासां मम्मटकीर्तिपूर्ति ॥

30. *Āro pr oiv* व्यासार्थप्रवणतया (p 5) वर्णनानिपुण (p 6) पदे सहृदयम् (p 6) लोब्य (p 7). इतिहासादीनां (p 8) सा विना (p 7) सुपेक्षकरणे -- (p 13) all in Śridhara सर्वथा तत्त यत्तनीयम् (p 6) = ह वा अ (१११२) अविगतमन्त्रेय कर्तव्यं कथ्यम् कथ्य यस्मि (p 3) = ह वा अ (१४११), एदोम्यावरणानिधान (p 7) = ह वा अ (१११०) कथ्य कन् विवरयितु = ह वा अ (११२०)

TABLE OF CONTENTS

			Pages
Foreword	A—
Preface	[i]
Post-Script	[ii]—[xxii]
Text (Ullāsas V—X)	
Ullāsa V	137-179
Ullāsa VI	180-184
Ullāsa VII	185-269
Ullāsa VIII	270-289
Ullāsa IX	290-321
Ullāsa X	322-440
परिशिष्टानि—(Appendices)			
'क'	(App. A.) का. प्र. श्लोकसूची	...	(i)—(xii)
'ख'	(App. B.) प्रमाणोद्धृतयः	...	(xii)
'ग'	(App. C.) स्वर्यमाणानि प्रमाणानि	...	(xiii)—(xxix)
'घ'	(App. D.) का. प्र. वि. श्लोकसूची	...	(xxxix)—(xxxiv)
'ङ'	(App. E.) न्यायोदाह	...	(xxxiv)—(xxxvi)
'च'	(App. F.) का. प्र. वि. अलङ्कारप्रबन्धोद्धृतयः	...	(xxxvii)—(xxxx)
'छ'	(App. G.) = चारोद्धृतयः	...	(xxxx)—(xxxxii)
'ज'	(App. H.) , दुस्तराब्धसूची	...	(xxxxii)—(xxxxvii)
Errata	(xlix)—(l)

अथ पञ्चम उद्घासः

एवं ध्वनौ निर्णयति शुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धरङ्गमस्फुटम् ।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४१॥

व्यङ्ग्यमेवं शुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।

कामिनीकुचफलसखद् गूढं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्याय-
मानमिति शुणीभूतमेव ।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तत्सूचीव्यव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

काञ्चीगुणप्रचनभाजनमेव सोऽस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमायहामि ॥११॥

अत्र 'जीवन्नि'त्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ।

इतिकारः सङ्गतिमुज्जासस्य करोति यच्चमिति । प्राशुक्तनयेन ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यते
इति ध्वनिः । तस्मिन् ध्वनौ भेदप्रभेदसहिते निर्णयते निराकृतसमस्तविप्रतिपत्त्या युक्तया निश्चयं
प्रापिते कमप्राप्ता सध्वन्यकाव्यप्रभेदाः । तानाह 'अगूढ'मिरवादि । भिदा इति भिदादि-
त्यादह (पा. ३।३।१०४) । एवमगूढादिभेदेन शुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरष्टौ भेदाः प्रवाराः
(४६) स्मृता इति सम्बन्धः । तेभ्योऽष्टौ व्यङ्ग्यस्य सङ्गावेर्वा य ध्वनिस्त्ववधारः ।
यथाप्रधानीभूतोऽयं ध्वनिः कविकार्यं पवित्रयति ततः प्रधानीभूतस्य ध्वनेरात्मत्वं युज्यक्त-
मित्युक्तं भवति । सन्दिग्धतुल्य[योः]परवर्तिना प्राधान्यशब्देन प्रत्येकमन्वयः, तेन
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमेति द्वौ भेदौ । उक्तानि साऽपि हि (१साऽदि) रूपेण व्यङ्ग्यं
प्रकाशते किन्तु गूढतां निधानवदेषते तथा सति चाखयातिशयात् । अत्र दृष्टान्तमाह—
कामिनीकुचफलसखदिति । यथाऽस्य रतिसवेक्षायमानस्यापि गूढतानिपम्पनं 'आरुह्य'
तथा शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सङ्घट्टधमपि महापर्वताभ्युपगच्छतीत्यतस्तद्वदस्यासाधारण-
प्रोत्थिलाभः प्रयोजनमित्युक्तम् ।

यस्यासुहृदित्यादि—जीवन्न संप्रति भवामि, अपि तु भूतोऽहं सम्प्रति,
अत एवाह किमायहामीति आहूतौ बहतिः करोत्यर्थः । अत्र जीवन्निति पदं
भक्तिभावदुःकासोच्छ्वास—(वदुच्छ्वास) मातृधातुत्वरमनुपयोगात्मिकया बाधया बाधित-

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशद्रिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नववन्धुजीवपुष्पच्छदाममुदयाचलचुम्बि विम्बम् ॥११५॥

(व. जी २।३ ४)

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अतासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भयदेवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्नाहतः ।

दिभ्यैरिन्द्रजिह्व लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्वा च कण्ठाटवी ॥११६॥

(वा. रा. १०।१०)

अत्र 'केनाप्यत्र' त्वर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य या याक्वार्थीभूतस्याङ्गं रसाद्यनुरणनरूपं या ।

शुद्धपथं (शुद्धयार्थं) मनिमतनिवृत्तशक्तिमत्त्वादिधर्माग्तरेषु परिणमति । तच्च लोकेषा
विषयीकृतत्वाद्वाच्यवत् स्फुटं प्रतीयत इत्यगूढम् । वैतालिकः पठति उन्निद्रेति^१ । अत्र
चुम्बतीति पदेऽपरमह्यलक्षणस्यार्थस्य (अन्तः) ममद्भावात्तज्जडित्वेव संश्लेषोपकमलक्षण-
व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः (86b) इति प्यनेरगूढता । अतासीदित्यादि । प्रतिपादमात्रेति
(-मन्त्रेति)^२ पादोपादानात् प्रत्येकमेव वृत्तान्तानामकृतत्वम् । 'मृगाक्षि', 'मुग्धाक्षि',
'तन्वी'त्याद्यामन्त्रणं सर्वैकं सुगत (स्रगत)-नायिकाविशेषं बोधयति । रामभद्रोऽत्र वहेति ।
— केनापीत्यनेन गयेति प्रतीतिमानं वाच्यमायमानम् । प्यदेरेवेतदुदाहरणं भवतीत्याह— तस्या-
प्यन्तेति ।

अपराङ्गतानिबन्धनं शुष्णीभावाद्—अपरस्येति । याक्वार्थीभावः प्राधान्यं,
तेन चमत्कारकारीत्यर्थः । यद्यपि यथा यथा अभिवारिणाग्रप्रगुहसनिष्पत्त्युपयोगित्व-
सङ्गोऽङ्गभावस्तथा तथा न रसानां, तथापि निर्वास्य रसादेः परिवेषप्रत्यैरूपोपकारित्वा-
दस्याङ्गत्वम् । तथा स्मरणविह्वलहृदयत्वाच्छोकावेगमधिकनरगुपजनयदतीव कष्टस्थोपकारक-
मन्त्रात्रिभावादेव च विरोधिनोरपि रमयोरैकताक्यानुग्रहेण न दोषाय । स्वयं लब्धपरि-

१ कृतापि रामनाटकस्य स्यादिति वितर्कये ।

२ अत्र प्रत्येकमेवाङ्गुत्तलं व्यनहतीति प्रदीपवृत्तमन्त्रव्यं शोधरकृतमूलवितरणानु-
प्राणितमिहानुमीयते ।

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनयिर्मदनः ।

नाभ्युदञ्चनस्पर्शो नीवीचित्रंसनः कटः ॥११७॥

(महा. मा. स्त्री २५१६)

अत्र दृक्कारः कणस्य ।

कैलासालयभाललोचनपथा निर्वर्तितालकक-

व्यक्तिः पाद्वनशुतिर्गिरिभुजः सा च सदा तायताम् ।

स्पर्धायन्धसमृद्धयेय सुदृढं रुढा यथा नेत्रयोः

फान्तिः फोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११८॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युद्याः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तयाऽस्मोदय-

स्तानेतानपि विधत्ते किमपि न ह्यन्ताऽसि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावन्नुच-

स्तापद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११९॥

(पद्यादरीप्रशस्ती)

अत्र भूविषयो रत्याद्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

चन्द्रीकृत्य नृप द्विषां मृगदशस्ताः पश्यतां प्रेयसां

निष्ठम्यन्ति प्रणमन्ति लग्नि परितश्चम्यन्ति ते सैनिकाः ।

अस्माकं सुदृढैर्दशो निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे

विध्यस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥१२०॥

अत्र भावस्य रत्नाभावभावभावस्य प्रथमार्थद्वितीयार्थयोलौ ।

वीपकदे वा कथं रसत्वम् ? अतो रसत्वमङ्गत्वमेव न्योन्यविद्वद्विमलशुद्धामधे (हाऽधे)

(७म उः) निपदिदिश्वते । कैलासेलादि—कैलासालयः परमेश्वरः, भालं ललाटं,

कृपितायां पावैत्यां परमेश्वरः पादयोः पतति । सा च तदैव प्रसन्नेति तावपर्यार्थः । अत्युद्यां

इति—किमपि मन्त्रापि न ह्यन्ताऽसीति भूविषयो रत्याद्यो भावोऽज्ञं राजविष- (४७a)

यस्य रतिभावस्येति ।

चन्द्रीलादि—दृढता स्त्री चन्द्री ।

पश्यतां [प्रेयसा] मित्यनादरे पत्नी

अधिरलकरवालरूपनेर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्टो नन वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणात् ॥१२१॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

साकं कुरङ्गकदशा मधुपानलीलां, कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तथ नाम विभो शुद्धीतं केनापि तल विपमामगो-

द्वयस्थाम् ॥१२२॥

अत्र त्रासोदयः ।

असोढा तत्कालोल्लसदसहभाषस्य तपसः

कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिरुः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिद्यात् कपटवदुषेयापनयने

स्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः सरहरः ॥१२३॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का स्वराऽहं कुमारी

हस्तालम्बं यितर हृदहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।

एतं पृथ्वीपरिवृद् भयद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥१२४॥

अत्र शङ्काऽस्यापृतिस्मृतिश्रमदैव्यविरोधौतसुन्यानां शयलता ।

एते च रत्नदापलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभाषशयलतयानि

नालङ्कारतपोक्तानि तथाऽपि कश्चित् प्रूयादिर्येषमुक्तम् ।

परयत्नाननारत्येवार्थः । असोढेत्यादि 'अवाच्यदुपेक्षित इत्यसद्वचनं तपसः' । अभियुक्त उद्योगेनाङ्गितः' (द. सं. ४- ४) पश्येदित्यादि—अनेनान्यगोपनीयः पुरुषस्यापारः राडाहेतुरादिष्वपि, अतएवाप्यदर्शनं दोषत्वेनोद्भावयति । स्वतन्त्राऽनुबन्ध इति कृत्वा प्रारब्धानुबन्धाऽन्या प्रवाञ्जिता । चलेत्यादि गच्छति । अथ तत्तन्माभाषणपरमं स्वरागात- निवारणम् । एतिसूत्रमाह का त्वरेति एवमहं कुमारी-यादौ नवाकर्म त्वत्त्वादगो दृष्टव्याः ।

आयुक्तं दर्शयति एते चेति (४ उ) चोऽवधारणे । एत एव रत्नदापलङ्कारा

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्गरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति कश्चित् केनचिद्व्यवहारः ।

दण्डिभामहादिभिर्न लघितास्त इत्यर्थः । भामहेन हि 'रसवदंशितस्पर्शभारदि-
रसोदय'मित्यादिना (भा. का. ष. ३।५) यत्र वाक्यार्थोभूतो रसः स रसवदलङ्कारस्य
विषय इत्यनुपगतम् ।^३ एतच्चसमीचीनं, रसस्य वाक्यार्थोभावेऽनङ्कारत्वात्प्रपत्तेः । अलङ्कारो
हीच्छाऽऽनन्तः पृथक्निष्कारस्त्वहेतुः प्रतिशब्दो, न पुनरारम्भवतमनोऽलङ्कारः सम्भवति । नहि
य एव रसोऽलङ्कार्यः स एवालङ्कारो भवति । एवमुद्गटेनापि 'यत्र येतनानां वाक्यार्थोभावाः
स रसवादाद्यलङ्कारस्य वि (४७b) त्रय इति [भामहविचरणे] (धर. भा. २।५. ८.; लो. ३.)
यदुक्तं तदपि न सम्यक्, उपमाऽऽदीनां प्रस्तिरलविषयत्वात्प्रपत्तेः । यतो रामादिवचनितयर्थानमर्थं काव्यं,
तत्त लोपमाऽऽदयः सन्तोऽपि न पृथक् एतां लब्धुं क्षमा भवेयुः, रसवदाद्यलङ्कारैरेव काव्यस्य
स्पष्टीकारात् । 'अथेतन्मार्गणे तु कश्चित् सम्भगात् यदि वा निर्विषयत्वे तेषां रसात्

- ३ एते चेति प्राचीनीभामहादिभिरनुमीलितध्वनितस्पर्शगिरिति शेषः । रसोऽज्ञातीति
कृत्वाऽऽपाततलन्मन्तव्यम् । मतस्यास्य निवारणीकारुता ध्वन्यक्तोरसैरनुसिद्धो-
ऽभिनवगुप्तादीनामाकृतो वाक्यानुसरणेन वदंशित एव । 'इह हि तावद्भागहोक्कट-
प्रभृतयभिरन्तर्नालङ्कारभाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्काररसध्वनिसिद्धिं मन्वन्त'
इत्यलङ्कारसर्वस्वमन्य आदी विवृतम् । भागददतिप्रभृतीनां ग्रन्थेष्वालादिपदेनो-
पात्तानां प्रेयस्केशिखगादितद्विप्रसरोदात्तानां यथायथं निर्दिष्टस्वरूपाण्यथ
निर्देशो दृश्यते । अथ आह यद्यपीति । यस्तुनस्तु भावोदयादीनां रमशास्त्र-
जलपिमन्थनालोडितादायापतयेव लाभ इति न तेषां तत्त पृथक्निर्देशः । धीधरातु-
यापिनटीकाकृतः तर्जोऽप्यथ कथं कृतानलङ्कारसर्वस्वग्रन्थमन्तव्यमुपनिबन्धनीहरदैव
मूलप्रतीनमेवं विवृण्वन्ति । 'इदानीन्तनाः पठन्ती'त्यर्थे धीधरग्रन्थस्तरत्ताःअमठ-
भट्टाणां तेषां वारिभाषिन्भावेनालङ्कारोद्देशो नाभिमत इत्याशयि, परन्तु न चैतावता
रसवदादीनामालङ्कारत्वातो निष्ठापनं यथा कैचित् प्रतिपादितं 'परमतमेतदस्मन्मते
रसवदादीनां नालङ्कारत्व'मिति वदद्भिः, ध्वनिकृतं मते तेषामलङ्कारत्वमेव
संज्ञितत्वात्, 'य एवालङ्काररसवदाद्यो योऽङ्गभूतो न त्वन्य' इति लोचने
निर्धारितत्वात् । अथ टीकाग्रन्थे भामहेनेति यत्कारिकाऽर्थं यथोद्धृतं तत्पृष्ठग्रन्थे
तथेयानिकृतत्वा दृश्यते । भामहोपाध्यायलङ्कारे 'भारतप्रदिरसं यथे'ति वाक्यः ।

यस्माद् यत्ताप्यचेतनानां वा रसवदाद्येकार्थीभावस्तथापि यथाकथञ्चित्चेतन्याप्यारोपाच्चेतन-
वृत्तान्तयोजनया भवितव्यमेव' (का. अ. सू. धृ. ४।४२ वृ.) ततश्चोपमाऽऽदीनां विषये सर्वत्र
रसवदादेः साक्षाज्यमिति । अथवा पारमार्थिकचेतनानां भावो रसवदादेर्विषयो नन्वप्यारोपित-
चेतन्यानामित्युच्यते (च्येत) तदानीं रसनिधानभूतस्य काव्यप्रसङ्गस्य नीरमत्वमभ्युपगतं
स्यात्' (ध्व. आ. वृ. २।६) । यथा—तन्वी मेघजलार्द्रपञ्चतया धीताघरोवाधुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विधान्तपुणोद्गमा । चिन्तामौनगिवाधिता मधुहतां शब्दैर्दिना
लक्ष्यते चण्डी मामवधूय पादपतितं आतामुतापेन सा ॥ (वि. उ. ४।३०) इति । अतः
सुम्नादेन प्रकारयमानो विप्रलम्भमष्टद्वार एव विलापेन कुरुषो वा विजृम्भते । अप्यारो-
पिताच्चेतन्यातदनुमतस्य रसवदाद्यलङ्कारस्यापि यद्ययमविषयमर्थि वा वार्ताऽत रसस्येति
भावः । तस्मात् सर्वैरेवानुप्रासोपमाऽऽदिभिरलङ्कारैरलङ्कार्यै (४९१)^४ काव्यरयारमभूते रसे
रसज्जनिः, अप्रभूते हि रसादौ रसवदाद्यलङ्कार इत्ययमेव पक्षः धेयानिति । 'यथा च
चन्द्रादिनोपमानेन गदनाद्यलङ्कियते तथा रसादिनाऽपि रसादिकं सरसोक्तिपदे इति स्वमवेदन-
चिद्धमेव, ततश्चोपमाना—(पमाऽऽ) देरिव रसादेरप्यलङ्कारता मुच्यत एव । अतएव रसेन
विभावादीनां मध्ये किमलङ्कियत इति यत् केनचित्सौदित्यं तदनभ्युपगमपराहतमेव प्रस्तुत-
स्यामंशालङ्कार्यत्वेनाभिधानात्' (ध्व. आ. २।५ वृ. ; लो. ७२।७३ वृ.) । नन्वेवं महापुरुष-
चरितालङ्काराण्योदात्तालङ्कारस्य निर्बिषयत्वं स्यात्, तद्विषयस्य रसवदादिना व्याप्तत्वात् ।
न, स्वविषये तत्त्वैतद्वपादकरत्वात्^५, रसादौ च वाक्याधीभूते यत्र रसादीनामङ्गत्वं स

४ आदर्शनिपेतैल्लक्षणवधानेवशात् परसंख्याऽनेव परमेष्ठिकसंख्ययाऽद्विता ।

५ रमण्यालङ्कारतामुक्त्वा कारोऽभिनवगुणसमकालोनानां सरस्वतीकण्ठाभरणकृतो
राजेन्द्राखामपि स्वरसः । परन्तु न स पक्षो भेदनिप्रस्थानीयस्तदनुप्राणितो वा ।
रसपदोऽतिव्याप्तिगतो ब्रह्मणं वक्तोक्तिजीविते प्रतिषिद्धं यथा—'अलङ्कारो न रसवत्
परस्याप्रतिनासनात् । स्वभावातिरिक्तस्वसन्दर्भासङ्गतैरेव ॥ 'काव्ये तस्मिन्लङ्कारो
रसादिरिति कारिकायां रम एवालङ्कारः केवलो न ॥ रसवदि'त्यादि 'मत्प्रत्ययस्य
जीविते न किञ्चिदानीहत् स्मादित्यन्तश्च युक्तिवशोपन्यस्त' इति । 'तन्वी मेघजलार्द्र'-
स्यादौ 'तरङ्गभुमङ्गे'त्यादौ च ध्वन्यालोचोदोद्भवसंयोगमयत्वेन रमत्वमलङ्कारत्वस्य प्रति-
भासते । तस्मात् कथञ्चिदपि तद्विधानस्य दुरवधानत्वेति तन्मतं कटाक्षितं तत्र ।
परं नभ्यतराणामलङ्कारत्वप्रतिष्ठापयितृणां नैतद्विचरम् । नापि मम्मटमध्ये तस्या-
निर्देशो विनिगमकः स्यात्, तदुपम्यस्य खण्डितत्वे प्रवादाविमर्शनादादिरपि नेचित् ।

रसमदलङ्कारस्येति । तत्र रसबहुदाहरणं 'अयं स इत्यादि श्लोद्वयम् । एवं प्रियतरं प्रेयो रत्ना प्रियतयोपलक्षितं भावद्वन्द्वं विद्यते यत्र निबन्धने व्यापारण्यनि सत् प्रेयस्त्वत् । यथा अत्युच्चा इति । यथा त्वं पृथिवी' धारयतीत्यनलङ्कृतौ वाक्यार्थस्तथा नात्र शुन्दरतरभृती वाक्यार्थ इति प्रेयस्त्वत्तलङ्कारता । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यं यदाह—रत्नादिकानां मानानामनुभावादिति (87b) सूचनैः । यन् वाक्यं बध्यते सङ्गिरन् प्रेयस्त्वदाहृतम् ॥ इति (का. अ. मा. सं. ४।४३) रतिश्चात्र वेनविषया, न तु कान्ताविषया । ऊर्जो बलं विद्यते यत्र तदुर्जस्वद् यथा धन्वीकृत्येत्यादि । दृढसंमदो रागधारण्यः शास्त्रविद्वद् इत्यूर्जस्विता । कामकोधादिभिः वररणैः शास्त्र-विद्वद्देन रूपेण रसभावा यत्र निबध्यन्ते तत्रायमलङ्कारः । शास्त्रविरोधे तु रसवत्प्रेयस्वद-लङ्कारावेव यतुक्तम्—(का. अ. सा. सं. ४।४३) अनौचित्यप्रवृत्तानां कामकोधादिकारणत्वात् । भावानां रसानां बन्ध ऊर्जस्व(स्वि) क्यत इति । प्ररामः परिहारः उदाहित इत्यनर्थांतरं यथा अधिरलेत्यादि । यदाह (का. अ. सा. सं. ४।४४) रसभावतदागाद्युक्तेः प्ररामबन्धनम् । अन्यानुभावाणि शून्यरूपं यत्तत् समाहितमिति । अस्माकं—अनौचित्यप्रवृत्ता रसा भावा वा तदाभावाशब्दवाच्याः, तेन न शास्त्रविद्वद्भिरां रसानां भावानां वा यत्र प्रशान्तिर्न च बध्यते (निबध्यते) सत् परिहाररूपात्वात् समाहितम् । (का. अ. सा. सं. लघुष्ट.) न चात्र रसान्तरस्य प्रादुर्भाव इत्याह—अन्येति । रसस्यानुभावैर्नि शेषेण शून्यमिति ।

कश्चिद् द्रूयादिति विच्छिन्नोनामानन्त्यादिति 'भावः । तथाहि भावोदयभावा-सन्धिभावशयलक्षाद्य रसबदादिभ्यः पृथगलङ्कारा इवानीन्तनाः पठन्ति । भावावो-दयाह—ताम्यशो(90a) भाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । ते चाद्यापि विषयव्यन्ते कलान् कातृस्येन वक्ष्यति ॥ इति ।

6 अनेनेसत् सिद्धभायमिति धीवरसाशयः । एतच्च "तत्र केचिदाचक्षीरन्", (अ. अ. ५. ५.) "अन्ये द्रूयुः", (६. ५.) "अने कवधैयुः" (७. ५.) "अन्यो द्रूयात्" (११४. ५.) इत्यादिभिर्भूयोभिरभियुक्तानां प्रयोजनैः प्रतिपन्नमेव । एवमपि स्याददाचार्यमम्मटात् प्राचीनतरस्य कथापि मतमुद्दिष्टं यस्यैव प्रतिष्वनि रुचरीडनङ्कारसर्वस्वे कथेतीति ।

7 कश्चिद् द्रूयादिति तन्मन्त्रव्येन स्मृतन्तुतरभैवेति प्रतिपाति । यद्विद्वत्प्रमन्त्र-परिपूररोडलकमदोऽप्यत्र चूष्णीमास्ते । अत्र द्रूयादित्यंशे प्रदीपकृता मन्त्रव्यं 'ननु गुणीभूतो रसो रसवद्, भावस्तु प्रेयो, रसभावाभावावर्जस्ति, भावशान्तिः समाहितमित्येवं पूर्वपा-(उद्भटादीना) मलङ्कारव्यवहारो, न पुनर्भावोदयादिषु ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्वितधिया

यचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्कारभर्तुर्देनपरिपाटीपुघटना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२५॥

(वाचस्पतिभट्टम्)

यद्यपि यत् यन् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वगत्येवेति नियमस्तथापि यत् गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वान्न 'यदा तात्पर्येण रसभावेन पर्यालोचना क्रियते तदा ध्वनेः
सद्भावादयो' साङ्ख्यमत्स्येरेलभिप्रेत्याह यद्यपीति । परिहरति—तथाऽपीति । अतः
हेतुः प्रधानेनेति—प्राधान्यस्तु चार्त्वातिरस्यनियन्धनम् । तथाहि "परयुः शिरश्चन्द्र-
कलामनेन स्फुरोति स्फुरा परिह्रासपूर्वम् । सा रजयित्वा चरणी कृताशोर्मन्त्रेण तौ निर्वचनं
जयान् ॥ (कु. स. ७।१६) (ध्व. आ. ३।४० द.) इत्यादी यदा तात्पर्येण रसादि-
पर्यालोचना क्रियते तदानो' हर्षव्यासाश्वनादिर्बलितलज्जालक्षणाभिव्यक्तिप्रकाशितस्य
श्रुतिरस्य प्रतीतिरुदेतीति यद्यपि ध्वनित्वं तथाऽपि हर्षादिर्बलितताया लक्षणा व्यञ्जयमानाया
अपि 'निर्वचन'मित्यनेन श्लोकया विविदिषयोक्तत्वाद् गुणीभाव एव शोभाऽतिशयहेतुरिति
तेनैवात व्यवहारः ।

अथ वा यस्य (वाच्यस्य) वाक्यार्थोभूतम्याङ्गभूतं शब्दशक्तिमूलमर्थशक्तिमूलञ्च यथाक्रमं
मुदाहरति—जनस्थान इत्यादि । जनस्थानं [जनानां स्थान] दण्डकारणम् । कनक-
मृगतृष्णा [कनके मृगतृष्णा कनकमृगे] भ्रान्तिश्च । वैदेहीति सम्बोधनं प्रार्थनावाचकं
पदद्वयम् । लङ्कारभर्तुः शवणम्. (१००) 'अलमोपद्रूपत्वात् [काभर्तुः] कृतमित्यस्य च

तत् कथमेतदुच्यते इति चेद् 'यद्यन्यवचनं विना यद्वचनं नाहरन्महि'कश्चित् प्रेक्षा
वाद् मृगाद् रसादिना तुल्यव्यायादिति ग्रन्थवचनिकं समर्थयति । प्रदीपो-
परि प्रभा ॥ 'तदुक्तमलङ्कारसर्वैककृता भावोदयभावसम्भिनावशचलताऽऽद्वयोऽपि
पृथगलङ्कारा' इति विवरणेन प्रेक्षान्तं निरूपयति च ।

- ४ वाचस्पतिभट्टस्यायं श्लोक इति प्रवादः । जनस्थान इति पदं रामकुलस्थाना-
दानित्वर्थे प्रयुक्तयोगेन । एवं वदनपरिपाटीषु घटनेति वदनं वचनं व्यहृता
वाक् स्वीकृत्या घटना घटनोयोग इति विविण्णवाचकपक्षे । उभयत्र वक्ष्येताभयतदेव
शैविन्यं सोढव्यम् । अत्र व्यतिरेकप्राप्तारोऽपि वाच्यश्रुततया प्रतीयमानवदनो-
मारोऽस्ति । रामस्तुतिरागामुद्गृह्यमानायेवैव गतिरित्यवश्यम् ।

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्याङ्कतां नीतः ।

आगत्य संप्रति वियोगविसंस्तुलाङ्गीमम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वद्भि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२६॥
अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविक्रमलिनीवृत्तान्ता-
ध्यारोपेणैव स्थितः ।

वाच्यसिद्धिरङ्गं यथा—

अमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरलादम् ।

मरणञ्च जलद्भुजगज प्रसह्य कुप्यते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२७॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिरुत् ।

यथा वा—गच्छाम्यव्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते

किं त्वेवं विजितस्थयोर्हृतजनः संभावयत्यन्यथा ।

भर्तु । यदनेषु दशसु इषुषदना शरयोजना बभोक्लिपरम्परा च । कुशालयौ सुतौ यस्या
सा सीता ह्युगधनता च । तदित्थं श्लिष्टपदमाहात्म्याच्च शब्दशक्तिमूलानुरणनोपमतत्त्वदश
उपमानोपमेयभाव प्रतीयमानोऽपि मयाऽऽतं रामत्वमिलनेन वाच्यता नीतत्वाद् (नीतो)
इत्येवमव्यक्तमेव ।

आगत्यैत्यादि—विसंस्तुलः संकुचितत्व विलुलितत्वञ्च । प्रसादनं विकलर-
त्वञ्च । पादो रशिशब्दः । नायकेत्यादि—नायिकानायकयोर्धेत्येकशेषः । अध्यारोपेणैव
स्थित इति—मलस रविक्रमलिनीवर्णनरूपो वाच्यो वाक्यार्थोभूतः, तथा नायकवैलिकृतोऽर्थः
प्रतीयमानोऽपि वाक्यार्थता प्रतिलभते, विशेष्याभिधायिनोक्तमयथाऽप्रतिपादक्यमात्रात् ।
अतः प्रतीयमानस्य सद्बलत्वम् । अमिमित्यादि—बहिरन्त ववितिविरह प्रलयः । अत्र
अमिमिप्रतीतिर्ना मरणान्ताना साधारणधर्मवर्णनोचनया विषमिति पदं व जलमासगमिधाय
विवर्णं (विरुद्धं) शुद्धसदृशं, किन्तु व्यङ्ग्यमनुधावति, तं विना जलद्भुजगरूपस्यासद्व
तार्थत्वात्, असिद्धे निप्रलम्भे च अमिमिप्रतीतिना निसर्ग[तोऽ]सम्भवादङ्गत्वं स्वभावसिद्धमेवेति
तदुपनिबन्धो न दोषायः ।

9 अत्रेतरान् च कचित् 'न' 'ल' 'क्ष' 'ङ' 'र्ण' 'भ्यु' इत्याद्यनययोर्धेत्युत्पत्तादयमादर्श-
ष्टीकाया कुतोऽपि वञ्चीयलिप्यादर्शतो विहित इति सशया जायते ।

इत्यामन्त्रणमङ्गिसूचितवृथाऽयस्थानस्तेदान्ता-

मास्तिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु यः ॥१२८॥

अत्राच्युतादिपदस्यङ्गमामन्त्रणेत्यादियाच्यस्य । एतच्चैकलैक्यकृतानत्वेना-
परत्र मिश्रयत्कृतत्वेनेत्यनयोर्महः ।

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदमीक्ष्णा ।

नारदयेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥१२९॥

अत्रादृष्टो यथा न भवति वियोगमयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति
ह्यष्टम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तैर्यच्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्युराशिः ।

उमामुले विम्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनामि ॥१३०॥

(क. स. ३१७)

अत्र परिशुम्भितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं
वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्नस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१३१॥ (प. वी. प. १।८)

अत्र जामदग्नः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

गच्छामीत्यादि—विपरीतवङ्गशया 'गच्छ गच्छति चेत् कान्ते'त्यादि-(का. भा.
१।१४१) (१।१३) वदेवमेकान्ते स्थितोऽप्युदामीन इत्युत्पुनरदयोक्तम् । दर्शनेन
किं लुप्तिरूपद्यते उपसंगेनेवोत्पद्यते । हतजन इति शोकलाषदन्यथा मन्यते
यत् किमिह्यारमानं वचवावः । आमन्त्रणं ज्योत्स्नरूपं (क. स. ४१) । उदाहरण-
द्वयप्रयोजनमाह—एतच्चेति । अदृष्ट इत्यादि. अत्र वङ्मिप्रायस्वरस्यास्य व्यङ्ग्यस्य
वाच्येन सह चोरजलजलोत्थोभायो न तु स्फुटतया पृथक्प्राधान्यमत्रोऽस्फुटतमिलाह—अत्र
व्यङ्ग्यं ह्यष्टमिति । हरस्तुत्यादि—अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोरेकतरचाहस्यानप्यवभागात्
सन्देहमदृष्टत्वं सन्दिग्धप्राधान्यम् । ब्राह्मणेत्यादि—इदं हि रावणं प्रति परशुराम-

काकाक्षितं यथा—

मथनामि कौरवदत्तं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य कथिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गद्या न सुयोधनोरु खन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥१३२॥
(वे. सं. १।१५)

अथ मथनाभ्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ।

अमुन्दं यथा—

यागीरकुङ्कुमद्वीणसउषिकोलाहलं सुणंतीप ।

धरफम्मयावडाए यहुए सीअन्ति अंगाई ॥१३३॥ (गा. उ. वे. ८७६)

अल दत्तसंकेतः कश्चिद्भुतागदन् प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं
सचमत्कारम् ।

दृढवाक्यम् । अलं साम वाच्यं, धरइच्च इत्यप्यं, अगयोद्याप्रस्तुतप्रशंसायामिव सशं
प्राधान्यं, द्वयोरपि परस्परनैरेवेक्ष्येणं चमत्काररसप्रदत्वात् ।

मथनामीत्यादि—अयतामिति स्वपक्षीयान् प्रति । पणेन देयमागेन । अल
म कोपादिरुक्ताखण्डाल एव दीप्तता, न गद्गदताकाङ्क्षकाकुबलादिसत्त्वा-
मित्येषस्य निषिध्यमानतवेन सुषिष्टिराभिमतसन्धिमार्गकमाहपरत्वाभिप्रायेण प्रतीति-
रित्पाक्षेपोक्तिरेव ध्वनिसम्भावनापरिहारिणी^{१०} । ‘आलेपालङ्कारोऽत एवात लक्षणेति
न आद्रुते न सम्यक् परामृषन्तः, उक्तकलेण सुखायैवाभादिरामग्रीविरहेण
लक्षणाया अवकाशात् ।’ (ध्व. आ. लो. ३।३६ सू.) यागीरकुङ्कुमद्वीणशकुनि-
कोलाहलं शृण्वन्त्याः । दृढवर्म्म्यापृताया अपि ध्वनाः शीघ्रन्त्यङ्गानि ॥ (१३३)
यागीरो वैतसदृशः, कुङ्कुमं लतापृष्ठम् । तदिह सुन्दरत्वं सीदन्त्यङ्गानीत्यनेन पदेन । तदित्यम-
गुडताऽऽदिनशाद् शुशीभावे सति यस्याध्वनिध्वनिनैव ध्वंस्यते तत एवास्य वक्ष्यमाणलक्ष-
समाचोक्तिद्विधाऽऽपैपातुङ्कनिमित्तविशेषोक्तिर्योयोक्ताप्रस्तुतप्रशंसाऽऽदी वरतुमालस्य रूप-
दीपकापह्नुतिरुत्तयोगितासन्देशादावुपमाफलङ्कारस्य व्यञ्जयस्यापि वाच्यस्योपकारकतया

- १० ‘एवमपि ‘निःशेषसुतनन्दन’मित्यादी ध्वन्युदाहरणतया प्राग्दर्शिते शुद्धध्वनिरव-
मसम्भाव्यम् । तल ध्वनिशुद्धीभूतव्यङ्ग्ययोः सद्भरसंरुष्टिपञ्चावत्यन्तमनुपादेया-
नित्यवर्गमवाः केचन शुशीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवावधारयन्ति । सुक्तिस्तु चन्द्रालोक-
टीकायां यागामदृक्तायां दृष्टत्वा ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥४६॥

यथायोगमिति “ध्यज्यन्ते वस्तुमानेन यदाऽलङ्कृतयस्तदा । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्” (ध्व. आ. २।३०) इति ध्वनिकारोक्तदशा वस्तुमानेन यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

गुणीभावादलङ्कारसंज्ञतावन्तर्भावो भामहादिभिधिरन्तर्नालङ्कारकारैरभ्युपगतोऽपि निर्भर्त्तुमिति एवेति । एतच्चालङ्कारप्रस्तावे यथास्थानं निगदिष्यते । एषवदादी तु रसादीनां गुणीभावः प्रतिपादित एव ।

एवमिति (एवामिति) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रकाराणाम् । पूर्ववदिति ध्वनिप्रकारतः । एषं तावद्भूता प्रमत्तेरयत् आह यथायोगमिति । अङ्गिरवेन व्यङ्ग्यतासङ्गोऽपि (सङ्गोऽपि) हि अलङ्काराणां द्वयी गतिः । कदाचिदङ्गभूतवाच्यालङ्काररहितेन केवलवस्तुमानेन व्यज्यते यथा—तावदयकान्तिपरिपूर्तिरदिहसुखेऽस्मिन् स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताङ्गि । क्षीर्नं यदेति न मनागपि तेन मन्ये क्षुब्धकमेव जलराशिरयं ययोधिः ॥ इति । अतः केवलवस्तुमानेन चन्द्रस्तम्बीवदनमिति रूपकाभिव्यक्तिः । कदाचिद् वाच्यालङ्कारेण यथा—मं बहुमखिलाञ्जङ्गो हयप्रीवाभितान् गुणान् । योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शतुं शक्नो महोदधेः ॥ यो विषममहीतलन्यापिनो महोदधेः कुम्भैः परिच्छेदं कर्तुं शक्नो इत्यतिशयोक्त्याऽऽक्षिप्तः समुद्रस्य कुम्भ (कुम्भैः) मानासम्भवादभीष्टवर्णनप्रतिषेधक्यो हयप्रीव-गुणबाहुल्यरूपव्यङ्ग्यविशेषाभिधितमयाऽऽसेपः प्रतीयमानो गुणीभूत इति । अतः वस्तुपेक्षया सर्वत्रालङ्कारस्य वाच्यत्वं प्राधान्यमिति (ध्व. आ. २।३८ इ. द.) । आयस्य क्लृप्तमाह—व्यज्यन्त इत्यादि । अतोऽतः गुणीभावः सर्वथैव नास्तीत्याह ध्रुवमिति । तासां मिलितङ्गुलीनाम् । अतएव हेतुमाह काव्येति—काव्यस्य कविभ्यापारस्य वृत्तिः प्रवृत्तिस्तदाश्रयात्तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारप्रवणायत (प्रवणतया) । ध्वन्यङ्गतेति—अङ्गता य यद्यपि व्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च सम्भावति तथापि प्रकरण(७)े व्यङ्ग्येन मन्तव्या । तेन ध्वन्यङ्गता ध्वनिभेदत्वमित्यर्थः । ध्वनिकारोक्तदशा ज्ञायेवेति ।

एतेऽप्यष्टौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः पूर्ववत्पद्धतितकमेण^{११} सजातीयैः सह पद्धतिरात्

११ एतच्च गणितमतानुसारि $\left(\frac{n(n+1)}{2} = \frac{8 \cdot 9}{2} \right)$ समुक्तिरित्यर्थं यणनारोह्यस्माभिर-सङ्कारवोगुणे मौक्तिकावस्थां (६६—६८ पुः ‘र’ संज्ञितदिप्पन्या) प्रदर्शितेत्यतो निरभ्यतेऽम् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तेऽथ योगः संसृष्टिसङ्कारैः ।

सालङ्कारैरिति तैरेवासलङ्कारैः, अलङ्कारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

सगुणीभूतव्यङ्ग्यः सालङ्कारैः सह प्रमेदैः स्वैः ।

सङ्कारसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्भोतते बहुधा ॥ इति (च. आ. ३।४४)

(३६) संक्षेपाः । शुद्धभेदाष्टक्योजनेन^{१३} च भेदोधयाः स्युधतुधत्वारिंशत् (४४) । एवं व्यङ्ग्यस्य प्रायान्दाप्रधान्याभ्यां द्विधा व्यवस्थितेः काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य (१२६) व्यङ्ग्योः परस्परसम्पर्केषु बहुप्रकारत्वं दर्शयति—सालङ्कारैरिति, अतएव ध्वनिनिर्मातुः सम्मतिं वक्ष्यति—तदुक्तमित्यादि । तस्य पत्रेः प्रमेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालङ्कारैश्च सङ्कारसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां स्वप्रमेदसङ्कोचः स्वप्रमेदसंसृष्टौ गुणीभूतव्यङ्ग्यसङ्कीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टौ वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णो वाच्यालङ्कारसंसृष्टः संसृष्टालङ्कारसङ्कीर्णः संसृष्टालङ्कारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते । तत्र स्वमेदं प्रति गुणीभूतव्यङ्ग्यं च प्रति संकरसंसृष्टौ प्राप्नुमहेत्येव । अधुनाऽलङ्कारगते तै प्रदर्शयेत् । तत्र व्यङ्ग्यत्वे सङ्कारालङ्काराणामुदाहृतभेदाष्टक एवान्तर्भाव इत्यभिप्रेक्ष्य वाच्यालङ्कारावेव शोच्यते । तत्र वाच्यालङ्कारसङ्कीर्णत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यापेक्षया रसवति सालङ्कारे वाच्ये सर्वत्रैव मुख्यवस्थितम्—‘यथा ‘पलावाद्वा’-(अभि. श. १।२०) मित्यादौ । अत्र रूपकव्यतिरेकस्य शङ्काराहु-

१३ परन्तु मूलभूतमिदमष्टधा कल्पनं सृष्टमेलिकया विचारपरमर्हतीति विदग्धैः कैश्चिद्विमतैः सूचिता । आचार्यहेमचन्द्रेण काव्यानुशासने ‘असत्समिदमष्टतुल्य-प्राधान्ये अभ्यस्यं लेपे’ति सूत्रयित्वा ‘इति लघो गभ्यमकाव्यभेदा न त्वष्टा’विति श्रुती विरुद्धं सङ्कृतविशेषे ‘न त्वष्टाविति यथाऽऽह मम्मटः—अगूळ’मित्यादिना खलीय-स्तरसः सूचितः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान्तरं न सम्भवतीत्याहुरलङ्काररत्नाकर-कारादयोऽपि विपश्चितः । एषैव तेषां वाच्योयुक्तिः । ‘कस्मापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यदैव सतैव परस्य न स्यात् । भीमेदतस्तेन निगूढतायां ध्वनिः स्फुटत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥ श्रुते प्रधानं न भवेद्गुणत्वं वाच्यं प्रधानं यदि तत् कृतं स्यात् । सौन्दर्ययोगातिशयेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपबृंहणाद्वा ॥ व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यनिशेपदानेरन्याक्रमावापदि वा गुणत्वम् । तदेव वाच्यं न पुनः स्फुटत्वं नरान्तरादौ तदनिवर्धयेन ॥’ इति । अलङ्कारसर्वस्वे उपोद्भातग्रन्थोऽपि मतमिदं कङ्कीकरोतीत्याभाति । परं यद्व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वे काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यसंज्ञा न सेव्यतीति न तन्मत्वं सर्वस्वहन्तो यथाऽलङ्काररत्नाकरकाराणाम् ।

अन्योन्ययोगादेयं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥४७॥

एवमनेन प्रकारेणाद्यान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि शृङ्गार-
स्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यं का गणना तु सर्वेषाम् ।

प्रादुक्तं स्वभावोक्तेः शृङ्गार एवानुप्रवेशः ॥ (ध्व. आ. लो. २।२० पृ.) उपहृजामाए
असोहिणोए फलकुमुमपत्तरहिथ्याए । नोरोए बह् देन्तो पामर हो ओहसिखिहमि ॥ उत्पम-
जाताया इति न तथा कुलोद्भूतायाः । असोभनाया इति लावण्यरहितायाः । फलकुमुम-
पत्तरहिताया इति पक्षादिरहिताया । [इत्येवंभूताऽपि काचित् पुत्तिणी वा भ्रातादिपक्षपरिपूर्ण-
तया संबन्धिवर्गोपेक्षया वा परिरच्यते ।]^{१३} नद्यां वृत्तिं ददत् पामर भो हसिष्यसे
सङ्गनसोकरिति (ध्व. आ. लो. २१६ पृ.) । तदिह पामरत्वभासोक्तिर्वा ध्वनिर्बेति (१३३)
प्रकरणापभावात् एकतरमाहकं प्रमाणं नास्ति । यद्यप्यलङ्कारोऽन्यथमेव रसमनुपगृह्णातीति
प्रतिपादितं तथापि यनोपकाण्ठसालङ्कारस्य निर्वाह एव रसमिभ्यस्त्रिहेतुत्वात् सङ्गरामावात्
संघट्टत्वम् । एतावदेव 'विचक्ष्वा तत्परस्वे'नेत्यादिना 'जातिनिर्वैश्वर्ये'त्यनेन (ध्व. आ.
२।१६) ध्वनिहृता प्रतिपादितम् । यथा—चोपात् श्वेतलोलबाहुलसिन्धपाशेन बद्धा रत्नं
नीत्वा वासनिवेननं दधितया मायं सखीनां पुरः । भूयो नैवगिति स्वतत्त्वलगिरा संघृष्ट
दुष्टेष्टिनं धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदन्त्या हतन् ॥ (अ. रा.) अतः हि यथा
बाहुलसिन्धपाशः पाशेन रूपं तथा यदि वामभूतादोनामपि कारागृहादिभिः स्वातन्त्र्यानिर्वा-
यित्वमिति हृदयमनिर्वाह एव रसपरिपोषात् जायते । एवं बाध्यालङ्कारैः सह संघृष्टिः
पदाश्रयेणैव न तु बाधबाधयेण यथा दीर्घादि (मे. द. पू. ११) । अथ 'मैत्री'पदे
सङ्गतो विलक्षणार्थविषयवा भूमित्वेव मिलत्वलक्षणं^{१४} 'म्यङ्गयार्थप्रतीतेरविश्वसितवाच्यो ध्वनिः ।
अत्र गुणवृत्तिममाश्रयत्वात् पूर्वोक्तम्यायेन पदार्थान्तरत्वेनप्राप्तिपेमासभासोक्तेरलङ्कारा-
न्तरा'णीति । संकरालङ्कारसंकीर्णां ध्वनिर्यथा—दन्तेः क्षतानि करजेन विपाटितानि स्यादि^{१५}

१३ बन्धनीगर्भसमन्द्भौ ध्वन्यालोकनोचनप्रत्ययतः पुरितः ।

१४ 'सदेवानुमतः सुकृत्' 'एवमिदं भवेन्मिल'मिति सुभाषितबलात् कमलसौरभेण
निभ्रणोदेकप्रियाकरणात्मैतौपदस्यान्वयता व्यञ्जयमूलनेत्याशयः ।

१५ बीदजातक्यागमुपजोष्यैव श्लोकस्यास्य प्रवृत्तिः । मूलप्रत्यये रसविरोधप्रकर्तोऽस्य
दोषासंघट्टत्वं सूचयिष्यते । समासोक्तिर्मसंघट्टेन विरोधात्सङ्गरेण रसस्यानुपगृहोऽत
लोचनरुता यो दर्शितो मूलतोऽग्री 'रहमनसे'त्यादिपदानां श्रित्वलक्षणमाधयति ।
दयावीरो पुत्रोऽतान्मननं वाक्ययोर्भूतम् । रक्ते रुधिरं मणोऽगिनायो
यस्याः रक्तमनुरक्तं मनो यस्या इत्याद्युभयपक्षोर्ध्वोक्त्यानाम् ।

सङ्कलनेन पुनरस्य पन्नेखयो मेदाः, व्यङ्ग्यस्य तिरूपत्यात् । तथाहि किञ्चिद्वाच्यतां सहते किञ्चित्पन्यथा । तत्र वाच्यतासद्व्यविचित्रं विचित्रं चेति । अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम् । यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते । रसादिलक्षणस्तुर्थः

(ध्व आ. ३।४४ २) । अत्र रक्तचित्तादि-(93b) सर्वमानविशेषणेन नायिका रूपान्तरप्रतीतिलक्षणया सगासोहृषा सङ्कीर्णं कर्तुं मुनीना दन्तसुतादिस्पृहेति विरोधो यस्तेन वाक्यायाम्भूतस्य दयावीरस्य सङ्कीर्णत्वम् । तदुपलक्षणार्थेण वाक्यायाम्भूतस्य निर्यया— (ध्व आ ३।४४ ४) अहिण्यप्यधोभरति एषु पक्षिसामाह एषु दिग्भेदेषु । सोहृद पसारिभ- गिवाण एषिभ मोरवन्दाशं ॥ (भा स. ६।६०) अस्मान्निरवयोरतिष्ठेत् पक्षिक्रयामायितेषु पक्षिणामा प्रियावियुक्ताना मोहकारित्वेन निरायितेषु दिग्भेदेषु सोभते प्रयुत (प्रसारित) मीवाणा मृत्यं मयूरध्वनानाम् इति वाच्ये विधास्ये 'पक्षिण्य'-'सामाह' शब्दशङ्काऽऽक्षिता अभिनवेषु प्रयोगरसिकेषु पक्षिक्रयामाजिकेषु मृत्यु बढाना यथेति श्लेष प्रतीयमानोऽनुरणनेन । पक्षिक्रयामायितेष्वित्यस्य इयामा इवावरन्तीत्युपमा पक्षिक्रयामाजिकेष्वित्यस्य पक्षिना एष सामाजिका इति रूपरसाम्बाहुपमारूपभागी शब्दशङ्कापक्ष्यानुरणनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वने सङ्कलनम् । शब्दारादिरसानामानन्त्यस्य प्रागेव प्रतिपादितम् । उदित्य ध्वनेर्गुणीभूतस्य यदानन्त्य^{१६} तेनैवामन्यतमेनापि प्रकारेण भूयिता भारती पुरातनकविनिधस्तार्थसंस्पर्शान्तराव नववसायासीति कविप्रतिभाऽऽनन्दं निरन्तराव्यख्यानन्त्यस्यस्य प्रयोजन-(ध्व आ ४।१६ द) मिति दर्शितं भवति । तथाच ध्वनि (92a) कार — ध्वनेर्न सगुणीभूत-मक्षपस्याधा प्रदर्शित । अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥ (ध्व. आ ४।१६) इति ।

एवञ्चाजायिक यद्यपि ध्वनेरानन्त्य तथापि सङ्कलनाद्यात्नोपाधिक मेदमाधिल्लाह सङ्कलनेनेति । वस्तुमात्रालङ्कारसाध्यात्मकत्वा हि व्यङ्ग्यप्रतिभा । अविचित्रमिति यत् पूर्वमपि न कापि वाक्यार्थेऽलङ्कारभाजनम्भूदिति तदुपाभायेनोपलक्षितं विधिनियेषाद्यनेक प्रकारं वस्तुमात्रमुच्यते । एतद्विपरीतम् विचित्रमिति । व्यङ्ग्यत्वादलङ्कार्यत्वेऽलङ्कारव्यपदेशो न निरूप्यत इति प्रतिपादयितुं सोपपत्ति दृष्टान्तमाह ब्राह्मणेति । रसादिलक्षणस्तुति तुराब्दो अतिरेके । वस्तुलङ्कारो खशब्दानिधेयत्वमपि कदाचिदप्यासाते, अतो वाच्य-

16 'भेदसंख्याऽतिभूयसी'ति मूलेऽत्र यत् सरयासाङ्कने नायासित तन्मतिनैषुएव मूलमेव । सत्त्वर्वासीने. वैधिद् यणितगुणितै. संख्योद्धार साधितसत्तेपा-

स्वप्नेऽपि न चाच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयते ।
न चाभिधीयेत तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः पदप्रयोगेऽपि
विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधान-
द्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते । तेनासौ व्यङ्ग्य एव । मुख्यार्थवाधाद्य-
भावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।

व्यङ्ग्यरूपतया सौ द्विशब्दौ । रसादिरूपस्तुषौ न कदाचिद्वाच्यः, किन्तु वाच्यसामर्थ्यादित
एव प्रकाशत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति स हीलादि । तथाचोक्तम्—रसोद्देशपरः
श्लोको रसाभ्यामे सुतेष्वेव यः । पूर्णो नवरसासादात् स एव स्यात्तु नाटकम् ॥ इति ॥
(का. शी. अभि. भा. १४७ः) केवलविभावादिदर्शने तस्मिन् रसादिप्रतीतिर्यथा
(कु. स. ३।१८) विश्ववती शैलवृताऽपि भावमज्ञैः स्फुरद्वातकदम्बकल्पैः । साचीकृता
चावतरेण तस्यौ सुलेन पूर्णन्दुविलोचनेन ॥ इत्यादौ । अप्रति अनुपपन्नव्याख्याविरोधानु-
भावरहित्वा (१४७) लक्षणविभावपूर्णनामासादेव रसप्रतीतिः । यत्नापि हि 'पुष्पाक-
प्रतीकाशो रामस्य कण्ठो रसः' (उ. रा. ७. ३११) इत्यादौ रसादिराद्यः ध्रुये तत्रापि विशिष्ट-
विभावादिप्रतिपादनसुखेनैव रसादिप्रतिपत्तिः, क्षराब्देन या केवलमनुपेते' (पद. १।४७) ।
आदिशब्दात् स्थाविभावादयः । एवं हि वाच्यरसोऽभिनयादिरूपं लिङ्गमस्मिन्नित्यत्र' स्यात्,
इतिहासादिसमायम काव्यस्य प्राप्नोति—उरमात् स्थितमेवदूषण एव रसादिरिति । नापि
साक्ष्यत्वात्मानमप्रीतिरहात् ।

मरतिप्रवणेव प्रकटयति । सार्धवतुर्लक्षभेदानां कथा सावदस्तु, एतावन्मयपि
मुक्तकानि तैरेभिषयानोत्यभिधानमपि गृह्यत् साहित्यिकम् । कविप्रतिभा य तत्र
तत्र विपर्यया सत्यप्रमाणमप्युते । न च ध्वन्यालोकश्लोकः 'एतेनानन्त्यमायादौ'ति
भेदप्रदर्शनतात्पर्यको व्यतिकरितभेदानामभ्यन्तरेयतासूचक एव सः । बहुष्वेव
सर्गबन्धस्तोकेष्वेतेषां केरामभ्यन्तरः, कविर्धर्मिणि व्यावृत्तयतित्वाद् रसादिव्यङ्ग्यतिर-
धिक्यया विपर्यययतीनामेतां कवीनामित्यस्ति विदग्धानां वानुयोक्तिः । सङ्कलना-
द्यात्मोपाधिवं भेदमाश्रित्येयुक्तिरुपाकृतां "न विद्यते यद्यपि पूर्ववातना-
ग्रणानुबन्धि प्रतिमानमुद्भूतम् । ध्रुतेन यत्नेन च वागुपासितव ध्रुवं करोत्येव
कम्यनुपमह'मित्याचार्योक्तिमुपजीवति ।

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतचाञ्चल्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । शब्दशक्तिमूले त्वमिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम् ।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे संकेतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षा-सन्निधि-योग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि

एवम् रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति निखीय वस्तुनोऽलङ्कारस्य [च] क्रमेण दर्शयति । तत्र विशिष्टतथाकथस्य प्रकारद्वयेऽपि वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वं द्वितीयोक्तासे प्रतिपादितमेव (१६ का) । शब्दशक्तिमूले तु वस्तुनो व्यङ्ग्यत्वं भविष्यत्वाभिप्रायेण सविवादम्, अलङ्कारस्य तु निर्विवादमेवेति^{१७} । एवमर्थशक्तिमूले तु वस्तुनोऽलङ्कारस्य न व्यङ्ग्यत्वमिति कथाशामपि व्यङ्ग्यत्वं निर्णीतम् ।

तत्र मतद्वयेऽपि व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं निराकुर्वन्प्रभिहितान्वयवादिनो महाचार्यस्य तावन्मतमाह विशेषः^{१८} इति । समयः पदार्थमात्रे सामान्यारम्भे न विशेष्यरीऽप्यनव्यात्, अप्तिभाराच्चैकस्य । तत्तथाकाङ्क्षाऽऽदिष्टकृतविशेषसंसर्गस्य वाक्यार्थं तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यमनव्यवासिद्धेर्विशेषं गमः-(१५२) यतीति न्यायात् । यदाह 'पदमिदं स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापाराखि, भयेदानीं पदार्थाः प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासन्निधि-योग्यतामिन्वयमुपयान्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति' (श. व्या. वि.) । मण्डवमराब्दो वाक्यार्थः स्यात् । नैकम्, पारम्पर्येणापि बहुवचने । तथाहि पदैरनन्वितोऽर्थोऽभिहितोऽन्वितप्रतिपत्तो निमित्तमिति भवति । पारम्पर्येण पदार्थानामन्वितेष्वपि हेतुत्वं यत् स एवाह—न विस्तृतिर सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । तन्मात्रावमित्येव तन्मात्रेभ्यः

१७ अत्र भङ्ग्यालोकप्रभये 'आखित एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते' इत्यादिकारिका 'अलङ्कारो न वस्तुमात्र' 'वस्तुद्वये न शब्दशक्त्या प्रकाशयमाने रत्नेषु' इति तत्तत्त्वा वृत्तिषु पराभूयते ।

१८ एतन्मते 'जातिरेव पदार्थ' इति सामान्य एव तद्वैतमदृष्ट्याद्विशेषार्थबोधेऽभिधातोऽन्या काचिद्वृत्तिः समाधायणीयेति द्वितीयोक्तासे समुद्दिष्टमेव । विशेषरूपत्वात् पदार्थतिरिक्तो वाक्यार्थो यत्राभ्युपगतस्तथाभिहितान्वये वाक्यार्थानन्तरकक्षाभाविनो व्यङ्ग्यस्य वाच्यतायां यत्वेन चेशुपास्यमनिष्कपः ।

विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का चार्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम् ।

येऽप्याहुः

‘शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

थोनुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु वोचेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्याऽचवोभ्येत सम्बन्धः’ त्रिप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदशा ‘देयदत्त गामानय’ इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशा-
द्देशान्तरं साक्षादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति ‘अनेनास्माद्वाक्यादेवं-

त्र गम्यते ॥ इति (श्लो. वा. ७।२२६) पदार्थप्रतिपादनञ्च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां
पदानामवान्तरव्यापारो भविष्यति । नचावान्तरव्यापारस्य कारकान्तरेभ्यो व्यङ्ग्यभायकत्वं
मिष्यते, पाकजननसमर्थं हि ज्वाला काष्ठानामवान्तरव्यापारः । तथाच त एवाहुः (श्लो.
वा. ७।१४१) वाक्यार्थमतये तेषां प्रयुक्तं नान्तरीयकम् । पदकयालेष काष्ठानां पदार्थ-
प्रतिपादनम् ॥ इति । तद्विरुद्धं वाक्यार्थप्रतिपत्तरेत्यथाऽप्युपपन्नत्वत्वादभिधायकत्वे द्विशोभ्यो-
पस्थितिपर्यन्तताऽपि नेष्यते तदा पदपदार्थविषयानिधानलक्षणप्रथमकदाऽतिरिक्तविशेष्य-
प्रतीतिकदाऽतिरिक्तकारकनसर्गात्मकवाक्यार्थकदापातिनि व्यङ्ग्ये तस्य सम्भावनाऽपि न
प्रमरतीत्याह का चार्तेति । अतएव हि श्री य. कश्चिद्विपश्चिच्छब्दार्थप्रत्ययं नाभ्युपैति
(95b) तेन तेन पदार्थमपनुय न विवक्ष्य एवाभिधायाः पदतिरिति(वी) रोतं (रितं) [तत्] तु
[कः] स्त्रीकुपोत् । तदुक्तं ‘विशेषरूपवाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता । व्यक्तिरिष्टाऽभिधातोऽन्या-
ऽभिहितान्वयवादिना ॥^{१९} इति ।

- 19 अभिहितान्वयवादेऽभिधात एव नास्ति वाक्यबोधव्यापारनिष्पत्तिः, पदान्वेष
वाक्यानां मूलभूता अवयवाः शब्दार्थप्रत्ययार्थम् । अन्विताभिधानवादिनां
वाक्यतोऽर्थबोधः, पदे तु प्रयोगसत्त्वान्वेनार्थप्रत्यय ऊदायोद्धवरात् । तत्रापि
पदार्थानां वैरिष्टये स्वीक्यमाणे किमभिधात एव कार्यसिद्धिरिति सायकः प्रथः ।
इत्थं यदि व्यापारस्य प्राणप्रदत्तं भङ्गपन्तरेण स्वीक्यते तदा कथं वाक्यादिभ्य-
धातो विलक्षणस्य निमित्तानन्दजीवानुभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न तत्परत्वेन साक्षात्
शोकारः ? निमित्तनेमितिसाधयिनयेऽन्येनमेव ममाधानम् । मूलप्रत्ययान्वयवृत्त्य-
वयो यत् स्वप्नाद्वरं सारवच्च शक्यं स्वरूपमंशेन अह्यतीति विचक्षणानां

विधोऽर्थः प्रतिपन्नः' इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरेषण्णवाक्यवाक्यार्थयोरेधा-
पत्या वाच्यवाचकमावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते । परतः
'चैत्र गामानय, देवदत्त अभ्यमानय, देवदत्त गां नय' इत्यादि वाक्यप्रयोगे तस्य

अथान्वितामिधानवादिनामपि मते तन्निराकर्तुमाह येऽप्याहुः^{२०} इति । व्युत्पत्ति-
धत्तेन हि शब्दोऽर्थमवधायति । व्युत्पत्तिस्तु वृद्धव्यवहारोक्तवतीति प्रामाणिका ।
यदाह शाब्दवृत्तेत्यादि । प्रतिपादितया दृष्ट्या दर्शनेन । एतद्विज्ञोति देवदत्तेत्यादि-
शब्दो (शब्दे) देवदत्त गामानयेत्यादौ उक्त प्रयोजक । अभिधेयमानयनम् । तत्र
व्युत्पत्तिस्तु शाब्दादी स्वावच्छेदोदादिप्रत्यक्षेण गृह्यति । अथोक्तमरुदप्रभुतेत्यादौ वाक्यवधव्या
समनन्तरं येन प्रयोज्यवृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रगति सा बुद्धिपूर्विका, स्वतन्त्रप्रगतित्वान्नदी-
प्रगतिपदिति । तच्चेष्टया शाब्दतद्भाषभाषित्वेन शब्दधारिण्यं प्रतीतिमनुमिनोति ।
बुद्धिप्रत्ययो समानविषयस्य स्वाभाविकमेवेति यत्तद्विषयेव प्रगतिरपि, शब्दस्तु स्वरूपमात्रेण
गार्थप्रतिपादननिमित्तं बालवृद्धयोरनियोज्यप्रसङ्गात् । अतस्तदन्वयाऽनुपपत्तिमून्या-
ऽर्थागत्या तत्र शक्ति प्ररूपयते । उदेरदाह वाच्यवाचकैति । वाच्यवाचकसम्बन्ध-
ग्रहणमेव हि व्युत्पत्ति । विषयवाच्यभाषाभ्यां च वाच्यवाचकयो संज्ञाबाहुपतपते-
रनयनमस्त्वम् । बालस्तत्र व्युत्पद्यते एव नि(१७३)विभागेन वाक्यमेतस्य निवि-
भागाकार्यस्य प्रतिपादकमित्यवधारयतीत्यर्थः । नन्वेव प्रतिपादक्य व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते । सा
आगन्त्यावदुश्रयादिति शाब्दव्यवहारोच्छेदः स्यादित्यत आह परत इति । यद्यपि उक्त
व्यवहारपूर्विकैश्च सर्वा व्युत्पत्तिर्वाक्येनैव च वृद्धव्यवहारस्तथाऽपि यस्य पदस्यावापे यस्यार्थ

द्वयोर्दोषाणं न तदेकान्तमसङ्गतं, तत्र पुनरुक्तिरुक्ता ध्वन्यालोक तत्तत्त्वलोचन-
मन्तव्यमप्यित्यस्य यथोपयोगं कर्तुं कृत्यावस्थापने निर्बन्ध एव मूल नेत परं
किञ्चित् ।

- २० 'येऽपि' इत्यस्य 'तेषामपि मते' इत्यभिप्रेत्याद्येनान्वयः ।...अतः किमपि वृद्धत्वमपि-
सूचिकाया अत्रिकाया निरादिविवरणमपेक्ष्यते, न च तदन्तर्दृष्टिः स्यान्तीति
विचिन्तयन्तेतत् । द्वितीयोक्तागटीकायामस्मदनुपपत्तौ भाषा तदानीदिति
सम्भावनाऽनवकाशः 'वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्वितामिधानवादिनः' इति सन्दर्भस्य
भ्याकरणावसर एव तस्योपस्थापनयोग्यत्वात् । 'प्रतिपादितविशेषे'ति प्रामाणिक
शब्दः । दिष्टा मार्गलैलनर्थान्तरम् ।

तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां 'प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि
षाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थै-
रन्यितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्ट एव पदार्थो वाक्यार्थः, न तु
पदार्थोनां वैशिष्ट्यम् ।

भावास्यावापो मदुदारे बोद्धारन्तस्मिन्नर्थे वस्मैव पदस्य शक्तिरवधार्यत इत्याह तस्यै तस्येति ।

तदुक्तम्—व्यवहारेषु वृद्धानां साधनप्रवर्णनाविषु । आधापोद्धारभेदेन वृद्धानां शक्तिमिश्रयः ॥

इति । मनु इत्यध्यवहारप्रयुक्ते शान्तयेऽपि पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पक्ष-

वाक्यानां तिङ्श्रमावेनाथे' अति प्रमाणत्वान्तरूपमात् । वाक्यात् कार्यभूतान् प्रसादितव्य

सकलार्थविषयं ज्ञानं कारणभूतमनमोभवेत् । तस्य च सावकस्य वेदान्तविश्वविद्यालयः ॥

भूतार्पणं भय इति न त्रायकशक्याऽप्यवगमात् । तत्र कवीऽपि उच्यते ॥ १ ॥ ॐ ॥

सहस्रानामसाधेनात्मनो निधिते साहसस्यावतादकतया अर्चयितुं योग्यः ।

वेदार्थे विहिते मन्त्राः सोऽर्थे वाच्यत्वात् वाच्यते । अन्तर्यामिना वाच्यते ।

आश्विन ॥ इति : सप्तम्यारोहसि ज मयः । अथवा / यथावत् पूर्वपक्षे तिथ्यादिभू-

[illegible]

सहस्रलक्ष प्रमुखात् पदानि दानियन्ते । यद्विदुः—सहस्राक्ष (96b)मभिदधति पदानि

वक्तव्यम् - एषा वक्त्रा वदन्मूहा वा वक्तव्यं मिति । (रा. भा.) । तदर्थं दृष्टव्यमहारे

नक्षत्रादिव न्युत्पत्तिस्तस्मात् यथैवास्त्यतनामिह । एवं प्रायम्यादभिधातृत्वात्ताद-
 तत्वेन नक्षत्रादिनामस्यैव न निर्दिष्टत्वात्तदभिधातृत्वात् ।

पदविनिर्मादस्य पदानां तत्त्वानां शक्तिपरमस्युपगम्यवैयर्थ्यात्पुनश्चाप्युक्तं पदानां तत्त्वानां साक्षादन्वय-
लोपान्तरादिसाधितं न भवति । अतः पदानां तत्त्वानां साक्षादन्वय-लोपान्तरादिसाधितं न भवति ।

मथनराक्षसप्रतिष्ठा, न पुनः पदानां पदाभ्यान्नाह स्थापयन्मथने पदाभिहित्ता एव

सं. पराधीनः अधिपतिः इति शक्तिः प्रत्यक्षेण गुरुत्वात्—पदानामिति । अभ्युत्थाना-

मिलान्वितायानी यदि वाऽन्यथायानीमयथ । सङ्गतः शक्तिः, पदान्वयव्यतिरेकानु-

विष्णोर्विश्वेश्वरः । न च विश्वेश्वरः पदार्थातिरिक्ते वाङ्मयार्थ इत्याह नतियति ।

अथैषाष्टमः सर्गः ।

ननु याम्यैव 'गामान्यै'त्वादौ मवाद्विपदानि तान्येव 'यौ पर्य, अथमात्र्यै'-

आदावपीठि निधनादिरोषेषु शानन्त्यन्यनिवारादिदोषात्तत्र प्रविशोयथा(ग्य)न्यदस्यार्थ

बोधनविधयस्या शक्तिनामप्यनन्तवर्णनाप्रसङ्गात् क्रियासामान्यान्वित एव कारके

कारकानाम् कारकानामन्यान्वितायामेव च क्रियायां क्रियापदानामन्यत्रतिरेकमुक्तम्

सम्बन्धपरम महत्वात् सम्बन्धानुभावेण चाभिधानात् सामान्यान्वयाभिधायित्वेन पदानां

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः पदार्थः सङ्केतगोचरस्तथापि सामान्यायच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिपक्तानां पदार्थानां तथाभूतस्यादित्यन्विताभिधानवादिनः । तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपद्यते नत दूरेऽर्थान्तरभूतस्य 'निर्देशोच्युते'त्यादौ विध्यादेश्वर्चा ।

विशेषावयवकृत्याद्वाक्यार्थस्येत्यत्र आह यद्यपीति । प्रत्यभिज्ञायश्च एवेदमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानम्, सद्रूपेण प्रत्ययेन । तान्येवेति न पुनर्भिन्नानीति । सद्रूपं 'तिथा शब्दा भिद्यन्ते रूपतः स्वरतोऽर्थतथेति ।' ११ परिहरति तथाऽपीति । सामान्यायस्थित(च्छादित) इति—प्रतियोग्यव्यवप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः । प्रतिपद्यते नरवभिधायते । प्रतिपत्तौ हेतुमाह—व्यतिपक्तानामिति मिलितानां पदान्तरसंनिपातितैः पदार्थविशेषैरन्वितानां विशेष एव पर्यवसानात्, सदतिक्रमेऽनुपस्थितरूपत्वे च प्रमाणाभावादिति भावः । उपसंहरति इतीति । अन्वितैरेव पदार्थैरन्वितामानेनाभिधानमिति ये यदस्ति तेषामप्यस्ति सामान्यविशेषरूप इत्यनेनाखित (इत्यनन्वितः ?) यामान्यरूपाः, स्वार्थस्तु विशेष रूपः । गोशब्दो हि स्वार्थमनगत्विशेषगुणक्रियासामान्यान्विततमभिधत्ते । एव द्विधा पदमपि । अतिविशेषभूत इति—विशेषावयवरूपः स्वयमेव चेदवाच्यमहिं निषेधादौ वाच्यविध्यादिहपञ्चमर्थ' प्रति वा कस्याऽभिधाय्यापारस्येत्याह तत्र दूर इत्यर्थान्तर-

- २। शाब्दिकानामर्थं नथोऽनद्वारविदेरुप्रस्तापेऽतिदरा सोपयोग इति शास्त्रेऽस्मिन्नस्य साम्राज्यम् । तत्र रूपभेदेन शब्दभेदस्वीकारपक्षस्तु यस्तत्तद एव । स्वरतोऽर्थभेदस्य निदर्शनानि वैदिकमन्त्रेष्वभिनयादिस्थाप्ये हपके लौकिकमन्त्रादौ च काकादिसङ्कलिततया सप्रक्रियाणि । अर्थतो भिन्नानां शब्दानामभिधानकोपेपु व्युत्पत्तिः शिष्टा शिष्टानुशासनात् । काव्येषु च सतो वैचित्र्याभायवर्षं श्लेषादि-कारणमभ्युपगमनयोगेव । द्वितीयोक्षाते द्वितीयतृतीयकक्षोरनयोरुपनिबन्धः । सगाणामेव शब्दभेदानां व्यञ्जनायां साधूपयोगः । प्रथमस्य पर्यायभेदमात्र-भिन्नस्य हर-गव-कपातिप्रभृतोनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवस्थितिभट्टार्थं पथम उक्तासे च सोदाहरणं निदर्शिता । द्वितीयस्य प्रयोगोऽल्पीयानपि काव्ये न विरक्त इति द्वितीयोक्त्यामटीकायां सूचितः । तृतीयस्याभिधाऽऽदिनियन्तणकृते बहुल एवावकाशः ।

अनन्यतोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्तुन्यताभिधाने, अन्वित-
विशेषस्तुवाच्य एव इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाच्यार्थः ।

यद्व्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इति, तत्र निमित्तत्वं
कारकत्वं प्रापकत्वं वा ? शब्दस्य प्रकाशकत्वाच्च कारकत्वम् । प्रापकत्वन्तु
ज्ञातत्वं कथम् ? ज्ञातत्वञ्च सङ्केतेनैव । स चान्वितमात्रेः । एवं च निमित्तस्य

वाच्योक्तिरेव । साक्षाच्छब्दव्यापारविषयत्वसम्भावना परिहरणीयेत्याह—अर्थान्तर-
भूतस्येति—तदेतत् सामान्यान्वयाभिधानस्यापि (वादि) भोक्तृम् । विशेषान्वयाभिधान-
वादिनस्तु विशेषान्वयेऽप्याकाङ्क्षासमिधियोग्यतोपाधिबोधेनानन्त्यत्वमिधारादिदोषपरिहारात्
सम्बन्धग्रहणं सुखरमिति तदभिधायितैव पदानां युक्तेत्याहुः । तथाचोक्तम्—आकाङ्क्षा-
समिधिसाप्तयोग्यमार्थान्तरवृत्तान् । स्थापनाहुः, पदानीति श्रुतपक्षिः राष्ट्रता यथा ॥
ज्ञानव्यवधिभारान्मा तदा दोषो न पचन ॥ अतएव प्रत्यभिज्ञावितोयो नाम्नि । यवान्तर-
शक्तिरूपेण स्यादित्याशङ्कितं तदपि न, एकदेशाकाङ्क्षितसमिधिसयोग्यमन्वितसामर्थ्याभिधान-
शक्त्याः प्रतियोगिभेदेन चक्षुरादीनामेव कार्यभेदोपपत्तेः । यथैक्येव दर्शनशक्त्या चक्षुर्घटादि-
प्रतियोगिसहायभेदानानाज्ञानानि जनयति तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति । किञ्च क्रिया
कारकत्वभावानुपपन्नयाऽपि कारकमात्रेणान्वये सिद्धे वृथा सामान्यान्वयाभिधायिता शब्दस्याङ्गी-
क्रियते । तस्माद्द्विषोपान्वयाभिधानमेव भेदः २२ । एवञ्च यद्यपि विशेषरूपतया वाच्य एवैषां
वाक्यार्थस्तथापि देशकालकारकविशेषोपधानवशादुत्पत्त्यभावतात्कालिकक्रियासंसर्गः शेषरूप-
पूर्णापरिविशिष्टोऽपि विशेषभूतोऽप्यमर्था विशेषान्वयाभिधानेऽप्यवाच्य एव प्रतीयत इति भावः ।
एवञ्च सामान्यान्वयाभिधानं विशेषा-(१४२) न्वयाभिधानं याऽस्तु, उभयथाऽप्यन्यताभि-
धानपक्षे व्यङ्ग्यत्वमर्थं (सामर्थ्यं) प्रत्यभिधायान् [न] सम्भावनाऽपि प्रवरतीति भावः ।
मत्तद्वयमुपसंहरति अनन्वित इत्यादि ।

योऽपि दिवाभोजनमावविशिष्टः, पीनत्वानुम(नि)तरासिभोजनवदुपपन्नमर्थः' प्रति
व्यापारान्तरमन्तरेण श्रुतवाच्यत्वं न निमित्तभावः कथ्यते तन्मतमुद्गाह्य निराकरोति—
यद्व्युच्यते २३ इति तदप्यविचारिताभिधानमिति सङ्गतिः । तदेतदेव निरूप्येति

२२ 'निर्दिशेय' न सामान्यं भवेच्छ्रुतिविषयवदिति न्यायाध्ययनमतं गतिः ।

२३ 'यद्व्युच्यते' 'ये त्वमिदं पती'ति पञ्चदशं संकलन्यैव दशरूपवाच्यलोककृतां वाच्य-
निर्णयारूपे निबन्धे मतपोषणम्—'अनिधेयं स्थापयिष्यान्त वाच्यममार्थान्तराश्रयम् ।

नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथमिति
'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पन्ते' इत्यविचारिताभिधानम् । (१५. आ.
लो. १८-१९ पृ. ३ः)

ये त्वभिदधति 'सोऽयमिपोरिच दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति 'यत्परः शब्दः
स शब्दार्थः' इति च 'विधिरेवान्न वाच्यः' इति, तेऽप्यन्तात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचो-
युक्तद्वेषामांप्रियाः । (१५. आ. लो. १८ पृ. ३ः) तथाहि 'भूतभक्ष्यसमुच्चारणे

तल्लेखादि । शब्दो हि न कुलालवद् पटप्राघमर्थं करोत्यपि तु प्रदीपवद् प्रकाशयति ।
ज्ञापकोऽपि न चकुरादिवदज्ञातः, अज्ञातस्य तस्याज्ञापकत्वाद् । एवञ्चेति—तद्वैतस-
व्यपेक्ष एव शब्दः स्वव्यापारमारभते न तु स्वभावत एवेति न्यवस्थितौ यत्तथास्य तद्वैत-
स्वावगमास्य प्रतिपत्तिर्याम्या, न पुनश्चतुर्थकत्वापातिनोऽर्यान्तरस्येति । यदि तु पूर्वतद्वैत-
मद्वेषमद्वैतस्य प्रतिभावनवत्तथा प्रतिपत्तिर्भवतीत्यनेन क्रमेण निमित्तनैमित्तिकमात्रोऽभिधीयते
तदैतद्वैतक्रियत एव, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः प्रत्युपायतया शब्दार्थयोः प्रथममुपायोद्यमानत्वाद् ।
तदुक्तं भविष्यता (१५. आ. १६-१७) आलोकार्था यथा दीपशिलाया यन्मवाजनः ।
तदुपायतया तद्वद्वेषं वाच्ये तदारतः ॥ यथा शब्दार्थ (१८)द्वारेण वाक्यार्थः संप्रदी(ती)यते ।
वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ इति ।

अथ तत् परमुद्देशं यस्यासौ तत्परस्तस्य भावस्तात्पर्यं, शब्दस्य व्यङ्ग्यपरत्वं निर्विवाद-
माह 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति व्यासात् । [यथा] धनुष्मता मुक्तः शरः
शस्त्रोः कणवद्विषमामादिकं निर्भिद्यैक्येन प्रवृत्त्या व्यापियते तथैव शब्दोऽपि दीर्घदीर्घार्थाभिधा-
व्यापारेः स्वार्थाभिधानमर्थान्तरप्रतीतिश्च तात्पर्यतः करोतीति किमस्य व्यापारान्तरकल्पना-
गौरवेणेति ये वृषते तान् प्रति साटोवपरिहासमाह 'येत्येति' । तात्पर्यवाचोयुक्तिः

तत्परस्य त्वभिधान्तौ तत्र विधाभ्यस्तम्भवाद् ॥ एतत्त्वस्यैव विधाभित्वात्पर्यस्येति
किंकृतम् । यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाभूतमिति । 'परिकल्पिता-
मिधाऽऽदिशक्तिबलेनैव समस्तवाक्यार्थावगतेः शङ्कधन्तरपरिकल्पनं प्रयास एवेति
मतसंक्षेपश्च दशरूपकावल्लोके । परमेतदपि विमर्शनीयं यदि तु व्यापारान्तरादपि
शब्दस्य निमित्तत्वं वाच्यते तदाऽभिधावल्लोके अपि दत्तजलाग्रलो व्यामिति ।

२४ एते खल्वभिधादीर्घत्ववादिनो गीर्मासवैकदेशीया येषामालङ्कारिकमण्डले महनायक
एव प्रवरः प्रतिनिधिः । एतन्मतोपरि लोचनकृतामाद्येप, प्रवादपथ आपतित
इतरम् आसासत उदस्य ।

भूतं भव्यायोपदिश्यते' (श. भा. ३।४।४१) इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थे-
नाभ्यधीयमानाः प्रधानक्रियानिवर्तकसक्रियाऽभिसन्वन्धात् साध्यायमानतां
प्राप्नुयन्ति । ततश्चादम्बदहनन्यायेन : यावदप्राप्तं तावद्विधीयते, यथा
ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे 'लोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यत्र
लोहितोष्णीपात्त्वमात्रं विधेयं, हवनस्यान्यतः सिद्धे, 'दद्या जुहोति' इत्यादौ
दद्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् । कश्चिदुभयविधिः कश्चित्त्रिविधिरपि, यथा—
'रक्तं पटं यय' इत्यादावेकविधिर्द्विविधस्त्रिविधिवै । ततश्च यदेव विधेयं
तदेव तात्पर्यमित्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थं तात्पर्यं, न तु प्रतीतमात्रे ।
एवं हि 'पूर्वो धायती'त्यादायपराचर्येऽपि कचित्तात्पर्यं स्यात् ।

वाक्यत्वम् । देयानांमियाः परावः पञ्चा अलुक् (पा. ६।३।२१ वा०) । तथाहीति
तेन युद्धिस्थेन प्रकारेणोपपाद्यते ह्येतदित्यर्थः । निहं परार्थत्वात्प्रधानं, साध्यं त्वपरार्थत्वात्
प्रधानम् । न च गुणप्रधाने(न)भावमन्तरेण वाक्ये पदानां समन्वयो भवति । तत्र
साध्यत्वात् प्रधानं क्रिया, सिद्धत्वात्प्रधानं कारकाणोत्तरं । एवमपरिनिष्पन्नरूपत्वादारभ-
लाभनिरपेक्षस्य सिद्धारम्भः साधनभावो घटते, न तु क्वचिपरीतस्येति । यद्यपि कारकपदार्थाः
मिद्धात्मानस्तथापि कुर्वन् कारकं नाकुर्वन्, इतरथा प्रधानक्रिया प्रति तस्यानुकूलत्वादित्याह
भूतेत्यादि^{२५} । न तत्समस्तस्यैव वाक्यार्थस्य साध्यमाधनभावान्भवसिद्धस्यापि साध्य-
मानता (११९) इत्यवतीर्यते । अतएव प्रथमदाहेऽदम्बस्य भावस्य दहनाय पुनर्दाहो यथा
तथा च [य]दम्बतोऽनभिगतनिश्चिकं तत्रैव भवती तात्पर्यराक्षिर्निविरते, कश्चिद्विशेषणमात्रे,
कश्चिन् कारकमात्रे, कश्चिद्विशिष्टे यथा लोहितोष्णीपादिषु । यदि पुनः प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं

- २५ 'भूतमन्ये'ति मीमांसान्यायस्य विशदविवरणं मीमांसान्यायविराट्त्वेन धीमरेण
न कुलमिदमभवमेव मन्यमानैरस्माभिरत्र स्वान्तो ग्रन्थपातः सङ्गच्छते । मीमांसक-
नये क्रियैदंपर्यादाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम् । यदाहुः—'साकाङ्क्षावयवं भेदे
परानाकाङ्क्षस्येदम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्यं वाक्यमिष्यते' इति, गुणवदिति
क्रियारक्षयिष्येप्युक्तम् । भूतं इत्थं भव्यं क्रियां निवर्तयतीति इत्यस्य गुणभूतत्वात्
क्रियातोऽदृष्टवानुगमो हि वाक्यविद्भिः यतः ।

यन्तु 'विपं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्यत्र 'पतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यता-सूचनार्थः, न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोर्लगात्किमात्र इति विपभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति विपभक्षणावपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा 'माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्याः' इत्युपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यम् ।

स्यात्तवाऽतिप्रसन्न इत्याह एवं हीति । आदिपदान् पारावार-हस्त-दीर्घादयः साक्षेया प्रष्टव्याः ।

नग्येवं विपं भक्षयेत्यादौ विधेयत्वेन युक्तत्वाद्विपभक्षणेऽपि तात्पर्यं स्यात्, अतोऽत्र का गतिरित्यत्र आह पचिवति । अत्र प्रकरणात् सुहृदि बहुरि विपगच्छणमियोगस्यानुपपत्तेः, 'निष्कामद गान्धान्ये'तिवन्न वाक्यद्वयमित्याह तत्र चकार इति । तदिह विपं भक्षयेत्येतावति न विभ्रान्तिः, किं तर्हि माऽस्य गृहे भुङ्क्थ्या इत्यत्र, आख्यातार्थस्य नाभ्यस्तभावस्य प्राधान्यमपराधीत्वात् । न च प्रधानयोक्तृत्वसर्जनयोगेति वा सम्यन्धो घटते, निधोऽनपेक्षत्वा-दित्युक्तमेव । अतथैकवाक्यताद्योक्तकथकारवलादवरयमत्र गुणप्रधानभावः कल्पनीयः । ततभावात्पार्तं साम्यकारकमवितोषं वाक्यमत्र गुरुपात्रितसंख्याऽऽलपात्पदाशङ्का-निरासार्थम्^{२६} एकस्मिन्निष्ठादि (पा. १।१।१ भा. वा.) यास्मिन्कारणलक्षणागुणारेण^{२७} । विपं भक्षयेत्यस्य स्वरूपावस्थिती प्रधानार्थत्वासिद्धेः 'कृदभिहितो (११७) भावो द्रव्यवत् प्रकाशमानः कियदा समवार्थं गच्छति, तिष्ठभिहितस्तु न गच्छति'ति (म. भा. १।१।८७)

- १६ नामादीनामाख्यातवो वैलक्षण्यं मीमांसानवेऽपि प्रकटितम्—येषां शब्दा-
नामुच्चारणोत्पत्ती स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूपगुणलभ्यते, यत्र गुरुदुत्पत्तं
कालान्तरे तिष्ठति, न क्रियेशोत्पत्तमात्रं विनश्यतीत्यर्थः, तानि नामानि (श.
भा.).....येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्ती स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते
(प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः), तान्याख्यातानीति शास्त्रं भाव-
शब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् ? यत
एषां निभक्त्य आख्यातिक्रम इत्युच्यन्ते (श. भा. १।१।४४) । वैयाकरणानां
वाक्यलक्षणानुसृत्यरहितपूर्वविषयानामुद्धृतम् ।

- १७ अर्थेक्यादेकं वाक्यमित्यादि पूर्वमीमांसानुसृष्टानुगमितं महाभाष्यवाचित्करयेति
टीकाकृत् । 'एकशब्दः समानवचनो न तु बह्व्यावाप्तो'ति कैयटः ।

यदि च शब्दधुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधेय व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः', 'ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी', इत्यादौ हर्षशोकादी-
नामपि न वाच्यत्वम् । कस्माच्च लक्षणा, लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिधा-
व्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः । किमिति च धृति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-

भाष्यवचनात् कि(रु)द्वाच्यत्वेन शुणभावो गुणानां यत् प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं
प्रतीयतामिदमेवमर्थमुपादानादनयोः परस्परमुपकार्योपहरकभावेनावस्थानादेतद्वद्बहुभोजन-
स्यासन्तमकरणोपस्थे तात्पर्यं पर्यवस्यतीत्याह इति सर्व्वथेति । एवं वाक्यानामपि
परस्परमुपमानोपमान-('मुपमानोपमेय')भाषादिभिरिवादिशब्दप्रयोगे मुक्तकमन्दानितकानिष्ठे-
(दिष्टे) कार्या(र्था)भावो द्रष्टव्यः ।

अथ केवलाभिधाव्यापारवादिनं प्रति दृष्टान्तरमाह यदि चेति । 'ब्राह्मण
पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यध्वन्यान्तरं ये हर्षादय उत्पद्यन्ते ते वाच्या इति
तेनाभिनाऽभ्युपगतम्, यतोऽमी वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते^{२८} । न च शब्दस्य कारकत्वं,
ज्ञापकत्वात्तस्य । अतः शब्दोऽत हर्षादीन् प्रति सङ्(रोः) कुतुम्बिकाशान् प्रति कुलास्तादि
च (कुटारादिवत्) कारणकारणीभूतः । यदि चैवामपि शाब्दत्वमभ्युपगन्तव्यं तदा
शब्दादेव केवलात् सकलार्थप्रतिपत्तिनिष्पत्तेः धृतार्थोपस्थादिप्रमाणान्तराङ्गीकरणमपि कृथा
स्यात्^{२९} । एवमाभिधेयैव कोटीकृतत्वाद्वितीयकल्पापानिन्या लक्षणाया अप्यङ्गीकारे [न]
विरोधं पर्याप्त इत्याशयान् दृष्टव्यं कस्माच्छेति । किञ्च यदि दीर्घदीर्घाभिधेय व्यापारस्यैव
(१००१) धृत्वादिविनियोगः धृत्वादिवलावलयेति क्वाऽपि वाक्यार्थविरोधप्रतिपत्तिहेतु-

२८ 'तद्भूतागो क्रियाऽर्थेन समाम्रायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति पूर्व्वमीमांसासूत्रमतो-
पयोगि । शब्द एव वेद इव लोकेऽपि प्रतिपत्तिनिमित्तमिति आभिधाव्यापारवादिन
आशयः ।

२९ 'निमित्तेषु सङ्केतः, नैमित्तिकत्वसाधयः सङ्केतानपेक्ष इति चेन्, पश्यत भोजन्य-
स्यानुवाक्यतुटेऽङ्गीकृतम् । योऽङ्गलो पर्यन्तकल्पाभागायः प्रथमं प्रतीतिपथमव-
तीर्णस्तस्य पथाक्षनाः पदार्था निमित्तमात्रं गच्छन्तीति नूनं भीमासकस्य
प्रपीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिगतमिति लोचने दीर्घदीर्घतराभिधानपक्षं समर्थय-
मानानां यदनायकप्रमुखानां गतेऽगच्छतिः सोपाहारासोत्पन्नं दक्षिण । 'भूतभक्ष्य-
पमुष्कारणे भूतं भक्ष्यायोपदिरयते' इति वचनतो 'वाच्यकार्यप्रमातिव्याप्तात्तात्पर्यं'

समाख्यानां पूर्वपूर्ववलीयस्तुमित्यन्विताभिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्गावधम् (भव. आ. लो. १६ पुः द्रः) ।

भवेदनुमताऽपि न स्यात्, एकनिष्पत्तेः सर्वेषां समत्वप्रसङ्गादित्याह किमिति चेति । तत्र द्वितीयान्तं पदं श्रुतिस्तृतीयान्तमपीति । नाद्यः (नाद्या ?) पदार्थं सामर्थ्यं लिङ्गम् । एकार्थपरः पदसमूहः भूति)ह्यर्थमभिदधति पदानि वा चाप्ययम् । कर्तव्यस्येति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा प्रकरणीयम् । यथासंख्यं स्थानम् । बौद्धिकं नाम समाख्या । तैः प्रधाने-
ऽन्तर्लोपपादनं ध्रुवादिविनिर्योगः । तत्र ध्रुवो यथा दर्शपीर्णमासयोः 'ग्रीहीनवहन्ती'त्यादि । अन्तर्लोपादे ग्रीहीणां विनिर्योगो द्वितीयाप्रतिपादित इति धीतः । तथा 'पशुना इहं यजेते'-
त्यस्य पशुनेति तृतीयाध्रुवा रुद्रयामे पशोरङ्गनायः प्रतिपाद्यते । लिङ्गतो यथा 'बहिर्द्वैवसदनं दामो'त्यस्य सवनलिङ्गादनेन मन्त्रेण बहिर्पि लूनोयादिति प्रतीयते । बाप्यतो यथा 'रथैर्तं छागमालभेत' । अतैकपावयोपस्थानात् बवेत्पशुणाह्यच्छायावच्छेदकत्वेन कियाऽङ्गभावो गम्यते । प्रकरणतो यथा 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'हुहो(र्बहिर्)यजति', 'लाह्वाकारं यजतो'त्यादि प्रयोजनानां [प्रयाजानां] दर्शपीर्णमासप्रकरणपठितानां तदङ्गत्व-
मवगम्यते । स्थानतो यथा मार्जनाद्यमपेक्षोपस्थानजपहोमादिस्थानेषु पठितानां (100b) मन्त्राणां यथाक्रमं तलेबाङ्गमायो भवति । ध्रुवादयश्च कश्चित् समस्ता कश्चिद्वास्ता एव विनिर्-
जयन्ति । समस्ता यथा—मनेन कथाश्रुतिं करो एहीते महाकुलीनेन महीष शुवी । रत्नानुविद्धा-
र्णभमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः॥ (र.व. ६।६३) व्यस्ता यथा—म स्रुतिवत्प्राणसहः
मतां पस्तान् कार्मुकं कर्मसु यस्य राक्षिः । वदन् द्वयीं यद्यकलेऽप्येताते कटोत्थसंस्कारहतामिबोक्तिम् ॥
(वि. भ. १।४८)^{३०} 'ध्रुवादीनां समावाये पारदीर्घश्चमर्थविप्रकर्षादि'ति (जै. सू. १।३।१४)
अत्रादिबलावस्य । तत्र लिङ्गापेक्षया भूतेर्वलीयत्वं यथा 'ऐन्द्रशा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादि-

- ॥ तुलाधृत'मितीतरेः स्त्रीकृतस्य दीर्घतरतात्पर्यस्येवास्व शक्तिर्विस्तृता । व्यङ्गाया-
धितोऽर्थे पुनः सत्य एवार्थप्रतिपत्तिर्नोपदेशकालापेक्षा । प्राचीनास्तुल्यदादयो वाच्यमेव
रमप्रत्ययं स्वीकुर्यन्ति । यत्तु प्राक्प्रदर्शितेनये मीमांसकविद्वान्तन्म्यावर्तनन्तदपि
ग्रन्थकृतोद्घाटितमेव । तेषामेव शास्त्रात्तन्मतदीर्घत्वं समर्थितं स्यादिति आशयः ।
- ३० अयमर्थोऽप्यान्तरस्यो ग्रन्थान्तरस्यो वा लिपिकपानवधानवशादस्य स्थापितः स्यात् ।
अङ्गारप्रश्नोऽङ्गमप्रश्नोऽस्य प्रश्नस्य विवेचनमस्ति । सम्भूत एव वाऽस्यावतारः ।
तथात्वेऽप्यवतरणिकारूपस्य ग्रन्थांशस्य पातोऽत्र स्यात् ।

किञ्च 'कुरु कचिम्' इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तर्वर्तिनि (१३४) कथं
दुष्टत्वम् ? ■ ह्यवाप्त्यर्थः पदान्तरैरन्वित इत्यनभिधेय एवेत्येवमाद्य-
परित्याज्यं स्यात् । यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकमायो
नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादीनामनित्यदोषत्वमिति
विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नम्, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रति-
भासाद्वाच्यवाचकमावच्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताऽऽश्रयणे न व्यङ्ग्यस्य षड्-
विधत्वात् कचिदेव कस्यचिदेवौचित्येनोपपद्यते एव विभागव्यवस्था ।

बलात् एन्द्रया ज्ञाना (श्रु. मं. ८।६।११) इन्द्रमात्रनयामर्ष्यलक्षणजिज्ञासिन्द्रोपस्थाने
विनियोगो गार्हपत्यमिति द्वितोयाभ्रुत्वा वाच्यते । तेनैन्द्रयाऽपेक्षितया गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं
भवति । एवमितरतापि वारदोषत्वात् पूर्वपूर्वकलयस्तु दृश्यम् । तदिह निमित्ततावैध्वन्यमेव
समर्थम्, अन्यथा मुक्त्याल्लाघातकस्यापि न भेदः स्यात् । तदिश्यमेवंविधस्याविमितता-
विचित्त [वैधित्त्य]मनुमन्यते [चेत्] तर्ह्यस्मिन्नेव कः प्रद्वेप इत्युपनन्दरति इत्यन्यितामि-
धानवादेऽपीति ।

विध न केवलमस्याभिरेव बहुदयहृदयाकादि काव्यमागोपयुज्यमानं व्यञ्जकत्वमाधितं
यावदन्वितामिधानवादिभिरपि रममाणानपेक्ष (१०।१२) काव्याधितवहेतुविशेषमात्रविद्धि-
रभ्युपगतमिति दर्शयति किञ्चेति । 'कुरु कचिन्नुशीना इडा'दित्यादी^{३१} पदद्वयव्यञ्जका-
व्ययने कारभोरकादिगिरताम्याः (रसव्यासादः) व्यर्थत इत्येवंविधा या हेयता सा न
स्यात्, तत्कार्यस्यानभिधेयत्वेन प्रगोक्तविषयत्वात् । अपरञ्च मदेव देवा इत्यसाधुत्वादयो
नित्याः, विषयभेदेन हेयोपादेयत्वात् । भुतिदुष्टार्थदुष्टादयस्तु नित्याः । व्यञ्जकव्यञ्जकमादाधयेण
कथं विभागोपपत्तिरिति चेदसाह—व्यङ्ग्यस्येति । तथाहि ये कटादयः शृङ्गारे दुष्टास्त
एवौचित्याद्भोक्तृमादाधुपादेयाः । तत्र शृङ्गारे हेयस्य शुभ्रगुणादविषयार्थत्वोपादेयत्वं बीजशुद्धि
प्रतिद्वमेव । रीते यथा—'स्त्वानावनद्वपनशोणितद्योषणालि'रिति (वे. मं. १।२१) ।

- ३। एवमनिषाव्यतिरिक्तं व्यापारान्तरं नाम्नीनि मलसाक्षेपपरं दूषणं कारभोरवैरेशा-
वोदुष्टद्विजमिति महामोलासेऽभोलदोषविवरणे सूचितमस्यामिः । 'कुरु कचि'मिति
करयापि श्लोचस्थाः । रत्नेश्वरेश्वरदनुवादि 'दृशीय गगने दूरं चलण्डा-
नरवैष्टि' । अयमुपपत्तये पक्षी चतोऽनेव कचिं कुरु' इत्युदाहरणं दत्तम् ।

इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ॥६४५॥ (कृ. स. ५।१७) इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपानां काव्यानु-
गुणत्वम् ? (न. जी. १७ पृ.)

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तुन् प्रत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ ।
न हि 'गतोऽस्तमर्कः' (मा. का. अ. २।८७) इत्यादौ ॥१३६॥ वाच्योऽर्थः
कश्चिन्न्यथा भवति । प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवत्प्रतिपत्त्यादि-
विशेषसहायतया नानार्थं भजते । तथाहि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्न्यं
प्रत्यक्षरुन्वनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्म-
करणाद्विद्यतामह इति, स्वान्धरो विधिरूपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, दूर-
भयो गृहं प्रवेद्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रीययस्तूनि संह्रियन्ता-
मिति, नागतोऽद्यापि प्रेषानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति ।

शान्ते यथा—उत्तानोच्छूनमग्नौपाटितोदरराशिभे । त्रेदिनि क्षीवणे सङ्क्रिडकृगेः कस्य
जायते (७६६ श्लोः) ॥ कङ्कणे यथा—नवपद्मवन्स्ररेऽपि ते गृध्र इत्येत यदप्रमपितम् ।
तदिदं विप्रहिष्यते कथं बद्ध बामोद यिताऽधिरोहणम् ॥ (रघु. ८।५७) इति ।

एवम शब्दविशेषाः कश्चिद्विषये चारुः कश्चिद्वारयो यथा 'माक्यागुलेपनादयः शृङ्गारे
चारयो भीमन्ते पुनरचारव' इत्यादि बहुकृतेन दर्शितं (भा. वि. का. अ. सा. स. ५।१-१६)
तदप्यस्य रसस्यैव ते व्यञ्जका अस्य च नेति व्यञ्जयापेक्षया व्यञ्जकभाव एवावयव- (१०।५)
व्यतिरेकाभ्यामुपपादितः (तथा) । अत्रापि वैजात्यादिप्रतिपन्नं लक्ष्यसन्दर्शनेन निरुत्तरीयरोति—
अयमित्यादि । पूर्वं समागमेन कनैका शोचनीयता प्राप्ता सम्प्रति तु समागमप्रार्थनया
द्वयमित्यर्थः । उदिह कालेन सकलामङ्गलनिषागतं निन्दिताचारनिरतत्वादिकथं व्यज्यते ।
एतो यस्य दर्शनस्पर्शनगम्भापणादिकमपि गार्हितं तस्य समागमप्रार्थनया शोचनीयता-
प्रदर्शनीयमाना कना विवक्षितार्थस्य कामपि काम्तिमुन्मोतयतीति कपालिपदस्य
व्यञ्जकाध्व्येव वैलक्षण्यम् ।

किन्तु (किन्तु) तद्विषययोर्ब्रह्मव्यङ्ग्ययोरेकत्वानेकत्वकृतोऽपि भेदोऽस्तोत्याह—अपि चेति ।
न च प्रकरणादिनक्षत्रप्रमाणांतरानुपगमेनात्मतामादस्य शब्दत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्,
प्रमाणांतरोपनिषातस्य कश्चिच्छब्दव्यापारविषयत्वहानिं प्रत्यनिमित्तत्वात् । इतरथा
वापकप्रतिपादितेऽर्थे सत्योऽयं न चेति निषकार्यमाप्तोक्तत्वाद्विप्रमाणांतरानुपगमेन सम्पृक्त-
प्रतीती क्रियमाणायां तस्यापि वाच्यस्योक्तप्रमाणांतरविषयत्वसङ्कावाच्छाब्दत्वं न स्यात् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः 'निःशेषे'त्यादौ निषेधविध्यात्मना—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत सरस्मेरविलासिनीनाम् । १३७।

(गृ. श.)

इत्यादौ संशय-शान्त-शृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण,

कथमयनिष द्रष्टो यन्निशातासिधारा-

दलतगलितमूर्ध्नां यिद्विर्पां स्त्रीकृता श्रीः ।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वह्नुमा कीर्तिरेभिः ॥१३८॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य, पूर्वेपञ्चाङ्गावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दा-
थयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाथयत्वेन चाध्ययस्य, शब्दानुशासन-
ज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिमानैर्मस्यसहितेन तेन धावगम इति निमित्तस्य,
योद्धृमालविदग्धन्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृतयोश्च करणात् कार्यस्य,
'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

कस्स य ण होइ रोसो वद्धण पिभाइ सव्वणं अट्टरं ।

सभमरपठमग्घाणि धारिअयामे सहसु एण्हं ॥१३९॥ (गा स वे ८८९)

तदित्यमुपपादितमपि भेद शिष्याणामेकप्रपञ्चेन हृदि निवेशयितुं स्वरूपशालाभय-
निमित्तकार्यसंज्ञयाभेदतो दर्शयति—वाच्यव्यङ्ग्ययोरिति । यथेतावताऽपि (१०२३) भेदो
न एवास्तदा नीतानीतादौ (नीलपीतादौ) भेदो न स्यादिति सङ्गतिः । तत्र
विधিনিषेधो तन्नेहनिषयौ निन्दास्तुतौ च परस्परभिन्नस्वरूपे बालस्यापि सुप्रतिद्वौ ।

मात्सर्येत्यादि—भार्यास्तत्कार्यविचारकुशलप्रियः । स्मरेण स्मेरा विलासिन्य-
स्तासामिति प्रथम बाध्यः प्रतीयते पञ्चाक्ष चतुर्थकृपापाती स्वतः इति वाच्यं प्रति शब्द
एवाप्रव', परं प्रति शब्दल्लेखदेशादिषु । शब्दशामनं व्याकरणमर्पशामनं मोमोना ।
एतद[शब्दा]वगमादेवाग्रिमं, चरमस्तु नैवमित्याह प्रकरणादीति । प्रतिमा हि भगवत्-
स्तुतीयं चतुः । 'येन माञ्जादृक्करोत्येव भावास्त्वैकान्यवर्तिनः' (तत्त्वोक्तिरञ्जनेन. व्य. विः
२।११८, ६.) न चाल शब्दानुशासनज्ञानेन विदग्ध' सहृदयचक्रवर्तित्व' [स्यात्] ।
चमत्कृतितिरास्त्रादप्रधाना बुद्धिरित्यर्थः । [अ]र्नहयो भेदस्तुदाहृतिद्विरा स्वयमुन्नेय
इत्याह गतोऽस्तमित्यादि । कस्स चेति—यस्य वा न भवति अनीर्घ्यालोपरि रोषो

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् कचिदपि नीलपीतादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि “अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्ध-धर्माभ्यासः कारणभेदश्चे”ति ।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानान्तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वम् । किञ्च ‘वाणीरकुडंग’ इत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्न विधायम्यति तत्र गुणीभूतव्यङ्गेऽस्तात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशाब्दान-मिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्ब्यतामिति ।

इष्टा प्रियायाः समणमधरम् । सभ्रमरपद्माग्राणशोले वारितवामे सहस्रवेदानोम् ॥ ‘कस्यानीत्या-
लोरेपि । सभ्रमरपद्माग्राणशोले । शीलं हि कथञ्चिदपि वारमित्तुं न शक्यते । वारितवामा
प्रतिपिङ्गरारिणो । सहस्रवेदानीमुपालम्भपरम्परामित्यर्थः । तद्वर्तुं सन्निधाने परपुरुष-
दृष्टाधरगोपनाभिप्रायेण सखीविषयं वाच्यं, भ्रमरेण दृष्टोऽधरो न परपुरुषेणेति सखीकृत-
समर्पणरूपो व्यङ्ग्यः पति (१०२b) विषयः । अनया विना त्वं न भवसि तत्र हीर्यं प्रिया
तदस्या [अ]पराबोद्धाटनं न कार्यमिति पशुर्वेदस्येति सहस्रस्येति तद्विषयम् । अय
मया समर्पितं पुनः प्रस्टेऽङ्गे त्वया सख्यनादि न कर्तव्यमित्युपपत्तिविषयम् । प्रियायाः
समणमधरं इष्टा रोषो भवति, अप्रियायास्तु इष्टा परिहायदेतुरागन्दो जायते, तदर्थो ना
युष्माकं भूदिति सपत्नीविषयम् । अतार्थ इदानीमेव किञ्चित्त्वति त्वं कुप्यसि, ततः पादपतना-
दिना यदि प्रार्थ्यसे तत् सहस्र शोभत्येत्यर्थ इति सखीविषयं, नाग्ययाऽस्याः सम्भावनीयमिति
प्रातिवेशिमकविषयं, युक्त्या मया संश्रुतोऽपराधः सख्या इति स्ववेदस्यदयापनं विदग्ध-
विषयम्, अय मया समर्पितं, पुनरुया सावधानया भवितव्यमिति सखीविषयमेवे”ति
(व. सं. ४२ पृ.) वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भूयान् भेदः । न च विरुद्धधर्माभ्यासकारणभेदमन्तरेण
भेदतद्भेदत्वात् सतत्त्वान्तरं परिपटयितुमीष्टे कथितम् । एवञ्च निम्नविषयशब्दिरूपत्वा-
न्वानयोर्भेद एवेति स्थितम् । अथ यत् व्यङ्ग्यस्याप्राधान्येनावस्थानं तत्र वाच्यत्वेनेवासी
व्यपदेश्यं शुद्धो व्यङ्ग्यकस्य तत्परत्वात्, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति म्वायात् ।

वाचकतात्पर्योक्तस्य वाच्यत्वं न तु व्यङ्ग्यत्वम्, अतश्चाभिधाय्यजनान्व्यापारयोरैक्यमेव
न पुनर्भेद इति यत् केनचिदाशङ्कितं तदप्या (१०३a) कर्तुमुपपत्त्यन्तरमाह वाचकानामिति ।
पुनस्तत्पर्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह किञ्चेति । यत् व्यङ्ग्यस्य शुणीभावस्तत्र शब्दार्थ-
त्वमनुपपन्नं शब्दस्यातत्परत्वात्, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इत्युक्तत्वात् । प्रतीयते
वासावधौ यथा ‘वाणीरकुडङ्गे’त्यादौ (४ उः) महाकविनिबन्धे लक्ष्ये । न च विना व्यापारं

ननु 'रामोऽसि सर्वे सहे' (११३ श्लोः) इति, 'रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः
'प्रिये नोचितम्' (१४०) (रा. अ. अ. आ. लो. १८२ पृ.) इति. 'रामोऽसौ भुवनेषु
विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परांमित्रादौ (११० श्लोः) लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं
भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तद्वगमस्य शब्दायायत्तः प्रकरणादित्यव्यपेश-
श्चेति कोऽयमभिनयः प्रतीयमानो नाम ?

उच्यते । लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽनेकार्थशब्दाभिधेयप्रत्ययत्व-
मेव न यत्तु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु
प्रकरणादिविशेष्यशेन नियतसम्बन्धोऽनियतसम्बन्धः संबन्धसंबन्धश्च द्योत्यते ।

न च—अस्मा एतथ निमज्जर एतथ अहं दिअहप पलोपहि ।

मा पहिअ एत्तिअन्धम सेज्जाए मइ निमज्जहिस्सि ॥१४१॥

(गा. सं. ७, १५)

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्यनौ मुख्यार्थवाधः । तत् कथमत्र लक्षणा ?

शब्दोऽर्थमवबोधयति । एवमेदमुक्तमर्थे तर्हि यत्र प्रकारादिव्यतिवर्तिनिर्धारितविरोपलात-
पर्यालोचनया लक्ष्यविभ्रान्तिः प्रतीयमानस्यातत्त्वेनावभासते तत्र च्यनित्वमप्यस्तं कथमपलपितुं
पार्यत इति भावः ।

एवं व्यक्तव्यस्य वाच्यत्वेन निराकृत्यास्य लक्ष्यत्वसम्भावना निराविकीर्णराशद्वये नन्विति ।
यत् किञ्चिद्व्यपन्नकल्पे प्रमाणमुक्तं तत् तत्रे लक्ष्यत्वेऽप्यस्ति । तथाहि—रामोऽसौसादौ
राज्यभ्रंशवनवासादयो लक्षयन्ते, प्रत्याह्वानदधे. (-कपः) कृतं समुचितं कुर्यात् ते १४२ सा
सोडं तच्च तथा स्वमा कुलजनो भवे यथोचैः शिरः । इत्यर्थं सम्प्रति विभ्रता धनुर्विदं
त्वद्व्यापदः साञ्चिणा रामेण मियजीवितेन नु कृतं प्रेम्णाः प्रिये नोचितम् ॥ (रा. अ.
८ म अ.) इत्यतः मामासीताशिररक्षेद्वदर्थे 'राम'पदेन साहचर्यकरितरत्न दुष्कृतफलभोहृत्-
शोध्यजनत्वादयः, रामोऽस्ताविलस्य लोकोत्तरार्थोऽप्यस्यादय इति (१०३६) । कोऽ-
यमभिनय इति यतः शब्दो वाच्यो साञ्चिणिक्येति विषयिभिरनिर्दिष्टस्य द्विधेनाविदये,
तद्व्यापारोऽन्वयविधातृत्वात्तत्त्वतया द्विधेयः, तद्विधयोऽपि वाच्यत्वव्यपन्नतया तावानेवेय-
धुतपूर्वतया किंशब्दः प्ररने, नामैलस्यार्थो, लक्ष्यातिरिक्तो नास्त्येवेत्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तमाह—लक्षणीयस्येति । प्रतीयमानस्तु बहुव्यतिपत्ति(त्) प्रकरणादिसामग्री-
समिधानावाक्यत्वातिशयलक्ष्णोपाधिप्रभव औपाधिकः प्रवर्तक इत्यादिप्रत्ययेन प्रवृत्तेर्न तथेति ।
अतिव्याप्तिश्चास्य दर्शयति न चेति । अस्मा एतथेत्यादि वाचा शमेव व्याख्याता (१४५ पृ.)

लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् । यथा च समय-
सव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थवाधादित्यसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा,
अतएवामिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

न च लक्षणाऽऽत्मकमेव ध्वननं, तदनुगमेन तस्य दर्शनात् । न च तदनुगतमेव,
अभिधाऽवलम्बनेनापि तस्य भावात् । न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानु-
सारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलीक-
नादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धे — इत्यभिधातात्पर्यलक्षणाऽऽत्मकव्यापारत्रया-
तिथिर्ना ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपेक्षणीय एव ।

अविदित्वाच्यो ध्वनिः कथं लक्षणातो नियत इति चेदन्नाह लक्षणाया-
मपीति । एतेनाभयाभ्रविभावादनयोरेक्य सर्वथा न सम्भस्तीत्युक्तं भवति । अथ प्रयोजन-
विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाध्यापार एवास्तितु चेदन्नाह यथा चेति । अभिधापुच्छभूता
तच्छेषभूतेत्यर्थः ।

नापि लक्षणा ध्वनिश्चेति पर्यायरूपमित्याह न चेति । तदनुगमेन लक्षणोपजीवकत्वेन ।
यथाऽविदित्वाच्ये ध्वनाभैतद्वेषीवास्तितु चेदन्नाह अभिधाऽवलम्बनेनापीति ।
यथा विदित्वाच्यपरवाच्ये ध्वनावर्धे तत्ति (दि) तवात्मकमेतदेवैकं रूपमस्त्विति चेदन्नाह
अवाचकेति । मन्त्रे माल (१०४०) वाच्यद्वाराण्य ^{२२} श्रीशिकात् कवचविप्रलम्भाद्योष्टा-
क्षीररीदभयानररसानामभिव्यक्तिः । सा च ^{२३} तद्विदामनुभवमिदेष । तर्हि शब्दमासाधितम्-

32 यन्न इति सङ्गीतशास्त्रोदिते यन्त्र इत्यर्थेऽयं पाठः स्यात् । मैथिलीमन्त्रान्यदेव-
कृतभारतभाष्यात् सरस्वतीहृदयालङ्काराभिधान्यतस्त्वैतस्य समर्थनप्रयात्नीकान् ।
(B. O. R. I. Mss. Folio. 141. Ch. 9 v. 23-29)

33 अयमर्थो उपेक्षित कलिगुणः, 'ती मन्त्रिषु व्यजितवृत्तिभेदे रसान्तरेषु प्रविष्ट-
राग' मित्यादिभारतपद्ये तथा 'स्वरभ्रूलादिलक्षणमिवाप्रमीतानां मन्त्रिण्यु-
विदांगोचर एवासावर्ध' इत्यादिमन्दर्मेण व्यक्तपरसत्यान्यभोपवर्गिणीवारप्रगणे
नालङ्कारिकमूर्धन्येनानन्दवर्धनानामेव । 'रसान्तरेषु म्प्रासारितभेदेषु प्रविष्ट-
रागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो न सन्तललितवादिरागो यस्मिंस्त्व, यस्मिन् एते यो रागो
विदितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यदाह केचित् 'विदिते' इति तथा नरे

तत्र “अत्ता एतथ” इत्यादौ नियतसम्बन्धः, “कस्सं व ण होइ रोसो” इत्यादा-
वनियतसम्बन्धः,

विपरीभरए लच्छी चम्हं दट्ठूण णाहिकमल्लट्ठं ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाउल्ला झत्ति दक्खेइ ॥१४२॥

(व. ख. ६११ ; गा. सं. वे ८१६)

इत्यादौ संबद्धसम्बन्धः । अत्र हि ‘हरि’पदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता
व्यज्यते, तस्मिन्मौलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पक्षस्य संज्ञोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनम्,
तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्तणं निधुवनचिलसितमिति ।

मत्वास्तित्वेति चेदब्राह्म—अज्ञादेति । आदिपदादधोवक्त्रु[त्वं] कृपकम्पवाधावेगाद्यधेष्टा-
विरोधा रहस्यमजकतया प्रसिद्धाः । तदेवमेतेभ्यः सर्वेभ्यो बिलक्षणमन्यद्रूपमिति प्रकरण-
मुपसंहरति इत्यभिधेति ।

अथ व्यक्तयस्य विषयानियतसम्बन्धत्वम् । ‘कस्सं व ण होइ’ इत्यस्मान्धितविषय-
सम्बन्धत्वं प्रदर्शितमेव । सम्बद्धताम्बन्धो यथा विपरीभरए इत्यादि । विपरीतरते
राष्ट्रमीश्वर्याणं दृष्ट्वा नाभिकमलत्वम् । हरेर्वद्विणनयन रसाकुला झगिति स्थगयति ॥
सम्बद्धसम्बन्धा च विषयपरम्परया मन्थकृतेन दर्शिता ।

पुराणेण प्रगीयते । श्वशुरास्त्रकण्ठाः क्षीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च
बीमत्वे शास्त्रे मेयो गुपुर्वके ॥’ इति कुमारपद्यस्य मल्लिनाथकृतटीकायाम् ।
‘आदिमहणेन आत्यंततद्दामरागभावाभावान्तरभावा देशीमार्गः संवृद्धन्त’
इति मातङ्गादिमतानुसारिणो लोचनकृतश्च ध्वमालोक्त्याह्वयाने । टीकाकृत
समकालीनैः शार्ङ्गरत्नाचार्यैर्गोलविकापटमञ्जरीदीपनरत्नहाटकटादीनां रागाणां
रूपरसादितभ्यान्मुद्राटितानि । ‘आरक्तवर्णो वृत्तरक्तवटिबीरु, सुधीरेषु कृत्-
प्रधोरः । कीरैर्घृतो वैरिक्पालमासी भतो धुपैर्गोलवक्षीरकोडयम् ॥ राध्यास्त
सुतं नलिनीदलानां वियोगिनीं वीक्ष्य विषयवृत्तिता । सुवर्णवर्णा गृहमागता
सा सुभाषयन्ती निल टक्कसंज्ञा ॥’ (घ. र. आ.) इत्यादि तत्तत्प्रसङ्गे द्रष्टव्यम् ।
रसादिमामञ्जरेण निपादादीनां जातिभेदो यन्त्रवाद्ययोजना तद्वैलक्षण्यव
भरतनाट्यशास्त्रे (२६ अः N. S. edn) विवृतानि । अभिनवभारत्या
सङ्गीताभ्यायेन्दुप्रेतस्य सङ्कलनम् ।

‘अप्यष्टयुद्धिनिर्वाहो वाक्यार्थ एव वाच्यः’, ‘वाक्यमेव च वाचकम्’ इति येऽप्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपत्रार्थकल्पना कर्तव्ययेति तत्पक्षेऽप्यवश्य-मुक्तोदाहरणादो विद्याविर्यङ्ग एव (च. आ. लो. १६६-२०० पुः ६ः) ।

इदानीमलएवदिनामपि मते व्यक्तच' दर्शयमाह अरण्येति । त एवमाहुः—वाक्येनेव तावद्वद्व्यवहारः । न च वाक्यावस्थाया पदानि पदार्था वा वि.भि)यन्ते । यथा हि चित्ते गोलपीतरक्तादयः पानके गुडाम्लीकामरिचादयः^{३६} मासरागे पङ्कजपद्मगन्धारादयः पुष्पकृतेन नावयासन्ते (सू. दे. १।३६) तथा क्रियाकारकविशेषादिवदानि तदर्थवाक्यार्थभ्यामभेदेनैव प्रतीयन्ते । वाक्यार्था हि पदपर्यायस्तुल्यवृद्ध एवामितीयमानो दृश्यते तत्पथा सुपदं करोति सुपदयति, लोकेरुपस्तीति उपलोक्य(१०४b)यति, भुत्वा छन्दोऽपीते धोतियः, कलापिपूत्रिध-मानकलापेषु विगलितकलापेषु वा देवमृगं कलापकं, केयेषु केयेषु गृहोत्वा शुद्धं दत्तं केराकेशि, अश्रीत विवतेति मातृत्वेन यस्या विद्यायां नामात्मानमिच्छति वा अश्रीतपिबतेति, दक्षिणवार्षं सुखेन विपदिग्धेन शरीरेण मर्मेणि निर्मितं व्रणं यस्यास्ति स दक्षिणेर्मा, दक्षिणात् समुद्राददिरार्जं हिमवन्त यावयोमनाया दशशतीं विजयमानः समस्तस्त्राणा य आयतं यकवती यो राजसूययाजी य ईश्वरो मण्डलस्थ यथाज्ञयेव राज्ञः प्रशस्ति ॥ मन्मद्विज्ञेय (अ. को. सू. न. २३) इति । अपि च ललाटं परवतीति लालाटिकं, कुकुटीं चरतीति कीकूटिक । तत्त ललाटशब्देन दूरेऽवस्थानं लभ्यते । तेनानुपरलेपः कार्येषु बाहुपस्थानम् । य. सेवः स्वामिनः कार्येषु शोपमुज्यते ललाटेनेव वा शोपप्रयाव-चिह्नं लक्षणाव परयति स लालाटिक इत्यते । तथा कुकुटीसन्धेन कुकुटीपातो लक्ष्यते तेन देशस्याव्यपत्ता । यो हि भिक्षुरभिक्षितलष्टि पादविक्षेपदेशे गच्छु संगम्य गच्छत्वावत्येव देशे चरति यो वा तथानिचयारमानगतपाभि(वि)रोऽपि दर्शयति कुकुटीपाताक्षिकाना (पाताम्लिकाना) चेटाला(ना) वाऽनुकरोति यः स कीकूटिक इत्युच्यते (वा. ४४।४६ भा. ४) । एवञ्च यथा पदपर्यायवाक्यानामपराह एवामिहो (१०५०) हेराविभाष एकोऽयौऽभिधेयस्य वा 'देयदत्त गामभ्याज भुत्वा दृष्टेने'त्यादीनामपदपर्याया[या]मपि वाक्यानां सन्निविष्टानेक-राकिरूप. सर्वोपाधिनिराष्टः क्रियाऽऽत्मा नष्टोद्देशविभाग एक एवामिधेयो भवति । यदानान्द्रु प्रकृतिप्रत्ययादिवदविमलप्रतिपत्त्यर्थमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायहारिवोऽर्थापोदार. शब्दा-पोदारथ क्रियते, अपोदाराणां निनिविष्टमेदानामिव पुनर्योयो विधीयत इति ।

३४ तिमिहो विद्याऽम्लिकेति वनापक्षिर्गणेश्वरः । अम्लीकश्चाम्लिका विद्या तिमिहोका च तिमितलेति चन्द्र आयाचरस्य दीर्घलम्बयुगास्ति ।

अत्रापरे^{३३} ब्रुवते—किमत्रैव वक्तव्यम्, अस्मिन्वादिभिरेभि पदपदार्थानामिव वाक्या-
वस्थायां वाक्यवाक्यार्थानामप्यवान्तरवाक्यावस्थायामसत्यत्वं मन्यते न वा ? यथा ‘तुष्टता
यो . तपस्याय पयसा भुक्ता मामभ्यापयतु, येन मागधीयान हृष्टा पिता तुष्टपति, तुष्टश्च मे
मोदकान् ददातो ति । किंवातो यदि मन्यते पदै किमपराद्धम् ? अथ न मन्यते तथापि
पदै किमपराद्ध येन तुल्येऽप्यारम्भारम्भकत्वे पदानामेवांसत्यत्वमभ्युपगम्यते न वाक्यानाम् ?
अथ वाक्यान्तर्वाक्यावस्थायामस्यानि तर्थावान्तरवाक्यानामपि महावाक्यावस्थायां,
महावाक्यानामपि विद्याव्यानावस्थायामपि विद्याव्यानानामपि शब्दशब्दावस्थायां शब्द-
शब्दशब्दोऽपि पदशब्दावस्थायामसत्यत्वमिति न^{३४} कल्पन्ति किञ्चिदपि विचार्य भवति । ॥ ३
पद(१०५b) स्यात्सन्तमसत्यत्वं तेषां मन्यन्ते येनाविद्यमानावपि प्रकृतिप्रचयादिवदविद्वत्-
प्रतिपरवर्धनं वक्ष्यतिरेकाभ्यामपोद्गमपदार्थी भिन्नाविष्य पुनर्थाजयन्ति । यदि हि गर्भ
धैवासत्यत्वमवाक्यवत्तत्र पदानामभ्युपेयते तत्तद्वारक्यवाक्यानामपि तथात्वे शाब्दव्यवहारो
प्येव प्रमज्यते, अतः पदपदार्थवदधीकल्पनाऽवश्यमपरिहार्यैव । एवञ्च एवं परमेश्वरादय
ब्रह्म, तदतिरिक्त सर्वे मिथ्या—तथाहि विश्वमिदं न सद्य विचारवाच्यत्वात्, नासत् प्रतीय
मानत्वात्, नाप्युभयात्मक विरोधात्, नाप्यनुभवात्मकं सत्त्वादेव, अतश्चतु शिखरौर्ध्व-
शून्यमिदं ब्रह्मान्तिरिक्त निर्वैकुण्ठराज्यम् । ब्रह्मणस्तु पदेनाभिधानमनुपपन्नं, निर्धर्मकत्वेन
सङ्केतागोचरत्वात् । अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव चतुरादिवन् खाक्य वाचकं ज्ञान
जनकमिति य आहुस्तैरपि शाब्द ज्ञानमविद्यादरायां सविकल्पक्येनैव व्यवहारार्थवशाय
पदपदार्थवदधीकल्पनाऽपि लोकोक्तम्यैव । तदेतदाह तैरपीत्यादि । ततश्च सप्तदश
ह्वापपदपदोऽपि व्यग्रश्च एव किंवादिरिहाह तत्पक्षेऽपीति ।

35 अत्र इत्यखण्डवादिना द्वैविध्यं प्रकटयता टीकाश्रिताऽह वैवाक्यमाधारण-
द्विवर्तवादिना भवद्विरप्रवृत्तीनां मतस्य वैलक्षण्यमाविष्टवत् । तत्राद्यमते
अपोदूयेव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति तन्मतविशरणप्रसङ्गे व्यक्तित्वविशेष-
भ्यादपाने दण्ड —‘अपोदूयेति वैवाक्यमाधारणे वाक्ययोगे वाक्यत्वं तत्र
पदानामपोदूयाऽन्नाक्यानं यथा वदेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् । यथा
लोक पदममुदाधारात्पदममुदाधायमवैति नाचयवादिति श्रुत्वाप्रकाश एतन्मत
निर्वाहः ।

36 पदवाक्यान्तरवाक्यमहावाक्यादिकमेव विभागो हि निबन्धकृतां रीतीति
विस्तारस्तदुल्लेखः ।

ननु धाच्यादसम्यक्तं नावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चित् यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् । एवञ्च सम्यन्धाद् व्यञ्जनव्यञ्जकभावोऽप्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्यासत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च तिरुपाल्लिकाह्लिकिज्ञानमनुमानं यत् तद्रूपः पर्यवस्यति ।

अथ शब्दस्य व्यञ्जय' प्रति लिखत्वं ध्वनिरूपेणाशङ्क्य निराकृतमित्यादि^{११} षोडश्या(षाड्यस्या)र्थस्य व्यञ्जय' प्रति यद्व्यञ्जकत्वं तल्लिखत्वेनेत्याशङ्क्ये ननु धाच्यादिति । तावच्चक्षुदेन न कस्याप्यन्य विमतिरिति दर्शयति (106a) इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । तथाच ध्वनि-कारः 'शब्दार्थयोः प्रविद्धो यः सम्यन्धो वाच्यवाचकभावाद्यस्यमनुबन्धान एव व्यञ्जयव्यञ्जके- (कत्व)वच्छणो व्यापारः' (ध्व. आ. ३।३३ वृः १६५ वृः) इति । एवञ्चेति सम्यन्ध-गन्तरेण नास्ति व्यञ्जकभाव इति व्यवस्थितौ ध्रुवमप्रतिबन्धोऽन्य बोद्धव्यः । अप्रतिबन्धे सति तस्यावश्यमभावात् । प्रतिबन्धस्तु व्यापकयोगव्यवच्छेदनाय व्याप्तिव्यतिरेकेण न विभाव्यत इत्यत आह व्यासत्वेनेति । ततश्च नियतधर्मिनिष्ठपतौन्मिपरयेव । नियतपदेन मन्दिस्वाभ्रपसिद्धत्वं निरस्यति । तिरुपाल्लिके पक्षधर्मताऽऽदिशङ्करूपसयमुक्तादिसर्वः ।

37 एवं ध्वनिविषये विपक्षविमतिर्भन्वालोक्तं तदुपरि लोचनशानुमुख विधाऽत्र विधेयता । वाक्यविदां भीमासक्तानां मतमादौ खण्डितम् । तत् भीमांता-मतमुपजोयतां हृदयदर्पणकृतामभिनवगुप्तपादैः प्रतिपक्षतया धर्षितानां मतविवेकेन सुष्ठु नाधितम् । पदविदां वैयाकरणानां मतमधुना परामृश्यते । 'तत्र कृतिम-शब्दार्थवादिनां नैयायिकयोगतादीनां मतं न व्यञ्जनप्रस्ताव उपयोगीत्यास्तां तद्व्यापारः । अस्तएवञ्चक्षिणे वाक्यार्थ इति येनामुद्रोपस्तेषां परिनिधित-निरपभ्र'शब्दप्रज्ञायां विपक्षिता मतमात्रित्य प्रवृत्तोऽयं ध्वनिव्यवहार इति । तैः सह किं विरोधाविरोधी विन्येतै' इति कृतवैदिनो गमैश्च ध्वन्यालोकरुतः । अभिनवगुप्तपादास्तु 'येऽप्यविमक्तं स्कोटं वाक्यं तदर्थरूपधादुस्तेरप्यविषापद-पतितैः सर्वैर्यमनुमरणीया प्रक्रिया', 'अविषापदे पतितैस्तेरपि व्यापारान्तर-गन्धुपगमने'त्येनदाहुः । तदुक्तेरनुमरणं गम्भटग्रन्थे । अतः विवर्तवादिनां शब्दमन्त्राणां विवर्तं निखिलं प्रमाणवता स्कोटमत्वं प्रतिपादयतां भर्तृहरिभूषणां मतमालोचितम् । तैरपि प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादम्बविको ध्वनिर्नामोक्तः । यममात्र तथैव कुर्म इति काऽस्त विविचिन्त्या ? श्रीधरादिनिराधात्पदैदान्तिक-

तत्रानुमेये पर्यन्तादौ षमिणि लिङ्गस्य सत्त्वमेव विनिधितमित्येकं रूपं पञ्चममतासंज्ञम् । तथा सपञ्च एव सत्त्वं निधितम्, समानः पञ्चः सपञ्चः पञ्चेण सह सत्त्वो दृष्टान्तधर्मस्यार्थः । सपञ्च एव सत्त्वं निधितमित्यन्वयसंज्ञकं द्वितीयं रूपम् । तथाऽमपञ्चे चासत्त्वमेव निधितं, न सपञ्चोऽमपञ्चस्तत्रासत्त्वमेवेति व्यतिरेकसंज्ञकं तृतीयं रूपम् । यद्यपि सपञ्च एव सत्त्वमित्युक्ते सामर्थ्यादेकसपञ्चे चासत्त्वमिति गम्यते तथापि द्वयोरुपादानं प्रयोगनियमार्थम् । अन्वयप्रयोगो व्यतिरेकप्रयोगो वा नियमवानेक एव प्रयोक्तव्यो न तु द्वावपीति । तदित्यं शीघ्रि कदाचि (१०६b) यस्य लिङ्गस्य तस्यादनुमेये परोक्षविषये प्रतिपत्तुर्ज्ञानमनुमानं यत् तदभूय. पर्यवस्यति, अतो नास्ति लिङ्गलिङ्गिभावादपरो व्यञ्जयव्यञ्जकभावः^{३८} इति । यद्यपि 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥' (प्र. वा. १।३०) इति तदुत्पत्तितादात्म्याभ्यामेवाविनाभावनियमः, न च बाध्यव्यङ्ग्ययोः सम्बन्धस्तदुत्पत्तितत्त्वः कार्यकारणभावाभावात्, नापि तादात्म्यलक्षणोऽन्तर्गत् भिन्नरूपेण प्रतिभासमानात् (...नत्वात्) । तदाभ्यस्य श्लेषमविषयोयते यथा वृद्धशिरोपयोः, तथापि बाध्यप्रतीति(स्व)विनाभाविणी व्यञ्जयप्रतीतिरिति चेत् तत्प्रतीत्योर्निमित्तनिगितिभावेनावस्थाना-

मत्तं संस्मरद्भिरस्य यद्विषयस्य तस्यासत्त्वस्वचित्तनं परागृह्यं तदस्थानविहिता-
गामतया व्यनिमग्नाद्यभिदान्तवाञ्छतयाऽपि नात्यन्तमुद्वेगजननं मन्तव्यम् ।
अर्थगुभवानां प्रदीपकतां 'व्यवहारे तेषां भट्टव्यस्तीकारा'दित्यनेन सन्दर्भेणात-
वेदान्तिमत्त्वपङ्कनं परामृष्टमिति बहुलं सत्त्वविचारिताभिधानम् ।

- 38 व्यङ्गिवादिनिर्बोधनाऽऽत्मतया विद्यमानानां रत्यादीनामसौचित्तानामकृतमत्तं
व्यञ्जयव्यञ्जकप्रतीत्योरकमताऽतएव निमित्तनिमित्तभावातिरिक्तं काव्यानुमानस्य
सर्वानुमानाद्विलक्षणत्वं च विधेयम् । अनुमानपञ्चरामपर्वेऽस्तु ये श्लोके
रत्यादयो रमादियताः स्येमभावोऽवस्थाविरोधाः केचित्त एव काव्ये कवि-
प्रभृतिनिर्वर्णनाद्यर्थमात्मन्यनुनंदिताः सन्तो भावयन्ति संस्तान् रमानिति
भावा इत्युच्यन्ते इति तदर्थे मुनिलक्षणसम्मतिमप्युद्धरद्भिरसत्त्वचक्रमध्यते षडपि
परैर्न कथमद्भवावपत्ताप्राप्तयेनेव निमित्तनिमित्तभावपञ्च उदापितः । तत्र
रमादीनां सहृदयतत्त्वमेव न सर्वतत्त्वं, व्यञ्जयप्रतीतिरिति हि नियमेन च
व्यञ्जयप्रतीतिरिति नाम्नाकवाशयः परं व्यञ्जयप्रतीतिरिति तु नियमेन व्यञ्ज-
प्रतीतिर्भवत्येव वाशयेनामलक्षणकमत्वमकमत्वकल्पमिति खण्डनम् ।

तथाहि

‘‘भम धम्मिअ । वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुड्डवासिणा दरिअसीहेण ॥१४३॥ (ग. स. २।७५)

अथ गृहे ध्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमा-
पयति—यद् यद् भोक्तृभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरी-
तीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

दक्षि तदुत्पत्तिवृत्तः सम्बन्ध इति भावः (न्या.कु.अ. १।१.८.)।^{३१} अनुमानन्तु द्विधा स्वार्थं
परार्थम् । स्वस्मा एव यत्तत् स्वार्थं ज्ञानारम्भम् । पर्यंतादौ धूमादिकं दृष्ट्वा यस्य प्रतिपत्तार्हान-
नुत्पद्यते स एव तेन ज्ञानेन परोक्षमर्थं प्रतिपद्यते नान्य इति स्वार्थं यदनुमानमुच्यते । परस्मै
यत्तत् परार्थं वचनारम्भम् । विरूपसिद्धप्रतिपादकं हि कथनं परं प्रतिपादयति ज्ञापयतीति
वचनमप्यनुमानशब्देनोच्यते, उपकारात् । यत्त यत्र धूमस्तत् तस्मात्पर्यंता महानसे, धूमश्चा-
[न]द्रव्य इति व्याप्तिपक्षभगतासंज्ञकं द्रव्यवयवमेव साधनवाक्यं सौगतानाम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा
हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमन(१०७०)वेति पञ्चावयवं साधनवाक्यमाहुः । अभिरत धूमात् ।
यत्त धूमस्तस्मात्पर्यंता महानसे, तथाश्चान्नं, तस्मादभिरसेति नियमनविद्यास्तामेतत् ।

तथाहीति—तथाभे भनिकृतोदाहृतं गाथामेव प्रथममुपदर्शयति भम इत्यादि । भ्रम
धार्मिक विध्वस्तः स भाऽय मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुड्डवासिणा दत्तसिद्धेन ॥ कच्छं कूलं,
कुड्डं सतागहनम् । इयं हि कस्यचिद्विपिक्रनदीसतागृहे परपुरुषदत्तसङ्केतायाः पु‘पायचयादि-
निमित्तं धार्मिकस्य तद्वेशग्रहणं मनोरथविभ्रभूतं मन्यमानाया उक्तिः । अत यौ वाच्यश्चतुर्धाह्यौ

- 39 सङ्केतविपयतिरिक्तावाक्यादिषड्विधप्रतिपत्तिपराणां तात्त्विकार्थां मत्तं तावद्विचार-
पदवीमर्हतीति तेषामुद्देशः । एतच्च सिद्धसिद्धिज्ञानं समागतौ ध्वन्यालोकं
विधेयितम् ‘‘अस्त्वभिसन्धानावधरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां समस्तत्वं, तस्य लिङ्गत्वम्,
अतश्च व्यञ्जयप्रतीतिर्लिङ्गप्रतीतिरेवेत्युपक्रम्य ‘तस्माद्विपिक्रप्रतीतिरेव सर्वत व्यञ्जय-
प्रतीतिरिति न शक्यते बहु’मिष्यन्ते सन्दर्भे (२०१-२०३ पृः) । व्यक्तिविवेककुद्भि-
र्महिमादत्तैर्महिममयैः स्वमतिमनोपयेति गदुपस्थापितं तत्त्वस्यैव प्रपञ्चितम् ।
प्रयोगोपस्थापनचेष्टोदाहरणाभयात्तैरेवेति नातः परं विधित् । सम्मटप्रत्यये
तदुदाहरणानां ह्यालोपुत्ताभ्यायेनावमर्दनम् । परमार्थतस्तु लौकिकानुमानसोपान-
मलोकिचरमादिपदवो’ कथञ्चरमासोदेदित्येवास्तु ।

अत्रोच्यते । भीररपि गुरो प्रभोर्ना निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिमो हेतुः । शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिद्धात्र विभेतीति विरुद्धोऽपि, गोदावरीतीरे सिंहसङ्गाव' प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितः, अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिपत्त्यादित्यसिद्धञ्च । तत् कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ?

विधिनियेधारमकार्यो तयोर्धर्माभ्यांरिष साध्यसाधनभावेनावस्थितिः । तदिह गोदावरी निकृष्टो धर्मी इतसिंहसङ्गावो हेतुः, कुडकवामिनेति तद्विशेषणेन पक्षधर्मता च सुव्यक्तैव । तदस्य हेतोः साध्यस्य च विधिलभ्रमणनिमित्तकणस्य महानसम्बन्धः^{४०}(महानवस्थान) लक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एव । तदिह प्रेक्षावत् प्रवृत्तिरिदृशापनाभावरवाम्याता तद्विरुद्धस्यात इतसिंहत्वमिति व्यापकविद्वज्जोपलब्धया भ्रमणविधेः प्रतिपेक्षो न तु व्यङ्ग्य इति । तदेतदाह अत्र गृह्य इत्यादि । एवञ्च सर्वैर्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावो वेदितव्यः । अनुमानस्य(१०७b) तदु (तद)पेक्षया महाविषयत्वात्, महाविषयत्वसाध्य ध्वनिव्यतिरिक्तोऽपि विषये समानोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यादौ च सर्वत्र सम्भवान् ।

तदिरथ ध्वनिकामव्यापक पूषपक्षमुक्त्वा तत्र निदान्तमाह—अत्रोच्यत इति । असेति पूषपक्षे उच्यते इति निदान्तः । इह धार्मिकैत्यप्रतिपक्षो भीरुर्वा स्याद्वीरो वा । तत्राद्ये तावद् यदुभयमनुमानमासङ्गित तदमयीचीन हेतवानामात् । तथाहि सध्यमि चारादगो हेतुलक्षणाभावादहेतव एवमुक्तमेव । तत्र सध्यमिचाराऽनैकान्तिकः । एकीऽन्त सपक्ष, अपरत्र विपक्षस्तदुभयार्थगामीत्यर्थः । तथा चा(ना)य हेतुरित्याह भीररपीति । प्रियानुरागेणोत्पन्नेन प्रगोचकासमितकर्तृत्व इतिराम् । [अभ्येन]चैवंभूतेनेति निमित्तान्प्रत्याशाऽऽदिभ्येण । सत्यपीलादिना साध्याभाववति साधनसङ्गाव प्रवृत्तीकृतः । द्वितीये तु साध्य विपरीत-वाच्या विरुद्धम् । वीरा हि सिंहव्याघ्रादिकमुपभुज्य भृगयाकूटहस्तोत्तरसितालदध्यामित प्रदेशमवश्य परिभ्रमन्त्येव । एतच्च 'व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्तेन वीराद्रनरीत्राणाम्' (७५ प्र) इति ग्रन्थ आशयभेदात् प्रतिपादितमेव । पुनस्तत्तिलपीयसया चुदकण्ठकादिवदपरिहार्यत्व पीडयामिषयत्वञ्चेति । ततो भयमिव (२०४) भय धीरेणपि सम्भाव्यत एव-याह—शुनो विभ्यदपीति । अथ स्वरूपानिदल

४० प्राश्नमन्त्रेन केनापि लिपिकरेपेरथ पाठ कल्पित, अनुमितो व्याप्तरेव हेतुरेव प्रहणान् ।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति. अतश्चात्रैव ज्ञानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतियक्षानीत्यनैकान्तिकानि ।

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवां व्यङ्ग्यत्वमुक्तम् । न चाधमत्वं

दर्शयति गोदाचरीति । सप्त सिंहसङ्क्रावः शब्देन प्रतिपादितः । शब्दस्तु सर्वत्र नार्थाविनाभावभाजनम्, नदीतीरे पथ कलानीत्यादिवचनासौक्ये व्यभिचारात् । यदाहुः 'आप्तोपदेशः शब्द' इति (न्या. सू. १।१।७) । 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मो यथा-प्रमितस्वार्थस्य विचित्र्यापमिषया प्ररत उपदेशा करणपाठवचान्, तस्योपदेशः परप्रयोजन-वद्बोधनमार्तं शब्दः प्रमाणा'मिति (वा. भा.) । तत्र च वाच्यमर्थं ततोऽधिकं सत्यत्वमनुमानाग्निधीयत इति वाच्यस्य प्रतीतिर्नानुमानिकोत्पत्तयेव । अतएव प्राभाकराः धूममाणेषु तौकिकवाक्येषु व्यभिचारित्वरहानिरासार्थं वाक्यार्थविषयं बहुज्ञानमर्थवातत्वमिति निर्णीत-वन्ताः । न चात्र तथा, निप्रतिष्ठाऽऽदेः सम्भवात् । अतएव प्रसिद्धैतद्व्यापारादृक्-प्रवृत्तीन् परिख्यय्य यत्तेभ्यः सम्भवादनैकरसिरसकेसरिणः कील्येकवधाभियानलक्षणमनीचिस-मपि न सम्भावनीयम् । तदेतदाह न च व्यङ्ग्यमस्येति । उदिरथं बैलक्ष्ण्यवृत्तिकटाक्षिदी-ड्यं हेतुरित्याह तत्कथमिति । भयानकरसन्निप्रकृते चात्र निषेधावगतिः, धार्मिकस्य भीह-प्रकृतिस्वनियमावगममन्तरेणैकान्ततो निषेधमस्याऽभावात् ।

(108b) केयत्तार्थसामर्थ्यं निषेधे निमित्तममे नायमर्थशक्तिमूलाजुरणनरूपस्य वस्तुभनेर्विषय इति भट्टनायकः । असाप्युच्यते—भयानकरसायेशोऽयं वस्तुर्वा स्मात् प्रतिपत्तुर्वा ? तत्र न तावद्वक्तुः, भयकारणसङ्क्रावविषयागातेण तस्य भ्रमोत्पत्तेरे-वावम्भवात् । प्रतिपत्तुस्तु रसायेशो रसामिव्यक्तैव । रसस्य च वाच्यत्वं तैमापि नाभ्युपगतं हिन्तु व्यङ्ग्यत्वमेव । किञ्च प्रतिपत्तुरपि रसायेशो न नियतः । न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसङ्क्रावारिहृदय इत्युक्तयेव । अथ सद्विशेषेऽपि सहकारि कल्पयते तर्हि पक्षपतिपतिप्रतिष्ठाऽनुप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सद्यते ? किञ्च वस्तुध्वनिं रूपयता रसम्भविस्वदनुभाह्वः समर्थत इति ध्वनेरेवैतत् साम्राज्यम् (धा. भा. लो. १।४) । वस्तुतस्तु नात्र भयानकरसायेशः हिन्तु कुरीत्या सम्भोगमिलापसद्वेषस्थानोदितविशिष्टाभ्य-संबन्धनोचितश्रृङ्गाररसायेशः सहृदयवृद्धवाचर्जक इत्यास्तामेतत् ।

निःशेषेत्यादा तु हेतोर्नैकान्तिकत्वं स्फुटमेवेत्याह तथेति । तर्हि व्यङ्ग्यत्वमेवा-कथमिति चेदाह व्यक्तिवादिना चेति । व्यक्तियुक्तनव्यापारः । अधमपदेन

प्रमाणप्रतिपक्षमिति कथमनुमानम् ? एवंविधादर्शोदेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यन-
पेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद्वृत्तपणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतन्यद्भूतसङ्कीर्णमेदनिर्णयो नाम

पञ्चम उल्लासः ॥५॥

नीचवृत्तिना । तथाचोत्तमसंसर्गविरहितवृत्तो नीचसंसर्गः, तेन त्वयि राद्वत्सा (स
वृत्ता) मगुरज्यत इति । (१०९a) अथमपदसहस्रेण वापीलानुत्पद्ययोगक्षेमरत-
विहाणा चन्दनच्यवनादीना व्यञ्जकत्वम् । नन्वेवमथमरवमेव गमकमस्त्विति चेदन्ताह—
न चेति । नन्वेवमुपपादकधर्मासम्बन्धात् कथं व्यञ्जयस्य प्रतिपत्तिरिति चेदन्ताह—
एवंविधादिति । प्रतीतिमालमारं हि वाच्यम् । न ह्यत्रामिष्टोमादिवाक्यवत् सत्यार्थ-
प्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकताप्राभाष्यमन्विष्यते, प्रीतिमालपर्यवसायित्वात् । प्रीति(ते)रेव
चालौकिकवमत्काररूपाया व्युत्पत्त्यवस्थात् । अतो भ्रमणस्यासत्यत्वनिरूपणमनुप-
युक्तमेव, तावदेव विन(ि)येषु विधिभियेधव्युत्पत्तिविदेः^{४१} । प्रमाणपरोक्षा ह्यत्र प्रत्युत
कर्तुरहृदयत्वं शुष्कतर्ककैराहृदयत्वञ्च प्रकाशयति, निहारयोगिग्रहणात् (ए. वा. सो. २. १४) ।
एतच्च रमाभासादिप्रस्तावे प्रागप्युक्तमेव । अनुमानपक्षे त्वर्थान्तरप्रतिपत्तिर्नोपपत्तिमन्तरेण
पटीयत्वया जातु जायटितीत्युक्तमेव । एवंविधस्यापि ध्वनेर्धेद्वानन्दवर्भावसिद्धिं सहृदय-
सवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवशीकृतत्वेनानुमानस्वरण्यादिसरणिमनाह्वय सन्गयीभवनोचित-
यित्तवृत्तिवर्षणाप्राणतया वाच्यैर्विभावादिभिः सहैव यो रत्न. प्रतोमते सन् लौकिक-
कार्यकारणानुमावादिषदहृदयानां तदम्बानां (१०९b) प्रतीतिरेव नास्तीति^{४२} धूमाव-

४१ 'विनवानुमुशीकुरु' काव्यशोभाऽर्थमेव वेत्त्यादिना यद्यप्युभयोरप्येतयोदपस्थापनं
तथापि कविसमयविमर्शऽविवर्धनादितया गृहीतस्य रसादितात्पर्योपगमिहस्य सुख-
प्रीत्यानन्दादिपर्यायस्य वस्तुन उत्पत्त्यं ह्यापितः । प्रीत्यात्मा च रसस्तदेव नाट्य-
(काव्य) मिलायुक्तिभिरभिव्युक्तैः ह्यापितम् ।

४२ 'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वने. प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा
परां वाच'मिति नमस्तारोहेरवशोके यत् साहसमाविष्कृतं तस्योत्तरविधायकमिदम् ।
अनुभवविधे रसादितत्वेऽर्थेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानकार्यकारणसमाधानादि-
विज्ञा नितरामप्रासत्रिकी । 'निर्वासनारु रत्नान्तःकाष्ठकृप्याश्मसमिमाः' ।

गमानन्तराग्निस्वरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिप्रतिपत्तिरिति 'अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ते नो विन्दा प्रचक्रि' इति न्यावादनुमानलक्ष्मीकारपाततामसा[स्त]भिदधानाः प्रतीति-
परामर्शवाक्यत्वादनादरणीया एव । एवं च लिङ्गसिद्धिभावादपरोऽस्त्येव व्युत्पन्नव्यञ्जकभाव
इति स्थितम् ॥

इति महासाङ्घिकविप्रहिङ्गुश्रीश्रीभरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके

पञ्चम उल्लासः ॥५॥

ते च वैयाकरणतार्किकमन्यज्जरग्यमीमांसनादय इति सम्प्रदायसम्मतं गणनम् ।
तेषां विप्रतिपत्तिपरम्पराऽऽराक्षिमणोज्जृम्भिता न वास्तवीति । 'अशक्ता' इति
लौकिकन्यायोदहनम् । 'तामुपहासतामात्मनः परिहरन् रूपमवतिष्ठन्धानवचेता
मृयात् । अस्त्ववतिष्ठन्धानवसरो व्यग्रस्त्व' शब्दानां समकत्वमिति ध्वन्यालोचन्ये
तद्व्यापनिकयोक्तम् । व्यक्तिविवेके तेषां एवारण्यो न सिद्धान्तनिष्ठेति, न
च सद्यः प्रतिभातिरस्कृतिरिति गन्तोद्वयम् । 'अन्यैरनुज्ञितपूर्वमिदं मृयाणो
नूनं स्मृतैर्विपद्यतां विदुषामुपेयाम् । हायेकस्मरणवैरण्या नवार्थतत्त्वाव-
मर्शपरितोषसमीक्षणा चे'ति सलोपसंदारपद्यं स्मरणीयम् ।

पष्ठ उद्धासः

शब्दार्थचित्तं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।

गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्तयोः ॥५५॥

न तु शब्दचित्तेऽर्थस्याचित्तत्वं अर्थचित्ते वा शब्दस्य ।

तथाचोक्तम् (भा. भा. भा. १११-१२)—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यास्यैवंबुधोदितः ।

न कान्तमपि निम्नं विमाति यमिताऽऽननम् ॥

अधोक्तमन्वयमकान्त्यलङ्कारनिर्णयान्तरितमवरकाव्यलङ्कार स्मारयति सूत्रकारः—शब्दा-
र्थेति । पूर्वमिति द्वितीयोक्तांशे (प्रथमोक्तांशे) शब्दचित्तं वाच्यचित्तमव्यवस्थितं स्मृतमिति
कारिकाश्रयेन (२ का.) । तच्च न स्मृतन्तेषु द्वैक्यमिलाह—गुणप्राधान्यत इति । एवञ्च
यद्यपि शब्दार्थचित्ते द्वे अन्वयपरिहारेण न सम्भवत्येवमपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति
शब्दात् यस्य यजोद्वेकात् प्राधान्यमवसीयते तेन तत्र व्यपदेशो जायत इत्याह नतिविति ।
अतएव तथाचोक्तमिलादिना इष्टं ह्यन्यन्तु न ह्यन्तेन प्राप्ताणिरुपमाति दर्शयति ।

१. अत्र 'एवास्तु वारिकास्तर्था' परिरुद्धेत्युपपन्नम् । यदे पदे पलायिष्ठ सान्निविमहिक्-
स्तत्त'निति (अर्थ वृ. २५ खण्डे) यच्छ्रुतिविश्रावकवर्तिना श्रीधरमताक्षेपे सादोर्प
मर्जनं ॥ पुनरुक्त्यानहृतः पञ्च इति न बहुमानमर्हति । विश्वज्ञानमाहोत्तिद्धि-
भागयो द्विरुपमिति सन्देहः वद्वानितः । 'सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तनाहोत्ति' पूर्वोक्तार्थ-
न्यायकारिकाणामवतरादिना इत्थं भवती'ति तेषां भोषणं भागद्वयप्रसारणा-
ज्ञानमेव प्रकटयति । तच्च स्मृतन्त्येव न द्वैक्यमिति श्रीधरनिर्देशः समग्रश्च एव ।
२. स एवाचार्यमम्मटस्य विद्वान्त्व इति तु न काऽपि विप्रतिपत्तिः । अन्वयप्रादादि-
रुपायाः शब्दधर्मविच्छिन्नोत्पत्त्येव होपम्यादिधर्मविच्छिन्निरिति तु विद्वान्त्वुक्तिस्तु
(सम्प्र. प्रका. ४ पृ.) मूलम्बरतपातिनी । अर्थात्तुभै रमणज्ञापरकृद्धिः काव्य-
विभाषणज्ञे सेवाङ्गीकृतोति दृष्टव्यम् । १२' रमणज्ञापरकृन्मम्मटमतं दूषयितुं
प्रयत्न इत्यनर्थम् ।

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं यावां बाह्यमस्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौश्रव्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं कथं नः ॥

शब्दचित्तं यथा—

प्रथममण्यलङ्कारस्तावत्ततः कलकप्रभ-

स्तान्नु धिरहोत्तम्यसन्धीरुपोलतलपुतिः ।

उक्तमिति सामहेन (का. प्र. १।१३-१४) । तस्येति—शब्दार्थयुग्मकारमनः काव्यस्य । यद्यपि रसविषयदमयस्यास्य सङ्गटनाऽऽसितपुणोचितनियम्यनं सौन्दर्यमस्त्येव (प्र. भा. १।१४. ४०) तथाऽप्यलङ्काराणामवयवमुपादेयतेति दृष्टान्तमुक्तेन द्रवयति—न कान्ति-मपीति । विनास्ति विशेषेण शोभते । वहिर्भव' बाह्यं हाराशदाविवत्, शान्दमित्यर्थः । विशिष्टोत्पत्तिव्युत्पत्ति'विशेषलक्षणप्रभवेत्यर्थः । नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी—अर्थस्य लतः-मिदृशत्वात् लक्षणवाच्या नास्ति, [अथि तु] विशिष्टव्युत्पत्तिरनवधारणीयतया व्युत्पत्तिः कवेरस्तमेवेति भावः । शब्दाभिधेयेति—अभिधेयोऽर्थः, शब्दार्थालङ्कारभेदादित्यर्थः ।

२ अन्तमतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

३ इयम् दण्ड्यादिप्राचीनैरुद्दिष्टाऽभिव्योषापरंपर्याया वाच्यसम्पत्तहेतुभूता कविकीशाल-शैली शक्तिः, प्रविमानं वर्णनीयवस्तुभूतदूतबोलेपय्यावित् व्युत्पत्तित्वदुपयोगि यमस्तपोनीयपरामर्शवीरशालमिति शक्तिव्युत्पत्तयोर्मेवप्रदर्शनपरो अन्त्यालीलो-परिलोचनभग्न्य इमामेव कक्षोक्तरीतिः । 'क्रियायां सम्प्रवृत्तस्य देवाकर्ता निवन्धनम् । कल्पनिर्मृगदिग्भादेः स्वभावोक्तिरदाहते'ति प्राचीनद्वयेन लक्षिता कमप्रधानावयवा स्वभावोक्तिव्युत्पत्तिरुपायकोपादाने भवन्वाटनं प्रकटयति । यद्वा 'व्युत्पत्तिमिति गोपीयैर्नातिरुद्धमवीम्यत' इति दक्षिणा कटाक्षिता सुसिद्धमस्कारसारा कपिकियेव व्युत्पत्तिरित्येता व्यपदिश्यते यस्या रन्ताकषाक इति वामनोपज्ञा संज्ञा यस्याथ सामान्यतो यदर्थं योचरेण तृतीयोज्ञासुविचैऽप्याभिध कल्पनीयामामतोदारेण यष्ट चिदितम् ।

उदयति ततो भ्रान्तर्ध्वंसशमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीरुन्दच्छेदच्छविर्मुग्धलाञ्छनः ॥१४४॥

(व. जी. १० पृ: ; स. क. आ. १।२७)

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात
क्षोभाय पद्मलदशामलकाः खलाञ्च ।
नीचाः सर्वैव सधिलासमलीकलमा
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥१४५॥

प्रथममिति । छेदच्छविरिति । छेदक्रियावान् पदार्थरुन्देदशब्देन प्रतिपाद्यते । अत यद्यपि “क्रमप्रधाना स्मभावोक्तिरित्यर्थवित्तरवमप्यस्ति तथापि वर्णानामनपेक्षितार्थानामैव सादृश्य-
निबन्धनं वैचित्र्यं” सहृदयहृदयार्जकमित्यनुभासात्साक्षात्साध्याभावाच्चक्षुर्वित्तत्त्वम् ।
सरसविसिनीरुन्दच्छेदच्छविरिति द्व द्वीनोपमानता चित्रयैव । ते दृष्टीति—
नीचपदमधमत्वं सर्वत्रयम् । अलीकमतस्याप्रिययोर्ललाटे च । कालता रयामता सपान्मताऽपि ।
कुटिलतामिवेति—सहोपमा, कुटिलतया सह कालता न त्यजन्तीत्यर्थः । रलेपथ
राध्यालङ्कारो गुणीभूतः ।

ननु “आप्यङ्गप” वित्ततया निरूपितं, न च काव्यं तथा सम्भवति, सर्वस्मिन्नेव
काव्यप्रकारे रसादीना समुदाहारः । (११०६) तथाहि अतुर्वर्गस्तुतिवाक्यस्य
संशयः । काव्ये शीघ्रपद्यते, तस्यास्तुत्यात् । वस्तु च सर्वमेव जगद्गतिं ध्रुवं यस्य वस्य-
चिदावस्य वाऽऽज्ञतां प्रतिपद्यते, यतश्चित्तवृत्तिविधेया रसावयः । न च तदस्ति वस्तु यम
चित्तवृत्तिमुपजनयति तदनुपादाने शान्तिपथविषयतैव तस्य न स्यात् । कविविषयश्च
भित्ततया निरूप्यते । तदयोचरे चावरणं विभावानुभावव्यभिचारिपर्यवसायितेति ।
अस्ति च प्रकृतोदाहरणद्वयेऽपि किञ्चिच्छृङ्गारस्वरोरसप्रकाशनं, तन् कुतश्चित्तमेतदित्याशङ्क्याह

४ एतच्च प्राचीनस्य कस्यापि लक्षणं रुद्रटोकत्रातिलक्ष्मणमुत्सारयति । तच्च
संस्थानावस्थानद्विधाऽऽदि यत्तस्य आदर्शं भवतीत्यादिना प्रकटितं “हरति धुनिर-
मित्युदाहरणेन च निदर्शितम् ।

॥ ध्रुवं कस्यनित् रसस्य भावस्य चाज्ञताऽर्थमिति “क” पुस्तके पाठः ।

॥ इतिविधेयमुपेतेति “स” पुस्तके पाठः ।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानं, तथाऽपि स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भावव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम् । अत्र च शब्दार्थालङ्कार-मेदाद्वयो मेदाः, ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचिह्ननिरूपणं नाम पष्ठ उद्घासः ॥

यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'विषया सत्परत्वेन नादित्वेन कदचने'त्यादिना (ध्व. आ. २।१६) योऽलङ्कारनिवेशनसमोच्चाप्रकारो ध्वनिकारेणोक्तस्तदनुसरन् यदा कविः शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारयोपनिबध्नाति तदा विषया-प्राधान्यादसादृश्यताऽपि सम्भवति यथा पाकानभिज्ञमूढविरचिते मांसपाकविशेषे । अथवा वाच्यसामर्थ्यवशेन वस्तुसौन्दर्य-बलादसादृश्यतीतिरवश्यं भवन्त्यपि विषयाविरहात् परिदुर्बला भवति, असमञ्जसदधिपुत्र-मरिचसंयोगनिर्मितशिशुविशीरसालादवत् । विषयोपरुद्ध एव च काव्यशब्दानामर्थः । तदेतदाह स्फुटस्येति । (१।१०) एतेन रसस्वात्तात्फुटतरत्वं विवक्षितम्, अस्फुटस्ये गुणीभूत-व्यङ्ग्यस्य सम्भवात् । तदिदं सर्वथा रसाविप्रतीतिविरहस्तर्हीर्यत्वमिदमुपयथाऽपि नोत्तरस्ये सति चित्तविषयतेति तात्पर्यम् । तदाह ध्वनिकारः (१।४२-४३. ध्व. आ.

७ तदा तद्विवक्षितेति 'क' पुस्तके पाठः ।

८ सरसलावुशोलायां पाककलायां प्राचीनानामादर आर्यसाहित्ये तदनुप्राणिते देशभाषासाहित्ये च सामग्रहसुपनर्णये । शिसरिणीपाके टीकाकृतप्रकटिते पट्टिमा यभीषाप्रोदते सलाविनक्षुण्णानां स्तननगलनञ्च तत्रैव सहजमिति विगीयते च । शत्रोदककमिलिताऽऽदिषु देशेषु प्राचीनानां दम्बोदनमिवैतत्सदृशानाममृतकर्मरक्षीर-सारमनोहरादृशिवल्लभप्रमृतीनां बहुलं प्रथक्त्वं संस्कृते भाषायां च मध्ययुगोक्तान्वेष्ट-पलाप्यते । यथा वल्लीये श्रीचैतन्यचरितामृतकाव्येऽनकूटवर्णनान्तराले (म. ४।१७-७५) शिसरिणीप्रसङ्गे—दश विप्र अन्न राग्नि करे एक लूप ॥ सार पाशे दडि-राशिर पयैत देह । सुष आदि व्यञ्जन भावद वीदिके घरिल ॥ तार पाशे दधि दुग्ध माठा शिसरिणी । पावस गाछनि सार पाशे धरि आनि ॥ भीकृष्ण-नैवेद्यस्य वैचिन्त्यवर्णने च—(म. १४।२५-२४) दधि दुग्ध ननो तन रताला शिसरिणी । सलवण मुहादुर आद सानि रानि ॥

९ तथा च साहित्यचट्टामणिकृता निष्कर्षः 'शब्दार्थचिह्नयत्नपटवः कवीन्द्राः संस्थानवर्णयतिष्यन्धविमहस्योभाम् । अस्मिन्देशरामनुदरागिष राजकन्यामप्यध्वनिं

२:) रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अतद्भारविबन्धो यः स चित्तविषयो मतः ॥
 रसादिविवक्षा तु स्वात्तावर्षयवतो यदा । तदा नास्त्येव तच्च काव्यं ध्वनेयं न भोवाः ॥
 इति । यद्वय इति समकलत्रयवन्धादय उपमाऽऽद्यचेति ।

इति महाशान्तिविमर्हिवाग्नीध्रीपरिवारिते ^{१०}काव्यप्रकाशविनेके

पञ्च उक्तावः ॥

मण्डितमप्यनिमामकं'ति । इत्येव हि सरणिर्दप्यकृतां धीरावन्द्यार्धनकृत-
 विनिषमप्रमाणयनुसृत चित्रस्य काव्यत्वं प्रत्याहपाठम् । रसगङ्गाधरकृता-
 मर्षचित्तस्य जायकस्तुष्टीभूतम्यत्रपञ्चान्वरूपेण शीकारः शास्त्रेऽस्मिन्निरुद्धात्तद्वा-
 पद्वेष्टेयैर्विदपकृष्टीगारेलाभिनवोऽपि प्राचीनरीत्यानुसारो वस्तुस्वभावपरिमद-
 मूलोऽसि ध्येकम् ।

१० इति काव्यप्रकाशविनेके धीध्रीपरिवारिते इति 'स' शुद्धके पाठः ।

सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेऽपि सः ॥४९॥

उल्लाससङ्गतिमाह काव्यस्वरूपमिति—“सम्यक् प्रयुक्तो हि शब्दः स्वर्गे लोके च कामधुग्-
भवति” (महाभाष्य १।१), दुःप्रयुक्तः पुनरर्थमयं सम्पद्यते (का. आ. १।६ द्रः) । सम्यक्
प्रयोगश्चास्य तदोपपद्यते यदा दोषहान्युणोपादानादिकं स्यात् । अत्रापि दोषहानमेव तावत्
प्रथममुपादेयं यतः कमनीयरूपादितम्बहुपैतमपि यपुः धित्विन्दुनैकेन दीर्घाग्नयमनुभवति ।
उक्तञ्च (का. आ. १।७) तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथयन् । स्याद्वपुः सुन्दरमपि
धित्वेयौकेन दुर्मगम् ॥ किञ्च—नाकवित्तमधर्माय मृतये वपङ्गाय वा^१ । कुकविश्वं पुनः
साक्षात्पूतिनाहुर्मनीषिणः ॥ इति (भाष्यद का. अ. १।१९) । दोषाश्च निःशीयतः समुद्दिष्ट-
लक्षणाः (१।१६) मुक्ताता भवन्ति । न च विभाषः सामान्यलक्षणं विनैति प्रथमं तदाह
मुख्यार्थेति । शब्दावशरीरं वाच्यं तस्य च करचरणाद्यवयवप्रायाः शब्दा बुद्धपादीन्द्रिय-
स्थानीया अर्थाः । रसस्त्वामा । “यत् नैधिद्विपश्चिद्विरिषिहतादिभिः सह रसादीनां
धर्मधर्मिभावव्यवहारो न स्वात्मशरीरव्यवहार इत्यभ्युपगमं त एव” प्रष्टव्याः, किं रसादयो
वाच्यधर्मा रूपादिरुशरा आहोभित् माणिक्यज्जातित्वमरुताः ? तसाद्ये यथा शरीरे
प्रतिभासमाने निश्चयेनैव गौरव्यं सर्वस्य इष्टुः प्रतिपाद्यते तथा सहृदयस्य वासहृदयस्य
वाच्येनैव रसादयः प्रतिपाद्यन्ते । न चैवम्, असहृदयान् प्रति नैव भासते । द्वितीयेऽपि
यद्यपि माणिक्यगतमष्टगत्यश्चिधर्माविष्मत्वादिलक्षणं जात्यत्वं वैकटिकस्यैव संवेद्यं
नेतरेषां तथा काव्यगतं रसादिरूपं सहृदयस्यैव संवेद्यं नेतरेषामिति सर्व-
साधारणः प्रतिभासः प्रतिरोद्धुं शक्यमस्तथापि यथा जात्यत्वे प्रतिभासमाने वैकटिकेन

१ ‘अथवित्तमधर्माय व्यापये’ इत्यादि मुद्रितपुस्तके पाठः ।

हृतिरपकर्णः। 'इन्द्रियाद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने ।

विशेषलक्षणमाह—

तस्य जात्यस्वस्य^२ रत्ने रत्नस्वरूपादतिरिक्तत्वं नैव न लक्ष्यते रत्नस्वजात्यतयोरभेदात्
तथा रसादीनामपि विभावादिभ्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्यते । तच्चैवम् ।” (ध्व, आ. ३।३३
बृ. सो.) । न खलु विभावादय एव रसा अपि तु रमारत्ने (५० पृः) रित्यादिना भेदस्य बहुधा
प्रतिपादितत्वात् । तस्मात् स्थितमेतत्, रसादयो जीवभूता वाच्यादयस्तु शरीरभूता इति
जीवशरीरव्यवहारो न च गुणगुणिव्यवहार इति । एवञ्च मुखे प्रारम्भे प्रधानतयोरे-
विषयीभवतीति स एव मुख्य इत्याह रत्नस्येति । योऽवधारणे । याच्यो विभावादिरूपः ।
अतः सोऽपि यथाऽऽभवे शरीरे मुखं प्रधानं तथाऽत मुखमिव मुख्यः । विशिष्टदेव
चतुर्माऽऽदिभिः पञ्चमीयमाना विभावाद्यो रसमयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते^३, अतस्तेष्वपि स इति ।
स दोषः । तेन रसप्रतीतिविघ्नविधातृत्वात् प्रतिपन्नप्रतीतेः प्रसृताया उद्घातभावः^४
परिस्खलनक्षेपदायी रसभङ्गाय पर्यवस्यतीति । पारम्पर्येणापि^५ तं प्रति यस्य दुष्टत्वं
कस्यापि चेद्व्यन्तहेयता तर्हि च. साक्षादेव रसभङ्गहेतुः स प्रसृतो दोष इति तस्यान्तरात्वं
सुम्भक्तमेवेति । आस्तादित्युक्तं (१।३२०) तां यत्नं च सत्काव्यविभ्रान्तित्वदेव रसतर्पणम् ।
तत हृतिरप्यस्य साक्षाद्वाच्योऽर्थो न सङ्गच्छत इति व्याचष्टे हृतिरपकर्ण इति ।

२ अत्र 'तत्त चैत्यादि 'जात्यस्वस्यैत्यन्तोऽंश' 'क' पुस्तके स्तुतिरित्यो लक्ष्यते ।

३ पञ्चरूपा रसा इति प्राचीनानामुद्भूतादीनां सिद्धान्तोऽत एवाङ्कितः । नध्यगते
विभावाद्योऽग्निसङ्ख्यादावभूता रसस्य ।

४ एवं 'त' पुस्तके । उद्घातदवा.....इति 'क' पुस्तके पाठः ।

५ मूलकारिकायां मुख्यार्थपदेन साक्षात् सङ्केतितस्यार्थस्य ग्रहणं कथं न स्यादित्य-
पेक्षायाम् 'रसश्च मुख्य' इति, स्वगतोक्त्या ग्रन्थकृता ध्वनिवादानुशायितिसिद्धान्तानु-
सारेण रसदोषाणां मुख्यता स्वीकृता, कथं तर्हि वामनपदटाविगतमनुष्टुप् पददोष-
प्रसृतीनामादाववतरणमिति प्रश्ने 'तदाध्याद्याच्य' इति निर्देशः । अस्य
कारिकाऽंशाय 'वाच्योऽपि मुख्यार्थ' इति 'अभिधाब्धजनयोद्भवयोरपि मुख्यत्व'-
मितादि च चेपाधिव्यवहारस्य विवरणम् । अधिरस्तु पारम्पर्येणापीति
समीचीनं मार्गमनुसरति ।

दुष्टं पदं ध्रुतिकद्वं च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकन्निधाऽऽलीलम् ॥५०॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् द्विष्टम् ।

अचिसृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

ध्रुतिकद्वं परपवर्णरूपं कष्टम् । यथा—

अनेकमङ्गलगृहापाङ्गमङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्मङ्गल्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥५२॥

अतः कार्तार्थ्यमिति ।

च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम् । यथा—

दुष्टमिलनेन प्रत्येकमन्वयः । यद्यपि वाक्यस्य प्रयोगयोग्यतायाः प्रयोगानर्हतायाश्च निषेधार्थमयं परामर्शस्तथापि वर्णादिष्वपि निर्दिष्टेषु वाक्यमपि तद्वारक्तं तच्चाविधं भवतीति पदैकदेशादिगतदोषनिवृत्त्यनुपपद्यत एव । यदाह—“यादृशाद्वै जायते चाद्वयेव भवती”ति । एवञ्च पदैकदेशगतदोषनिरूपणस्य प्राथम्ये न्याय्येऽपि पदैकदेशस्य प्रविरलविपक्षमित्यादी पदोपा उक्ताः । प्रथमं हि पदमुत्तरितं ध्रुतिप्रथमवतरति तत्तत्त्वान्तरे यस्य वीरस्यावहत्वं स प्रथमनिरसो दोष इत्याह ध्रुतीति । दुर्याचस्य वर्णः पदपक्षद्वारूपत्वात्तदामकत्वम्, अतएव कटोचारणीयतया कष्टमिति* ।

अनङ्गलादि । मङ्गलगृहं शब्दं स्वमेवायतनम् । कृतार्थस्य भावः कार्तार्थ्यमिति पदं माधुर्यव्यक्तकन्दरवनामुष्मितमपि ध्रुतमात्मस्य-तोद्रेजकदादास्त्रादयितृणां शृङ्गारास्त्रादयिषं विपत्त इति दुष्टम् । अत एवेतिधानि पदानि त्रिभिः शृङ्गारे स्थाज्यानि । ध्रुतिमुत्तरमपि यस्य स* रूपमेव(12b)विबुद्धं तद्वैयमित्याह—च्युतेति । च्युता स्वतित्वा संस्कृतिः संस्कारो यत्र । सद्यस्ते प्रकृतिप्रत्ययविनामपरिच्छन्नयाऽनेनेति लक्षणं तेन हीनं तिमिति-

- 6 अतः ‘पदपवर्णरूपं कष्टं’मिति धीपरपूतपाठः । अन्येषु केचपि मूलपीठेषु तथैव पाठो ररपते (T.S.S. edn. II १ पृ. fn.) । सरलश्रीकण्ठाग्रणे दोषस्यास्य कट-मिति व्यपदेशः (१ पृ.) ‘पदं ध्रुतेरुत्तरं’ कष्टमित्यसिद्धित्वात्’मिति... । अतः रत्नेपरकृतटीका ग्राम्यप्रशङ्कयतावेतिहा द्रष्टव्या । पुनर्यद्विधिदेव उ० ।

पतन्मन्दविषकतिन्दुकफलदयामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुति ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्तावृतं मा रुथाः ॥१४६॥

(व. जी. १.१०७)

अत्रानुनाथत इति । “सर्विधो नाथते” इत्याद्याद्यादिष्वेव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् ‘आशिपि नाथ’ (पा. १.३.२१ वाः) इति । अत्र तु याचनमर्थः । तस्मात् ‘अनुनाथति स्तनयुग’मिति पठनीयम् ।

प्रणोतव्याकरणीयास्तत्तद्विशेषरहितमित्यर्थः । ‘देशी’पदानान्तरं संस्कारान्तरा-
देवात्मानन्तर्भावः । पतदित्यादि मन्दविषकं कमपकम् । हन्तेति विस्मये । पुलिन्दः
शबरः । पतं मयूरपक्षः । कुञ्जरकुलं कर्तुं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथत
इति । याचनयामनुनाथतीति स्यान्नतु[अनु]नाथत इति । अर्थद्वारेणापि पदस्य
दुष्टतन्मत्तोक्त्यत एव, कष्टव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य यद्गुणत्वात् । याचीनोपयाचीनामपि हि
विषयान्तरे साधुत्वं मकार्थत्वे तु दुष्टत्वम् । पदार्थान्तरापेक्षत्वाद्वाक्यगतं दुष्टम्, अप्यर्थं पद-
दोषोऽयमिति चेत्, न, प्रकृत्यर्थमात्रस्योपसंहारणेन नियमनात्, नाथतेरात्मनेपदिन ‘आशिपि
नाथ’ (पा. १.३.२१ वाः) इत्यात्मनेपदविधानमाशिपि नित्यार्थः, तेन याचनोऽऽदौ विकल्प
इति ज्ञापितं भवति । अतएव ‘नाथते किमु पति’ न भूवतः’ (कि. अ. १.३.५६) इत्यादि-
सिध्यतीति क्रीडाद्यादिसूत्रे (पा. १.३.२१) मैत्रेयः । ज्ञापकस्तमुच्यते च पुनरोक्तमपेक्षेनाव्यव-
हितम् । अत उदाहरणान्तरमत बोध्यम् । यथा ‘महाराजन् शृणुष्वेव’ सादितोऽहं
विधातया । आन्यवन्तस्य पुंसस्य पिता मरति जीवने’ इत्यादि ।

7 ‘देशीयपदाना’मिति (घ) पुस्तके पाठः ।

8 यत्त्वत्तार्चार्हदृशपरिज्ञानात् लीकाकृतः श्रीधरस्यातीव साहसमुदाहरणान्तरप्रदर्शन
(सं. प्र. ११ पृ. २५ ख.) इति विपोषितं तत् खलु मैत्रेयरचितपुनरोक्तमप्रभृतीनां
प्राच्यदेशीयानां वैवाकरुणप्रकाशना मर्यादाबोधेन सोढव्यम् । प्राचीनाष्टीकाकृतो
रुचकश्रीधराया ‘न हि कश्चिन्महाभाष्यरुति मम्मटाचार्ये स्खलनोद्भाष्यं
प्रेक्षानुमन्यत’ इत्यादि वचनं न सम्पत् नापि विचक्षणपद्धतिरिति मन्यन्ते ।

अप्रयुक्तन्तथाऽऽस्मात्तमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

यथाऽयं दारुणाच्चारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥१४७॥

अत्र दैवतशब्दो 'दैवतानि पुंसि वा' (अ. को. ११) इति पुंस्यास्मातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते, न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतः ।

सुरस्रोतसिनीमेष हन्ति सम्प्रति सार्वम् ॥१४८॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

अप्राप्रयुज्यमानत्वेनैव यस्य वृद्धतायां बीजं तज्ज्वलति अप्रयुक्तमिति । असाधु-
पदगन्धैर्बलम्भवतीति चेद्विज्ञाह तथाऽऽस्मात्तमपीति नामानुशासनेन साधुतया प्रतिपन्न-
मपीत्यर्थः । वृद्धताबीजमाह कविभिरित्यादि । यथा 'दैवत'शब्दः पुंसि समाम्नातोऽपि
सिद्धानुशासने [देवास्तदात्म...पद्मागिषानादि पा. नि. अ. ४३३] कविभिर्न प्रयुज्यते ।
एवं पादादौ खरिग्न-तु-प्रकृतयोऽपि कविसमयादप्रयुज्यमानत्वेनावगन्तव्यः । अत्र एवं-
विधानि पदान्मलद्वारकाराणां समवादादवैधानि । प्रयुज्यमानमपि सशक्तित्वेन प्रयोज्यं नाशक्ति-
कमित्यसमर्थं सच्यति । समर्थं शक्तिः, तन्निषेधस्तु 'तति सम्भवे प्रयुज्यत
इत्याह तदर्थं पठ्यत इति । च तत्रास्य शक्तिरिति बहुप्रयोगाभिप्रायेण, जङ्घा-जघन-
प्रवृत्तिषु प्रयोगविशेषेभ्यश्च भवत्यर्थात् । तीर्थान्तरेष्वित्यादि । सुरस्रोतसिनी गङ्गा ।
अत्र हन्तीति हितायां शक्तं गमने प्रयुज्यमानं शक्तिविरहादसमर्थमित्युच्यते । यस्य
पदस्यानेकोऽर्थः प्रसिद्धाप्रसिद्धश्च सप्त प्रभिदेनायैव निहतः प्रतोलादिपरीकृतोऽप्रसिद्धोऽर्थो

७ 'तज्ज्वलं स्वरूपं देशोल्लेखः प्राकृतकमा' इत्याचार्यदेविकमते 'देशो'पदानां
शब्दावुशासनानियन्तित्वमालङ्कारिकत्वे स्वीकृतम् । एवं धातुपारायण-
लिङ्गानुशासनाधात्रायानां न सर्वथा सर्वत्र साम्प्रत्यम् । शब्दविधायतयोगा-
धितप्रयोगेषु कविसमयपरवन्तस्याऽनपलपनीया ।

१० 'तन्निषेधस्त्यगति सम्भवे...प्रयुज्यत इत्यत्र आह तदर्थं पठ्यत इति 'क'
पुस्तके पाठः ।

याचकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साय्यसतरला विलोम्य परिचुम्बिता सहसा ॥१४९॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्त्रिमिर्यां सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च यः ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्रमेधे पशुनामुपागताः ॥१५०॥

(अ. वि. २०३ पृ.)

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनकीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरपुते ! मम हि गौरि !

अभिवाञ्छितं प्रसिष्यतु भगवति ! पुष्पमृगसादेन ॥१५१॥

(भा. आ. १।१२)

यस्य तत्रिद्वयार्थं 'गूढार्थमिष्य' । समर्थमपि विरोधितार्थं 'हेयमित्यस्य तदन्तर' 'लक्षणा' । एवमुत्तराणि लक्षणम् (१।३७) त्रितिर्येयः । याचकेयादि विलोम्येति वाक्यार्थस्य कर्मता । अत्र रुधिरपदस्य शोणिते भूमौ प्रसिद्धिज्ज्वलीकृते तु प्रयोगः ।^{११} अनुचितार्थ-मनन्वर्थं नाम । तपस्त्रिमिरिष्यादि—सन्निभिरिति याज्ञिकैः, यदाऽप्रादिदानरसिकैः । रणगेवाश्रमेवल्लस्य पशुत्वमुपागतास्तपस्त्रिमिरिष्यादीनामपि दुर्लभा गतिं शूराः प्रयान्तीति शूराणां समरोत्साहोदीपने विनञ्जिते पशुतेति परं परीभाव इति हत्वाऽनुचितार्थं, पशु-साधारण्यदातृत्वाभिव्यननात् । निरर्थकमिति प्रयोजनशून्यस्य प्रयोगः, कथमिति चेदन्नाह पादपूरणेति । पूरणं कृतमिवाहस्यन्मात्रं प्रयोजनं यस्य, मात्रप्रदत्तेन प्रयोजनान्तरनिरासः । तदुक्तं '(क)रुचिप्रबन्ध इव शिष्टपदप्रचारः प्रकृत्युद्दिनोपयोगना-सङ्कोचार्थे'ति ।^{१२} उत्फुल्लेयादि अत्र 'हि' शब्दो न हेतादर्थं द्योतयति । न वा वाक्या-

११ अथमप्रादन्तरमिति प्रकृतलक्षणा ।

१२ गाणिकप्रबन्धकृतमद्वैते 'अरमीरभावोऽज्ज्वलशब्दोऽप्यर्थः' इति दर्शनादु-ज्ज्वलादप्यार्थादानं पर्यायप्रधानमेव प्रयोगसाहचर्यम् ।

१३ भागवतसाराधनेषु तु 'यदाऽप्रादिवन्ध इवानवबद्धु हि निराश' इति लभ्यते । रत्नेष्वस्तु वरसतीक्ष्णभारद्वीकायां भीषणदर्शितमेव प्रयोगं तदुक्तपादनुवदति ।

अत्र 'हि' शब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्धकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहावेन न विद्विषादरः ॥१५२॥

(कि. अ. १।३३)

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम्, तत्र च नाभिधायकम् ।

यथा वा—

हा धिक् सा किल तामसो शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा

तद्विच्छेदरूपाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं

तादृश्यामयतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥१५३॥ (वि. उ. १)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यद्योपसर्गोत्सर्गादर्थान्तरगतम् ।^{१४} यथा—

सञ्जाराधौ यथा “स एव हि महादेव” इत्यादौ, किन्तु बादमेव पूरयतीति निरर्थकः । युष्मदिति—एकवचनेन भगवतीं सम्बोध्य प्रसादसम्बन्धितया बहुवचननिर्देशास्तेन न वचन-प्रक्रमभेदोऽप्यत्र चिन्त्यः । असमर्थं हि तत्तार्थं न निर्धारितशक्तिरम्, अवाचकस्तु न तथेति तस्माद्भेदः । अवन्धेशलादि—हार्दं स्नेहः । विद्विषादर इति (१।५३) आदरो बहुमानो दरो भयश्च । तदुदास्तुः स्नेहो बहुमानाय प्रभवति न वा कोपशून्यस्य भयायेति । जन्तुपदं जन्मयोगाज्जन्ममात्रस्य वाचकं नान्यदातुः, तावति समयाभावात् । अथ जन्तुशब्दः प्राणिपर्यायोऽपि कृतस्ति प्राणिनि प्रयुज्यत इति प्रकृतादिनाऽत्र विवक्षितार्थप्रतीति-र्भविष्यतीत्युच्यते तत्रोदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । हा धिमिति निपातसमुद्भवेन निर्वेदातिशयो भव्यते । विधुरो विमुखः । अत्र ‘तद्विच्छेदरूपाऽन्धकारितमिदं’ निवृ-मेनाप्युदाहरणस्य प्रकाशमयत्ववर्णनाविफल्ग्वेन विवक्षितम् । तत्र दिनं कल्पित-मित्युक्तम् । न च ‘दिन’शब्दः प्रकाशमयपर्यायः । सूर्योदयास्तमयपर्यन्तस्यादृग्लवच्छिन्नः कालो दिनमित्युच्यते । अतः प्रकाशमय इत्यस्मिन्नर्थे दिनशब्दस्यावाचकता ।

जहाकाण्डोस्नालो नयकिरणलसत्केसरालिकरालः
 प्रत्यगालककाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जोरभृङ्गः ।
 भर्तुर्चत्वाचुकारे जयति निजतनुसच्छलावण्यवापी-
 सम्भूताम्भोजशोभां विदधदमिनयो दण्डपादो भवान्याः ॥१५४॥

(अ. वि. ३८५ पृ.)

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

त्रिषेति श्रीडाजुगुप्ताऽमङ्गलम्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद्व्यस्य यन्नाम्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कौड्यः सहेतारालितां भुजम् ॥१५५॥

जङ्घेलादि । कितलवरान्दो यदाऽत्र पल्लवाचो ह्यात्ता सस्थानस्थाललक-
 दोति^{१५}प्रसरेण रूपं न घटते । तस्मान् पद्मपद् (पद्म) परोऽयम् । करालो
 दन्तुरः । मञ्जुमञ्जोरभृङ्गः । मञ्जोरं नूपुरम् । उपर्येण चास्वर्धो वलादनमस
 मोयते । महाराहारसंहारप्रतिहारविहारवत् ॥ इति विष्णो दधाति । करोत्यर्थे ननु
 विशिष्टभारणार्थः । यो हि यं (११५५) विदधाति स तं धारयतीत्यपीति
 कथमत्र दृष्टतेति चेत्, तत्र—यत्, कृती रूपे व्याख्येया, धारणश्च तन्मोऽ-
 वच्छिन्नम् । तत्र गौगप्येनोभयप्रतिपादनमशक्यम् । धारणपर्यन्तार्थावबोधने तु कृते-
 रप्राप्त्याऽद्धारणार्थत्वेति दोषस्तदवस्थ एव । अगम्ये शब्दशक्तित्वाभावात् । इह तु
 निमित्ततावैविध्यमिति तस्माद्विद्यते । ऊर्ध्ववरणस्यासङ्गपाथिनमविशेषात्मा दण्डपादः^{१६} ।
 अस्य च समाप्तोक्त्यवकाशोऽनुसृत्यप्रतीरैवैतस्याऽम्भोजशोभां विदधदिति पुनर्वचनं
 यच्च भगवतोविदधेति भावेनास्तोपवर्णनं तद्विचारमणीयमेव । धीर्वस्याति तत् श्रीलम्,
 तिन्नादेराकृतिगणकाक्ष्ण (पा. २।२।६५), कपिरवादिषाठालत्वं (पा. २।२।१८ वा), न श्रीलम्
 अश्रीलमकान्तमित्यर्थः । तत्र विशिष्टीकाम्यञ्जकं भवति यथा साधनमिति पदे हस्तवादि-

१५ प्राप्तिप्रसारेणेति 'स' पुत्रके पाठः ।

१६ नाट्यशास्त्रीयाष्टोत्तराष्टकरणानामन्यतमस्य दण्डपादाद्यस्य विवरणेऽभिनव-
 भारतीप्रयोगः (११५२) 'पूर्वतोऽप्यञ्जितं हले'त्यादिः 'क्षिप्रापविद्धकरणं दण्ड-
 पादा तु सा स्पृते' (ना. शा. १-१५५) त्येवमलङ्कितमेव 'पादलङ्कितदण्डत्वरित-
 दहत्तं न्यसेदिति साटोपपरिक्रमादिविषय'मित्यन्त्युक्तनीयः ।

लीलातागरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः

कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुट्टमलिताननेन ददती धायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथ वाऽऽनतिमृते सेनानिज्ञं क्षुब्धिता ॥१५६॥

(अ. श.)

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्-

घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

एतिषिगलितयम्बे केशपाशे सुकेदयाः

सति कुसुमसनाद्ये कं हरेदेव यद्वहः ॥१५७॥ (वि. उ. ४।२२)

एषु साधन-धायु-विनाशशब्दा प्रीडाऽऽदिव्यज्जकाः ।

सन्दिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्ततभवान् सम्पराये जयधिया ।

आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुत ॥१५८॥

अत्र वन्द्यां किं दृढतमद्विधायां किं वा ममस्यामिति सन्देहः ।

अप्रतीतं यत् केचले दास्ते प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्दानमहाज्योतिर्वलिताशयताशुपः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म वन्द्यतम् ॥१५९॥

अत्राशयशब्दो दासनापर्यायो योगशास्त्रादायेव प्रयुक्तः ।

परतयोपात्तं पुरुषवज्रं स्मारयति । किञ्चिज्जुगुप्स्तान्यशकं यथा लीलेत्यादी श्रुताप्रविणि
काद्ये धायुपदम् । किञ्चिदातद्व्यञ्जकं यथा मृदुपवनेत्यादि । अस्येति प्रकरणात्मयु-
रस्य^{११} । सति विद्यमाने मत्प्रियायां विद्यमानायाम्^{१२} । जयम्(एव) यद्वह इति—सर्गकेश-
पाशमनुहरत् तदभाये तु किञ्चनुहरदिति । तदिहोवैशीविप्रशब्दस्य पुरवस उक्ती चिनशे-
पदमुभयकोटिसंज्ञा(१।५२)रिं । सन्दिग्धं यथा आलिङ्गित इति । सम्परायः संभ्रामः ।
अत वन्द्यामिति दृढतमस्त्रीपदे सप्तम्यन्तं वन्दनीयापदे द्वितीयाऽन्तमिति साधकबाधक-
प्रमाणाभावात् पदस्वरूपमेव सन्दिह्यमानम् । अप्रतीतमिति केचलप्रहणेन लोकनिरासः ।
यथा सम्यगित्यादि—अत आशयते(अस्येयेति)ति । तथाच पातजलगूतम् (१।२४)

१७ नपेति पाठान्तरम् ।

१८ इति यावदिति वाक्यविवरितः । 'विद्यमानाया'मिति 'क' पुस्तके पाठः ।

ग्राम्यं यत् केयले लोके स्थितम् । यथा—

राकाचिभाचरीकान्तसंकान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥१६०॥

अथ कटिरिति ।

नेयार्थं 'काञ्चिन्नैव त्वशक्ति' (त. बा. ७०० पृ.) इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम् ।

यथा—

शरत्कालसमुत्थासिपूर्णमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुपं तन्वि ! अपेक्षापातनातिथिम् ॥१६१॥

अत्र अपेक्षापातनेन निजितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति सम्बन्धः १९ । अन्यत् तु केवलं समासगतं च ।

ह्रिष्टं यतीऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

“क्षेत्राङ्गविपाकाशयैरपरामृष्टं पुरुषविशेष ईश्वर” इति । ‘क्षेत्रोऽविया, कर्मणि कृत्-
दुष्कृतानि, तत्फल विपाक, तदनुगुणा वाचना आशया मनसि वर्तमाना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते,
स हि तत्फलस्य गोष्ठेति । यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वर’ (भ्या. भा) इति ।
शास्त्रादाविति—आदिपदेन पुराणादि । केयले लोके न तु शास्त्रे, यथा पूर्वं शास्त्रानभिज्ञ-
विषये प्रयुज्यमानं तदुष्टं, न तथेवमपीलप्रयुक्ताङ्गियते । यथा राकेयादि—राका
पूर्णमा, बिभाचरीकान्त-अन्तः, तपनीयं मुखम् । नीयते ह्रायते शास्त्रादनुक्तो न्याय-
कलाद्व्याप्य इति नेयार्थम् । तत्र द्विधा कृदमल्लक्ष्य । तत्तात्पर्यमभिधेयप्राप्त्यम्, इतरुष्टम् । तर्हि
तवैश्वेन लाक्षणिकम् दुष्टता सादित्यत आह यन्निषिद्धमिति । अतः हेतु — अशक्तित
इति प्रयोजनं विना लाक्षण्यया प्रयुक्तमित्यर्थः २० (११५६) । अतः तन्मुखेन तादृशशब्दो जित
इति मुह्येन यदोच्यते तदा न निश्चिन्त्यम् । लाक्षण्यया च नाधिर्न वैचिन्त्यमिति । एकमेव
वेदेवविधं पदं स्याज्ज्वं तर्हि बाहुल्यमेपागेक्येति दूरतरनिरस्तमिति । अर्थस्य प्रतिपत्ति-
रर्थप्रतिपत्तिः । सा व्यवहिता यस्याङ्गवति तत् ह्रिष्टं, समासादेकत्वमिति यदमेवेदं दुष्टम् ।

१९ नेयार्थमयेलादौ समासगतमेवेत्यन्ते प्रकृते कारिकाप्रबन्ध इति यावत् ।

२० अतः “निस्तुतच्छणा वाधित् सामर्थ्यादिभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं वाधित्
वाधिन्नैव त्वसहितः” इति समग्रं तन्तवार्तिनीयं वचनं परामृष्टम् ।

अत्रिलोचनसम्भूतज्योतिरुद्गममासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूषाल ! तव चेष्टितम् ॥१६२॥

अत्रात्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन मासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत् तत् । यथा—

मूर्ध्निमुद्भूतकृत्ताधिरलमालगलद्रुकसंसकधारा-
धौतेशाङ्गमिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्गिदोषोद्धराणां
दोष्णां दौषां किमेतत् फलमिह मगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥१६३॥

अत्र मिथ्यामहिमत्यं नानुवाचम्, अपि तु विधेयम् । यथा च—

छस्तां नितम्यादवलम्बमाना पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।

म्यासीकृतां स्थानविदा सारेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥१६४॥

(क. घ. ३।५५)

अत्र 'मौर्वी' द्वितीया'मिति द्वितीयस्यमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । यथा च—

अत्रिलोचनेत्यादि—प्रतिभुक्तिः । स्ववहितार्थप्रत्येकत्वस्य प्रत्येकतैव दर्शितम् । विशेषण-
विशेष्याभिधायिपदस्थनाभिलेखः समाप्तः । तत्र विशेषणस्यावच्छेदकत्वादप्राधान्यं
विशेष्यस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यमिति तयारवेन कविना निवृत्तित्वस्यार्थस्य यत् समासेनाप्राधान्यं
वितन्यते तद्विधेयज्ञस्याविमर्शनादविमृष्टविधेयार्थं नाम । यथा मूर्ध्निमित्यादि । उद्भूत-
कृत्तम् उन्मर्शयित्वा हठात् कर्तव्यम् ।...महिम्नामिति दोष्णां विशेषणम् । अत्र मिथ्या-
महिमत्यं बहुग्रीवाश्चन्यपदार्थप्रधाने न्यग्मानितमित्यनुवाचकोटो प्रविष्टः, तथा च न निवृत्त-
मिति दुष्टत्वम् । एवं समाप्तान्तरेऽपि यथा छस्तामिलादि । केशरो यजुषः । द्वितीय-
मौर्वीमिनेत्युत्प्रेक्षायां कर्मधारयसमास उतरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्याप्राधान्यमिलन-
यत्नम् । एतदेव इदमित्युं पाठान्तरमाह (११६३) मौर्वीमिलादि । "न यात् पाठे कृताग्नः
शङ्कनीयः, तत्र ध्व्यतामासलक्षणत्वात्, "वादान्तेषु बहुलं शुभं"रिति (छः सू) बहुल-
प्रदयेनात्रापि वसन्ततिलकादाविव शुभं न्वतानियमस्यान्यैरनादयत्वात् ।" (व्य. वि. २५ वि)^{२१}

२१ 'शुभं न्वतानियमस्य सचर्णकैरुत्पन्नानादयत्वा'दिति शुभित्वव्यक्तिविधेकेऽङ्गप्रपञ्चः
पाठः । सचर्णकैरपि वृत्तविशेषज्ञानशुभैरपीति च व्याख्यानम् । यत् वादाम्
लपोरपि शुभभाव उक्तत्वात् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थ्यादविधयं, प्रथमवृत्तीयवाद्-

धपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता विगम्यरत्नेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालमुगाक्षि । मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि विलोचने ॥१६५॥

(कु. स. ४।१२)

अत्र 'अलक्षिता जनि'रिति वाच्यम् । यथा च—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचिससन्दाननैकसद्वर्न क्षणमप्यमुक्ता ।

या सर्वदैव भयता सद्बुद्धन्तचिन्ता सान्ति तनोति तव सम्प्रति

धिगधिगलान् ॥१६६॥

अत्र 'न मुक्ते'ति निषेधो विधेयः । यथा—

नयजलधरः सप्रज्जोऽयं न दत्तनिशाचरः

सुरधनुर्विं दुराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि यदुधोरासारो न याणपरम्परा

फलकनिकपस्त्रिधा विद्युत् प्रिया न ममोपेंशी ॥१६७॥ (वि. उ. ४।७)

धपुरित्वादि—अत्रापि जन्ममोऽलक्ष्यत्वं विधेयं । बहुमीदृशं ॥ २११॥ वितम् । अतएव पाठान्तरमाह अलक्षिता जनिरिति । एवञ्च कनभञ्जोऽपि न भवतीति भावः । ननु समाप्ते यथा आनन्देत्यादि—सदान्नैकसद्वर्नं वन्नैकनिवासः । उदन्तो वार्ता । तास्मिन् सन्तुता । अमुकोति त्यागनिषेधः प्राधान्येन विवक्षितः, स च समाप्ते न्यग्भाजितः । यत्र निषेधस्य प्राधान्यं विवक्षितं न तत्र समाप्ती तथा नवेत्यादि । यद्यद्वसनिशाचर इत्यादि

विषयान्नु वसन्ततिलसादावेवेति साहिलदर्पणरूपा समोद्घोषणं 'न पावान्त-
लपोऽयं' च सर्वज्ञे'ति शायनमयमनुसृत्य । आचार्यदेमपन्त्रोऽपि छन्दोऽनु-
शासनवृत्तावाह (१।१२) :—'परास्वकादिचरणान्तविशेषितस्य गत्यं लपोर्न हि
तथा धृतिर्यमदायि । श्रोतुर्वसन्ततिलकादिपदान्तवर्ति गत्यं यदल विहितं
विपुर्धेयं वा स' इति । गत्यं गृह्यते, लो लपोः । ज्येष्ठेण सुवसतिलक
लपजातिर्वसत्यप्रवृत्तौ लक्ष्येषु (१।१२) छन्दःशास्त्रानुसारेण कृतेष्वपि स्वकृत
इन्द्रजोदाहरणं 'तो अन्ये'ति श्लोके 'ज्वलदिन्दनत्र[पातेवि]' वृत्तीयचरणेऽप्राप्त-
गुह्यमान्तलपोः प्रदर्शनं कविकुलतिरोमणैः कालिदासस्य कृतो 'मासन्ति रत्नानि
महीपभीष्य पृथूरे'त्यादेर्वदुता उपलम्भ्य सत्प्रतिषेधस्य ॥ तथा वविजना-
दतत्त्वमिति सूचयति । अत्रापि निगमाधालयिमर्शकाणां मतम् E. A.
Sonneschien's What is Rhythm प्रवृत्तिविबन्धेऽप्यवलोकोक्तियम् ।

इत्यतः । न त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद् विहितम् । यथा—

जुगोपात्मानमत्रस्तो मेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥१६८॥ (र. वं. १।२१)

इत्यत्रात्रस्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विच्छिन्नमतिकृद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमित्तमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥१६९॥

नक्त कार्यं यिना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।
यथा या—

चिरकालपरिमांसलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहस्रा विदधाति गलग्रहम् ॥१७०॥

अक्त कण्ठग्रहमिति वाच्यम् । तथा—

न अस्तं यदि नाम भूतकृष्णासन्तामशान्तात्मन-

स्तेन व्याप्यता घनुर्मगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत् पुलस्तु मदान्धतारकयथादिभ्यस्य वक्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इय मियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥१७१॥

(ग. बी. म. २।२८)

अक्त 'भवानीपति' शब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । तथा—

गोरपि यत्राहनतां मासयतः सोऽपि गिरिस्तुतासिंहः ।

सविधे निरुद्धारः पायादः सोऽभ्यकारमणः ॥१७२॥

समाप्तः किञ्चित् न तर्हि निश्चितार्थस्य प्रतिपत्तिः^{२१} स्यात् । न चाक्तात्ताभुवेत्यन्वत्
किञ्चिद्विधेयं यथा जुगोपेत्यादी । अत्र नीतिशास्त्रबोधितकर्तव्यभावमात्मगोपनादिकं
राज्ञा मिथेयमिति तत्र कृतं न तु लाघादित इत्यत्रस्त इत्यादेर्विधेये गोपनादौ न्यग्भाषो
युक्त एव । सुधाकरेत्यादि—विशारदो घृष्टः । अकार्यमित्तमित्येतन् पदं निरुपधि-
मित्रपरतया प्रयुक्तम्, अकार्यं यन्मित्रम् अकार्येषु वा (१६६b) यन्मित्रमिति समासा-
न्तरेण प्रकृतोपमादिनीं धियमुत्पादयति । छिरेत्यादि । गलग्रहपदमालिङ्गने
प्रयुक्तं पूर्वप्रकाशानन्ददायिताविच्छिन्नरुग्निःसारणमतिकृद् । न अस्तमित्यादि—तेनेति

अत्राश्रयकारमण इति विद्वद्वां धियमुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

यर्हिनिर्होदनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥१७३॥ (रा. ?)

पद्यमन्यदपि शेषम् ।

अपास्य च्युतर्मस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वान्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥१८॥

केचन न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणानि—

सोऽयं वेदाग्निद्विज्ञानयष्ट पितृनपारीत् सममस्त यन्धून् ।

व्यजेष्ट पद्मवर्गमस्त नीतौ समूलघातं न्यप्रधीदरीष्ट ॥१७४॥

(म. का. ११२)

दाशरयिना । तारकाश्चो दैत्यः, भवस्य पत्नी भवानी, इन्द्रवज्रभवनसर्वद्वेषादिना दीप् (पा. ४।१।४६) आनुयागमश्च । तस्याः पतिरिति । अश्विका माता तस्याः रमणाः पाशुक इति—एवविधानि पदानि विद्वद्वां धियमुत्पादयन्ति । श्रुतिकटु समासगतं यथा-सेत्यादि । यर्हि मयूरस्तस्य [निर्होदनं] निर्होदः केशरूपः । तदर्थः कालः समये इति रागस्त' भुल्लभुल्लदमे । पद्यमन्यदिति यथाऽऽक्रोशे दासोकाशुक इति च्युततरङ्गति ।

इत्थं पददोषान्विविध्य वाक्यदोषान् बधयति वान्येऽपीति । एते पूर्वोक्ता दोषा । सतः किं सर्वज्ञैरेत्यत आह—अपास्येति नि संस्कारादि दोषतयं द्विवैति । पदसंस्कारादिनो हि पदान्येव संस्क्रियन्ते न वान्यानीत्याहुः ।^{२३} सोऽयं वेत्यादि—अपारीत् वर्णितवान् । पद्मवर्गः कामकोधलोमहर्षमानमदाः । समूलघातं 'समूलारुणजीवेष्ट हनून्मृग' (पा. ३।४।३६) इति शमुष् । समूल इत्यतानित्यर्थः । यत् स इति, सभ्यैत्येति, वेदान्ति, विद्वद्वां नित्या (१।१७३) दि पदं संदृष्टं भुल्लभुल्लदमे । अप्रयुक्तं

२३ पदसंस्कारं शास्त्रमिति केपाचिद्वैयाकरणानां दर्शनं, वाक्यसंस्कारं शास्त्रमित्यन्येषाम् । पूर्वस्मिन् दर्शने पदान्येव पृथक् क्रियन्ते पश्चाद्वाक्यपठनेति निष्पन्नपदं पश्चाद् वाक्यपठनायासवि न निवर्तते, निष्पत्त्यात् । एतस्यैव परागर्शं उपरतं टीकाकृतमन्तव्यम् ।

रातु यो दुश्चरवनी भातुकानां परम्पराम् ।

अनेडमूकताऽऽद्यैश्च घनु दोषैरसम्मतान् ॥१७५॥

अत्र दुश्चरवनी इन्द्रः, अनेडमूको मूकवधिर ।

सायकसहाययाहोर्मैकरच्चजनियमितक्षमाऽधिपतेः ।

अव्यक्तचिन्मास्वरस्ते भ्रातितरामवनिष । श्लोकः ॥१७६॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गादिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत् पटयसि गुणग्राममभितो

यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नद्यास्तथ विभो ।

शरण्योत्सागौस्फुटविरुटसयिक्तुभगा

तथाऽपि त्यक्तीर्तिभ्रं मति विगताच्छावनमिह ॥१७७॥

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थोऽस्मरं प्रतिपादयन्नुपश्रोतव्यमानस्य तिरस्कार-
व्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

प्राभ्रभ्राद्-विष्णुधामाप्य विप्रमाभ्यः करोत्ययम् ।

निद्रां सहस्रपर्णां पलायनपरायणाम् ॥१७८॥

अत्र प्राभ्रभ्राद्-विष्णुधाम-विप्रमाभ्य-निद्रा पर्णाशब्दाः प्रकृतजलद-गत-
सप्ताभ्य-सङ्कोच-वलागामयाचकाः ।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधौ ॥१७९॥

यथा स इत्यादि । रातु इदं । भातुकानां कुशलागाम् । घनु उपपन्नम् । अत्र
दुश्चरवनी इन्द्रवर्षवतया स्नातः । 'अनेडमूकस्तु यहु' श्लोकमिदं (अ. पौ. १।१।१५)
इति नामानुशासनसिद्धावपि कविभिर्न प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

सायकेत्यादि—श्लोको यशः । अत्र सायकादिशब्दे खड्गादयोऽर्था उक्ताः, न च
तेभ्यो मूयती प्रसिद्धिः किन्तु शरादिषु । कुविन्दः पुष्पोत्तमः, तन्वरायसः । पटयसि
पटं करोषि पटं करोषीति च । गुणाः सौन्दर्योदयस्तन्त्रयः । अभितः सप्रेत आरोह-
परिणाहाभ्याम् । यश इत्यकारप्रश्लेषेणायसश्च । नद्या वन्दिनो दिग्मयराय । आच्छावन
मावरणं यत्रापि । प्राभ्रभ्रादि—आपर प्राप्य । प्राभ्रादिशब्दा न मेघादौ
सहेतिता इत्यवयवाः । भूपतेरित्यादि—कम्पना सेना कम्पनहिता च । 'वामं

अन्नोपसर्पणं प्रहणनं मोहन-शब्दाः प्रोडाव्यञ्जकत्वादश्लीलाः ।

तेऽन्यैर्वान्तं समग्नन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥१८०॥

अत्र चान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दाः जुगुप्सादायिनः ।

पितृवस्यतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे ।

भवति सपदि पायकान्वये हृदयमशेषितशोकशाल्यकम् ॥१८१॥

अत्र पितृपृष्टमित्यादौ विधक्षिते इमज्जानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

सुरालयोह्यासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेव विराजते ॥१८२॥

अत्र सुरादिशब्दाः किं देव-सेना शर-विभूत्यर्थाः, किं मन्त्रिणाऽऽद्यर्था इति सन्देहः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताञ्जुषः ।

दृढभूमिः म्रियमासी यत्नः स फलितः स्वये ॥१८३॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा यौगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

शत्रून् प्रति विरुद्धं कान्तञ्च । उपसर्पणं सेवा रतारम्भश्च । मोहनमनुरञ्जनं धातुसंक्रमणञ्च । प्रहणनं शस्त्रादिना प्रहारो नाभ्यासी भवेदाऽऽदिदानञ्च ।

तेऽन्यैरित्यादि—चान्तमुद्गीर्णम्, 'उत्सर्जनं बहिः कुर्यादित्यादाविशोत्सर्गशब्दो मूलपुरीषोत्सर्गं' स्मारयति । प्रवर्तनं मूलपुरीषस्यागो व्रमणञ्च । पितृवस्यतिः पितृपृष्टं श्मशानञ्च । पायकः पवित्रोऽग्निश्च । अन्ययः कुलं सम्बन्धश्च । अ ॥ १७७॥—होषितं नि रोषितम् । शोकशाल्यकमिति 'क' प्रत्ययोऽपि विन्त्यः । सुरालयेत्यादि—प्राप्ता पर्याप्ता सम्पूर्णा कम्पना सेना येन पर्याप्तकम्पञ्च । मार्गणं वाच्मा शरश्च । भूतिर्मस्मेति द्वितीयोऽर्थः । सन्देहेत्यादि—'योगिनो नवधा भवन्ति मृदुपाथो मन्त्रोपाथोऽधिमात्रोपाथश्चेति । अथमपि चोत्तममध्यतीव्रसंवेगात् प्रत्येकं तिथेति । ध्यानादौना-माधिक्यं संवेगः । तत्र मृदुपाथतीव्रसंवेगाध्यामाधिमात्रोपाथतीव्रसंवेगासप्रतरः समाधि-लभिः समाधिकलञ्च भवति" (यो. सू. १।२०-२२, व्या. भा. दः) चित्ततृप्त्यस्तु सर्वाः सुषुप्तु'क्षमोद्धारिमकाः । 'अभ्यासवैराग्याभ्याश्च तन्निरोधः' (यो. सू. १।१२) । 'तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास' (यो. सू. १।१३) इति 'चित्तस्य इतिशून्यस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः, तदर्थः प्रयत्नो-

ताम्यूलभृतगह्वोऽयं भृङ्ग जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥१८४॥

अत्र गह्वादयः शब्दा ग्राम्याः ।

घस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कृपा रचिता नेत्रद्वन्द्वं बोधय^{२४} साम्प्रतम् ॥१८५॥

अत्राग्वररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नैयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षराः ।

रज्यस्यपूर्येयन्धव्युत्पत्तेर्मौनसं शोभाम् ॥१८६॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्यग्ये ह्रिष्टत्वम् ।

न्यकारो ह्ययमेव मे यद्वर्यस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यसौ न निहन्ति राक्षसभटाञ्जीवस्यहो रायणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितयता किं कुम्भकर्णेन वा

सर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रैः किमेभिर्भुजैः ॥१८७॥

(ध्व. भा. १५३ कृ)

अत्रायमेव न्यकार इति वाच्यम् । सच्छून्यतममार्गं शानुषाद्यं, न वृथात्य-
चिहोषितम् । अत्र ॥ शप्वरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो, न
वाक्यार्थस्य ।

ऽभ्यासः । स तु दीर्घाक्षलनेरन्तर्गात् सेवितस्त्वपता मन्त्रचर्वेण विषया भद्रया च सम्पादितः
संस्काराणां ध्युत्थानसंस्कारेण ऋगित्वैवानभिभूतविषयो हृदभूमिरित्युच्यते (यो. सू. म्या. भा.
१।११, १४) । ताम्यूलैत्यादि स्फुटमेव । यस्त्रेत्यादि—सत्त्वरजोभ्यां परं समः । नेत्रद्वन्द्वं
बोधय साम्प्रतमिति प्रमातृजातम् उचित्येत्यर्थः । उदिह न्यवहितार्थपरागर्शाद्वर्यचैदूर्यादयः
‘कामिन्मैव शशकित’ इति लक्षणाया प्रयुक्ता इति नैयार्थता । धम्मिल्लस्येत्यादि—
धम्मिल्लः संगतः केशपाशः । अत्रात्रादुक्तायोग्यताभ्यां (१४४२) व्यवहितार्थपरामर्शने
श्रुतत्वम् । न्यकार इति—‘यदुत्तमयोगः प्रापम्यम्’ इत्यादिस्तस्य लक्षणाया (व्य. वि. १)
‘तत धर्मिणमुद्दिश्य साध्यपक्षो विधोयत’ इत्यस्य शक्तितः सिद्धस्योद्देश्यत्वं साध्यस्य
च विधेयत्वम्, अन्यो यच्छन्दसमानविषयेणेदमा निदिष्टस्योद्देश्यत्वं, न्यकारस्य तु
प्राथमिकत्वापि सिद्धत्वात् विधेयत्वमिति वस्तुगतनिवृत्तिता च । तच्चेह विपर्ययेणोक्तम्,

यथा वा—

अपाङ्गसंसङ्गि तरङ्गितं दशोभ्रुर्वोरालान्तविलासि बेलुनम् ।

विस्तारिरोमाञ्चनरुञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे ! समागतः ॥१८८॥

(भ्य. वि ?)

अत्र 'योऽस्ता'विति पदद्वयमनुवाचविधेयार्थतया विवक्षितमनुवाचमात्र-
प्रतीतिरुक्तः । तथाहि—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविपर्यस्तच्छब्दो यच्छब्दो-
पादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं केयला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्ययेन सः ॥१८९॥

(१. बं. १७।४७)

अतएव हि 'कार्त्तिकायाम्' 'अमिल्य' शब्द' (न्या. सू. भा. २।१४) इतिवदप्राप्तकालं
निग्रहस्थानमिति गीयते^{२२} । एवं भुजानी क्षैलोक्यविजयोपजातशौर्योभिमानमयस्व-
लक्षणासुच्युतस्वमनूय साम्प्रतिकमकथित्वाकर्त्तव्यं विधेयम् । न तु प्राकृतमेव तत्^{२३} । उक्त-
वैपरीत्येनायं दोषः समाधीयते । अर्थस्य निरपवादत्वादित्याह शब्दरचनेति ।

अपाङ्गं प्रक्रान्तः, अपरालं वक्रं, बेलुनमित्युक्तो वलनम् । अतः योऽस्ताविति—
यच्छब्दोऽनुवाचार्थतयाऽद-शब्दस्तु विधेयार्थतया विवक्षितः । एतवानुपपन्नं, यच्छब्दस्यानूयत्वे
तच्छब्देनैव विधेयार्थेनोपसंहारस्य च न्याय्यत्वात् । 'तथाहि अद-प्रवृत्तिरावैरज्ञायमानोऽर्थः
प्रतीयते, ततो यथा 'यदेतच्चन्द्रादूर्जतदलनलोकां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इती'त्यादौ
(स. क. अ. ४०१ पृ.) तच्छब्दस्य-(११४b) वेदा, अनुपादानमन्वरेण वाक्यार्थस्याविधान्ते-
स्तथाऽस्तापि साक्षाच्छब्दमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यच्च केवलयोर्व्यतिरेकार्थादुत्पत्त्यं हरयते
तदपि प्रकृते न सम्भवतीत्याह (भ्य. वि. १७२-७४पृ.) तथाहीति । वक्ष्यमाणेन क्रमेणोपपद्यते
स्येतिदित्यर्थः । तत्र तच्छब्दस्य केवलस्य निराकारत्वं प्रकरणादिविषयमिष्ठं सिधेयत्वाद्—
प्रक्रान्तेति । एतदेव लक्ष्यवद्वर्तनेन दृश्यति कातर्यमिलादि । अतः पर्यङ्गोऽतिविनिर्गम

२२ 'शब्द इत्येव प्राप्तकालं निग्रहे'त्यादि 'क' पुस्तकेऽमङ्गलतः पाठः । 'अवयवविपर्यो-
धननमप्राप्तकाल'मिति न्यायसूत्रमत्र परामृष्टम् । अत्राप्युद्देश्यविधेययोः क्रमव्यन्यासो
दोषस्य बीजम् ।

२३ 'न तु प्राकृतमेत'दिति 'स' पुस्तके पाठः ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलायतस्तुभस्य लोफस्य च नैतकौमुदी ॥

(=१३० श्लोः)

उत्कम्पिनी भयपरिस्वललितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहस्रैव दग्धा धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥१९०॥

(ला. वा. २।१६)

यच्छब्दस्तूतस्याप्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यान् पूर्वयावयगतस्य तच्छब्द-
स्योपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।

उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन सादृशमनुष्ठितं पुनः ॥१९१॥

(रा. घ. १।६५)

राजा प्रकान्तस्तच्छब्दविषय इति यच्छब्दोपादानमन्तरेणापि निराकाङ्क्षत्वं, किमलेनैव
तच्छब्देन वाक्यार्थप्रतीतिविभागोः ।

प्रतिद्वार्धविषयो यथा द्वयमित्यादि—अतः सैति निराकाङ्क्षं सौलोपयालङ्कारभूता
सुपारमनित्यन्दिनी वराचरस्य जगतो जीवितायमानैरेवमादिरूपतया प्रसिद्धा । अत्रभूतार्थ-
विषया यथा उत्कम्पिनीत्यादि—भवेन परिस्वललितमशुकान्तं गस्याः । “इयं हि
वामवदतादाहार्कान्पुष्पशोकनिर्भरस्य पत्राजस्योक्तिः । तदिह सुसंवेद्याभ्यपदेश-
लोकोत्तरयितासपरिस्पर्शदर्शित्वाद्यनन्तर्धर्मान्तराकान्ताभूतलोचनविषयस्तच्छब्दः । न चासौ
तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शिता सदसत्त्वानयित्वाऽदिप्रमवर्तस्वारोपवतस्तरणविरोपाकार-
रूपकत्वात्तस्य” (प्य. भा. लो ३।४) । एवं तच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वम्—(११७)
सुदाहृत्य यच्छब्दस्यापि कथयति यच्छब्दस्त्विति । पुष्कराणि पद्मानि । यथाऽसौ
साधु चन्द्रमसीत्यतः ‘मीलितं यदभिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं’मिति
पाठे द्वयोस्तुपादानेऽनुवाचविशेषार्थतया प्रतीती स्फुटमेव निराकाङ्क्षत्वम्^१ । यथा

- २७ एवं व्यक्तिविनेष्टकारमनुश्रुत्याचार्यमम्मटस्य मन्तव्यं सुस्थितम् । अभिनन्दकृते राम-
चरिते श्लोकोऽयमेव सप्रविष्ट आसीत् प्राक् । यथात् वाक्यविमर्शकाणां
विगतिभालोभ्य ‘अष्टचक्षुरभिरामताऽधिके साधु चन्द्रमसी’त्यादि संशोषितं
प्रत्यकृतेत्यपुनोपलभ्यमानप्रत्यमातृकाभ्यो हास्यते । तेनालोपितदोषस्य समा-
धानं सुष्ठु साधितम् ।

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः । यथा ह्यत्रैव श्लोक
आद्यद्वितीयपादयोर्व्यत्यासे । द्वयोऽपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् ।
अनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् कचिद्द्वयमपि गम्यते । यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यतः ।

उत्पत्स्यते मम तु "कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला

च पृथ्वी ॥१९२॥ (भा. मा १।७)

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति (व्य वि. १६९६) । एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽन
साकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह—

“यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दो न जहार तत्” (र व. १।१।२) यथा च “स दुर्मति श्रेयसि
यस्य नादर” “त पूजकमां सुहृदां शृणोति य” इत्यादी” (व्य वि १६३-६४ पृ१) ।

कचिद् पुनरुपात्तविषयोपकल्पितयोऽप्यर्थसामर्थ्यादाद्येष ये नाम केचिदिदि सर्वे ।
अत्रावधोरणाकारणमनादरातिशयाभिप्रायेण रुढाहङ्कारतया प्रथमम् । न ह्यस्यात्मनो बहुत्वेन
निर्देशः । अतएवाह—जानन्ति ते किमपीति वाक्ता न किमपि जानन्तीत्यर्थः । पश्चात्तु
विदग्धवक्तव्येन समानधर्माण्य तुद्विष्वीकृत्य ममेत्येकवचनेन निर्देशो न विवक्ष्यते ।
“यदि वा ‘अस्मदो द्वयोर्वेति (वा २।२।४६) चकारेण ‘जात्याऽयायामेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्या’ (१।२।१८) मित्येकस्मिन्निति पदानुकर्षणाद्बहुवचनस्याप्येकवचनाभेदेव । तु
शब्दोऽस्म्य(स्त्व)र्थे, अव्ययानामनेकार्थत्वात्, इतरथा ‘विपुला च पृथ्वीति चित्तस्य स्यात् ।
अत्र साकाङ्क्षतरंगमिति (१।१७६) योऽसौ सुमग (१।१८ श्लो) इत्यतः । “न च
प्रकल्पमानानामागतविशयतयोपकल्पितेन तदा यस्मादुदोषः “सम्भवति तदुपादान
एव तत्सम्बन्धप्रतीतिदर्शनात् । अन्यथा ‘यत्तुकोपासी शलभता लेभे काम शिवोऽव
रा’दित्येतापि शिवविषयतयोपकल्पितेन तदा तत्सम्बन्धप्रतीती सत्तत्ताभेदेव स्यात् ।
(व्य. वि १६१ पृ) “ननु भास यद केननस्यैव प्रयोग किन्तु तच्छब्दाभिभाषांश्च राज्य
प्रपुङ्ग एव—असाविति । ततश्च तदपेक्षया वाक्यार्थविधान्तेर्न कथिदुक्तोपाधारात् इत्यत

२४ “यत्तुकोपासी शलभता लेभे काम शिवोऽवरा” इति वाचिन्त पाठः । अत्रास्ति चेति वाचिन्तार्थाऽप्याहार्यः ।

२७ “य तन्मुक्तो भवतीति ‘त’ पुष्पके पाठः । न चाम्बिकाकेसरविषयतयोप
कल्पितेन तदाऽप्येति मुद्रितपुष्पके पाठः । एतच्च ‘संरम्भ करिकीटमेवे’त्यादि
यमोक्तमोचितपञ्चमपनक्ष्य मदिमभट्टस्य मन्तव्यम् । मुद्रितपुष्पपाठराजन
विशिष्टम् ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥१९६॥ (वे. सं १।११)

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथं

कल्याणानां त्वमिह महतामीशिपे त्वं विधत्से^१

पुण्यां लक्ष्मीमथ मयि दृशं वेहि देव ! प्रसीद ।

यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नमस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन् । भूयसे मङ्गलाय ॥१९७॥ (मा. मा. १।४)

अत्र हि यद् यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते । यद्यपिदिति येन केनचिद्भूषेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तुवाक्षिप्तं तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

ऽपि प्रसिद्धार्थपरामर्शक एव यथा यत्तदित्यादि—अत्र यच्छब्दसन्निहितस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरामृशाति । तदपीति वाक्यान्तरे प्रयुज्यमानस्तच्छब्दो विधेयः, अतएव तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सकृदिति न सम्बन्धभेदे विध्यानुपपत्तिः । ‘एक्य योऽवा’वत्सल (१८८४) तच्छब्दपरामर्शपेक्षा नियतमुज्जृम्भत एवेति स्थितम् । ‘यत्तु पदैस्वाक्यतायामपि’^२ तच्छब्दभिन्नार्थत्वगद्ःप्रवृत्तीनां तद्विभक्तिभिरुक्तानामेव न समानविभक्तिकानाम्^३ । यथा ‘स्मृतिभूस्मृतिभूविहितो येनामो रक्षताम् सतासुध्मानि’त्यादौ (व्य. वि. १६८-१७३ इः) ।

नन्वेवं यत्तु तदोद्दिष्टपादानं यदस्तु सकृत्तत्त कथं निराकाङ्क्षत्वमाशङ्कते—यथा कल्याणानामित्यादि । कल्याणानाम्यभिमतानि धेयांसि । तेषां महती मनोगतीनामप्यगम्यानां जगति स्वमेव परमीशिपे प्रभवसि भक्तेशो दातुमिच्छत्वात्, सूर्यस्यैव भगवतः सकलजनान्गोष्ठकलरूपवृत्तारवेन प्रसिद्धत्वात् । त्वं सूर्यः पुण्यां मनोहा लक्ष्मीं शोभां

३१ ‘त्वमनि महतां भाजनं विभ्रमूर्त’ इति प्रायिकः पाठः । एवं द्वितीयपरणे ‘धुर्यो लक्ष्मी’मिति पाठः ।

३२ पदैकदेशवाक्यतायामपीति ‘क’ पुस्तके पाठः ।

३३ ‘अनुक्त्वेन परास्वर्यं प्रयोगो यत्त यत्तदोः । निरन्तरः पुनस्तत्र तयोर्द्विर्न दुष्यति ॥ तयोर्निरन्तरोपात्तेर्दमेतद्द-मु च । तयोस्तेषां च नापेक्षा तेष्वस्तत्त्वित्वं शाम्यतीति व्यक्रियविके रंशदः । न चेदमादीनां दुष्टत्वे तेषामतदर्थत्वात्, तन्निष्ठे च प्रयुज्यमानानां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शत्वात् । एवं तच्छब्दमाचिध्येनेदमादीनामिति रुचककृते तदुपाख्याने निष्कर्षः ।

तथा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
माता स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
माता तातकलत्रमित्यनुचितं मये विचारा कृतम् ॥१९८॥

(उ. रा., भा. द. ६६ पृ. ३; द. क. म. १।२८. व्य. वि. २०४.०६ पृ.)

विशेषण धत्से धारयति मनोशं वा समृद्धिं कुर्ये । अयेति समुष्ये । मयि हंशं धेहि
मानवलोकेत्यर्थः । यद्यत् प्राप्तं तत् प्रतिजहि पाषाण । भद्रं भद्रमित्यपदोपमभीष्टमर्थं
वितर देहि । [महलाय] महत्त्वमात्मनोयस्य तस्मै [भूयसे] बहुतराय । अत एवदित्यनेन
वाङ्मनःकायजं त्रिविधमप्यनेकात्मतामापन्नं सर्वोत्पत्तिसम्पन्नमनुवत्ते, तथाभूतमेव सच्छब्देन
परामृश्यत इति गिराकाङ्क्षत्यनेन । किमिष्यादि—मध्यमा कैकेयी । इयं हि रामभद्र-
धनवासप्रस्थापने लक्ष्मणस्य वितर्कहिंस्रः । विभक्तपन्थविधायिनी विशेषणानीं विधेयान्वयतिः ।
अतएव तेषां विशेष्ये प्रमाणांतरसिद्धत्वेनोक्तकर्षणार्थविधायिनी शाब्दे गुणभाषेऽन्यथे
प्राधान्यं, विशेष्या(३२।०)शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थे गुणभावोऽनूयमानत्वात् । अतो-
ऽतर्जित्यानुज'-स्वातन्त्र्यं कलत्रमिति बहु'मुक्तं यथा 'रामस्य पाशिरसि' (उ. रा. म.
१।१०) 'स्कन्दस्य मातुः पयसां रमसाः' (र. व. १।३६) इति । 'ययं गत'मित्यादौ
'कपालिन' इत्यतः सम्बन्धस्य प्राधान्यमिति विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितमिति न समासे
न्यक्कृतम् । एतच्च पाशितेराचार्यस्याप्यनुमतं वदयं वृषण्याः कामुक इति कामुकादेराकोशादि-
प्रतिपत्तये समासे विभक्तेरनुक्तं शास्त्रि (पा. ६।३।२१; व्य. वि. २०४.०६ पृ.) । एवमिति^{३४}
यथा 'तं कृपावदुरवेक्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि' तच्च संहितप्रमोपसागकं व्याजहार
हरतनुसन्निभं' (र. व. १।१।३) इति । अतर्जित्यानुज'मिति मुक्तः पाठो, न तु कर्मपारादे-
ऽनोयस्य प्राधान्येन विवक्षितस्य गुणीभावो न्यायः (व्य. वि. १३०-६१ पृ.) । ननु विशेषणत्व-
गवच्छेदकरत्वात् गुणभावः, विवक्षितार्थं विधेयत्वाप्राधान्यम् । तत् कथमनयोर्भावाभाययोरपि
विशेषादेकक समावेश इति, उच्यते । विरोधो हि वस्तुद्वयमिष्टः स्त्रीलोण्यादिपदः । न
नेह वस्तुत्वमुक्तयोः सम्भवति, एकस्यैव वास्तवत्वाद्परस्य च वैवक्षित्यत्वेन विपर्ययात् । न च

३४ एवमिति विशेषणविशेष्यतासाधितस्त्रीरत्वं समासानो सामान्यनक्षणम्.
अन्वयात् सामर्थ्यानुपपत्तेरिति व्याचष्टाणः सरस्वतीतीर्थोऽप्यतः सत्तुल्यभाष्यगी-
भावादिषु समासान्तरेषुदाहरणानि सङ्गतवति माहिमन्मध्यमनुपल यथास्त धीपरः ।

अत्रार्थस्येति तात्तस्येति च याज्यं, नत्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः ।
एवं समासान्तरेण्युदाहार्यम् ।

श्चितक्षमा रक्तमुव शिवालिकितमूर्त्यः ।

विग्रहक्षणेनाद्य क्षेपते से गतासुखाः ॥१९९॥

अत्र क्षमाऽऽदिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते हता इति विरुद्धार्थ-
प्रतीतिः ।

पदैकदेशे यथासम्भवम्—

अलमतिचपलत्वात् सममायोपमत्वात्

परिणतिधिरसत्त्वात् सङ्गमेन प्रियाया ।

इति यदि शतरत्वस्तत्त्वमालोचयाम

साक्षि न हविणाक्षी' चिस्वरस्यन्तरात्मा ॥२००॥ (वि च ५८)

अत एवा'दिति । यथा या—

तद्वच्छ सिद्धैरु कुरु वैषकार्यमर्थेऽयमर्थान्तरभाष्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलम्भैर धीजाङ्गु' प्रागुदयाविवाग्भ ॥२०१॥

(ऊ ॥ ११८)

वस्तुवस्तुनोर्विरोधः, न च सत्यहस्तिन कल्पनाकेसरिण्य कथिद्वन्द्वोऽन्यधिरोधोपमवु-
मन्यते । फ(१२१६) लभेदस्तुनवोर्निषादः । एकस्य हि शाब्दिकमात्रविषय पदार्थ
सम्बन्धमात्रम्, अपरस्य पुन सहृदयैकगोचर रात्रुषीनामेव वाक्यार्थाविराग इति—तदेव-
विषे विषये समासस्यावश्य हेय एव । यतापि च कर्तृ-यस्तत्तापि यत् बहुमीहे प्रतिपत्ति
करोति तत्तैवेति वाच्यविदामात्रागो यथाऽप्यासितव्यासी तदभ्येख्यसिततरुति । एवं
बहुमीहिरपि कर्मधारयप्रतीतिरूप करणीयो यथा वीरा सुखा यस्य च वीरसुखः, कलो रघो
यस्य ॥ कन्दरु इत्यादि (का. अ सू व ५११७) । श्रितेत्यादि—क्षमा खान्तिर्भूमिध ।
इत्ताऽऽशुरका भूयैषा रक्तस्य शोणितस्य भुव स्थानानीत्यपि बहुमुच । दियं कस्याणं
शिवा श्याली च । विग्रहो युद्ध शरीरप । गतमसुखं इ च येषां, गता प्रसव प्राण
खानीन्द्रियाणि च येषां तेऽपि गतासुखाः । शयन महानिद्राऽपि—इति वाक्यमेतद्विरुद्ध
मतिकृत् ।

अथ पदैकदेशस्य दुष्टत्वं दर्शयति । तत्र युतिवद् यथा अलमित्यादि
प्रियायाः सङ्गमेनालमिति सम्बन्धः । अत हेतोऽतिचपलत्वादयः । तद्वच्छेलादि ।
[अङ्गलम्भैर] अत्रलाभाय अङ्गलामन्त्रणे वा । “अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं एवा”मिति च

भक्त स्रैर ध्येय इति च श्रुतिकट्ट ।

यश्चाप्सरोविधममण्डनानां सम्पादयित्री शिशुरैर्विभर्ति ।

यलाहकच्छेदविभक्तसंगमकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥२०२॥

(कु सं ११४)

अत्र 'मत्ता' शब्दः क्षौचार्यं निहृतायः । ,

आदावञ्जनपुञ्जलिसवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दशाम् ।

सम्प्रत्येव निपेकमभ्रुपयसा देवस्य चेतोभुयो

भल्लीनामिव धानकर्म कुर्वते कामं कुरङ्गक्षणा ॥२०३॥

अत्र 'दशा' मिति बहुवचनं निरर्थकं, कुरङ्गक्षणाया एकस्या एवोपादानात् ।
न च "अलसचलितैः प्रेमाद्राद्वै — (अ श) रित्यादिव्यापारमेदाद्वाच्यं बहुत्व्य',
व्यापाराणामनुपादानात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । 'कुरुत'
इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकं प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्तृभिर्प्रापक्रिया
फलस्याभावात् ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयेः

शस्त्रम्यस्तः सधनमुदधिर्मूरियं हन्तकारः ।

पाठान्तरम् । यश्चेत्यादि—मण्डनानामिति कमेति षष्ठी । (१२२०) अकाल
सन्ध्यामिवेति कतिपयोपमा । अत्र मत्तैरेकदेशस्य मयोपयोगं वीर्यात्मकं प्रतिदोष्यं ।
आदायित्यादि—अत्रैकस्या नायिकाया दशोद्विगुणमुपपन्नं न तु बहुत्वम् । न चात्र
भावकिञ्चनो दृक्शब्दो येन व्यापारे वर्तते, व्यापाराणाञ्च बहुत्वाद्बहुवचनमिति शक्यते
बहु, तलाञ्जनपुञ्जलोपादीनामसम्भवात् । कुर्वते इति अत्र च प्रधानक्रियाफलभाग् कर्ता
भवति तत्र स्मरितादिसुलेणात्मनेपदम् (पा ११७) । न चात्र तथा—अतो वृत्तमात्रदूरपार्थ-
त्वादिवदमर्थकम् । न चैव (एव) व्याकरणलक्षणदीनत्वात् पददोषोऽर्थं न पुन
पदैकदेशदोष इति केचित् । तत्तु न सम्यक् [दशा] दृक्सम्बन्ध—(सम्बन्धि) पानकर्म
कृतिफलेन विजयेन कर्तृरभिसम्बन्धे 'कुरुत' इति प्रयोगस्य नाधुलात्, किन्त्वस्या दशार्था
तन निवक्षितमित्याह क्रियाफलस्याभावादविवक्षणादित्यर्थः । 'एवमाचार्यपादा' इत्यादि-
न्यायेन दशामिति बहुवचनमपि साधु सम्भवति । तथाच 'सनादीनां द्वित्वविशिष्टा
जाति प्रायेणे'ति (का. अ सू द २१११७) प्रायोगदृशं यामनः कृतवान् । चापेत्यादि—

अस्त्यैवेतत् किमु कृतवना रेणुकाकण्ठवाधां
यद्दस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रदासः ॥२०५॥

(बा. रा. ३।३७)

अत्र 'विजेय' इति कृत्यप्रत्ययः क-प्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलयमतिपरिमितवर्णं लघुनरमुदाहरति शठः ।

परमार्थतः न हृदयं यद्वति पुनः, कालकूटघटितमिव ॥२०६॥

अत्र 'पेलय' शब्दः ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-आनेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जिनानां सोऽयं दृशोः पतति
कस्यचिदेव पुंसः ॥२०७॥

अत्र 'पूय' शब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदहं ! तादृशः ।

कथमप्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥२०८॥

अत्र 'प्रेत' शब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादङ्गलिर्यच्च्यतामिह ॥२०९॥

अत्र किं पूर्वं साधुस्त साधुषु चरतीति सन्देहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।

सुपुल्लभं घचोवाणैस्तेजो यस्य विभाष्यते ॥२१०॥

अत्र 'वचः' शब्देन गी-शाब्दो लक्ष्यते । अत्र खलु न केवलं पूर्यपदमेव,

परशुरामं प्रति रावणस्यैयमुक्तिः । इन्तकारो भोजनकासवलिः । अत्र विजेय
इत्यनेन योग्यतामात्रेण अन्यनीयता प्रतिपाद्यते न तु विजितत्वम् । अतीत्यादि—
पेलय (122b) शब्दस्य मधुरपर्यायस्यैकदेशो ग्रीहादायो । अतिपेशलमिति पाठे
निर्दोषतैव । य इत्यादि—गङ्गाप्रमुखास्तीर्यास्तेषां सार्ध इति । कीलनं गाढतन्म्वद्वता
निश्चलतेति यावत् । जनिरुत्पत्तिः । पूयते पवित्रीभवति । अभिप्रेतैकदेशः प्रेतशब्दः ।
कस्मिन्नित्यादि—साधुचर इति 'भूतपूर्व चरति'ति (पा. ३।३।३३) चरट्-प्रत्यये साधुषु
चरतीति 'चरेष्ट' इति (पा. ३।३।१६) ट प्रत्यये च । पदस्वरूपान्धु(न्व)निश्चितमेवेति तदप्रतीको-

यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न सहते । जलध्यादावुत्तरपदमेव । यङ्वा-
ऽनलादौ पूर्वपदम् । यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदाः, तथाप्यन्यै-
रलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति^{३३} भेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च
विभज्योक्ताः ।

- प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धिं हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिरुक्थितपवं पतत्पक्वर्णं समाप्तपुनरास्तम् ॥५३॥
- अर्धाभ्रतरैकयासकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
- अपदस्थपदसमार्सं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
- भग्नमक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेष तथा ।

रसानुगुणत्वं वर्णानां चक्षरते । तद्विपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् ।

यथा शृङ्गारे—

- अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि ! माम् ।
- कम्बुकण्ठयाः क्षर्णं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुत्तर ॥२११॥

ऽत एव यदुक्तम् । यावदुत्तरपदमपीति न हि गो शरादयः शस्ताः । जलध्यादाविति यथा
कारिधिवयोधिप्रयुतोनि न तु जलधरधारिधरादीनि । यङ्वाऽनलादाविति यङ्वा-
ऽसिमवृत्तीति न तु ऊरवानलादीनि प्रयोजकम्यानि । अप्रयुक्तादयो निहतार्थनिरर्थना-
वाक्यप्रवृत्तयः ।

इदानीमसाधारणान् वाक्यदोषाग्निभजते प्रतिकूलेत्यादि । वाक्यमेष न तु
पदानीत्यर्थः । तथेति पूर्ववदप्रमिल्यर्थः । मृदुमध्यकठोरारम्भास्त्रिधा, वर्णजातया ।
तस्य यं यं रस प्रति यादरसी वर्णुजातिहनिना सा तस्य ततोपदेया तद्विपरीता तु हेदा ।
तस्य परुषाश्रया उक्तिः शृङ्गारस्य माधुर्याश्रयस्य विरोधिनीति ।

तस्य उपर्णादिभूयस्त्वं प्रतिकूल^{३४} यथा अकुण्ठेत्यादि—कामिनी इती^{३५} प्रति वचन-
मिदं(१२३२)मिति । कलकण्ठीति इतीसम्बोधनम् । एवं वरुणत्वेऽप्येवंविधानां वर्णानां

35 सम्प्रदायानुसारिणी हि निबन्धकारा भवन्ति । अन्यैरिति विभागेनोदाहरण-
प्रदर्शिनो वदतस्य कथं तद्वैतेषां निर्देष्टुं राजेन्द्रस्य योजस्य परामर्शः ।

36 एष “शपी सरेकभयोगो चकारधाणि भूयसा । विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा
रसच्युतः ॥” इति ध्वन्यालोके माधुर्यपरिपन्थिनामुद्देशः “शृङ्गार एव मधुरः

रौद्रे—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशप्रदः ।
तान्येयाद्वितशस्त्रयस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्यन्ति मे
यद् रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणाथनिः क्रोधनः ॥२१२॥

(वे. सं. ३।१३)

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोक्तम् ।

यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वैधाविधाऽऽविर्मवत्-
क्रोधप्रेरितभोमभार्गपशुजस्तम्भापयिद्धः क्षणात् ।
उज्ज्वालः परशुर्मवत्पथिधिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
यैनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्द्वयो हस्तः ख्याप्यते ॥२१३॥

(व. श्री. ५. २।१३)

यत्न तु न क्रोधस्तत्र चतुर्यपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः ।

उपहत उत्तं प्राप्तो ह्युतो वा विसर्गो यत्न तत् ।

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽन्न सः ।

यस्य भृत्या यलोत्सिका भक्ता वृद्धिप्रभाविताः ॥२१४॥

सन्धेर्वर्ण्यं विदलेपेऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च । आद्यं यथा—

प्रातिकूल्यमुन्नेयम् । रौद्रादी विद्वत्वर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चानुगुणमिति तद्विपरीतस्य
प्रातिकूल्यं यथा देश इत्यादि । तथाविधः परिभव इत्यनेनैव पर्याप्ते केशप्रद
इलपुष्टार्थनाऽतिशयोक्तेषां समाधेया । रामेण भोगवेण । यथानुगुणं दर्शयति
प्रागिलादि—निशुम्भो तन्मर्गं विधा विधानम् । येनेति परशुना । अप्राप्तनिशुम्भश्च
तत् शाम्भव धनुषेति समासः । द्वैधाविधाऽऽविर्मवदिति द्वैधीविधानेन व्यक्तीभवत् ।
उपहत ईत—तथा नोक्तम् (व. जी. १।४७) अत्रालुप्तेविसर्गान्ते. पदेः श्रोते परस्परम् ।

परः प्रह्लादनो रसः इति शृङ्गारमाधुर्ययो. सह्यावस्थाशित्वे चलत्वं प्रमाणम् ।
शृङ्गारस्य व्यञ्जकतामितानां संग्रहे काव्यप्रकाशे, 'मूर्ध्नि वर्णान्तगाः एवम्' 'अट-
वर्ग' इत्यादि निर्देश्य ।

राजन् । विभान्ति भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्द्युतिं दधति यानि

रसात्तेलेऽन्तः ।

धीदोर्वले अतिसते उचितार्थवृत्ती आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥२१५॥

यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैस्त्वयाचलादिधेन्दुः ।

निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणियज्जकास्स्यनर्घः ॥२१६॥

अन्न संहिता न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः । प्रगृह्यादिहेतुकरत्वेन
त्यसकृत् ।

वेगादुद्गीय गगने शरण्डामरवेष्टितः ।

अयमुत्तपते पत्नी ततोऽलैव रुचिं कुत ॥२१७॥

अन्न सन्धावभ्लीलता ।

उर्ध्वसायन्न तर्वाली मर्यन्ते चार्येणस्थितिः ।

नाभ्रजुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥२१८॥

(क. का. अ. २।१० इ०)

हृतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु, रसाननुगुणं च
वृत्तं यत्र । क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्वेदो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

हस्तैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते ॥ इति । तत उदित इत्यादि—यद्यपि मुक्ता
रत्नमेव भवति तथापि मणिपदं प्रवर्णयितव्यार्थम् । संहितानि 'निल' रंहितैरप्यदवत्^{२१}
गाक्षेर्धार्तवर्ज'मिति काव्यसमयः (का. अ. सू. वृ. ५।१।२) । सन्धी दुर्ही-ररणा-चिदृ-
कारणात् कारमीरादिदेशाज्जसम्भार्यत्वम् (५मः उः ३) । उर्ध्वं गुर्वं तरुणानां
तर्वाली । मरोरन्ते मर्यन्ते । नाभ्रजुं शब्द भात गन्तुं न युज्यत इत्यश्रवत्वे सति
इतद्वत्त्वं स्फुटमेव, श्रव्यतामालगूलत्वाच्छन्दसः यथा अमृतमिलादि हरिणीश्तपादे
प्रथमं पद्ये ततश्चतुर्थेऽन सप्तमे यतिः वर्तव्येति च्छन्दः-(५३३b) शास्त्रम् । तदिह चतुर्थ-

- 37 तुन्पिरत पदयोर्मिथः संश्लेषणं न केवलं व्याकरणसम्मतं संहितैव । अत्र
'उद्गी' 'चिदृ' इति च कारमीरादिभाषाऽपेक्षया 'ररणे'ति संस्कृतापेक्षयाऽप्य-
श्लोशत्वमिति धोविद्यानकवर्ती ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्ञानो

वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥२१९॥

(का. श्र. सू. घ. ३।२।१०)

अत्र 'यदिहान्यत् स्वादु स्या'दित्यश्रन्यम् ।"

यथा वा—

जं परिहरिञं तीरु मणम पि ण सुन्दरसणगुणेण ।

अमं णवर असुस दोसो पडिक्खेहिं पि पडियणो ॥२२०॥

(वि. वा. ली.)

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

यिकसितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि भानसं वसन्तः ॥२२१॥

अत्र 'हारिप्रमुदितसौरभे'ति पाठो युक्तः ।

यथा वा—

अम्यास्ता गुणरत्नरोहणभुयो धम्या मृदम्यैव सा

सम्भाराः कलु तेऽन्य एध विधिना यैरेप सृष्टो युवा ।

धीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीषां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत् पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि यस्त्राणि च ॥२२२॥

पादे एदे स्थानेऽन्यदिति प्रातिपदिकभागभेदे" स्वरसन्धिकृतेऽपि यदिहान्यत् स्वाद्विलस्या-
धवश्वमिति च दुष्टवम्, एषं नामाकृतेऽपि । जं इत्यादि—यत् परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न
सुन्दरसणुणेन । एष केवलं" यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपत् ॥ तीर्यते शब्दयते ।
चामोऽत्र वर्ण्यमाणः । असांस्त्वगुहः सकारो द्वितीयगण आदिगुहश्च भकारस्तृतीयगणः
पूर्वार्धे न्यस्तौ वैरस्यभावहतः । यिकसितेत्यादि—दोषधुननेनोभयगुणेन क्लिप्तयस्य चामरेण
रूपार्थं लोहितरवात्, शुजिनाः शब्दं कारिताः । गुणितप्रामाण्येदं ध्वन्द्वः । यद्यपि
पादान्तलपुत्रि गृह्णति सिष्टं तथाऽप्यत्र विधान्त्वभावादयमप्राप्तगुहताभावोऽन्त-

३४ वामनमते पशमिदं माधुर्याद्व्यायैगुणस्य निदर्शनम् । 'रत्नवदमृत'मिति तन्मत

आयवरणे पाठः ।

३५ यतिमग्नौ नामपातुभागभेदे भवेदिति वक्त्रललातादाबुदाहरणभवलोकनीयम् ।

४० अह एवर" इति प्रायिकः पाठः । अथ केवलमिति तदनुयायिनी ह्याया स्यात् ।

अत्र 'अस्त्राणि वस्त्राण्यपी'ति पाठे लघुरपि मुख्यं भजते ।

हा नृप हा वृष हा कविवन्धो वीरसहस्रसमाश्रय देव ।

मुख्यं चिदग्रं सभान्तररत्नं लासि गतः कं वर्यं च तवैते ॥२२३॥

हास्यरसव्यञ्जककमेतद् वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

यने ध्यायैः सार्धं सुचिरमुपितं वल्कलधरैः ।

विराटस्थायासे स्थितमनुचितारम्भनिधृतं

गुरुः खेदं क्षिप्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥२२४॥ (वि. सं. १।११)

अत्रास्माभिरिति, क्षिप्त इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च ।

अधिकपदं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकाशं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।

अग्निरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमह्यस्तमयोदयः स कोऽपि ॥२२४॥

अत्र 'कृति'शब्दः । यथा वा—

इदमनुचितमममञ्जु पुंसां यदिह जरत्त्रपि माम्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपमनायधि जीवितं रतं वा ॥२२५॥

(४२. सं.)

अत्र कृतमिति कृतं प्रत्युत क्रमभङ्गमाचदति । तथाच 'यदपि च न कुरुक्ष-
लोचनाना'मिति पाठे निराकाङ्क्षेयं मतीतिः ।

नञुरिति इतद्वृत्तम् । अस्या इत्यादि शार्दूलविकीकृतं छन्दः । वस्त्राण्यपीति पाठे
तुल्यरसदोषारणविक्षम्बेन गुरुधारणकालक्षणां पूर्वत इति लघोरपि शुद्धकार्यकारित्वम् ।

हा नृपैत्यादि—अत्र वङ्गारसस्य वाक्यार्थभूतस्य हास्यरसानुगुणत्वेन दोषकृतममनुगुणं
तनोरस्यन्तविरोधात् । अस्माभिरिति उपितं स्थितमिति च क्रियाद्वयस्य कर्तृपदं न्यूनम् ।

एवं ननुपगद इत्यमिति च । स्फटिकेत्यादि [समन्वितोक्तियुक्तिः]मन्वगन्वय-
शुक्लीकृतियुक्तिः प्रतिमह्यानामस्तमय एव उदयो यस्य । आक्रियतेऽनयेत्याकृतिः संस्थान-
विशेषः कश्चिद्विशिष्टः । कृत-(१२४३) मिलादि—अस्य पूर्वार्थप्रकाशस्य वाक्यार्थस्य

- ४। कथये पुष्पितामाऽऽदोनें शृङ्गारे पुष्पोग्रवृत्तीनां वीरे शार्दूलविकीकृतादोनां हास्ये
च दोषकादीनामानुगुणमिति ग्रहणः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्थापलीला-

परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥२२६॥ (व. जी. १।१०६)

अत्र लीलेति ।

पनत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुघुरायितघुरीधोरो घुरेत् शक्रः

कः कः कं कमलाकरं चिरुमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा मोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीस्नेहविलासयद्भवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥२२७॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रोडारः स्मरकार्मुकस्य सुरतकीडापिकीनां रयो

झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिङ्गां लीलाचकोरीध्वनिः ।

सन्वयाः कञ्जुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपः स्मरलत्कङ्कणः

काणः प्रेम तनोतु यो नववयोलास्याय वेणुस्रन ॥२२८॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकक्षेप प्रथमार्धं यथा—

मत्तुणचरणपातं गम्यतां भूः सदभा

विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घमैः कठोरः ।

कृतमिति कृतं भद्रं भजते । अधिकरतलतल्पमित्यादि—करतलशरयादमित्यर्थः ।
परिमलनं पीडनम् । कथितपदेन वाक्येन कवेरसक्तिरन्युत्पत्तिश्च प्रकारयेते । एतच्च
यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि 'इवा'दि पदानि दर्शयित्वैकव्यङ्ग्यत्वम्—अतएव 'नैकं पदं'
द्विः प्रयोज्यं प्रायेणे'ति (का. अ. सू. ३. ५।१।१) काव्यसमये प्रायोमहणं सामनेन
कृतम् । कः क इत्यादि—घुरी वायभास्वनिरोपः । तदुक्तम्—'पततप्रकर्षं'
तद्वाक्यं दन्धादानुत्तरोचरम् । पूर्वोक्तसारतः कोऽपि निर्वर्षो यत् जायत इति ।
तृतावादारतः समाप्तपुनरात्तस्य निराकाङ्क्षत्वं दुष्टत्वम् । क्रोडार इत्यादि—सुरतकीडेव

४२ अत्र पूर्वोपरवाचकयोरसंलग्नत्वात् स्वल्पे ग्रन्थपाठः शङ्कोर्य । पुनरुक्तयोरपि मातृ-
कातिप्योदेवं पाठः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूणैः

पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥ २२९॥ (वा. रा. ६।३६)

अभवन्मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्न तद् यथा—

येषां तास्त्रिदशेमदानसरितः पीता प्रतापोष्मभि-

लोल्लाषानभुवञ्च नन्दनतश्छायासु यैः कल्पिताः ।

येषां ह्रुदृतय कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां

किं तैस्तुत्पत्तिस्तोपकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥ २३०॥

अतः 'गुणानां च परार्थेत्यादिसम्बन्धः समत्यात् स्यात्' (प. मी. १।१।११)

इत्युक्तनयेन यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परसमन्वये यैरित्यत्र विशेष्यस्या-
प्रतीतिरिति । 'क्षपाचारिभि'रिति पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामैव मज्जथः ।

अपि ब्रह्मं दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संयदति या-

मतः क्षेपं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ २३१॥

(मा. मा. १; का. भा. सू. ४. १।१।१२)

अतः यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति यत्नं नास्ति । 'चेत् स्यादिति'

युक्तः पाठः ।^{४३}

पिकाङ्गनेति रूपम् । एवमुत्तरतापि केद्वारो भजुःश्वानेऽनुकरणत्वेन । मञ्जुषेयादि—
सिद्धयं वक्ष्यम् । अतः तदिति पदं प्रथमार्थे एक(व) समवशिष्टं द्वितीयार्थे निबद्धं
'गार्धे किञ्चित्समाप्तं बाधय'मिति (का. भा. सू. ३. १।१।६) वामनेनोरूपम् ।

अभवन् अगमवन् । येषामित्यादि यद्य 'विहितं स्वतःप्रवादोचितगङ्गीति-
करमित्यर्थः । यच्छब्दनिर्देश्या 'अथो विशेषणीभूता विशेष्याकारद्विष्टाः । सतो येषां
येषामेवमेव' इति यैरिति विशेष्याकारद्विष्टायावपि न तात्प्रतीतिः
स्यात् । त्वमित्यादि—अपिः (१२४६) सम्भावनायाम् । दिष्ट्याऽऽनन्देन । ब्रह्मं
यां युवयोः संयदति क्षेपं 'कर्मभूतं मिथोऽनुसंगोभितं' गद्ययदा स्यात्तदानीमेवविष-

४३ तपात्वे द्वयमेव भवेत् तद्वत् स्यादिति भावः । चेच्छब्दस्य यदि-शब्दार्थत्वादिति
व्यक्तिविशेष्याख्याने-रुपक ।

यथा वा—

सहग्रामाङ्गनसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शरा शरररिशिस्तेनापि भूमण्डल
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥२३२॥

(स ५ आ ७० पृ)

अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वे 'कोदण्ड शरानि'त्यादि, वाक्यार्थस्य कर्मत्वे
'कोदण्डाः शरा इत्यादि प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि ।
न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । *

लोकोत्तरसमानमुन्दरविदग्धचक्रवर्तिनिर्माणनैपुण विधे सकलीभवतीति विवक्षितम्,
तथा तु न हतमिहाह—अत्र यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र यदेत्यादिपाठान्तरे
तत् सिध्यति । सहग्रामेत्यादि—यत्र येन येनेत्यादे कोदण्डादिना सह सामानाधि
करणमनुपपन्न तद्धि वाक्यवाचकभावेन वा स्वाद्विशेष्यविशेषणभावेन वा । द्वयमप्यत्र नास्ति,
न हि येन कोदण्डेन यत् शरा तेन शरैरिति विशेषणविशेष्यभावो घटते । अथ येन
येनेत्यादि रागासादनकर्तुं 'समासादितस्य च पदार्थस्य सामान्येन कथनात्तद्विशेष्यपत्रिज्ञासाया
'कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तरमित्युच्यते, तदपि नास्ति, विशेष्यत्रिज्ञासास्वापकस्य प्रधस्याभावात् ।
अतो येन येनेति कोदण्डादित्यतिरिक्त कर्ता प्रतीयते । तथाचाभीष्टसम्बन्धो न स्यात्,
समासादितविशेष्यत्वेन तु कथ्यमाना कोदण्डादय इति, तेषां कर्तृत्वाद्यनुपपत्तेराकर्णनक्रियाया
पदार्थस्य कर्मत्वे तेभ्यो द्वितीयाभूतिः स्यात् । वाक्यार्थस्य तु कर्मत्वे समामादिता कोदण्डादय
इत्युत्तरवाक्यादस्यात् केन केन किं किं समा (१२५३) सादितमिति प्रध उच्येत
इत्युत्तरानुद्धारणार्थं विषय इति केचिदाहुः ४४ । एतन्मतं स्वनीधित्य चिन्त्यम् ।

४४ एते के इति न निधीयन् । पुनः इदमन्तःपुनःस्युरिति सम्भाव्यते ।
पुनस्तु पूर्वस्योत्तरस्युत्तरावदत्वे, भालादीपक इत्यलङ्कारसर्वस्वराममतो दीपका-
द्व्यतिरिक्तोऽन्यद्वार । सरस्वतीकण्ठाभरणो नैवम् । भम्भट्टान्ये दीपकप्रसन्न एवाय-
मुदत्तः । अतोऽतोदिष्टात् दीपकत्वादलङ्कारानदत्ता स्यादत्ता न वेति विचिकित्सा ।
दशमोष्ठावपठिते श्लोकेऽस्मिन् द्वियोगनरणेऽप्राप्त्यै परिपिचयोपनिबद्धे साम्प्रत्य
मासादितमिति काचित्क. पाठः । तेनानौचित्यानवमम् स्यात् । तथाप्येत्या-
दशस्यले वैरणस्य दीपवोजस्याङ्गनावदनेन्दुभिन्वनतरस्येङ्ग वतह्लोरास्य

यथा वा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी’ इत्यादि (२०५ श्लो.) । अत्र भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम् । ‘कृतवते’ति परशौ सा प्रतीयते । ‘कृतवत’ इति पाठे मतयोगो भवति । यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाच्चरद्दीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतवता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभयक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हृतो दुन्दुभिः ॥२३३॥

(वे. सं १।२५)

अत्र ‘चर’ शब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते । तथा—

‘जङ्घाकाण्डोरलाक’ इत्यादि (१५३ श्लो) ।

अत्र वण्डपादगता मिजतनुः प्रतीयते, भवामीसम्यग्निनी तु विचक्षिता ।

अनभिहितवाच्यमयक्षयकृत्यमनुक्तं यत्र । यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरस्यद्रुतैर्मम हृतस्य

तथापि नास्या ।

क्रोऽप्येष घोरशिशुकाकृतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयः

पदार्थः ॥२३४॥ (म. पी. च. २।३६)

चत्वार इत्यादि—कौरव्या इति कुरुनादिभ्यो रावः (पा. ४।१।१७२) इति वयमृत्विजैः
‘तत्राजस्रं बहुषु तेनैवादिता’मिति (२।४।६२) लुक्प्रसङ्गे । कौरव्या इति श्रुतपाठे ।
राजन्यो राजसमूहः । अत्र मंत्रागोऽपर इत्यवभातेन निर्देशः कर्तुमर्हति । अनभिहित-
वाच्यमिति—वाच्यराव्यो नार्थपरः, तथा गति वाक्यस्यैवासम्भवात् । तेन वाच्यमित्यतः
वश्यमेव सत्यम् (पा. १।३।१७१) इत्याह—अवश्यवक्तव्यमिति । अप्राकृतस्यैवादि—

त्यादिभिर्लक्षितैरपरैरपराभिर्मिथुमान्वाद् वाक्यभेदाच्च नात्यन्तोपलब्धः ।
भोजेन त्वयं मित्रराष्ट्रं पुष्टं निर्दशनस्त्वैवोदाहृतः ।

अत्र अपहतोऽस्त्री'त्यपहतत्वस्य विधिर्याच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्य-
गतत्वेनैवोपपत्तेः । यथा वा—

एषोऽहमद्रितनयामुग्रपञ्जजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूप्य^{४५} लक्ष्मीफलामसुरराजमुतां
विधाय ॥२३५॥ (ऊ. ह.)

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यपर्यायो धाच्यः ।

यथा च—

त्यपि नियज्जर्तेः म्रियवादिन प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलयं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि ! दासजनं यतः ॥२३६॥

(वि. ड. ४।५५)

अत्र अपराधस्य लयमपीति धाच्यम् ।

अस्थानस्यपदं यथा—

प्रियेण सप्रथ्य विपक्षसन्निधौ निवेशितां यक्षसि पीवरस्तने ।

स्पर्जं ॥ काचिद् विजहौ जलावित्रां यत्समिति हि प्रेम्णि गुणा न

वस्तुनि ॥२२७॥ (कि. अ. ८।१७)

अत्र काचिन्न विजहा पिति धाच्यम् । यथा वा—

लग्नः केलिकचप्रहङ्गुधजडाऽऽलम्बेन निद्राऽन्तरे

मुद्राऽङ्कः शितिकन्दरेन्दुशकलेनान्त कपोलस्थलम् ।

पापैत्या नपलक्ष्मशक्तितत्तपीनमस्मितप्रीडया

मोष्मष्ट करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविं पातु चः ॥२३८॥

अतापहरणस्य विधेयत्वमवश्यवक्तव्यम् । तत्र हेतुः—तथापीत्यस्येत्यादि । एषोऽहमि-
त्यादि—इयं हि अपाहरणे सप्रदशानामेवं कारितविप्रलम्भणस्य हरशष्टिदादानन्तरं पापैतो
वधनाम्बुहृदप्रमादसमासादितवपुषोऽनङ्गस्योक्तिः । अनिरुद्धः प्रयुज्यमुत । अमुर-
राजस्य बाणस्य सुतोषा । नृथा हि पूर्वपदेनोत्तरपदेन वा सम्बन्धः । प्रकृते
तु नवोऽवस्थानेऽस्थानस्थपदता वाच्यस्य । लङ्ग इत्यादि—शितिकन्दरेन्दुशकलस्य
मुद्राऽङ्क इति बोद्धव्यम् । अतः कपोलस्थलं लग्नमिति सम्बन्धनीयम् । आच्छुरितार्थं
चन्द्रकादयो रूपतो नक्षत्रिलेखनप्रकारा अष्टौ । (वात्स्या का. सू. साम्प्र. ४।४) अप्राम्यता
शिष्टजनावर्जनरूपा । परिहासो नर्मः । (125b) तत्र शुद्धहास्येन शृङ्गारहास्येन

अत्र 'नखलक्ष्मे'त्यतः पूर्वं 'कुटिलाताम्रे'तिवाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थानुं वाच्छति मान एव धिगिति " कोधादिवालोहितः ।
प्रोयद्दुरतरप्रसारितकरः कर्णत्यसौ तत्क्षणात्
कुल्लत्कैर्यकोपनिःस्तरदलिध्रेणीरुपाणं शशी ॥२३५॥

(वसुवक्त्रस्य ; स. क. आ.)

अत्र कुल्लस्योक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ तु कृतः ।

सङ्कीर्णं यत्त वाक्यान्तरपदानि वाक्यान्तरेऽनुभवतिशान्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥२४०॥ (इ. का. अ. ६।४२)

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण ।

मनसस्तमोरूप कोपं मुञ्च । एकवाच्यतायां तु द्विष्टमिति भेदः ।

मयहास्येन वा रचितं विविधं, गृह्यारवदपि स्नातुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रशानसापराध-
प्रियप्रतिभेदनेत्रिविधमेव । सगयनमीपि शुद्धरसान्तरात्तमाधादिविधम् । एव एव-
विधस्यास्य प्रत्येकं वाग्वेराचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधस्य मुनिना सप्रपद्यमुक्तम् । इदं तु
ग्रन्थवित्तरभयाक्रोशगिति तत् एवावगन्तव्यम् । प्रीडयता सज्जयेति । अद्यापीत्यादि
कुल्लस्योक्तौ समासप्रायगोशो, युक्तः, कवेरुक्तसमासा वैदर्भी । किमित्यादि—पिपत्तित
विरतमेव । प्रागुक्तद्विष्टदोषाद्वेदं दर्शयति एकवाच्यतायान्त्विति । अत्र च क्षोधि
वाक्यानि । पूर्वं वाक्यान्तरपदानामर्थप्रवेशो निरूपितम् । गमितन्तु स्वतन्त्रवाक्यानु-

46 अगितीति प्रायशो गृहीतः पाठः ।

47 नर्मस्मितमोक्षयेति श्रीधरपरिग्रहोक्तः पाठः । नर्मस्मितमोक्षयेति पाठान्तरम् ।
टीकाकृतप्रदर्शितं नर्महास्यस्याष्टादशविधप्रकरणं वाग्वेरास्ते गोपसम्भवे ।
पराध्याये हास्यरसालोचने स्मितादिषट्त्रिंशद्वाक्यस्यैव विवरणं दत्तम् । यदि
तावत् भरतसम्प्रदायमतस्यैवाल समुत्तरास्तदाऽऽदिभरतादिविस्तारकता ग्रन्था
मतस्यैवविषयस्य समर्थनः स्युरिति सम्भाव्यते । वस्तुतस्तु दशरूप एतेष्व
(२।४८-५०) प्रपद्यितमुपलभ्यते ।

गमितं यत्र वाक्यस्य मध्ये धान्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

यदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥२४१॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्येऽनुप्रविष्टः । यथा या—

लङ्गं रागाष्टसाङ्गरा सुबद्धमिह ययैवास्तिवष्ट्याऽरिक्लृष्टे

मातङ्गानामपीदोपरि परपुरुषैर्यो च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चित् गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्ति दस्ता

भूतैर्यैः श्रीनिधोगात् गदितुमिति गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥२४२॥

अत्र विदितं तेऽस्तित्येतत् कृतं, प्रस्युतं, लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विदित-
मतिरतम् ।

मञ्जीरादिषु रणितमार्यं पक्षिषु च कृजितमवृत्तिः ।

स्तनितमणितावि सुरते मेधाविषु गर्जितममुलम् ॥

(इ. का. प्र. ११२४)

इति प्रसिद्धिप्रतिपत्तिः यथा—

महाप्रलयमास्तुमिति पुष्करावर्तकः ।

प्रचण्डध्वनगर्जितप्रतिपत्तानुकारो मुहुः ।

पक्षे । अतएव मञ्जीरायानुप्रविष्टाद् गमितोक्तिः । परापकारिति—तृतीयपादो 'यदामि, भवतस्तत्त्वं' मिति । लङ्गमिषादि—रागः शब्दशोणितमवितं लीक्षितमनुरागम् । अस्तिवष्ट्येति लृण्ड विन्दाम् । मातङ्गाः करिषुधापशलावः । परः शत्रुरन्ध्रः । त्रिय वर्षानोवस्तुल्यमिदं प्रसक्तं मिन्द्यायां पर्यवस्यति । तथाहम्बुधेः स्तवितुः कथयितुः । प्रहितेति इत्यवस्थापितेऽभि-वृत्तं पुनर्न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तिपति निधव्याधेमुपगतं । तेन (१२६२) आर्जुनो दुष्परितः सर्वेषां गोप्यमप्यनया साक्षोऽस्त्रेण द्वारा प्रकाशपदमो नोत्तमिष्यं कर्णनीधो राजा सर्वेषां रक्षायै इति पुनश्चपन्धानादिराष्ट्रानिरामान्शानमालं मय मदीयं धाम्यं न पुनरधिकं गणयति किञ्चिदिति । अस्ततोऽपसरतीति प्रकीर्यते । एतच्चाप्येते पुनरुदाहरित्येते । [महाप्रलयेत्यादि] सुबद्धानो रटि शब्दिते मिहनाद इति प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तानुकारोत्यपि दुष्टम्, कृत्स्नं पक्षिण्यातिष्विति ।

रवः श्रवणमैरवः स्थगितरोदसीरुन्दरः

कुतोऽयं समरोदधेरयमभूतपूर्वोदयः^{४८} ॥२४३॥ (वि. सं. ३।४)

अत्र हि रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धः, न तूक्तविशेषणे सिंहनादे ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्न । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते इत्त निशाऽपि याता ।

कुलारूपाणां हि दशाऽनुकूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥२४४॥

अत्र 'गते'ति प्रक्रमान्ते 'याते'ति प्रकृतेः । 'गता निशाऽपि'ति युक्तम् । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' (का.प्र.सू. ३. ५।१।१) इत्यन्यत्र, कथितपदं तुष्टमिति हेतुव्योक्तः कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः । उच्यते । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो

अथ भग्नप्रक्रमं कथयति । 'तथा चोक्तम्—“प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीती प्रस्तलवृत्ती । द्वाद. स्फुरन्नास्त्रादाद्यल्लभानत्यमनुते । दोषः प्रक्रमभेदादयः शब्दानोचित्यभूय सः ॥ इति । अयं प्रकृत्यादीनामभिमतानामान्यत्वादनन्तप्रकारः सम्भवति । तत दिद्मान्मुदाहरति नाथ इत्यादि । समस्ति सम्भवति । 'गता निशाऽपि'ति तु 'पाठे सति नास्त्वयं दोष इति । [द्विः प्रयोग इति] एवम कथितपदनिवृत्त्यर्थं तुष्टरमायातम् ।

48 'पूर्वः पुरः' इति पाठान्तरम् ।

49 टीकाकर्तामतेतरं, यं 'तथा चोक्तं'मिति गदास्त्रसूचनेमात्रं प्रदृष्टं, या तत्रैतदीयमवोक्षादिह किंचित् सम्भाव्यते वक्तुम् । प्रक्रममेदरिवरसंमलत्वं शब्दतोऽर्थतथापि व्यक्तिविशेषमन्यमनुवदति । व्यक्तिविशेषे 'नर्तक्यप्रतीति' एवं 'पदेयते' 'प्रक्रममेदोऽपि' शब्दानोचित्यमेव । 'न च यथाप्रक्रमेऽस्मिन्प्रस्तावाः प्रतिपत्तिप्रतीतिवत्त्वात् इव परिस्थितनस्तेददानीं रसमन्त्राय पर्यवस्यतीति । किं न सैव शब्दार्थव्यवहारे लौकिककमोऽनुसर्तव्यः । लोच्यमा भूदस्तादाप्रतीतेः परिस्तान्तेति यथाप्रक्रममेवैवमाद्रियते नान्ययेति प्रतिपत्तिप्रतीतिस्तु रसाधितेति, न च यथा । एतच्च कचकृतव्याख्यानादपि ज्ञायते । अथ प्रकृत्यादीनामभिमतानामित्यादिः शीघ्रमन्य, एतेदन्तत्तरीयव्यक्तिविशेषमन्यत्वानुवादी । व्यक्तिविशेषमन्ये प्रकृत्यालोचनानित्यरसमाहृत्य 'प्रदृष्टोक्तः' प्रायशः सर्वत्रैवोपलभ्यन्ते । परन्तु प्रक्रममेदप्रस्तवो ते मुदितपुमाने न दृश्यन्ते । भिमेनादृशां

अत्र यच्चनस्य । 'काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिबमनुविद्भुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा
निःश्रीका' इति 'कम्पमाना' इत्यत्र 'कम्पमापु'रिति च पठनीयम् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावदकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

विह्वलैः कियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विधान्ति लभतामिदं च शिथिलज्यायन्धमसद्युः ॥२५१॥

(अभि श. २।६)

अत्र कारकस्य । 'विह्वला रचयन्तु सूकरधरा' इत्यदुष्टम् ।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रधिक्षि वशोनिपा-

पवितथमदाप्माते रोपान्मुनावभिधावति ।

शमिनयधनुर्विधादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसङ्ग्रहणाय च ॥२५२॥

(म. वी. च २।३०)

अत्र कर्मस्य । 'पादोपसङ्ग्रहणायैति पूर्वं' याच्यम् । एवमन्यत्ताप्यनु
सर्तव्यम् ।

अविद्यमान 'कमौ यत् । यथा—द्वयं गतं सम्पत्तिं शोचनीयताम्' इत्यादौ
(११४ श्लोः) । तत्र 'त्वं' शब्दानन्तरं चकारो गुकः । यथा वा—

कम्पमाना इति तिङन्तस्य । गाहन्तामित्यादि—कारकस्येति अभिहिता-(127a)
नभिहितरवेन विभक्तिभेदात् । एवं कर्मणोऽपि । अकलितेत्यादि—पादोपसङ्ग्रहणं
नमस्काराय पादस्पर्शः । अत्र प्रथमं मुनेस्त्वोपनिषदोपनिषत्ता यथासु रोपान्नुतेति^{१२},
तदनुसारेण कर्तव्यता नोक्ता । एवमिति—कृतवानिति विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते
मया कृतम् । किमकारणमेव दर्शयं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ (कु. स. ४।७) इत्यादौ ।

एवं भप्रकममुदाहृत्यापकममाह—अविद्यमान इति । द्वयमिति—पुरेक एवासीच्छोच्यः,

शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ ! दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पादर्वं तयैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।

आद्येयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्यं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥२५३॥

अत्र 'इत्थं' प्रोच्येवे'ति व्याख्यम् । तथा 'लग्नं' रागावृताङ्गे'त्यादी
(२४२ श्लोः) 'इति श्रीनियोगा'दिति बाध्यम् ।

अमृतः प्रकृतिविरुद्धः परोऽर्थो यत्र । यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता बुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशयसति जगाम सा ॥२५४॥

(र. व. १११०)

इति । अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शङ्कारस्य व्यङ्ग्यकोऽपरोऽर्थः ।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनस्तुष्टवृष्कमग्राम्याः ॥२५५॥

सन्निधौ निहंतुः प्रसिद्धिविद्यायिरुद्धः ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥२५६॥

साकाङ्क्षोऽपव्युक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विधननुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽन्वीलः ॥२५७॥

अधुना तु द्वयम् । यथा वेति । शक्तिरिष्यादि—निस्त्रिशः खड्गो निष्कपथः ।

दोषाकरशब्दो दोषाणामाकरश्च । महाकुट्टिनी^{१४} मितान्तमर्दनी राम्मली च । सर्वगा
शसती च । वृद्धा जरती च । [अमृत इति]—नक्त प्रस्तुतविशेषिणो रसस्य व्यङ्ग्यो-
ऽन्योऽर्थः स्यात्तदनिष्पन्नार्थं वाक्यं यथा रामेति । राममन्मथशरेण ताडिता राक्षसी
सुगन्धदधिरचन्दनोक्षिता यमात्यं जगामेति बीभत्सरसः प्रकृतः । तद्विषयस्तु रमयतीति
रामो यः कामशरस्तेन हृदि ताडिताऽभिसारिका सुगन्धिकुमुमचन्दनोक्षिता रालिसयरणरीता
प्राणेश्वरस्य दमितस्य युहं जगामेति शृङ्गारव्यञ्जकोऽर्थः । ताडकापदे रुधिरचन्दनेति

दुष्ट इति सम्यग्यते । धमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभरुमलाकरदासरुद्रविर्जयति ॥२५५॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न याचन्त इत्युपुष्टा,
न त्यसङ्गताः पुनरुक्ताः वा ।

सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्यन्दसरसं,

सरस्वत्युदामा वहति बहुमार्गां परिमलम् ।

प्रसार्दं ता एता घनपरिचयाः कैव महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु ह्रस्वः ॥२५६॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकप्रिमाणां
भारती^{५५} 'चमत्कार' वहति ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्
प्रसन्ना भवन्तु यासामादित्यमभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ता मेघ-
परिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिन्स्ते ते भावा मवेन्दुकलाऽऽदयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मद्यन्ति ये ।

मम तु यदिदं धाता लोके विलोकनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मयेकः स एव महोत्सवः ॥२५७॥ (वा. मा. १।३९)

इति । अत्रेन्दुकलाऽऽदयो यं प्रति पस्पशभावाः स एव चन्द्रिकात्यमुत्कर्षार्थ-
मारोपयतीति व्याहृत्यम् ।

रूपं चिन्त्यम् । दुष्ट इति—दुष्टमिति पूर्वेकलिङ्गविपर्ययात् । सम्बन्धमहं यदनु-
पादानात् प्रकृते (१२७६) काऽपि न हानिरुपुष्टौ यथा अतीत्यादि 'अतिवितत-
गगनसरणि'—'मरुदुल्लासितसौरभ'पदोपात्ता अर्थवशा नान्वितविरोधिनः, न वाऽविना-
भावादिव निमित्ततत्प्रतीतिनिमित्तमस्ति—तस्मात् पृथग्भूत एवायं^{५६} दोष इति । कथं

५५ एतद्विशेषणविसिद्धाया रचनाया कयोक्तिजोषितग्रन्थे लक्षणादि (इदमद्वैतकृत
सोमेरुवरोऽत्र तथैव निर्दिशति) । उदाहरणमेतत्प्राप्तुनाऽऽश्चमपि तन्मू-
लकमेव स्यात् ।

५६ प्रकृत एवायमिति ^{५६} पुस्तके पाठः ।

‘कृतमनुमत’मित्यादि (३६ श्लोः) । अत्र ‘अर्जुनार्जुने’ति ‘भवद्भि’रिति चोक्ते ‘समीमकिरीटिना’मिति किरीटिपदार्थः पुनश्चकः । यथा वा—

अस्त्रज्वालाऽचलीदप्रतियलजलधरेन्तरौर्वायमाने
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज रूप समरं मुञ्च हार्दिभ्यः शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधरं को भयस्याचकाशः ॥२५८॥

(वै. सं. ३१७)

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः ।

भूपालराज ! निर्दयं न्यमदानप्रथितोभूस्व ! ।

विधाणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥२५॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो न्याय्यः ।

स्वपिति पापद्वयं निकटे जनः स्वपिमि तापद्वयं किमपैति ते ।

तदयि साग्रतमाहर कूर्परं त्यरितमूढमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥२६०॥

एषोऽपिबुग्धः ।

अथमपि पक्षेराशौ यत्न प्रतीतिरूपजायते स यथोऽर्थो नया स्वदेत्यादि । संक्षेपार्थं कथयता प्रत्यङ्कृतैश्च कष्टता व्याख्याता । उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग् यस्यैव निगद्यते । तस्यैवान्य-
त्तदर्थेद्वेदवाहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥ यथा जगतीत्यादि—समस्त एकः स एवेति सम्बन्धः ।
तौ न मम न तथा मनो मदयन्ति स्म यथा नवेन्दुकलाऽऽदीनां स्नानानमभुराणां सङ्गादेऽपि
ममस्तर्षलक्षणेन कोऽपि मातृलक्षणात्स्वम्भनविमानस्योत्कर्षो विवक्षितस्तत्र मातृत्वा-
न्निद्रात्तत्पक्षेऽप्यर्थं पूर्वेति च्याहन्तीति च्याहतात्पर्यम् । अल्पशब्दार्थाः प्रत्यक्षोऽभूताः
स्वर्शोद्भूताः (१) । कृतमित्यादि 'अरे रे अर्जुन अर्जुन सालकेन युष्मदीदृशो मत्तातस्य सुतस्योक्त-
भ्रान्त्या म्यस्तशस्त्रस्य दिग्मुष्णच्छतः केशार्कपण्यरूपः परिमबो भवद्भिरोच्चितु'-(वे. सं. २)मित्यु-
क्तोक्तोपत्त्या 'किरीटि'पदायस्य 'पौनःकृत्य' समाधीयेतेति मत्वोदाहरणान्तरमाह यथा
वेति । प्राग्गात्र्य उच्यते यथात् पश्चाद्वाच्यो-(१२४२)ऽथवाऽप्रतः । क्विन्ना शक्तिपेशव्या-
चोऽर्थस्त' दुष्कर्म विदुः ॥ यथा भूपालरत्नेनादि—निर्दे'न्यः कार्यण्यशून्यः । मातृहं
मे विभ्राणय प्रयच्छ । अथ सत्त किञ्चिद्गुण्यमस्ति चेत्तदा तुरङ्गमिति वक्तुं युक्तम् ।

स प्राभ्यस्तु रिरंसाऽऽदिः पागुरैर्यत् कथ्यते । वैदग्ध्यवकिमनयं हित्यैवं वनिताऽऽदिषु ॥ यथा
स्वपितीत्यादि । स्वपिमिषि रिरंतोक्तिः । सम्प्रयोगे हि रतं रद,रायनं मोहनमिति पर्यायाः ।

‘मात्सर्यमुत्सार्ये’त्यादि (१३१२लोः) । अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः ।
शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

गृहीतं येनासीः परिभवमयाघोचितमपि
प्रभावाद् यस्याभूत् यत्तु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात् ॥ भयाद्-
विमोक्ष्ये शस्त्रं । त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥२६१॥

(वे. सं. ३।१६)

अत्र शस्त्रमोक्षने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातड्गुदने !
यदेतस्मिन् हेतु कटकमिति धत्से यत्तु धियम् ।
इदं तद्दुःसाध्याप्रमणपरमात्मं स्मृतिभुवा
तय प्रीत्या चक्रं करकमलमूले यिनिहितम् ॥२६२॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा या—

उपरपरिस्तरं गोदायर्षाः परित्यजताध्यगाः ।
सरणिमपरो मार्गस्तापद् भयद्विरवेक्ष्यताम् ।
इह हि पिहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चलवाङ्कुरकञ्चुरुः ॥२६३॥

कूर्परमलङ्करणम् । अविदग्धो प्राभ्यः । मात्सर्येत्यादि—अत्र हिं शान्तो वर्तेति
श्रुतारिति [वा] साधकवाचकप्रमाणाभावात् एन्दिग्धत्वम् । निहेतुर्यथा गृहीत-
मित्यादि—अथधामभावनिवृत्तम् । यतः स्वस्ति भवत इत्यत्र यत इति तत इत्यर्थः ।^{११}
प्रतिद्विविधो यथा इदं त इत्यादि । कामस्य कुसुमसरत्वादिकं प्रतिह न तु चक्रपरवम् ।
कविसम्प्रदायविरुद्धो यथा उपेत्यादि । उदञ्चलवाङ्कुरकञ्चुरेण तर्थात्तव्यापिता
बोधयति । इयं क्षणिकनिकासदर्शनादाहितमूर्छेन गृहमागच्छता पान्थेन कथं कथमपि
जीवितं सम्पमिति दृष्टि(दृष्ट)व्यतिवरस्य कस्यचित् पान्थस्येतरपथिकनितारणायोक्तिः ।
अत्र चरणनलिनेति रूपके नलिनरूपावस्थोदितधरणोऽप्रधानोभूतः प्रतीयत इति समय-

अथ पादाघातेनाशोकस्य पुण्योद्गमः कचिपु प्रसिद्धः ।

सुसितवसनालङ्कारार्या कवाचन कौमुदी-

महासि सुरशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विद्युः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीचत येन सा

म्रियशृङ्गमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥२६४॥

अधामूर्ताऽपि कीर्तिर्ज्योत्स्नायत् प्रकाशरूपा कथितेति लोकविद्धमपि
कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

सदा आत्मा निशीथिन्यां सकलं यासरं बुधः ।

मानाविधाणि शास्त्राणि व्याचष्टे च क्षुणोति च ॥२६५॥

प्रदोपरागं विना रात्रौ ज्ञानं धर्मशास्त्रेण विद्धम् ।

अतःयसद्वशं यस्य फलं वाह्योः समीक्षाते ।

पाद्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥२६६॥

एतवर्धशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गान्नमङ्गना ।

यमार काम्नेन कृतां करजोक्लेसमालिकाम् ॥२६७॥

अथ केयूरपदे नराक्षतं न विहितम् । एतत् कामशास्त्रेण ।

विद्वदः, लोकप्रसिद्धे-(128b)स्तु कविप्रसिद्धिर्गरीयसीति । सुसितेति—पद्मेदादभि-
मारिका द्विधा शुक्लाभिसारिका कृष्णाभिसारिका च । तत्र 'वेलासदशवेशा चे'ति
(६. का. अ. १२।४३ दः) वचनाज्योत्स्नाऽभिसारिका शुक्लवस्त्राभरणा प्रयोक्त-
व्येत्याहुः । अमूर्तायाः कीर्तिः शुभ्रत्व, तदपि च चन्द्रिकावत् प्रकाशकमिति ।
सदेत्यादि—प्रदोपरागे महत्त्वं रात्रिज्ञाननिमित्तोपलक्षणम् । धर्मशास्त्रेणेति^१ महायै
तृतीया । मनन्येति—सन्धिविग्रहयानासनद्वेषाभयाः पदगुणास्तेषां भावः पाद्गुण्यम् ।
एतदनुसरण्य कामन्दकायर्मशास्त्रे महाफलस्यैव रात्रिः प्रतिपादितमिति बाहुवलमात्रानु-
सरणं तद्विरुद्धम् । विधायेत्यादि—केयूरपदं केयूरस्नानं कर्तव्यम् । तत्र
नराक्षतमाला कामशास्त्रविद्वदा । कचे वदः स्तनौ गतः पृष्ठं जघनभूम् चेति (का. सू. ४।४)

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनमीलनेन दुःसाधसिद्धिसिद्धिं विदधद्विदूरे ।

आसाद्यन्नभिमतमधुना विवेकख्यातिं समाधिघनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥२६८॥

अत्र विवेकख्यातिः सम्प्रज्ञाते । पश्चादसम्प्रज्ञातः । ततो मुक्तिः । न तु विवेकरूपातौ । एतद्योगशान्त्रेण । एवं विद्याऽन्तरविन्दमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्मास्तनः किं दत्तं पटं शिरसि

१.

विद्विपतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो गिभवैस्ततः किं कल्प स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः

किम् ॥२६९॥

अत्र 'ततः किं मिति न नवीकृतम् । तत्तु यथा—

यदि दहत्यनलोऽस्य किमद्भुतं यदि ज्ञौ गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लज्जामभ्यु सत्रैव महोदधेः प्रकृतिरेव सनामविपादिता ॥ ७०॥

नञ्चतत्स्थानानोति वात्स्यायनादी, परिगणनात् १ अष्टाङ्गस्यादि वगनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणास्थानसमापयोगोऽङ्गो योगाङ्गानि (यो सू १।२६) । परिशीलनं
समन्ततोऽभ्यासः । कीलनं तत्तैव स्थैर्यम् । निन्दे सविधे निन्द्यमादिषिद्धी
(इ स ॥ ४६) दूरीकृत्तुः । सत्त्वगुणाम्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिरिति (यो सू १।४६) ।
अभ्यासवैराग्याभ्यां वित्तवृत्तिनिरोधः (यो. सू. १।१२) । अथवा सम्प्रज्ञातो (१२७३) सम्प्र-
ज्ञातश्च । तस्य वित्तवृत्तिनिरागानन्दास्मितास्त्वानुगम्यान् सम्प्रज्ञातः (यो सू १।१७) । वित्तकं
वित्तस्यासम्भवे स्थूल आभोग, सूक्ष्मो विचारः । आनन्दो ह्लादः । दृक्शक्तिः पुरुषः ।
दर्शनशक्तिर्बुद्धिः । अनयोरेकस्वरूपात्मिका सविदस्मिता । तताश्चतुष्टयानुगतः समाधि-
सवितर्कः । द्वितीयो वित्तवृत्तिविरूप सविचारः । तृतीयो विचारविरूप आनन्दः । चतुर्थस्तु
विकारोऽस्मितामालः हृयेते सालम्बना समाधयः (व्या भा १।४८) । निवेकख्याते
संज्ञा समाधि (यो. सू. १।४६) । न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः । तदवस्थे
चेतसि सविषयमावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः स्वरूपेणावतिप्रन इति योगशास्त्रकम् (यो
सू ४।३०, ४०) । एतद्विद्वद्वं स्थितेत्याह—नत्थिति । नवीकृतेनाथेन कवेः शक्तिम्युत्पत्ती
प्रतीयेते । अतस्तद्विषययो दोषो ययोदाहृते । अथ दोषदार्ढ्यार्थं नवीकृतत्वं दर्शयति तत्स्थितिः ।
नवीकृतं यथा यदि दहततीत्यादि—अतानलादोनां दाहस्त्वादि स्वाभाविकमिति नाना-
भक्तिभिरभिहितं नपायते, तत्र एवविषया भक्त्या स्थायस्य चमत्कारास्पदत्वादुपादेयत्वम् ।

यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विषे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यकारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीच्छन्त्य यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मनेरश्मत्त्वमेवोचितम् ॥२७१॥

(व. जी. १।२६ ; पृ. १८)

अत्र 'छायामाश्रमणीकृताश्मसु मनेस्तस्याश्मतैवोचिते'ति सनियमार्थत्वं
वाच्यम् ।

वक्राम्भोजं सरसस्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
याहुः काकुत्स्थधीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः वाश्यमेताः क्षणमपि भयतो नैव मुञ्चन्त्यभीर्षा
सच्छेऽन्तर्मासोऽस्मिन् कथमयनिपते ! तेऽभ्युपानाभिलाषा ॥२७२॥

अत्र 'शोण एवे'ति नियमो न वाच्यः ।

'इयामां इयामलिमात्रमानयत भोः सांनैर्मपीकुर्वकै-
मैर्न तन्ममथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

अथ सनियमे तद्वर्जिते वा यङ्ग्ये तद्विपर्ययेण यदोच्यते तौ द्वौ । तथा विशेवे वाच्ये
सागान्यमस्मिन् वाच्ये विशेष इति द्वौ । तद्विषयं कृत्वारोऽर्थ- (129b) दोषा यथाक्रममुदाह्रियन्ते ।
यत्रोपादि—अनुलिखिताख्य-^१मनभिष्यक्ताकारम् । आभासो भिष्याहानम् । अश्मसु
मध्य इति बोद्धव्यम् । अत्र सनियमार्थं पाठान्तरमाह छायामाश्रमेति—मातृग्रहणेनो
पाप्यन्तरविरासः । ननु सनियमे वाच्ये तथा योक्तविति वाच्यावचनात् कथमस्य वृथग्भावः ?
सत्यमेतत् । यत्र प्रधानभूतस्वार्थस्यानभिधानं दोषबीजं स वाच्यावचनस्य विषयः, यत्र तु
वाच्यमभिहितं तद्वशभूतास्तु नियमादयो नाभिधीयन्ते सोऽस्य विषयः । अन्यथा हि
वाच्यावचनवाच्यवचनाभ्यामाप्राप्तत्वादन्वेषामपि दोषाणां वृथग्भावो नुरपपादः स्यादिति
भावः । यत्काम्भोजमित्यादि—'सरस्वती नदीविशेषः । शोणो नदिविशेषः । मुद्रा
पालिका तत्सहितोऽपि समुद्रः (तत्सहितः समुद्रोऽपि) । वाहिन्यः तेनाथ । मानसं
सरोविरोऽपि' (क. सं. पृ. ४६) । सदैव शोण इति योजनायामस्थानस्यपदत्वं द्रष्टव्यम् ।
इयाममित्यादि—तन्ममोपधादिकम् (--मोपध्यादिकम्) । हरत स्फोटयत, श्वेतोत्पलानां

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाद्य कणशः कृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमह क्षमे दशदिशस्तद्व्यक्तमुद्राऽद्विता- ॥२७३॥

(वि. शा. भ. ३११)

अत्र ज्योत्स्नीमिति इयामाविशेषो वाच्यः ।

कल्लोलवेहितदृप्तपक्ष्यप्रहारै रज्ञान्यमूनि मकरालयः । माऽवमस्याः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम यावज्जाप्रसारितकरः

पुरुषोत्तमोऽपि ॥२७४॥ (न. श. ६२ ; द. जी. १६ पृ.)

अत्र एकेन किं न विहितो भवता स नामैति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्धित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो. प्रत्युत

द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विघ्नं सतं चात्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्विशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥२७५॥

(न. वी. प. २१६)

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमिष्टाकाङ्क्षति । न हि 'परस्ये'त्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिलामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नव

भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

कुमुदानाम् । अत इयामतिमत्प्रपञ्च ज्योतिष्मत्या एन रात्रे समुचितं नदं रात्रि मातस्य । इयामापदेन ॥ सामान्येनोपात्तं प्रत्युत इयामधर्मत्वं स्पृशति । कल्लोलैति—
वेहित इत्यतः प्रेरितः । सतः कौस्तुभाख्यरत्नविशेषोत्प्लेखेनान्येषां २-(१३०३)आनामनादरो
॥ कर्तव्य इति मगर्वितं भवति । साकाट्यो यथा—अर्धित्व इत्यादि—प्रत्युत विपरीतम् ।
द्रुह्यन् श्लोदं कुर्वाणो विरुद्धचरितः परमेश्वरधनुर्भङ्गादिव्यापारात् । विघ्नं सतं अश ।
अतः स्त्रीरत्नमिति साकाट्यमभिधानापर्यवसानात् । 'अथमेति पुनो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता'
मित्यत्र सम्बन्धनिराकट्येण राज्ञा यथा पुरुषो नान्वीयते यथा च 'गिरिर्देवदत्तो भुक्त
मग्निमा'नित्यादौ विमातोऽन्यवधानादनन्वयल्लयाऽज्ञायाऽज्ञायाः सन्निधेयाभावादनयो न युज्यत
इत्यादं न हीति । अपदयुक्तो यथा आग्नेत्यादि—सर्वाण्येव शास्त्राणि ननं चक्षुर्नवत्य,
नहि जगन्नाथमङ्कुरेणार्थं नाम किंचिदिति । पदं स्थानम् । लङ्घेति इत्यादा राजधानो ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तद्दहो नेहग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेप न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२७६॥

(वा. रा. १।३६)

अत्र 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्येतावत्येव समाप्यम् ।

श्रुतेनं शुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नमा ।

निशा शशाङ्गेन भृतिः समाधिना नयेन चालङ्कियते मरेन्द्रता ॥२७७॥

अत्र भृतिबुद्ध्यादिभिस्त्वेकैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निष्ठेणोर्भिन्नत्वम् ।

'लभ' रागावृत्ताङ्गेत्यत्र (२४२ श्लोः) 'विदितं तेऽस्त्वित्यनेन श्रीस्तस्माद-
पत्तरतीति विद्वद् प्रकाशयते ।

प्रयत्नपरिपोधितः स्तुतिमिरय शेषे निशा-

मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

द्रुहिणो ब्रह्मा । चरोऽस्त जामाता । स्याच्चेदेप न रावण इत्यत्र लोभोत्तरसाहसैक-
रसिकत्वाद्यर्थान्तरसंक्रमितत्वाच्च रावणपदम् । तथाऽपि जगदाकन्दकारित्वाद्यर्थान्तर-
संक्रमितत्वाच्चमित्येतान्नतैव समाप्य ननु क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणा
इत्यधिकं कृतं तेनायमर्थः स्थाने न त्यक्त इत्यपदयुक्तः^{६०} । तथाचोक्तम्—युक्ताधिक्ये विसर्गः
स्यादाधिक्याद्यो न भासते । अर्थः प्रकल्प्यते यत्र सोऽस्यानपद उज्जितः ॥ इति ।
सहचरमिषो यथा श्रुतेनेत्यादि—अत्र (१३०६) भूतादिभिर्यथाकर्म शुद्धयादयोऽर्वाक्यमन्त
इति भूतिबुद्ध्यादयः कर्तृकर्मभावेन ये नियदास्ते सह परन्तीति सहचरास्तेभ्यश्च
व्यसनेन मूर्खतेति यदुपनिबद्धं तदपकृष्टत्वाद्भिन्नमिति प्रस्तुतेतरस्य शेषे सहचरमिषो
नामार्थदोषः । कश्चिदर्थः प्रकाशितः सन् विद्वद्भिर्धर्मजन्यतीति प्रकाशितविद्वदो यथा
लक्ष्मितादि । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् ।

विध्यनुवादभागमात्रमिति^{६१} कश्चिद्व्योधिपर्ययः, कश्चिद्विधेः, कश्चिदनुवादत्वेति ।
प्रयत्नेत्यादि—शेषे खपिपि । निशामित्वात्तत्संगो द्वितीया । सोमकाः पाण्डवपुत्र-

६० अत्र 'अदह आश्वमेधोऽपि गरीयान् दोष' इत्यादि चूर्णकमयकृतयाऽवरतरशिक-
येन रावणोपेक्षा सुनिता । तस्यैव 'स्याच्चेदेप न रावण' इत्यनेन पिष्टपेयश-
मित्यपि केषाधिमतो दूषकताकोजम् । क नु पुनः...सर्वेतेति पौनःपुन्यमप्यवश्यम् ।

६१ अथ यो मोमांशकनयनभूतो दोषविवेको मूलकृतो मोमांशमर्तं प्रत्यादरातिशयं
सूचयति । यथा धर्मशास्त्रादिविचारे तथा काव्यविचारेऽप्यस्य प्रभुत्वमव्याहत-

१. १. इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु नृपकाननातिगुह्यस्य भारो भुवः ॥२७८॥ (वि. सं. १।२४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन चोध्यसे' इति विधेयम् । यथा या—

धाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं

ते प्रस्ताः पुनरध्रतोयकणिकातीव्रमर्तैर्वर्हिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूचमवसमैर्गीताः क्षयं लुन्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं चिद्वक्ष्यपि जनो जास्मो गुणानीदृते ॥२७९॥

(भ. श. ८.)

अत्र धाताहारादिप्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिनः क्षत्रियाः । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं विन्तावशाद्वलम्बनिवृत्तुं स्वयमेव जागरितोऽसि,
अथ तु मया त्वदीयसकलशिषुवत्तुल्ये कृते सुखमुत्तमं स्तुतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोधो-
ऽसीति शयनस्यानृषावे प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तेन
विपरीतोऽर्थः प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । धाताहारैस्तादि—जास्मो मूर्खः ।
शाठ्येन धर्माचरणं दम्भलस्य स्फुरितं चेष्टितं व्रतग्रहणम् । तस्य मृगचर्मवत्तन्त्रं, एतोऽपि
मेषतोयकणिकामासाहारत्वं, एतो वायुमक्षणमिति यथाकर्म मतायां तीव्रतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमोद्विध्ययुक्ताः ।

मिति 'काव्यहृदिश्रव्याऽभ्यास' इति तुल्यकारिकाया वृत्ती 'काव्यं वृत्तं' विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना प्रश्नेन सूचितम् । असुकरस्य विधित्वमनुवादस्यासुकरत्वं
कचिदेतदुभयसंस्पर्श इति सिद्धा भेदव्यवस्था । श्रीचित्रभञ्जविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादी शाब्दमनौचित्यम्, 'धाताहारतये'त्यादावायम्, 'अरे रामे'त्यादा-
येतदुभयाधीनमिति केऽपि निर्दर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिस्थितिसहृदासहृदत्वपञ्चाख्ये सर्वलैवाय्योऽयं दोष इति ग्रन्थकृता तत्रैव परि-
गणना । अविशृङ्खलिवैराग्यात्वे शान्दनिर्गर्हस्यैव दोषबोधतेति एतोऽयं भिन्न
एव । यन्मते वाक्यतया काव्यस्यापौष्टमङ्गं यथा रसादिष्वभिमतं तन्मतेऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां वाचनदृष्टादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतमितेदमंस्पर्शेन नाप्रत्याशित इति तत्तद्वृत्ति-
भेदेन प्रतिपादितमित्यसमनुत्पापितोत्पापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भसलध्रेणिशरण !
सरकीडाग्रोडाशमन ! चिरहिप्राणदमन !
सरोहंसोचंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
सखेदोऽहं मोहं शृण्वथ कथय फेन्दुघटना ॥२८०॥

अत्र 'चिरहिप्राणदमने'ति नानुवाद्यम् ।

उत्तरं 'रागावृताङ्गे'त्यादि (२४२ स्तो) । अत्र 'यिदितं तेऽस्तित्युप-
संहृतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विषयैपिणः ।

यथाऽऽद्यु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(भा. का प्र. १।५१)

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
तन्नाप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३१८) अरे रामेति—भसला भ्रमरा । रामाहस्ताभरणेत्यादिकमामग्लणं
मार्थतीयवाङ्कारायावृत्तवदितुमर्ह्येव । चिरहिप्राणदमनेति तद्विशेषणमनुपगमनं विपरीत
फलकमिष्टवृत्तादात्म्यमित्यम् । लोकेऽपि लङ् पुनः स्त्रीकृतो गहित एवेति । हन्तुमिति—
अर्थात् परम् । स्तब्धस्य सौत्कर्षोभिधामेन परावधारणा (धीरणा) प्रपञ्चतस्य विषयैपिण
परप्रमादाभ्येपणशीलस्य यथा शीघ्र पतनं न तथा पुनरुन्नति इति विवक्षितोऽर्थः । अत्रैव
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति रत्नारम्भविषया, विषयं धीवराजं तदन्वेपिण इति वराज
विषया, यथाऽऽद्यु जायते पात इति रेतोनिर्गमविषया, न तथा पुनरुन्नति-
रिति नष्टरागप्रलयविषया प्रतीतिरस्तीति भवतीत्यस्तीति धीरता^{६१} । यत्नैक इति—एतच्च 'सप्त'
रागावृताङ्गे'त्यादी दोषतम प्रकाशयता प्रत्यङ्गतेन दर्शयितुं कृतम् । अतद्वारे दोषास्तु ये
पृथगन्यैर्लक्षितास्तेऽप्यभ्येपणान्तर्भाव इत्यमे वक्ष्यते^{६२} ।

६१ एतच्च धन्यालोकलोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीत्येपरि 'यिदान्वेषी महानि'-
त्यापुदाहरणप्रदर्शनेन सूचितम् । आमहालद्वार उत्तरार्धस्तिरस्य पश्यते 'पतनं
जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

६२ अन्यैरिति येषां निम्नामहदृष्टिनामनष्टप्रमुखे आचोने । अत्र—दशमोक्त्या-
स्यान्त्येऽंशे ।

इयं परिसमाप्यते रणकयाऽद्य दोःशालिना
मपैतु नृपकाननातिगुरुत्वं भार्ये भुवः ॥२७८॥ (वे सं. ३।३४)

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन चोष्यते' इति विधेयम् । यथा वा—

धाताहारतया जगद्विपधरैरास्वाद्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्यतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिमिः ।

तेऽपि क्रूरचमूचमेवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्धम्मस्य स्फुरितं विद्वन्नपि जनो जात्सो गुणानीहते ॥२७९॥

(भ श. ८)

अत्र धाताहारादिवर्धं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

पातिन क्षत्रिया । अत्र पूर्वदिनपर्यन्तं चिन्ताबरादलक्ष्यनिवृत्तौ स्वयमेव जागरितोऽमि,
अथ तु मया स्वदीयसकलरिपुबलक्षये कृते ब्रह्मभुक्त स्युतिपरम्पराभिः प्रयत्नेन प्रतिबोध्यो-
ऽसीति शयनस्यानुप्राप्ते प्रतिबोधनस्य च विधेयत्वे विवक्षिते यद्विपर्ययेण निर्देशस्तौन
विपरीतोऽर्थं प्रतीयत इति तद्विपर्ययात्मा दोषः । धाताहारैश्चादि—जात्सो मूर्खः ।
शाठ्येन भर्माचरणं दम्भलस्य स्फुरितं चेष्टितं व्रतग्रहणम् । तत्र मृगचमैवसनत्वं ततोऽपि
मेषतोयकणिकामाताहारत्वं, ततो बाधुभक्षणमिति यथाकमं मतानां सीमतरत्वम् । एतच्च
व्युत्क्रमेणोक्तमिति वाच्यस्य विधेयस्य व्युत्क्रमाद्विष्ययुक्तता ।

मिति 'काव्यप्रकाशेऽप्यास' इति तृतीयकारिकायां भृती 'काव्यं कर्तुं विचारयितुं
ये जानन्ती'त्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् । अयुक्तस्य विधित्वमनुवादस्यायुक्तत्वं
क्षपितेदुभयवर्त्तमानं इति सिद्धा भेदव्यवस्था । श्रीचिन्मन्त्रविचारे तु
'प्रयत्ने'त्यादी शब्दमनौचित्यम्, 'धाताहारतये'त्यादावायम्, 'अरे रामे'त्यादा-
वैतदुगयाधीनमिति केऽपि निदर्शनदर्शनमार्गेण विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं
परिदृष्टिसहलासहस्ररत्नाभये सर्वज्ञैर्वाग्योऽयं दोष इति ग्रन्थकृता तथैव परि-
गणना । अविमृष्टविधेयोऽस्त्ये शब्दविमर्शस्यैव दोषबोजवेति ततोऽयं भिन्न
एव । यन्मते वाक्यता काव्यस्यागोचरमत्र यथा रसाद्विषयनिमग्ना घनमतेऽस्यापि
नित्यदोषता स्वीकार्या । प्राचीनानां नामनरुदटादीनां ग्रन्थेष्वस्य दोषस्यानुपलम्भो
नवीनानां व्यक्तिविवेककृतामेतदमस्यार्थं नाप्रत्याशित इति तत्तद्गति-
मत्रैव प्रतिपादितमित्यलमनुत्थापितोत्थापनेन ।

अरे रामाहस्ताभरण ! भसलध्रेणिशरण !
स्वस्वकीडाव्रीडाशमन ! विरहिप्राणदमन !
सरोहंसोत्तंस ! प्रचलदलनीलोत्पलसखे !
सखेदोऽहं मोहं श्रुथय कथय कवेन्दुचक्ष्णा ॥२८०॥

अतः 'विरहिप्राणदमने'ति नानुवाचम् ।

'लभं' रागाभृताक्षे'त्यादि (२४९ श्लोः) । अत्र 'विदितं तेऽस्त्रिष'त्युप-
सङ्गतोऽपि 'तेने'त्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥२८१॥

(गा. का. घ. १।४.१)

अतः पुंथञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्नैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराप्यपि सन्ति । तथाऽपि तेषां
नवामकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

(१३।४) अरे रामेति—भसला भ्रमराः । रामाहस्ताभरणेत्यादिकमामग्लणं
प्राथमीयवाङ्कारायावृत्तितुगर्हस्थेव । विरहिप्राणदमनेति रात्रौषणमनुब्रमणं विपरीत
फलकगिस्तुबाधानोचिस्त्वम् । लोकेऽपि लङ्काः पुनःस्वीकृतौ गदित एवेति । हन्तुमिति—
अर्थात् परम् । स्तब्धस्य स्तोत्रार्थोभिधानेन परावधारणा (धोरणा) प्रप्रवृत्तस्य विवरैपिणः
परिमादान्वैपरीतस्य यथा शीघ्रं पतनं न तथा पुनरुन्नय इति विवक्षितोऽर्थः । यत्नैव
हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्येति स्तारम्भाविषया, विवरै स्वीयराज्ञं वदन्पेपिण इति यरात्र-
विषया, यथाऽऽशु जायते पात इति रेशोचितगर्वविषया, न तथा पुनरुन्नति-
रिति नटरागप्रत्ययविषया प्रतीतिरश्लीला मवतीस्वरलीलाधेता^{६२} । यत्नैक इति—एतच्च 'लभं'
रागाभृताक्षे'त्यादी दोषस्य प्रकाशयता प्रत्यक्षतैव स्वशीकृतम् । अलङ्कारे दोषास्तु ये
पृथग्यैर्लिखितास्तेषामेवैवान्तर्भाव इत्यमे वदयते^{६३} ।

६२ एतच्च भग्यालोकलोचने श्रुतिदुष्टादय इति मूलप्रतीतिपरि 'दिद्रान्वेरी गदानि'-
त्यापुद्गाहरणप्रदर्शनेन सूचितम् । मामहानङ्कार उत्तरार्धमिच्छते पश्यते 'पतनं
जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नति'रिति ।

६३ अन्वैरिति मेधातिमामहद्विजयामनद्वटप्रभुः प्राचीनैः । अन्वे—दरामोदाम-
स्मान्त्वेऽन्वे ।

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिव्यनिनिर्मितिः ।

सन्निधानादिवोधार्थम्—

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते । तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादि-
स्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः ध्वजकुण्डलम् ॥२८२॥

अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।

आयुधं हस्तसुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥२८३॥

(रा. अ. सू. ४. २।२।१४)

अत्र कर्णध्वजशिरःशब्दाः सन्निधानमतीत्यर्थम् ।

विदीर्णाभिमुखारातिफराले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन क्षोण्णा विस्फुरितं तव ॥२८४॥

(का. अ. सू. ४. २।२।१२)

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वायमतये । अन्यत्र तु 'ज्यायन्धनिष्वन्धुजेन यस्ये-

(र. व. ६।४०) त्यादौ (२८५) केचनो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविधमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारैण लसता दसतीव स्तनद्वयम् ॥२८६॥

(का. अ. सू. ४. २।२।१५)

अत्र मुक्तानामन्धरजामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

एवं दोषाभिर्णाय तेनामेव - कुतश्चिद्विरोधाददुष्टत्वं दर्शयन् पुनरुक्तं तावददुष्टतां
प्राप्नोति कर्णावतंसेत्यादि । अवतंसः कर्णालङ्कार एव तथापि कर्णादिभूषणान्तरेण तत्-
सन्निधानादिवतंसादीनामशक्या प्रतिपत्तिः, अतो न पीनरूपं यथा अस्या इत्यादि ।
अत्रावतं(१३।१६)सादयः स्वभावमात्रेण नैवंप्रभावाः^{६६} किन्वेतत्कर्णमभ्यदा एवेति
वर्णनीयप्रकर्षः प्रतीयते । एवं ज्या धनुष एव भवतीति गम्यार्थत्वेऽपि धनुःशब्दस्य
प्रयोग आरूढताप्रतिपादनायेति न दुष्टः । यत् त्वेतावन् विवक्षितं तत्र 'ज्या'पदस्य केवलस्येन
प्रयोगो यथा ज्यायन्धेति । यस्येति महद्धारुनस्य । कारा युक्तिः । शरः सामान्येन

सौन्दर्यसम्पत्तारूपं यस्यास्ते ते च विधमाः ।

पदपदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्णति सा सखे ! ॥२८७॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये 'पुष्प'शब्दः । निरूपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रज-
मेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥५८॥

न खलु कर्णाद्यतंसादिपञ्चजनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।

मुक्ताहार एवेति मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धप्रतिपत्त्यर्थं, शुद्धानामन्यरत्ना-
गिभित्तानां मुक्तानां हारो मुक्ताहार इति । [ह्रस्वतीति-] हासो हि कविसम्प्रदाये शुद्ध-
शुभ्रः प्रसिद्धः । तथा पुष्पमालाशब्दः । यद्यपि मालाशब्देनैव पुष्पमालाऽभिधीयते
तथापि पुष्पशब्दस्कोपादानमुत्कर्षप्रतिपत्त्यर्थं, तेनोत्कृष्टपुष्पाणां माला पुष्पमालेति
प्रतीयते । ननु वनमाला शब्दमालोष्मादी मालाशब्दः प्रयुज्यत इति तन्निवृत्त्यर्थं पुष्पशब्दो
विशेषणं भविष्यति ? तत्र कुतोऽस्य विशिष्टार्थसम्पर्कत्वमित्यत आह निरूपपदो ह्येति—
मालाशब्दः केवलं पुष्परचनाविशेषमभिधत्ते, अतोऽस्माभिधाया व्यवस्थापनादभ्यस्तो-
पचार इति । एवं करिवलशब्दः । कञ्जभेदेन गतार्थः करिशब्दस्तद्रूपताऽऽनतये
प्रयोक्तव्यः । करो हि प्रीटः कुञ्जरस्तद्रूपकतमः करिकतमो यथा 'स्रज करिक (1323) कृण रत्नं
प्रेममन्थं करिण्या' (का. अ. घ. इ. २।२।१७) इति । अत्राप्यतिप्रसङ्गं भिन्नसम्प्रदा-
स्थितेऽपि—स्थितेषु महाकविपरम्पराभ्यवस्थितेषु । गहि रसनाऽऽदीनां सन्निधानादि-
प्रतिपत्तये जयनादिपदैः सह समासः कविदिष्यते । तेन जयनरसानानिष्ठम्बकान्बुपधू-
करनादयः सन्निधिम्रीडत्वादिप्रतिपत्तये न परिकल्प्य जल्पनीयाः । अतएवाह समर्थनमिति^१ न

- ७५ एतस्यामभिमाद्यो न कारिकायामधिकारसूतसमकलायां केषाञ्चिदपि प्राद-
निदिष्टानां दोषाणामतथार्थं स्थाप्यते । कचित् कविसमयः कृतचिदालङ्कारिक-
सम्प्रदायसिद्धान्तः कचिदलौकिकसम्प्रासन्धानं कचिद्वत्तृणां स्वरूपतमित्यत आह-
शैलोपपत्तिवैशिष्ट्यविन्यामकृतवाक्यवतापोपतानुपपत्त्यमलं विनियमकं यद्योदा-
हरणमात्रातो व्यपदिश्यते । दोषाणाञ्च केषाञ्चिददोषत्वमपुण्यत्वं वा
युक्तविधेयां गुणत्वमपि व्यवस्थाप्यते न्युक्तिरुम् । एषामन्तिमङ्गलाऽन्तर्गतानां
वैशिष्ट्यरूपसंज्ञा भोजादिद्वयमन्येषु । 'न दोषः शुनदत्तेऽपि प्रयुतोयमलमूति'-
रिलादि प्रामाणिकचार्यदण्डिबचनमेतेषां काव्यसोभाधरत्वरत्नमुज्जीवयति ।
अतएव न भवति दुष्टमित्यादि निषेधमुख्यस्वीकारमयोऽयं 'गुणवापत्तये नित्यं'

जगाद मधुरां वाच विशदाश्चरदाग्निम् ॥२८८॥

(का अ सू ७ २११८)

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ 'गतार्थस्योपि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्यः' (का अ सू ७ २११८) इति न युक्तमुक्तम् ।
युक्तस्यै वा

चरणक्षपरिमाणरहिताभ्यामपि द्रुतम् ।

पादाभ्यां द्रुतमप्यन प्रजग्नेय न विद्यते ॥२८९॥

इत्युदाहार्यम् ।

तु सर्वत्र निबद्धत्वमित्यर्थः । जगादेत्यनेन गतार्थस्य वाक्शब्दस्य प्रयोगो विशेषणदानार्थं कार्यमिति यद् वामनादिभिर्दक्तम् (का स सू ४ २११९) तद् प्रत्युक्तम् ।^{११} मधुरादि पदानां जगादेति क्रियाविशेषणत्वे रम्यत्वेन ननु सकलित्वा च, मधुर विशदाश्चर निजगादेत्यनेनैव प्रतीतत्वात् । वस्तुतस्तु रचनेय साविन्यकरणादौ^{१२} (१) लाघवादिहेतोरनु-
(४५) योगिनी न त्वन्वयः । अतएव न युक्तमुक्तमिति विरोधः दर्शयति । अथ यत् क्रियाविशेषणत्वं न सम्भवति तत्र कथं विशेषणवतिरित्याह युक्तस्यै चेति—अतः प्रजग्नेय न विद्यते इत्यनेनैव पादाभ्यामित्यस्य गतार्थस्य प्रयोगश्चरणक्षपरिमाणरहिताभ्याम-
पीति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कार्य एव । द्रुतमिति च क्रियाविशेषणमिति ।

तेऽत्र दोषगुणा स्मृता इत्यादि वचनं लीलाधुम्बनं क्रीडासरोद्दमाह्लादविदु-
र्बौद्धार्थगुणाविष्कारस्तेषां मते सम्भवति ।

- 66 अतः वामनादिभिरिति श्रीधरोक्तावादिपदेन दोषोक्तावे सम्मटभट्टानामादर्शस्थानीयस्य
महिम्नभट्टस्यापि महत्तमम् । स खलु 'अभ्यभिचारिणु कारकस्याविशेषण-
प्रयोगः पुनरुक्त इत्यनुशास्ति सविशेषणव्याप्तिं दोषनिर्मुक्तत्वमुदाहरणप्रयोगे
समर्थयते च । एवमपि इवचो व्यक्तिविवेकव्याख्याने । सम्मटमते क्रिया-
विशेषणत्वं एवैवविधा प्रयोगा समर्थनीया न तु विशेषणरामा-दे । दर्पण-
ह्लादायां सम्मटमतं 'केचित्पादु रित्यसामुष्टिभवेन निर्दिशन्ति । सम्मटमते
चरणस्रोतादिष्वप्यन्यत्रापी न दोषरामावना— । ये चरणस्रोतादौ न गतार्थता
द्वितीये द्रुतमिति क्रियाविशेषणता । गोविन्ददत्तकुरस्तु 'न युक्तमुदाहृतमिति
भिद्वाभविष्ठवत्परि मन्तव्यं करोति ।

- 67 रचनेयं सा चेति 'य' पुलके, वचनेन मातिव्याकरणादौ इति क'
पुलकेऽप्यष्ट पाठः ।

ह्यातेऽर्थं निर्हेतोर्दुष्टता—

यथा

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माधिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥२९०॥

(कु. स. १।४३)

अत रात्रौ पद्मस्य संकोचो दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति
'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

सर्वेषां ध्रुविकद्वुप्रभृतीनां दोषाणाम् । यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पदस्यैव च गवित्याह सुल्लामाणं यजेति च ॥२९१॥

यत्प्राप्तौचित्ययशाद्दोषोऽपि गुणः कश्चित् कचिन्नोभौ ॥

यत्पुत्रप्रतिपाद्यभ्यङ्गवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि कचिद्गुणः,

"ह्यातेऽर्थं इति—लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः, यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते
इति । अतः पद्मगुणानां चान्द्रमस्या अभिधेयायाश्च (३३२b) गुणपदगुणयोगे लक्ष्मया
यत् कारणद्वयं रात्रिर्लोकचिदाऽनुदमलक्षणां तल्लोकप्रसिद्धमेवेति हेतुना विनाऽपि निराकाङ्क्ष-
त्वप्रतीतेर्न निर्हेतुतानिवन्धनं दुष्टत्वम् । एवं यत् विशेषणमात्रप्रयोगेणैव विशेष्यस्य च
प्रतिपत्तिः (का. सू. ४. ५।१।१०) तत्रापि विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः कार्यो यथा
निष्ठानगर्भोमिव सागराम्बरम् (र. ब. ३।६) । अतः विशेषणमात्रेण वृथिव्याः प्रतीतिरिति
निराकाङ्क्षत्वम् ।

अनुकरणे त्विति यथा मृगेत्यादि—अतः ध्रुविकद्वुप्रभृतिप्रसिद्धत्वप्रयुक्तानामनुद्वेति
सम्बन्धकृतं यदमाधुराभ्युपगमात् ये चापत्रंशा ये चापयका वर्णा यथाव्यक्तवर्णपदवाक्योत्पत्त्यनु-
करणानां साधुराव्याप्युपगमात् । सुल्लामाणस्यः कविभिरिन्द्रपर्शयतया प्रयुज्यते । कचिद्गु-
प्रतिपाद्यौचित्यादुपपत्तेर्दोषा अपि गुणत्वमाश्रयन्ते । यथोच्यते (स. कं. धा. १।३६७)
सामयणमुन्दरीणं दिग्मममावहद् अविण्मो ज्जेव्व । धूमचिञ्च पयस्सिमाञ्च बहुमको कुरदि-

68 कारिकेयमार्ग्या निषदा । ह्यातेऽर्थं इत्यादिः कवित्रागादिभ्यः हिंन्न्तो-
भयार्थमयीयम् ।

कचिन्न दोषो न गुणः । तन्न धैयाकरणादौ वक्तुरि प्रतिपाद्ये वा रौद्रादौ च
रसे व्यङ्गेय कष्टत्वं गुणः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीवेवीरुसमः कश्चिद् गुणवृद्धयोरभाजनम् ।
कृदित्प्रत्ययनिमः ^{१०}कश्चिद्वयन्न सन्निहिते न ते ॥२९२॥
यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्पं समस्मार्पं च सम्मदम् ॥२९३॥
अन्तर्प्रोतवृहत्कपालनलकफूरकणत्कङ्कण-
प्रायमेहितभूरिभूषणरवैराघोपयन्त्यम्यरम् ।
पीतच्छर्दिसरकफर्दमघनप्राग्भारघोरौलस-
द्गलोलस्तनभारभैरव्यवपुर्दपोद्धतं धावति ॥२९४॥

(म. बी. च. १।३५)

वाच्यवशात्—

मातङ्गाः ! किमु घलिताः किमफलैरादम्बरैर्जम्बुकाः ।
सारङ्गा महिषा मर्दं प्रजथ किं शन्ये ख शूरा न के ।
कोपादोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः
सिन्धुघानिनि हुद्भुते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥२९५॥

दाहण ॥ तदेतदाह^{११} चक्रादीति । दीधीत्यादि पाणिनिन्याकरणे हि इदिरादैच् (१।१।१)
अदेङ्गुणः (१।१।२) इति कृत्गुणइदिसंज्ञानां वृद्धिर्न च (१।१।५) दीधीवेवीरुसम (१।१।६)
इत्येताभ्यां प्रतिषेधोऽनुसिद्धः । प्रतिपाद्योचित्यं यथा यदा त्वामित्यादि—असाद्राक्ष-
मिति इत्येर्लुङि उत्तमपुरुषेकवचनेऽपि कृते इदिरासनात् (पा. १।१।२८) । (१३०२)
एवमस्मार्पमिति । समस्मार्पश्च सम्पद्विति हर्षं स्पृष्टवानस्मि^{१२} । रौद्रादाविति बीरे
बीमतत्वे च । यथा अन्तर्प्रोतेत्यादि । नलकं मूर्धोऽस्ति । आघोपयन्ती राक्षसी प्राग्भारः
शेकः । अतः चोभणो बीमतसरसः । वाच्यवशावया मातङ्गा इत्यादि । शन्ये
के च न शूराः [अथि तु सर्वेऽपि] । सिन्धु^{१३} कृते सति यद्गर्जितं... । जम्बुकानां सिंहप्रति-

69 कचिदित्यादिस्यदेतदाहेत्यन्त सन्दर्भः 'ख' पुलाके नास्ति ।

70 किप्-प्रत्ययनिम इति पाठान्तरम् ।

71 एषो ऋष्टवन्तु ध्रुतिवष्टस्त्वधाचीदचीतमीतृण्णैटीत्यादि श्लोचने (१।१२) सूचितम् ।

अत्र सिंहे वाज्ये पर्याः शब्दाः ।

प्रकरणवशाद् यथा—

रक्ताशोक । कशोदरी क नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जन्
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानपट्पदघटासंघट्टदधच्छब्द-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुण्योद्गमोऽयं कुतः ॥२९६॥

(वि. उ. १४ १)

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

कचिन्नीरसे न पुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् अणिभिरपघर्नेर्धराव्यक्तघोपान्
दीर्घाघ्रातानघोघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
धर्मांशोस्तस्य योऽन्तर्हिगुणघनघृणानिर्निर्विघ्नवृत्ते-
र्वत्ताघीः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविधातम् ॥२९७॥

(सू. श. ६)

अप्रयुक्तनिहतार्थे श्लेषादौ न दुष्टौ । यथा—

योगिताऽत दुष्टा । अत्र कोपाटोपेलादयः पर्याः शब्दाः । रक्ताशोकैलादि—
अतः पुण्योद्गमात्प्रतिपत्तिरपि तदीयज्ञानं शिरःकम्पनयेन निपेधेन विध्वंसाय गोपयतीति
समुद्भिन्नरोपावेशावतुष्टम् । कचिन्नीरस इति यथा शीर्णेलादि—अपघर्नेरहोर्ध्वणिभिः
धर्धराव्यक्तघोपानघोघैः पापसमूहेः दीर्घाघ्रातानतिशयं क्वलितानुल्लाघयन् गदमुक्ताद्
कुर्वन् स्वास्त्यं नयमित्यर्थः । य एकः पुनरपि पूर्ववद् घटयति । अन्तस्मन्दो
द्विगुणत्वेन घना निबिडा वा घृणा वया तत्रिघ्रास्यत्परतन्ता निर्विघ्ना विप्रयुक्त्य
वृत्तयो व्यापारा यस्य तस्य धर्मांशोः सूर्यस्य घृणयो रश्मयः सिद्धसद्वैद्वत्ताघी
यो पुष्पाकमपानां (१) पापानां विधातं शीघ्रं विदधतु । अतः पराशरानन्देन न दुष्टौ
न वा दुष्टत्वं, रसं प्रत्येव वर्णानामौचित्यानीचित्यस्य वच्यमाणात्त्वान् ।

अथ च्युतसंस्कृतसमर्पानुधितार्थान् दोषान् परिहृत्वाप्रयुक्तं च द्रष्टव्यम् ।

येन ध्यस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारखलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥२९८॥

(पं. भा. २।२१)

अत्र माधवपक्षे शशिमन्धकक्षयकरशब्दावयवयुक्तनिहतार्थः ।

अश्लीलं कश्चिद्गुणः । यया सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'द्वयैः' पदैः पिशुनयेष्व
 रहस्ययस्त्विति कामशास्त्रस्थितौ—

श्लेषादावेति^१—आदिमहणेन (१३३b) यमकादयः । येनेत्यादि— अत्र स त्वां पायात्
 सर्वदा सर्वकालमुमाधवः पार्वतीप्रियः सर्वेष्टितप्रदो हरिश्च । सप्त परमेश्वरपक्षे येन
 दग्धमग्धमेन बलिजितः केशवस्य कायो देहः पुरा पूर्वं त्रिपुरविजयेऽस्त्रीकृतः शरतां
 भीतः, यश्चोद्धृतसर्वहारकङ्कणो यश्च गङ्गामधारयत् यस्य चन्द्रवदुत्तमाङ्गं हरश्चेति
 नाम स्तुतिविषयं प्राहुः, यथान्धकाख्यरेलनिपनकरश्च । माधवपक्षे तु अमः शकटं
 शालकोढाया येन ध्यस्तम्, अभवेन असंसारेण । बलिं जितवान् यः कायः स पूर्व-
 मवृताहरणे शीतं भीतः, उद्धृतभुजङ्गं कालियाख्यं यो हतवान् यथ रथे शब्दमद्वाणि
 लोभः, अगं शोकवर्धनमिरिं शर्मा भूमिष्य यो धारयामास, यस्य शशिमं मन्त्राति दो राहुस्तस्य
 शिरोहर इति नाम स्तुत्यं मुनय आहुः । अन्धकानां वृष्णीनां जनपदभेदानां क्षयं
 निवासं द्वारकाख्यं करोति य इति शशिमच्छिरोऽशब्दो राहावप्रयुक्तोऽपरतः तु प्रयुक्त
 एवेति । एवमग्निको देव्ये क्षयो विनाशे च प्रविष्टः । स आत्मप्रसिद्धे प्रयुक्त इति
 निहतार्थः । अमयोः श्लेषानुब्रूत्याद्गुणत्वम् । अनुचितार्थं नित्यं निरर्थकस्य तु पाद-
 पूरणमात्रार्थमिति मातृमहणेन यमकायलङ्कारनिर्वाहकतया (१३४a) गुणत्वं सूचितमेवेति ।
 अश्लीलस्य गुणत्वं प्रतिपादयति द्वयैः पदैरिति । सुरतारम्भगोष्ठ्यामित्यनेनीचित्यं

73 इयमेवालङ्कारमहिमद्वैतचित्तानां केयामपि क्वाना विदग्धवचनमन्त्रिर्यया-
 ऽशुद्धाशामप्येतद्वारमेदानां विनिबन्धने दार्ढ्यमनुशीलितमनुशिश्रुः । परन्तुसम-
 काव्यरूपेनैतेषां पृथग्व्यञ्जनिर्वर्त्यानामुपादानमित्यालङ्कारिपरणिग्न्यवस्थापका-
 नामानन्दवर्धनाचार्यानां सावृत्तं पोषणम् । श्लोकस्यास्य व्याख्यानमेदा आकर-
 सोऽवगन्तव्यः । सङ्कलितकोषकाव्येष्वस्य बहुलमुपलम्भः कनिष्ठास्य भारवि-
 कृतस्त्वनिर्देशव्येभ्यो विदग्धगोष्ठ्यु गौरवातिशयं सूचयति ।

करिहस्तेन सम्याधे प्रविद्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥२९९॥

शमकथासु—

उत्तानोच्छ्रानमण्डकपाटितोदरसन्निभे ।

क्लेदिनि स्त्रीवणे सक्तिरुद्धमेः कस्य जायते ॥३००॥

मिर्याणवैरवहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुवनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविप्रहास्य स्वस्था भयन्तु कुसुमाभुजाः

सधृष्याः ॥३०१॥ (दे. तं. १।७)

अत्र भाष्यमद्भुतसूचनम् ।

सन्दिग्धमपि बाध्यमहिम्ना कश्चित्प्रतिपाद्यप्रतिपासिं कृत्यैव" व्याजस्तुति-

दर्शयति, पिशुनयेत् सत्येत् प्रकटीकृत्यदिलयः । करिहस्तेनेत्यादि "अत्र करिहस्तः स्फुल्लहस्तः 'तर्जन्यनामिके छिद्ये मय्या वृष्टस्थिता तयोः । करिहस्तस्तु विशेष" इति च पुरुषध्वज-प्रतिनिधिः स्त्रीणां प्रावणार्थं गजफर इति कामशास्त्रसिद्धयः । सम्याधः संघाटो, वराहश्च । ध्वजः पताकावन्निधेः पुंस्त्वगणः । साधनं वैश्वं स्त्रीव्यजनम्" (का. भ. सू. ४. १११५) । तदिदं न शुष्टं प्रयुक्तं कामकलाभिज्ञतया तथाभूतगोप्यं गुणवामारोहति । एवं ललित-सौतादीनामदत्तोत्तानामदुष्टत्वं द्रष्टव्यम् । बहुलं 'न पुस्तलक्षितपञ्चीतानी'ति (का. भ. सू. ४. २।१।१६) । तत्राप्रतिपाद्यसम्बन्धं शुष्टं यथा संघाध इति (का. भ. सू. ४. २।१।१७) । 'साक्षिकास्तन्मान्वितं लक्षितं यथा जग्मभूरिति । एतद्विलक्षणया शुभार्थं न तु क्षराक्षेप'ति (का. भ. सू. ४. २।१।१८) । 'लोकपञ्चीतं सधृतं यथा सुभगा भगिनी कुमारी दोहद इति । संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेयम्' एवम् । शिवलक्षणस्य स्थाने कस्यास्तन्मयत्वमाश्रये'ति (का. भ. सू. ४. २।१।१६) । उत्तानेत्यादि—प्रतीत्तानोच्छ्रान[त्वं] द्विपाकृतमण्डवोदस्तुत्यत्वं, क्लेदितं प्रणत्वञ्च स्त्रीवराहस्य प्रतिपाद्यमानं तदास्तननां क्रमिकं व्यवस्थाप्यमानं सधेः धृष्टाक- (३३५७)-रमपि विरक्तकृपायामनुगुणमिति गुणः । अयामप्रलिनवन्धनस्याश्लीलस्य गुणत्वं यथा निर्वाणेत्यादि—रक्ता साधुराग प्रसाधिताऽर्जिता भूयैः रत्नेन परिहृता मुनयः सैः । विप्रदो वैरं शरीरप । स्वस्थाः कुसुमिनः स्वर्गस्याधेति सुतपारेण भाविनोऽमङ्गलस्य

७४ केपाधिव प्राचीनानामयमसंलभप्रमाणः पाठः । कृत्यैव न कदाचिद्व्यतिरेकि विरक्तं सादित्यमुदाहरणम् । नित्यतार्थप्रतीतिरुत्पद्येनेति प्रायस्यो यद्वैतः सुधर्माः पाठ्यः ।

पर्यवसायित्वे गुणः । यथा—

पृथुकार्तस्वरपातं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचयीः सदनम् ॥३०२॥

(सु. र. को. १६४४)

प्रतिपाद्यप्रतिपाद्ययोर्ज्ञेत्वे सत्यप्रतीतं गुणः । यथा—

आत्मारामा विद्वितरत्नयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोत्कर्षाद्विद्वद्विततमोऽग्रन्धयः सत्यनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्

तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥३०३॥ (वे. सं. १।२३)

सूचनं क्रियमाणं विवक्षितमेवेति^{१३} । पृथुकेत्यादि^{१४} पृथुकानां बालानां य आर्ताः स्वरास्तेषां पातं, पृथूनि कार्तस्वरस्य डुवर्णस्य वातायि भाजनानि च यत् । भुवि वृषितो भूपितोऽलङ्घ्यतथ । विलसत्कैः गतंसम्बन्धिनी रेणुभिः पांशुनिर्गहनं विवृण्वतीभिः करेणुभिर्गुणैः । आत्मेत्यादि—“देहे(देह)द्विप्रमाणं (प्राण) शून्यरूप-मितप्रमादुतानिमज्जनेनापरिमितबोधरूप आत्मनि ये रमन्ते । मेदसंसर्गाभ्यां ज्ञान-विकल्पस्वरमाभिष्क्रान्तो योगभेदस्त्वमिच्छन्ति वस्तुनोऽन्वेण वस्तुनेत्युपपादितदिरा-ध्येयेन सह समापतिः समाधिसह तदाद्वैते विद्वितरत्नय इत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशात्मकं तदुद्रेकाद्विद्वद्वितस्तमोऽग्रन्धयो येषां तम इत्युपलक्ष्यं रजोऽग्रन्धयोऽपि येषामत्र एव सत्यनिष्ठा एवम्भूता य वीक्षन्ते कमपीत्यनिर्वचनीयस्वरूपं, वेदेनापि नैति नेत्या(३३५)दिना पारितोष्येण प्रतिपादनात् । अशुद्धोऽप्या तमः, शुद्धोऽप्या ज्योतिः, पुराणो षडादिसिद्धेः पूर्वसिद्धे ज्ञानन्दरूपतया प्रकाशमानम्” (व. सं. ४० पृ.) । तं पुरुषमयं मोहान्धो निष्पाज्ञानान्धः सुबोधनः कथं जानासीति । अत्र भीमसेनलङ्केशः

75 अत्र क्वचित् कविदुदाहरणसमर्थकवृत्तेष्टीकीमयोरेवादरालिप्योर्न लग्नये । परमेष्ठप्र श्रीचरानुसृतौल्यनुयायोति प्रत्यपातः सम्भाव्यते ।

76 इयमान्या विदग्धमन्यसरणिर्व्याजस्तुतिगुम्फिता यस्याय सत्कारमूलया गमनिक्याऽर्धिमौ राजप्रशस्तिः कियते स्म । एवंविधानामलङ्कारमहिम्नेव स्वीकारो न ध्वनिमूलत्वेनेति निर्णयोऽभिनवगुप्तपादैर्ध्वन्यालोकलोचने ‘किं वृत्तान्तेः परशृङ्खलैर्विलादिलक्ष्योऽह्वनेन ।

भीमसेनस्त्वद्वैसाप्रतिपाद्य इत्युक्तः पाठः ‘कं’ शुलकं ।

स्वयं वा परामर्शः । यथा—

पञ्चदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्धिदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्दृश्यमानः”
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥३-३॥ (भा. मा. ५।१)

प्रतिपाद्यस्वभाभूत एव सहदेवः प्रतिपादकः । पञ्चदशिकेति—शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियायां
ब्राह्मीमाहेश्वरीवैष्णवीप्रहलीनां बामादीनां भुवर्चादीनां करकोशरीषामकारादिरूपासृता-
दीनामेवं विधानान्मन्यासामपि फलमेदादारोपितभेदपर्यवशुषा नाथः न्यग्भावबोद्धावनात्
प्रभुर्जयति । आक्षिप्तमस्कारो अयस्यैवः । “देहादिमितप्रमातृत्वातिराजानात्मबोधप्रमातृ-
भावोन्मज्जनेन समाधिनिषय इत्यर्थः । न च शक्तयः परस्परपरिवृतवस्तुष्वपि त्वेकैकस्याः
शक्तेः सर्वशक्त्यात्मतेत्याह शक्तिभिः । परिणद्ध इति परितः समन्ताद्बद्धः सेनेशिलादि-
दशायामपि ज्ञात्वादिषुः । न चासौ दूरे मण्वीत्याह पञ्चदशिकेति—पञ्चभिरधिका दश बोद्धा
या नाड्यस्तासां यत्केन इत्युत्तरात् [चक्रवशाब्धाविरूपेण स्वरूपम्]” तन्मध्ये स्थितः
स्थितिमान् विधान्त आत्मा अविच्छिन्नं शिवात्मस्वरूपं यत्न । उक्तं हि श्रीनन्दिशिखायां
“हृद्योगं देवि वचमामि निस्तरेण शृणुष्व तत् । विन्दुर्नादः शिवधैव स्वयं तत्तैव सन्ति चे’त्यादि ।
अथवा ‘हृदये यत्सर्वमेव’ (१३५५) राजानमेकं तत्त बोद्धारारंभित्यादि । इवा चं
पिज्ञता यैव सुपुता च परा सृष्टा । गान्धारी हरिजिह्वा च पूर्वा धैव वरा तथा । अलम्बुषा
कुटुम्बैव शङ्खिनी दशमी सृष्टा । सालजिह्वभजिह्वा च विजया कामदाऽपरा । अमृता
चारुना नाम एषा वायुसमाभिताः ॥ इत्यादि । प्रभुधरति चैतासां शतान्यर्धचतुर्दश ।
इत्यादि । नाडीचक्रमिदं श्रेष्ठं श्रेष्ठश्रेष्ठं जाग्रदवस्था । ज्ञानसत्तिसत्तिसाक्षि तज्जनेन
नामिसंस्थिता । तासां मध्ये प्रणाऽनन्तैत्यादि । द्वे द्वे नाडी च दशमे पूर्वोदीनां दिसां
यतः (कमात्) इत्यादि च” (व. सं. ४५-४६ पृ.) । “पण्णां स्फुटनानिहृतस्फुटतालुप्र-

१४ ‘गृह्यमाय’ इति पाठान्तरम् ।

१५ बन्धनीगर्भस्थितं वचनं ‘ख’ पुस्तके नास्ति ।

१६ एवमेव कारमोरीयशोधतन्त्रप्रणाल्या व्याख्या । पञ्चरात्रमते प्राचीनादिर्धु-
संहितायां (३२।१३-२०) चतुर्दशैव मुख्यं नाथः । तासां वाताधिपामानीतो
मिथ्यानि । वेदल्लिखी तु प्राच्यादिदेशप्रचलिततन्त्रमतेन विन्द्यत्वेदं बुधियां

अथमममृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुकर फलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविडवा मह पल्लहा दे ।

जे गालिदस्स महिसीदंदिणो सरिच्छा दे कि च मुदविअइल-

पसूणपुआ ॥३०५॥ (क. म. ११९)

अतः कलमकूरमदिपीदधिराब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ ।

मध्यवर्तिना नाडीचकाणां मध्येऽधिकं प्रयानं यद्दशनाडीचकं मुख्यं हृदयं यत् ता इहापिज्ञता-
प्रवृत्तयो एता नाड्यो हृदयता एकोत्तरासत्संख्यास्तिर्यगृर्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्त्वस्मिन्
स्नानान्तरमध्यवर्तिनि स्थित आत्मा शुद्धकूटस्थनिरावरणविप्रभं यस्य स तथेति । न
केवलमित्यं नाडीचकपरामर्शेन यावज्ज्योतिर्मातृभ्यामेनापि गम्यत इत्यत आह हृदीति—
इदि हृक्के[चिनिहितं] विशिष्टं निहितं स्नातन्त्रेणोक्तसितं रूपं ज्योतिरादिरूपमाकारो यस्य
एवंलक्षणोऽसाविति । एतत्प्रतिपादनञ्च न विकलमित्याह सिद्धिद् इति—परस्पर-
भुक्तिभुक्तिरूपाः सिद्धीर्ददातीति यः । तत् किं सर्वेषां, नेत्याह तद्विदामिति । तं विदन्ति
यथावज्ज्ञानते तयाभूतप्रकाशारामना प्रकाशन्ते ये तेषाम् । न (१३६२) चासावागमोपपत्ति-
भ्यामेव सिद्धो नावत् स्वप्रकाशः प्रलम्बिहोऽपीत्याह—अविचलितेति । ‘संप्राप्तो घटमानश्च
सिद्धः सिद्धतमस्तथे’ति चत्वारो योगिनः । सत् प्राप्तोपदेशस्तु पारम्पर्यक्रमेण यः ।
प्राप्तयोगः स विशेषविधोऽपि मनीषिभिः ॥ चेतसो घटमानस्तं चालितस्य पुनः पुनः ।
यः करोति तमिच्छन्ति घटमानं मनीषिणः ॥ तदेव चेतसा नान्यद्वितीयमवलम्बते । सिद्ध-
योगः स विशेषो योगी योगफलार्थिभिः ॥ यः पुनर्यत् तत्रैव संस्थितोऽपि यथा तथा ।
भुजानस्तत्फलं तेन ह्योगते न कथञ्चन ॥ असिद्धः स तु विज्ञेयः सदा शिवधमः प्रिये ।’
इति प्रतिपादिताः (क. मं. १०) । तदिह साधकपदेन सिद्धो विवक्षितः, अविचलितेति
विशेषोपादानमामर्श्यात् । तेन सिद्धः सिद्धतमपदं साधयितुमुद्यतः । हृदयमानः
साक्षात्क्रियमाणः । यद्यपि प्रमात्रेकत्वपुत्रः स्वपकाशस्यास्य दर्शनक्रियाकर्मभावो न सन्भावति
तथापि दृश्यमानघटादिपदार्थवदपरोक्षताप्रतिपादनार्थमेवोपनारेणोक्तम् । तदेवं परतत्त्व-
वासनावसितानां मानससमुल्लसितपरावरविभागानां भगवत्प्रणतिं निधाय ‘तरवता’-

विनोदाय । एषां पारिभाषिकपदानां विवरणं तान्त्रिकनिबन्धग्रन्थेषु प्रपञ्च-
सारादिषु लभ्यते । अग्रे धीधरकृतोद्गारे रुक्मव्याख्याने योगिनां यच्चतुर्विधत्व-
प्रदर्शनं न तत् पारमार्थ्यादिसम्प्रदायमवर्तनादि ।

न्यूनपदं कचिद्गुणः । यथा—

गाढालिङ्गनयामनीकृतकुचप्रोद्धतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहस्रातिरेकविगलच्छ्रीमन्निभम्याम्बरा ।

मा मा मानद् । माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुता किं नु श्रुता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥३०६॥

(अ. श.)

कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभायपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गाद्योत्पतिता भवेन्मयि पुनर्मायार्द्रमस्या मनः ।

स्याद्युद्देशदर्शितपरजीयाभेदा समाधिप्रभावमात्मनि विनशुरिव (१३६६) कपालकुण्डला
स्वयमेव परागृह्यतीति न प्रतीतिविलम्बः, प्रकृतानुगुणत्वाच्च गुण इति । पुच्छुप्ररमिलादि-
पुष्पोत्कर्षं कलमकूरसमं बहन्ति ये सिन्धुवारविटपा यम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महियो-
दभाः सट्टास्ते किय सुगन्धविक्रितप्रसन्नपुजाः ॥ कूरं भक्तं, गालितस्य मिलीयीकृतस्य,
विक्रितप्रसन्नानि सट्टनेवासीति प्रतिदानि पुष्पानि । विकृताकृतितग्वैरादिनिर्हासकारी
विदूषकाः प्रतिद्व इति कलमादयो भ्राम्या अपि विदूषकोक्तो गुणा इति शेषः । तस्मिन् बहुरि
भ्राम्योक्तिरेव व्यञ्जिका^{११} । नेषार्थस्तु यदा कुतश्चित् पदराक्षिभिर्योषादर्थप्रतीतिं शोभनेव
करोति तदा न स्यादुत्पत्तिमित्राकृत इति यत्तत्तीर्णं तेनैव (का. अ. सू. ४. २।१।१३)
प्रतिपादितं^{१२} यथा 'काशीगुणस्त्वानमनिन्दितायाः' (कु. श. १।३।५) इत्यादि ।

अथ बाधयमात्माप्रतिषेधो दोषेषु पूर्ववत् प्रगिकूलवर्णादीनामदुष्टत्वं न सम्भवतीति न्यूनाधिक-
कथितपदानां गुणत्वं लक्षयति गाढेलादि । प्रगल्भा धैर्यं वायिका, यदाहुः—यौवनाती
ममरोमता प्रगल्भा दयिताऽऽके । विलीयमानेवामन्दाद्वातारम्भेऽप्यपेतना ॥ (द. ह-
२।१५) इति । तदिह रसोपक्रम एव चेतस्यापगमात् कथं कथमपि कामस्नेहताया उत्तर-
मात्रमापि निर्वाह इति मा मा भति पीडयेत्यादिभोग्यक्रियापदस्यानित्यतिर्णं तादृशेयः,
प्रसुप्त दर्शयत्यं व्यञ्जिकारिभावमतितरां पुष्पातोति (१३७२) गुणः । कचिन्न्यूनपदस्ती-
दास्यं यथा तिष्ठेदित्यादि- इयं हि पुरुरवयो वितर्षेहिः । विप्रलम्भयद्वापेति तत्प्रयुक्त

११ 'भ्राम्योक्तिरेव रञ्जिके'ति 'क' पुस्तके पाठः । तस्मात्ते य पदनेवातोति पादान्तरम् ।

१२ नेषार्थस्त्वित्यादिः प्रतिपादितं यथेत्तन्तः मन्दार्थाः 'छ' पुस्तके नास्ति । तेन
कामनेवेति यावत् ।

तां हर्तुं विद्युधद्विपोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चाल्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥३०७॥

(१)

(वि. उ. ५।६)

अथ पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यत' इत्येतैर्म्यूनैः पर्वैर्विक्षेपबुद्धेरकरणात्त
गुणः । उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वो प्रतिपत्तिं याधत इति न दोषः ।

अधिरूपदं कचिद् गुणः । यथा—

यद्भञ्जनाहितमतिर्वहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं प्रवीति ।

तत् साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न

पारयन्ति ॥३०८॥ (ध. धा. ३।१६ वृ)

अतः विदन्तीति द्वितीयमन्ययोगम्यवच्छेदपरम् ।

यथा या—

यद् यद् जितः स क्षमर्न हतो जल्पश्च तथ तयास्मीति ।

चित्तं चित्तमरोदीक्षा हेति परं मृते पुत्रे ॥३०९॥

(वृ. का. म. १।३०)

इत्येषमादौ हर्षमयादियुक्ते पक्षरि ।

कथितपर्वं गुणो लाटानुभासेऽर्धांतरसंक्रमितपाच्ये विहितस्यानुपाद्यत्वे न ।
क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकरणचिरविभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्ति ।

पौदपयमला कमला सैष तवैवास्ति नाम्यस्य । ३१०॥

एवास्वादातिशय इति वितर्कः यन्मभिचारिभित्तिरतः प्रधानम् । उत्तरा प्रतिपत्तिरिति—
दीर्घं न सा शुष्यतीत्यनेन सा प्रतिपत्तिः । तां हर्तुंमिथादि शक्वर्थं, सा चाल्यन्त-
मिथादि सशोभम् । यद्भञ्जनेत्यादि—अथ न न विदन्तीत्यनेनायोगम्यवच्छेदः । यामनो-
ऽप्याह (वा. म. सू. ५।१।६ वृ) नम्याम्यस्य निषेधस्य निवर्तने ह्यं प्रतिषेधो
प्रयोज्यमिति । तदिह द्वितीयेन विदन्तीत्यनेनाभिप्रायेण साधव एव ज्ञेयतः सुतरां
विदन्तीत्यन्ययोगम्यवच्छेदो यथा पार्थ एव धनुर्धर इति । अधिरूपदस्य गुणत्वे दृष्टान्तमाह
यथा वेति । यद् यदेति भीष्मया हया मय्यते, तव तयास्मीति भयं, चित्तं
चित्तमिति विसयः, ह्यं हेति दुःखम् । तदुक्तम्—विनये च विप्रादे च बोधे
देन्देऽनपारणे । प्रसादने च हर्षे च वाचयमेकं द्विष्यते ॥ इति । सितेत्यादि—

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअण्हिं धेयन्ति ।

रदकिरणानुगाहिनाइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥३११॥

(वि. बा. लो. १ ध्व. आ. ६२ पृ.)

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जलोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभया हि सम्पदः ॥३१२॥

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ (२१३ श्लोः) ।

समाप्तपुनराप्तं कचिन्न गुणो न दोषः । यन्न न विशेषणमात्रप्रदानार्थं पुन-
र्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव कियते यथा 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ ।

अपदस्थसमाप्तं कचिद्गुणः । यथोदाहृते 'रक्ताशोके'त्यादौ (२१६ श्लोः) ।

गर्भितं तथैव । यथा—

हुमि अपदष्टिभरेदो गिरहुसो अह विवेभरहिभो वि ।

सियिणे चि तुमग्मि पुणो पत्तिहि तत्ति ण पमुसिमि ॥३१३॥

(वि. बा. लो. १ ध्व. आ. लो. १५२ पृ.)

वीर्यमेव कमलं यस्याः सा । अतः कर-विभ्रा-कमलपदानां कवितानामपि लाटानु-
प्राससाधकत्वाद्गुणत्वम्^{८३} । अर्थान्तरसंकथितवाच्ये ध्वनौ यथा ताला जाअंतीति—
ताला तदा । जाला तदा । तदा जायन्ते गुणा तदा ते सहृदयैर्दृश्यन्ते । अर्पान्तर-
भ्यासमाह—रदकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलाणि कमलानि ॥ 'अतः द्वितीयकमलशब्दो
तदमो-(137b)पासत्वादि"^{८४}भर्मान्तरशतचित्ततापरिणतं संतिनिरीपञ्च प्रत्यावयतीति
गुणः' (ध्व. आ. लो. २११ पृ.) । विहितस्मानुवर्त्तते यथा जितेन्द्रियत्वमित्यादौ विनयादि-
पदानां विदितानां पुनरुदाह इति । 'प्रागप्राप्ते'त्यादौ विकटवर्धत्वदीर्घसमासोचित्ये
तथा कृते । चतुर्थे पादे तु क्रोधो न विवक्षित इत्यतः वन्धरीपितृत्वं गुण एव । अतएव 'भाव-
शिषिलस्तत्पृष्ठपीठातिवि'रित्येतावत्तैव वाक्यस्य समासत्वात् । यद्यपि येनानेनेत्यादि पुनरु-
पासं तथाप्यस्य न समाप्तपुनराप्तत्वनिवन्धनं दुष्टत्वम् । न तस्य पूर्वोक्तार्थविरोधणमात्र-
फलता, न वाऽनेन कचिद्दोष आधोयते—अतो न दोषो न वा गुणः । अस्मागस्थसमाप्तो

- 83 अतः वीर्यमेव कमलं यस्या इति कमलाविशेषणत्वं भदन् सान्धिविप्रहिमो मित्रार्थ-
तया लाटानुप्रासमन्त्रप्रसङ्गेन भाषणीय इति चण्डीदासः सोत्प्रासमाह । तच्च युक्ति-
गुरुमेव । वस्तुतस्तु वीर्यकमलापदं वीर्यपल्लवयोः सुदृढाभ्यरसम्यदिति व्याख्येयम् ।

- 84 'पितृत्यादौ'ति 'क' पुस्तके पाठः ।

अत्र 'प्रतीहि' इति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय । एवमन्यदपि लक्ष्यात्
प्रेक्ष्यम् ।

व्यभिचारिरसस्यायिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यचिरनुभावविभावयोः ॥६०॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रयत्नच्छेदायङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥६१॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रवृत्तीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसदोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

यथा हुमीत्यादि—भवाभ्यपहसितरेत निरङ्कुशमय विनेकरहितमपि । अन्तेऽपि स्वयि पुनः
प्रतीहि तत्पद^{११} (१) न प्रसरामि ॥ कामदेवस्य सहचरसमायमे निगलभावाभिम्यक्तिका
योवनस्येयमुक्तिर्निधयगर्भतया प्रकृतरसप्रत्ययव्यवसायिनोति गुणत्वम् । कामदेवस्य मधुषौवन-
मल्लयानिलादिनि सहचरे सद समागमे न क्षमातीति प्रीति पर्यवसिता ।

अथ साक्षादसन्नदेतत् दोषान् दर्शयति व्यभिचारीति^{१२} । यथाक्रममुदाहरति

85 एव प्रीतिरकृता छाया नस्या मूलं न सुखरस्थापनम् । अत्रोदासार्थोऽत
'तन्ति मिति पठित्वा तान्ति चिन्तामिति विरादयन्ति ।

86 प्रवन्धादोभं व्यञ्जकत्वनिबन्धनं यथोचित प्रकाशन ध्वन्यालोके सुष्ठु सवित्तरथ
विहितमिति तदेकोपजीव्य मूलकारिकायां प्रवर्तनम् । औचित्यविघाते दोष
स्यात् । विभावानुभावं व्यभिचारिणामवपावध रसेषु यो विनियोगस्तन्मात्र-
रुत्पत्त्येवागतरङ्गमनौचित्यम् । तस्य एव मुख्यतो दोषतेति प्रायेवादिति । दोषाश्च
केचिदादायैवास्वादापकर्षका केचिदङ्गापकर्षद्वारेति द्विविधा । तस्मादा रस-
समिकृता रसदोषा इत्युच्यते । तेषाम् स्वजात्यपेक्षया गद्यत्वात्तद्वाक्यत्वो-
पादेयमिति गद्यात्तदुपन्यास इति दीपिकाकृत । यथा पदादिदोषनिवेचने कामग
रुदृढकृतम्बवस्थानानामन्ततो गहिममटे नानुमानगुण्यादिपरिपोषितानां तथा
रसदोषनिवेचने रुदटालुमतानां केषाञ्चिन् सिद्धान्तस्थाऽऽनन्दवर्धनेन सामग्रत
कृतनिर्धारणानामनुसृतिर्मन्मटाचार्येण विहिता । अत्रार्थं उच्यते तथा C
चिह्निते परिशिष्टे गन्तव्यमवलोकनीयम् ।

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

सत्रीष्टा दयितानने सकलया मातङ्गचर्माभ्वरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जद्गुसुताऽवलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्यत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु यः ॥३१४॥

‘ध्यानप्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माभ्वरे खोत्कम्पा भुजगे निमेष-
रहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलदम्भः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालो-
दरे’ इत्यादि तु युक्तम् ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

सामनङ्गजयमङ्गलधियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।
नेत्रयोः कृतयतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥३१५॥

आलोक्य कोमलकपोलतलामिपिकव्यकानुरागसुमगामभिरामरूपाम् ।
पश्यैव वाच्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि सरङ्गितमातनोति ॥३१६॥
स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रवीरार्णा परस्परम् ।
ठनत्कारैः श्रुतिगतैवत्सादृशस्य कोऽप्यभूत् ॥३१७॥

अत्रोत्साहस्य ।

कर्पूरधूलिधवलवृत्तिपूरघीतदिरूमण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोऽशुकनिवेशविशेषफलसिन्धुकस्तनोप्रतिरभून्नयनावनौ सा ॥३१८॥
अक्षोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभाया अनुभावापर्यवसायिनः
स्थिता इति कष्टकल्पना ।

सत्रीष्टेत्यादि । व्यभिचारिणोऽपि हि स्त्रीः स्त्रैरनुभावेः प्रकाशयमानास्तन्वायोभावयोग्याः,
तत्रैव रसवर्णनापर्यवसायिनी तच्चर्चसौव नास्तीति रसभङ्गः साक्षादेवात । एतत् पाठान्तरेण
प्रकाशयति ध्यानप्रेत्यादि । रसस्य च (१३४२) स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा प्रतीतिर्न
भनतीति प्राक् प्रतिपादितमेव (१५१-२२ पृः) । तामिलादि प्रीतादिवाक्यमिदम् । आलोक्ये-
त्यादि—सरङ्गं (सरङ्गितं) तविलासगतयतम् । सम्प्रहारः संग्रामः । तस्येति रसप्रविष्टस्य ।
अत्रोत्साहस्य शब्दवाच्यतेति सम्यग्धः । कर्पूरेत्यादि—अभून्नयनावनौ सा दृष्टि-

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्पलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

इति यत विपमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत कुर्मः ॥३१५॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभाधानां कल्याणाद्यापि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः ।

१ प्रसादे वर्तस्य प्रकटय मुदं सन्त्यज ह्यं

प्रिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु यवः ।

निधानं सौख्याभां क्षणमभिमुखं स्वापय मुदं

न मुग्धे ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥३२०॥

(पं. आ. लो. १६२ पृ. ; चन्द्रमय)

अत्र शुङ्गारे प्रतिफलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः ।

णिहुभरमणमि लोभणपहमि पडिप गुरुभणमज्झमि ।

सभलपरिहारहिअभा घणममणं एअ महेह यह ॥३२१॥ (मा. श. (१) वे ३६७)

पथमवतीर्णस्य । अत्रानुभावस्य कष्टरूपनाशुक्तिप्रत्यक्षतैव व्याख्याता । परिहरतीत्यादि—यथा सापेक्षभावे विप्रलम्भे तथा निरपेक्षभावे कष्टोऽप्येतोऽनुभावाः सम्भवन्ति । अत्र प्रकृतरसापेक्षया प्रतिफलो विरुद्धो यो रसस्तत्सम्बन्धिनो विभावादीनां ग्रह स्वीकारो रसमङ्गहेतुर्यथा प्रसाद इत्यादि । अणयकलहकुपितायां प्रियायां प्रसादार्थमनुनयनमुपक्रान्तं, तत्प्रतिफलो न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिण इत्यर्थान्तरन्यासेन निर्वेदप्रकाशकोऽनित्यताप्रकाशनरूपः शान्तरमस्य विभावः प्रकाशित इति प्रकृतरसमङ्गः, मनागपि निर्वेदानुबोधे सति रतेविच्छेदात् । ज्ञातविशेषतत्त्वे हि जोषितसर्वस्वाभिमानं कथं भजते ? नहि ज्ञातशुक्तिवो रजते तदुपादेयमिदं कुरुते । अतः सङ्गतिगातायामेष प्रणयप्रविद्धतायां प्रियायां नायकस्य कोपावेशवशात् रीशानुभावनर्थेन विरुद्धं दृश्यम् । णिहुअ इत्यादि—निघतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुणां मध्ये । सत्प्रतिपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥ वनग(१३८६)मनेच्छा च प्रत्युत शुणायैव । अयथापरो रसभक्त-हेतुर्यदोक्तस्य स्वसामपीलान्धपरिपोषस्य रमस्य पौन पुन्येन प्रकाशनम् (पं. आ. लो. ३१९६) । तथा सति रसस्य परिमर्दनीत्या ग्लानिं स्यादेव । कुमारसम्भवे हि कालिदासः परिपोषं गतस्यापि कल्याण्य—अथ सा पुनरेव विह्वना वसुधाऽऽलिङ्गनधूमरस्वनी । विललाप विकीर्ण-

यत्र सकलपरिहारव्यनगमने शान्तानुभावौ । इन्धनाद्यान्यनव्याजेनोप-
भोगार्थं व्यनगमनं चेन्न दीपः ॥

दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमं यथा
वैष्णोसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गार-
वर्णनम् । अकाण्डे छन्दो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धारा-
ऽधिक्ये वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति (म. वी. न ३४) ॥३२२॥
राघवस्योक्तौ ।

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीवपथे हयग्रीवस्य । अद्भिनो-
ऽननुसन्धानं यथा रत्नावल्यां क्षुत्तुर्येऽङ्के याज्ञव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

मूर्धन्यां समबुद्ध्यामिव 'कुर्याती स्वलीम् ॥ (कु. स. ४११) इत्यादिना समारम्भेषु प्रलापेषु
पीतं पुन्येन प्रकाशमकापीत । अयथापरो रसभङ्गहेतुर्बद्धकारण एव रसस्य प्रकाशनमकारण एव
रसस्य च्छेद इति । यद्यपि 'समीक्षा रतिभोगार्था विलासः न तु कीर्तिता' (ना.
शा. १४१०६) इत्येवंलक्षणो विलासः प्रतिमुद्रासन्धेरुत्तरेनोक्तस्तथापि । वैष्णोसंहारे
द्वितीयेऽङ्के प्रतिमुखसन्धानस्य भरतमतानुसरणमालेख्यया घटनं प्रकृतस्य वीररात्मनस्तु-
शुणमित्युचितं वतो मोक्षमादिषु सदाभटेजसस्यधनुर्धरेष्वपि नट्येषु दुर्योधनस्यादस्मादेव
भानुमत्या सह प्राम्यसम्भोगं प्रत्यभिलाषादृतीय वीररसविषयता प्रकाश्यते । तत्रापि च
सखीषु स्वप्रणयिनाया नकुलेन भय स्तवपृष्ठे जलचरं दत्तमिति भानुमतौदधनाकर्णनात्
पाण्डुनृतेण नकुलेन सदानुभूतसम्भवेवमित्यप्यभिनयाशङ्कयामतितरामनोचितम् । मुनिना-
ऽपि रत्नयज्ञानो (१३९२) रसाङ्गभूतमितिवृत्तप्रशस्तोत्पादनमेव प्रयोजनमुक्तं न तु पूर्वं
रञ्जादिवददृष्टादिसम्पादनम् । यदाह (ना. शा. १२१५१, ५२, च. आ. लो. ११४५)
इष्टव्याप्येव रचना वृत्तान्तस्वाग्रानुसृतः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य शुद्धानाद्य निगूहनम् ॥
आधर्म्यवदभिलषानं प्रकाशनां प्रकाशनम् । अङ्गानां पञ्चविधं लोचदुर्गतं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥
इति । वीरचरित इति—नल राघवभार्गवयोः सम्प्रामाण्य परस्परान्तस्थान्धोः "विलुप्त
रवता वीर" इति वीररसे प्रकर्षभाराऽधिक्ये सति तदुचितमवधारमुपलब्धय लतन्त्रतया
व्यापारान्तरायाकर्मिणी रामोक्तिः । तदेवदाह धाराऽधिक्ये चोत्पत्त इति ।
अत्र राघवभारामाह इति केचिदुपाचरते । अयथापरो रसभङ्गहेतुः प्रवृत्तरसाङ्गभूतस्य

मुचितं वा तावदेवोपनियद्ध्यम् । अधिकं तु चक्ष्यमानमसत्यप्रतिभासेन नायकवद्व्यतिथिर्न प्रतिनायकवदित्युपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु तूभयथाऽपि । (१८. आ. १. ३।१०-१४)

एवमुक्तस्योचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथावर्णनं विपर्ययः । 'तत्रभवन्' 'भगवन्नि'त्युत्तमेन नाथमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, 'भट्टारके'ति 'परमेश्वरे'ति च राजादौ, न मुनिप्रभृतौ, प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् । एवं देवा-
कालचयोजात्यादीनां वेशव्यवहारादिसमुचितमेवोपनियद्ध्यम् (१८. वा. अ. ६।१०-१० तुः) ।

विषयोऽप्युत्तमे प्रयोक्तव्यः । कोषस्यानुभाषणस्य सत्यतयाभूतातिदाहणकनदावृत्तम् । स्वर्ग-
पातालगमनसप्तार्णवसङ्घनादिस्वापारा दिव्यमानोजिताः केवलमानुषमात्रक उपनिबध्यमाना
वैरस्यगावहन्ति । अवज्ञानं सातिशयं कर्म । गवता विनेयाप्रसीतिलवटना^{१३} न ज्ञापते
तानद्वर्णनीयं न पुनरधिकम् । इतरथा हि केवलमानुषस्य सप्तार्णवसङ्घनामसत्यतया सम्भाव्य-
मानमनृतगति हृदये स्फुरदुपदेशमचतुर्वर्गोपायस्याप्यलीकनां युद्धौ सतिवेशयेत् । "रागादेस्तु
तथाभूतमपि चरितं पूर्वमसिद्धिपरम्परोचितसम्प्रत्ययोपारूढं नासत्यतया चकालि । अतएव
यदा तस्यापि प्रभावान्तरमुपवर्ण्यते तदा तादृशमेव, यदि वा दिव्यादिव्यवशादेन तदुचितं
दिव्यादिव्येषु देवाङ्गेषु गजुष्येषु सातवाहनाभ्युनादिषु तेषां नागकोरुपमनादिकमुचितमेव ।
अतएव भरते (ना. शा. १८।१०) 'प्रहयातवस्तुविषयं प्रहयातोदात्तभावकञ्चैव । राजविंश-
चरितं तथैव दिव्याधयोपेतम् ॥' इति मुनिना प्रहयात (१४।१०) वस्तुविषयत्वं प्रहयातोदात्त-
भावकत्वञ्च नादृश्यनश्यत्कर्तव्यतमोपन्यस्तम् । उतपायवस्तुवर्णने हि कथेः प्रमादोऽपि स्यात् ।

एवमुक्तस्येति । सर्वोचित्यमेव रमजीवितम् । तन्नामग्लयामन्त्रकौचित्येनामन्त्रण-
माह तत्रभवन्निजादि । वक्ता ह्युत्तममध्यमाधममेदात्तिधा । तन्नोत्तमप्रकृतिरेव तत्रभवन्
भगवन्निति पदमुदाहर्तुमर्हति न त्वधमप्रकृतिः । उत्तमेनाप्येतत् सर्वोपाकारभरणादित्येतेऽपि
राजादौ न प्रयोक्तव्यं किन्तु मुनिप्रभृतावेव । एवमुत्तमेन भट्टारकेति राजादौ परमेश्वरेति
मुनिप्रभृतौ सर्वेषां न प्रयोक्तव्यौ । तदेतेषां यदि विपर्ययः क्रियते तदा पदमिदमुचितं भवति ।
एवमिति—उज्जुहम् (६. ८. अ. १।६३-६६)—देशभाषाक्रियावैरासङ्गताः स्युः प्रत्ययः ।
पाठ्यन्तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ॥ लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेशयोः

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य चन्द्रिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम् । 'ईदृशाः' (६२ का.) इति नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम् ।

उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनीचिल्यादृते नान्यद् रसमङ्गलस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यवन्धस्तु रसस्पोपनिपत् परा ॥ इति ।

(भ. आ. वृ. ३११४; १४६ ट्टा)

कथित् ॥ अस कचिदिति देवोपभृतीनां सम्बन्धः । लोषान्तु प्राकृतं प्राहुः शौर-
सैम्यशमेऽपि च । पिशाचाल्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ अदेरयं नीचपादं
स्वात्तदेरयं तस्य भावितम् । कार्यतद्योत्तमादीनां कच्यो भाषाव्यतिक्रम इति । तथा सर्ववन्धादौ
प्रयन्धीचिल्यान्मध्यमादेरपि संकृतमेव ग्राह्यम् । खल्वङ्कथापरिक्रयाऽऽदौ रूतमादेरपि
प्राकृतमेव, वृद्धाङ्कथादौ तु पैशाचमेव, वस्तु(?)उन्वाद्यान्(१४६b) पञ्चश एवेत्यादि । एवं यस्य
देशस्य यादृशो वैशः समाचारादिषु प्रसिद्धियोग्यस्यादृश एव वर्णनीयनिपयतयोपनिबद्धव्यः ।
विपर्यये एतनौचित्यनिबन्धनं दुष्टम् । तत्र देशवैशाचारानौचित्यं यथाऽऽदित्यप्रभृतीनां
स्वादित्यादिमयेन परिमहः, लोपोचादीनां लज्जाऽऽतङ्गादिवशादिति । कालानौचित्यं यथा
वसन्तोत्सवे मेघाद्युद्दीपनविभाववर्णनम्, आलम्बनविभावस्य तद्विद्वद्वेशादिषु । वयोऽनी-
चित्यं यथा वार्धक्ये श्वेद्वाराभिलाषः । जाल्यनौचित्यं यथा नायकं प्रति नायिकायाः समुद्दिष्टं
मद्वीमन्तरेण स्वयं सम्भोगाभिलाषकीर्तनमित्यादि । अयन्वापरो रसमन्तदेतन्मदं प्रकृत-
रसावेद्यऽऽत्मस्य तदवगन्तभूतस्य वर्णनम् । न ह्यनुमत्तः प्रकृतं प्रसिद्धयान्मध्यममिति । कर्पू-
रमञ्जर्यां (१५४.) 'राजा । देवि वक्षिष्याद्विषणुरिन्दयंदिशि बह्दाविभ्रासि वसंतारम्भेण'
इत्यादिना वसन्तवर्णनं स्वयमारब्धमनादृत्य चन्द्रिवर्णितस्य वसन्तवर्णनस्य 'देवि एको अहं
बह्दावद्यो तुग्भा, एका तुमं वि बह्दाविभ्रा गज्जम् । किं वयं दुये वि अम्हे बह्दाविदा'
इत्यादिनाऽभिधानेन प्रशंसनम् । नायिकेति—ईर्ष्यारोगादिना सण्डितया कियमाणभरणप्रहारो
रतोः प्रसिद्धतया प्रतिपादितः । तलेष्वाऽऽदिनिमित्तभूते कोपवर्णनं अतितरामनौचित्यम् ।

93 तलेत्यादि कालानौचित्यमित्यन्तं 'क' पुस्तके नास्ति । देशवैशाचारानौचित्यं यथा दिव्यप्रकृतीनां मां स्वादित्यादिमयेपादिपरिमह इत्यस्मदः पाठः 'स' पुस्तके ।

इदानीं कचिददोषा एत इत्युच्यन्ते—

न दोषः स्वप्नदेनोक्तावपि सञ्चारिणः कचित् ।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वेन सहभुया व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्यन्धुवधूजनस्य धचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

इष्टाऽप्रे घरमाससाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु यः ॥३२५॥ (रत्ना १।२)

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिरुद् । अतएव 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ (१६ श्लो) मोडाऽऽद्यनुभावानां घलितत्वादीनामेवोत्सुक्यानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावाद् 'दुत्सुक'मिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेरिच्छस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणायहे ॥६३॥

बाध्यत्वेनोक्तिः न परमदोषः, यावत् प्रकृतरसपरिपोषकत् ।

यथा—'काकार्यं' शाश्वतमनः क च कुलम्' इत्यादौ (२३ श्लो) ।

तद्विषयमन्यत्वाप्यनौचित्यमुपेक्ष्य दुष्टत्वात् प्रयत्नतो रसाभंगि कविना परिहर्तव्यमिति साहचर्यार्थः । अत्रैवाभ्यव्यतिरेकाभ्यां प्रा(१४२२)माश्लिष्यन्मतिं परायति उक्तं ह्येति । प्रसिद्धौचिरयेति प्रसिद्धप्रकृत्याचीनित्यमर्थः । उपनिषदहस्यं प्रकृतमिति ।

एवं रसभङ्गकारणमुक्त्वाऽधुना सतापवादमाह न दोष इति । यद्यौत्सुक्येनैवादि । सहभुया सहजया । [अनुभावः] किया न तथा प्रतीतिरुद् यथा स्वशब्देनोपात्त इत्यर्थः । अतएवेति—गत- कचिद्विषये विभावानुभावमिष्यङ्गस्य व्यभिचारिणो न तथा गतित्वमिमतां प्रतिपत्तिस्तत्त्वज्ञानिधे विषये स्वशब्दोपादानमप्यादिगन्ते महाकवयो यथा 'दूरादुत्सुक'मित्यादौ । अत्र यथा विवक्षनादिभिरनुभावेर्गदिति प्रेसादिप्रतिपत्तिस्त्वथा यद्यौत्सुक्याद्यनुभावेः सहसाप्रसरणादिभिरनुभावरूपो (रसुरामरूपो) न निवर्ष्यते तदा सादृशी प्रतिपत्तिर्न स्यादिति स्वशब्देनौत्सुक्यमुपास्यम् ।

सञ्चार्यादेरिति—चिद्वदस्य प्रकृतरसापेक्षया विद्वदसाहस्य बाध्यत्वेन बाध्यत्वाभिप्रायेणोक्तिर्गुणायहेति । बाध्यत्वं हि न यथास्थितं कल्पनामालेखं किन्तु शक्याऽभिमये सति । तथाच सति तस्योक्तिर्न केवलं निर्दोषतां भजते यावत् प्रकृतरसपरिपोषाय जायते यथा काकार्यमित्यादि । अत्र प्रीरज-

अत्र चित्कादिपूहतेष्वपि चिन्तायामेव विधान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोमं सखि [हृदन्तः ॥३२५॥ (ध्व. आ. १६६ट्टः)
इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुत्वादीनामिति न विरुद्धत्वम् ।

सत्यं मनोरमा रामां सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु मत्ताङ्गनाऽपाङ्गमङ्गलोलं हि जीवितम् ॥३२६॥

(म. भा. १ ; ध्व. आ. ट. ३१३०) .

अप्राद्यमर्थं बाध्यत्वेनैवोक्तम् । जीयितादप्यधिकमपाङ्गमङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धमङ्कुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतीतिः । न च धिनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्य-
स्याभावात् । नापि काव्यशोभाकरणं रसान्तरादनुप्रासमाताय^{११} तथाभावात् ।

लक्षणात्मनविभावकलाङ्गप्रतिष्ठे शृङ्गारे मूलभूतेऽभिलाषे च एव काकार्यमिच्छादिना निष्कण्टकसंसारपरम्पराभूलभूतोऽकार्यभयरूपतत्त्व- (१४२b) शान्तलक्षः शान्तविभावत्वाक्रमः स्पृष्टे भूयोऽपीत्यादिना प्राप्स्युपायानुमन्धानलक्षणध्विन्तमाह्वयकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितः । एवं क्षोपाणामिच्छादिना सर्वशास्त्रार्थज्ञानपरिग्रामलक्षणशान्तविभावप्रकाशनमलन्ताभिलाष-
प्रकर्षादन्यकार्यप्रद्वेषलक्षणापुष्पवृत्तिसंज्ञतृतीयकामावस्थां संस्पृश्य अहो कोपेऽपीत्यादिना शुण्ठकीर्तनानिषत्तुर्थाकामावस्थाप्रकटनाद्वाधितम् । किं वक्ष्यन्तीत्यादिना तपस्विसहपात-
लक्षणशान्तविभावनिरूपणं स्वप्नेऽपीत्यादिना शङ्कालक्षणपञ्चमकामावस्थाकीर्तनेन धाबितम् । येन इत्यादिना शान्तव्यभिचारिण्यतिपरिग्रहः कः सखिष्याद्विनोद-
मुत्पत्तिरासद्योतनाभिन्तायामेवेति तु काव्यस्यादुहेयस्थानमाधित इत्युद्देशादप्यथमकामा-
वस्थाकथनेन धाबित इति वितर्कद्वयो दोषवघ्नानीपिलावलाभिनः, प्रत्युत सुतरां रस-
परिपोषकाः । अतः विरुद्धसाधनानामुक्तेरविरुद्धपरतीकं प्रकारान्तरमश्रीकुण्डः स्वसिद्धं दर्शयति पाण्डु क्षाममिच्छादाविति । क्षेत्रियः परचेते चिह्नित्ये देहान्तरे निवर्त्य इत्यर्थः । अतः कक्षरसोचितस्य ज्ञानेः शृङ्गाराङ्गत्वेन समारोप इत्यारोपबलादङ्गभावप्राप्तेरस्याविरुद्धत्व-
मिति ध्वनिकारः । अतएवाह (ध्व. आ. ३१२०)—निवर्तितरसे लब्धः (१४३a) प्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्ताणामुक्तिरच्छला ॥ अङ्गभावप्राप्त्यैषां स्वाभाविकी मताऽऽरोपकृता चेति । एतच्च बाध्यमिच्छाह साधारणत्वमिति कक्ष्य इव शृङ्गार-

प्रथमं पाण्डुत्वादीनामप्यनुभावानां सम्भवात् । तथाच 'व्याप्युन्मादापस्मारजाड्यमरणा-
दिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' इति साक्षान्मुनिना (ना. शा. ६ ; ३०६ पृ.) व्याध्यादय
एतदङ्गत्वेनोक्ताः । अत मरणस्यैवोक्तस्यैवोपन्यासो न न्याय्यः । तथा च रत्नाध्यायी
श्रीपुरुषाणां विच्छेदेन रमस्यात्यन्तविच्छेदप्राप्तिरिति व्यभिचारिप्रस्तावे निर्णीतमेव (८६ पृ.) ।
एवं 'कोपात् कोमले'त्यादौ 'बद्धाऽन्यत' इति रीदानुभावयोर्बन्धनताङ्गनयोरीर्ष्याविप्रलम्भे कवि-
कीराकात् सनारोप इति यदुक्तं तदपि न बाध्यं तत्तापि साधारण्यात्, येरास्तु 'व्याप्यु-
'न्मादापस्मारजाड्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोऽभिनेतव्य' (ना. शा. ७ अ.) इति मुनिना साक्षादङ्ग-
त्वेनोक्तानां स्वाभाविक एवाङ्गभावो यथा 'अमिमरति'मित्यादी विप्रलम्भे अमिप्रभृतीनां तेषां
निवेशनादविरोधः स्फुट एवेति प्वनिकृतैरोक्तम् (प्व. भा. ३।२० इ.) । अथ सत्यं मनोरमा
रामा इत्यादावपि क्षमतेन विरोधः 'परिहरति । अत्राद्यमर्थमिति—इयं हि विरागिणः
वक्ष्यचिदुक्तिः । तत सर्व एवामी कामादिबिभूतयश्च जीवितमालोपयोगिन्यस्तस्य यस्य कृते
सर्वमेतदभ्यर्थ्यते (१४३b) तदेव चेच्छब्दं तत्ताप्युपमानतयोपकान्तत्वाद्युपमेयाधिक्ययुगेन
गताङ्गनाऽपाङ्गेन सुतरां प्रक्योरोहस्वदा किमेभिर्वैराग्यैः कामादिभिर्विपयैरिति संसारानित्यता-
ऽनिरायरूपत्वे हातलक्षणविमानवर्णनात् प्रकाशितः शान्तरयः परां परिपोषपदवी-
गाताव्यतीत्याह जीवितादप्येति । न पुनरिति । अत हेतुः, तदङ्गेति—तस्य शृङ्गार-
स्याङ्गानि विभावाऽनुभावानावास्तेषामप्रतिपक्षे, बाध्यत्वेनोपपन्नेन चोपात्तत्वात् । यत्तु
प्वनिकृताऽत मताऽङ्गनाऽपाङ्गलक्षणस्य शृङ्गारानुभावस्य स्पर्शनोन्मुखीकृताः सन्तो भोगिनो
विनेयाः सदाऽभ्यस्तमताङ्गनाऽपाङ्गाः सुगृहीतोपदेशास्तत्कालमेव जातवैराग्या भवन्ति
तथा, शृङ्गारस्य सकृज्जनमनोऽभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशेन काव्यशोभाऽतिशयश्च सम्पद्यत इति

- १५ अत क्षमतेनेत्यन्वर्थं विरोधणम् । प्वन्यासोऽकृतां गतमाक्षिप्येतन्मर्तं स्थाप्यते ।
लोचनकृतमिज्जितमनुद्यत् एवमभाष्येति निपुणमाकृतनीपम् । तथाच लोचने
मताङ्गनेति—अत हि शान्तविभागे सर्वस्यानित्यत्वे वक्ष्यमाणे न वक्ष्यविद्रिभाक्त्व
शृङ्गारभद्रथा निबन्धः कृतः किन्तु सत्यमिति परदृढयानुप्रवेशेनोक्तम् । न
खल्वस्तोक्तवैराग्यवैतुके 'रुचि' प्रकटयामः, अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्थ्यते
'तदेवेदं नलमित्यादि (प्व. भा. लो. १२८ पृ. ; १०० पृ. ३.) । 'मा भूत
विभूतिषु निःसारानु रागिणो गुणेषु वा प्रतिनिविष्टमिधः । तथा चाग्रे पर्यत
निःसारतां संसारस्येत्यादि प्वन्यासोऽप्यन्यथादुष्टोत्पन्नः गामदैरालोकनीयः ।
मम्मठमर्तं चेमेन्द्रमन्तव्यमनुवदतीति (श्री. वि. च. १८ वा. ५.) च प्येदम् ।

निवेशयितव्यः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे, शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहो गीतम् अहो वादितम्' । ३२७ । इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयचतीं प्रति शृङ्गारोपनिबन्धः (ना. आ. १।६ ग.) ।

रा विभिन्नाश्रयः कार्यः । तस्य वीरस्याश्रयः प्रधानाश्रयस्तद्विपक्षविषये हि निवेशितस्य विरोधिनो भयानकस्य परिपोषो गुणावह एव । विपक्षगतैर्न भयातिशयवर्णनेन वर्णनीय-
गताभयपरिकमादिसम्पत् सुनरासुहृदोवते यतः, एवं नायकस्य प्रभावातिशयवर्णने तन्-
प्रतिपक्षाणां य. वरुणो रसः 'स' सामाजिकानां साधनं वैकृत्यमादधाति, तत्ताविभ्रान्तेः ।
चिन्तु । वीरस्य योऽनौ क्रोधो व्यवहारिता प्रतिपद्यते तत्फलरूपोऽनौ वरुणरसः स्फारणाभि-
व्यञ्जकद्वारेण वीररसास्त्रादातिशय एव पर्यवस्यति । यथोक्तं मुनिना—'वीरस्यैव य
यत् कर्म स हेयः वरुणो रसः' (ना. आ. ६।२४) । यथा—कुक्कुटं कुचापात-
भीडाभुजेन विपुज्यसे पङ्कलविटपिन् हर्मर्त्य ये मुञ्चासनसेवनम् । वरुणपटेनाशूख्यो
पात्यस्वरोर सरोक्तामिति निजपुत्राग्ने यस्य द्विधा जगदुः खिय ॥' (वा. मी. ७३५ ; 'व.
आ. लो. ३।२० ' इति । (१४५०) यः पुराऽऽप्यदैक्येन निमित्तेन निर्दिरोधो नैरन्तर्येण
तु निमित्तेन विरोधो स रसान्तरव्यवधानेन निवेशयितव्यः । यथा नागानन्दे—अत
शान्तेऽक्षिणि निर्वाणे कञ्चना प्रथमेऽह्ने शान्तेरनिवासभूतस्य राज्यं विहाय वनं प्रस्थितस्य
नायकस्य विभवप्रकर्षेऽपि ऋटिति शृङ्गारप्रसन्नं विद्वदिति प्राक्कनकातनानिवारणार्थ-
मगाभारणधीन्धर्माधितापूर्वगीतवाद्यभरणविभावसमृद्धिः 'अहो गीतमहो वादित'मित्यु-
भयरसाविस्फोटोऽद्भुतरसो निषक्षस्तथापि 'अमिलमिलापप्रकाशने किञ्चिद्विद्वत्त्वमारादमानेन
'व्यक्तिर्व्यग्रनधातुना दशविधेनाप्यत लब्धाऽमुवे'त्यादिना (ना. आ. १।४४) नीरसप्रादेणापि
गीतवाद्यप्रोचना निबद्धा । ततो 'भो वज्रस्त पैवत् पैवत् अचरिअ' । ए केनलं
वीणाए कलणाए सुहं उपपादेदि जाव इमिणा वीणाविषणाणाणुस्वेण रुवेण अचङ्गीणं वि
सुहं उपपादेदि उजेव' इति विद्वत्काव्यारितानन्तरं 'वजस्य वेयमिति नावगच्छामि । एतत्
पुनरहं जानामि—सर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमवबन्धु-सदृशं हरेर्नगी चेन रसातलं शराश्रुता
शून्यं मुखेऽस्याः सति । जातिः सा यत्तान्यजातिविविधो निषापरी चेदियं स्यात् सिद्धा-
न्वयशा यदि मिभुवने सिद्धाः प्रगिह्मास्ततः ॥ (ना. आ. १।१२) इत्यमिलायः प्रकाशितो
नायकस्य । पुनस्तत्रैव परं परिपोषधारामचिह्ने शृङ्गारे (१४५६) तृतीयादे मिलावमु-
प्रप्रेतेन व्यवधानाय यद्यपि वीररसो निबद्धस्तथापि वीररसस्य मिश्रावमुसमाश्रयेणास्तन्नुपेन

न परं प्रवन्द्ये याचदेकस्मिन्नपि यावये रसान्तरव्यवधिना विरोधो निघर्तते ।

यथा—

भूरेणुविग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान् सुराङ्गनाऽऽश्लिष्टमुजान्तरालाः ॥३२८॥

सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः रंगमानाभुपवीज्यमानान् ।

संवीजिताश्चन्दनपारिसेकैः सुगन्धिभिः कस्पलतादुकूलैः ॥३२९॥

विमानपर्यङ्गतले निपण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।

निर्दिश्यमानान् ललनाऽङ्गुलीभिर्वीराः खवेहान् पतितानपश्यन् ॥३३०॥

अत्र धीमत्सशृङ्गारयोरन्तर्धीररसो निवेशितः ॥ (ध. भा. ६. ३।२७ ६.) ।

कविना चतुर्थेऽङ्के 'उल्लूजलकुञ्जरेन्द्रमहास्फालागुचरन्धोद्धतः सर्वाः पवैतकन्दरोदरभुजः कुर्वन् प्रविभानिनोः । उच्यैश्चरति प्वनि. श्रुतिपथोन्माथी ययाऽयं तथा प्रायः प्रेहत्-
दसंल्यसंलधधला दितेयमुद्धृष्टति ॥ मिलावतो ! परन् शरत्समयपाण्डुभिः पयोधरपटकैः
प्रादुता. प्राप्तेयाचलशिखरं बहन्मैते मलयतामव' इति (ना. भा. ४।३) नायराभवाद्भुत-
रसव्यवधानेन 'कुमार ! मेते मलयतामव । नायक.—किमभ्यन् । मिलावतुः—नामानामस्त्रि-
सद्वाताः खल्वेते । नायकः—रुष्टं किनिमित्तमेते सद्वातामृतयो जाता' इत्यादिना (ध. भा.
लो. ३।२९) पुनः प्रकाशितः खान्ती निर्वाहितः ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमासौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

यथा—अयं स रशानोत्कर्षं पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युज्जघनस्पर्शो नीधीविद्यंसनः कटः ॥ (११७ श्लोः)

एतद् भूरिध्वस्तः समरभुवि* पतितं हस्तमालोभ्य तद्भूरभिदधौ । अत्र
पूयोवस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि कर्णं परिपोषयति ।

दन्तैः क्षतानि करजैश्च विपाटितानि मोद्भिधसाम्द्रपुलकैर्मघतः शरीरे ।

क्षतानि रक्तमनसा मृगराज्यध्या जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यचलोकितानि ॥३३१॥

(११७ आ० पृ० ३।४३)

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा समत्कारकारीणि तथा जिनस्य ।
यथा याऽपरः शृङ्गारी तद्वलोकनात् सस्पृहस्तद्वदेतादृशो मुनय इति
साम्यविद्यक्षा ।

कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितथायकैरिव गलद्वाष्पाभ्युद्योताननाः ।

अथ प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति स्मर्यमाण इत्यादि । अयं स इति रशानां
मेखलां सम्मोहावसरे पूर्वं वर्णयति रशानोत्कर्षं । अतः कथं वाक्यार्थभूते प्राग्वत्या-
ऽनुभूताः स्मर्यमाणा विलासाः शोकावेशमधिकतरमुपजनयन्तीति सम्मोहाज्ञानानेपां कर्णं
प्रत्यनुकूलत्वं परिपोषित्वादिरुक्तमेव (१३६ पृ०) । दन्तैरित्यादि—मृगराज्यधूः सिंहो ।
रक्तमनुरक्तं वधिराजः । तदिह समाधिस्थस्य योगिनः परब्रह्मास्त्रादसमुद्भूतपुलकोद्गमे शरीरे
सिंहीदृशानि दन्तच्छतादीनि शीघ्रमृसरसम्पञ्चकान्यपि कान्तादतदशनादिरूपशृङ्गाराद्युभव-
साम्येनोक्तानि तस्य प्रवर्णितार्यं प्रकाशयन्ति । अतएव कथमेव* भूयास्मेति मुनिभि-
रचलोकितानीति रागिजनदुःखता मुनीनामभिधीयमाना शृङ्गाराद्वस्त्वस्य योगतत्त्वस्य पोषिकेति
न विरोधः । (१४६b) एतादृश इति एतादृशा मुनय इत्यर्थः । एवं विरोधिनः प्रभुते
रसयोर्मौल्ययोर्ना परस्परविरोधिर्नोद्गोक्तताभावप्राप्ती सत्यामविरोधं दर्शयति—कामन्त्य
इत्यादि । अतः दर्शयित्वाङ्गुलिगलद्रक्तैः विवाहसमयोजितालङ्कारादौतप्रेषितम् ।
विवाहसमये वाष्पाभ्युद्यमवो यधूनां बन्धुजनसमीपतो गमनात्, भर्तृकरावलम्बनं
परिजनाभावात्, अयं साहजिकमपि । अतः वर्णनीयराजगोचरतया वाक्यार्थभूतस्य
रतिरूपप्रेयोऽनन्तरलक्षणस्य कर्णशृङ्गाराङ्गभूताविलयनयोर्न विरोधः, दूयोरप्यन्यपरत्वेन

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्तुच्छतुनाभ्योऽधुना
दावाग्निं परितो अगन्ति पुनरप्युद्यद्दिवाहा इव ॥३३२॥

(च. आ. वृ. १६६ पृ.)

अत्र आदुके राजविषया रतिः प्रतीयते । तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति
तयोर्न विरोधः ।

यथा— एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।

एषमाशाग्रहप्रस्तैः कीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥३३३॥

(च. आ. ३।४४)

इत्यत्र एहीति प्रीडन्ति गच्छेति कीडन्तीति कीडनापेक्षयोरागमन-
गमनयोर्न विरोधः ।

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्यावदानोऽशुकान्तं
शृङ्खन् केदोप्यपास्तध्वरणनिपतितो नैक्षितः संश्रमेण ।

अप्यवदानात् । "नन्वप्यपरत्येऽपि संभावस्तावन्न निवर्तते, अनयोध विरोधः स्वाभाविकः,
तत् कथमविरोध इति चेत्, न, स्वादेतद् यदि भावानां विरोधाविरोधी स्वाभावमात्रनिवन्धनी
स्याताम् । न चैवं गितदेशीययोः शीतोष्णबोरस्यविरोधात्तथा स्यात् । सामग्रीविरोधपतितत्वेन
विरोधाविरोधी मन्तव्यौ । एवञ्च विधीयमानत्वेन प्राधान्यविचक्षायां विरुद्धतमापेक्षस्य
दुष्टत्वम् । अतएवा'विराजे पोरशिर्नं गृहाती'ति विरुद्धत्वविधिः विरुद्धपर्यवसायीति
वाक्यविदः" (च. आ. लो. १६७ पृ.) । यत्र त्वनूयमानत्वेनान्वाङ्मतया गुणोभावस्यताविरोध
एव । यत्त एङ्गान्तमाह एहीत्यादि (३४७) । "कीडाङ्गत्वेन हस्त विरुद्धानामर्थानामभि-
धानमिति राजनिष्ठस्थितः" इति जनद्वयन्यायेन विरुद्धानामभ्यम्यमुत्तरे क्षितापरतन्तो-
कृतानां श्रुतेन क्रमेण सार्वमावेय निधाम्यताम्, का कथा परस्पररूपविन्तायां येन विरोधः
स्यादि" (च. आ. लो. १६७ पृ.) इति भावः । 'एवञ्चाभिनेयार्थं काव्ये यदोदृशं वाक्यं भवेत्तदा
यदि समस्तामिनयः क्रियते तदा विरुद्धार्थविषयः कथं युगपदभिनयः कर्तुं शक्य इत्याशङ्काऽपि
निरवकारा 'एहि गच्छे'त्यादिन्यायेन तत्राप्यविरोधात्' (च. आ. लो. १६८ पृ.) ।

थान्निङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रीत्पलामिः

कामीयाद्रीपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो च शराभिः ॥३३४॥ (म.रा.)

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य कष्टोऽङ्ग, तस्य तु शृङ्गारः । तथापि न कष्टो विधान्तिरिति तस्याङ्गत्वे । अथवा, प्राग्यथा कामुक आचरति स तथाऽद्य शराग्निरिति शृङ्गाररिपोपितेन करणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बध्यते ।
उक्तं हि ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥

(च. भा. लो. १५१ पृ.) इति ।

प्राकृप्तिपादितरूपस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति काव्यप्रकाशे दोषप्रदर्शनो नाम सप्तम उच्चासः ।

अतोदाहरणान्तरमाह क्षिप्त इत्यादि । "क्षिप्तः कामिपक्षेऽनादृत इतरत भूतः । अवधूत इति न प्रतीक्षितः (प्रतीक्षितः) प्रत्यालिङ्गनेन, इतरत सर्ववधूननेन निशारारुहः । ताभ्युत्पत्त्यर्थं योऽन्यत्र निष्प्रत्याशया (च. भा. लो. ५३ पृ.) । अर्तेश्चोविप्रलम्भायोर्न विधीयमानत्वं, काक्यापीभूतत्रिपुररिपुप्रभावाङ्गत्वेनादृशमानत्वात् । कलापीर्षोविप्रलम्भापेक्षया बहणस्य तावद्विकटं प्रादुरणिकत्वं परमेश्वरप्रभावं प्रति सोपयोगत्वात् । विप्रलम्भस्य कामीवैश्वर्येणोपमावलेनायातस्येतरत्वादिभ्याह" अत्रैत्यादि । अत्रेव 'अयं स रशनीत्-
कपी'ति न्यायेनापि (१४७b) न विरोध इत्याह अथवेति । तासां त्रिपुरयुवतीनां प्रणव-
रोपनिराकरणार्थं आटुकारप्रवणः कामी इत्यप्रहणादिकं कृत्वाऽनाशाशयमेव (?) मे निःशरणानां शाम्भवशराग्निरथ विजलासेति शाम्भववह्निनेष्टितावलोचनेन स्मर्यमाण-
प्राह्वनावस्थं सदीर्घोविप्रलम्भस्य कष्टोऽङ्गभावः । ततस्तत्परिपुष्टेन बहणेन मुख्यो

१४ अर्जुनचर्मकृतरसिकप्रसीवन्यां "नूनमनयो. ओरुयो. (उयाकृष्टिबद्धेति काव्य-
सूचनायां ओकेऽत च) सद्योर्णरगोपनिबन्धोऽनेन (कविना) दर्शितः । अग्रे
सर्वत शृङ्गाररसस्यैवोपनिबन्धनीयत्वात् । सद्योर्णरगोपनिबन्धस्तु निःकटः कवीना"-
मिश्रस्यैव मन्तव्यस्य प्रकारान्तरेण स्थापनम् ।

१५ ...मातस्य गुणलादिति 'य' पुस्तके पाठः ।

वानवाधीभूतो भगवत्प्रभाकरस्य उपोद्भव्यते उपपद्यते परा प्रपञ्चद्वयो नोयत इत्यर्थः ।
अत्रैव प्रामाणिकसम्बन्धिं दर्शयति उक्तं 'हीति गुण इति योष इत्यर्थः । अतः 'साधु-
मेलोत्पल नि'रित्यन्तेन यः करणस्य प्राधान्यादभिनयः कृतस्तथापि ततः प्रतीयमानोऽप्यसौ
विप्रलम्भः समनन्तराभिनोयमाने 'मृ दहत दुरित'मित्यादौ यः सादोपाभिनयसमर्थो
भगवत् प्रभाकरस्तदशक्त्या पर्यवस्यतीत्यभिनयविषयोऽपि न कश्चिद्विरोध इति । अथ यत्न
रसधर्मकारणोपरता प्रतिपद्यमानत्वावत्येव न विधायित्वेति किन्तु यत्नान्तरमर्जुनावति तत्
रससाक्षता । एवं विरोधो हि प्रकर्षोपकर्षनिवन्धन इति केषांविन्मतम् । तत्राह प्रसङ्गिति—
'चतुर्विंशति स्तुतिर्देन (७० दृ) मतिपादितस्य रसस्येति विरोधादि-(१४४२)मत्वे सति
रसस्येति व्याघातादिति गाढः । यत्न रसो विरोधितामभिनयानो दृश्यते तत् रसशब्देनो-
पचारात् स्वायिभाव उच्यते इति मन्तव्यम्^{१००} ।

इति महाभाष्यमपिप्रह्लिकश्रीश्रीधरविरचिते काव्यप्रकाशविरचिते सप्तम उक्तायः ।

१०० "स्वायिभाव इति स्वायिनः साक्षाद्व्यतीति स्वायिभावः स्वतन्त्रविधान-
रहितः । पूर्वैरसादभावमात्रात् विलक्षणतया सहृदयहृदयसंवेदलक्षणा कश्चित्
स्यारिणात्राऽस्माभिः सहृदयताया अपवादे कथनं विधीय" इति विरादी-
करणं चयकोदासकृतदीपिकायाम् । अथ च सप्रभवमुद्गारात्तदनुजीविना
दर्पणकृता समन्ये 'अदाह — अर्जं बाधोऽथ सवर्णात् यद्यतो स्वादत्तामन्तरे ।
नास्वारते सप्तमं यत् यत्नः स्वतन्त्रसं सृष्टः ।।' सन्दर्भोऽथ चयकोदामकृतात्
प्वनिमित्तान्वयसमहास्यप्रत्युद्भूतः । प्रकरणस्य तद्वीचयसत्ताञ्जनमहाचार्य-
दिभिः समन्येषु काव्यपरिच्छादशक्तिषु बहुमानितमास्ते । सधारिरता इत्थं
मुनिनैव निर्दिष्टा । 'बहुना समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स यन्त-यो रस-
स्वायो शेपा सचारिणो मता- ।।' रसानां स्वायिसधारिभेदचर्चा स्पष्टाऽभिनव-
गुप्तपादैल्लेखने तुलसीदाचोपटीकायाम् ।

अथाष्टम उल्लासः

एवं दोषानुक्ता गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि शौर्यादयो नाकारस्य यथा, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्वर्शनाद् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारात्, अन्यत्राशूरेऽपि चिंतताकृतित्यमात्रेण शूर इति, कापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेणाशूर इति, इत्यविधान्तप्रतीतयो यथा ध्ययहरन्ति, तद्वन्मधुरादिरसस्यङ्गकस्तुकुमारादिवर्णानां माधुर्यादिव्यवहार-प्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादि-

वृत्तिहार उल्लासं सङ्गमयति एवमिति 'पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । अधुना निर्दोषस्य काव्यशरीरस्य कामनीयकोपपत्तौ गुणोपादानमलङ्कारयोगधोपादेय इति क्रमप्राप्ता गुणा-लङ्काराः । तेषामामेदमेव केचिन्मन्वन्ते मेदधान्ये च मन्वन्त इति तमिराकुर्वाणो 'वक्ष्य-मायकमेव गुणालङ्कारयोगुणोपादानं गरीय इति प्रथमं गुणानां स्वरूपमाह ये रसस्येति । अङ्गी काव्यस्यास्मा रसः, तत्त्वोत्कर्षहेतवः सहोत्पत्तेर्विदाश्रयमवस्थापिनो धर्मा गुणा इति । अत्र दृष्टान्तमाह शौर्यादय इवेति । यस्तु यथोऽपि सुकृतास्मात्तद्वि-निबन्धनो माधुर्यादिव्यवहारः स भ्रममूल इति दृष्टान्तदार्शान्तिक्योक्तद्वीजं दर्शयति कविस्त्रियत्वादि—अविधान्तप्रतीतयोऽनिधितथियः । तेन मधुररसस्याभिव्यक्तिसमर्थता

। गुणानां प्राप्तावसरतया प्रथमोक्ताये भोनवाग्भटजयदेवादीनां निबन्धेष्विव तददोषाविति ग्रन्थान्निषेधसूचनपरेण कमेण शुद्धविवेचनमागतम् । तत्र च तल्लक्षणादावेव विवेच्यं कथं तर्हि मूले तृती गुणालङ्कारयोर्भेदनिर्णयेऽयमाटोप इति चोच्यम् । तत्र प्राचीनैर्गोमहर्षिदण्डप्रभृतिभिर्गुणालङ्कारयोरभेदपक्ष एव स्वीकृतः । ततोऽर्वाचीनैर्गोमनीयैस्तथा नवीनमतप्रतिष्ठापयितृभिरानन्दनर्धनादिभिर्गोमनीयैः स्वल्प-गतवैलक्षण्यं यथास्वमतमाविष्कृतम् । गुणानां स्वरूपज्ञानेऽनङ्काररसत्वेना व्याप्ति-बोधः सुतरागेव जायते, ततश्च भेदनिराकरणमायं निषेधमिति भावः ।

रसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादि च रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति । अतएव माधुर्यादयो रसघर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राभ्याः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तयोदाहरिष्यते ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातु चित् ।

हारादिवलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६७॥

ये पाञ्चकशाब्जलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं सम्भवितुमुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवा-लङ्काराः । यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिरैविन्नरमात्रपर्यवसिताः । कश्चित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति ।

वर्णानां सौकुमार्यादिनिबन्धनं न तु वर्णधर्मा माधुर्यादिव इति । अतएव शब्दधर्मैरनुप्रासादिविभिः सह गुणानो साम्यं नास्तीति (148b) आगहोद्भवादयः । अथालङ्काररूपमाह उपकुर्वन्तीति । तमिति रसविन्यासस्यैवापि काव्याभासस्योपलम्भात् । अङ्गद्वारेण फलचरणद्विस्वानीयशब्दाद्वारेण । [जातुचित्] क्वाचिदिति न ह गुणयत् साक्षात्सर्वं वेत्तुम् । अत्र दृष्टान्तमाह हारादिवदिति । तथाचोक्तं 'अद्भुतैस्तेन—शौचीदामोदिवत् पुंसि न हि हाराद्भवादयः । अन्तरङ्गतरोमाव गन्तुं जातुचिदीयते ॥ तथा—समवेता गुणाभिते शरीरे लक्ष्यानि च । इच्छामताः वृथक्क्षिप्तेरलङ्काराः शरीरगाः ॥ तेऽलङ्काराश्च

२ यदस्य ङीकृता शब्दधर्मतया स्वीकृतानामनुप्रासादीनां गुणतो भेदलोकारपक्ष-
आपाततो आगहोद्भवादिसिद्धान्तस्येवोपन्यस्तः, न तत् सम्यक् पूर्वापर-
संज्ञितः पराहृत्य । काव्यालङ्कारे आगहेन शब्दानिधेयालङ्कारेति पदोक्तो-
द्भवात्तस्य वचनात् कोऽपि शब्दालङ्काराणां स्वरूपगतमेवोद्भवालङ्कारोऽङ्गीकृतः ।
उद्भूतेन काव्यालङ्कारसारसंग्रहे चैव पक्षः कृतापि गौः । तत्कृतमामहविचरणोऽनुना
गुण्यापे नास्य सिद्धान्तस्य प्रोक्तसाहचर्यमिति सम्प्रदायप्रसिद्धिरिति अनुमायगति । अमि-
थानानिधेयव्यापारे वैदग्ध्यं स्त्रियालङ्काराणां जीनात् रसानुगुणरचनारूपः सन्दर्भ-
धर्मस्तु गुणस्यैतरव्यापवर्तके धर्म इति निवेद्यः ।

३ नन्यालङ्काररश्मिनिर्देशकस्याभिव्यक्त्युत्पत्त्याप्यस्यैवदतिगद्गर्धं वचनं वामनीय-
मततो नन्यमतस्य नैलक्ष्यं प्रकृत्यदपि मतद्वयसमाधानरूपे हेतुरयं संविधते ।
वामनमते गुणा नित्याः परं वदिरस्यता मार्गधर्माश्च । नवोनयते गुणा नित्या

अपसारय घनसारं कुरु द्वारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिदां बांला ॥३३५॥

(कु. म. १०२)

इत्यादौ चाचक्रमयेन.

मनोरोगस्तीव्रं विषमिधं विसर्पत्यधिरुतं .

प्रमाथी निर्धमं ज्वलति विधुतः पायक इव ।

दिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इय महोयानित इतो

न मां ज्ञातुं तातः प्रभवति न चाग्या न भवती ॥३३६॥

(मा. मा. २१७)

इत्यादौ धाव्यमुखेनालङ्कारौ एवमुपकुण्ठः ।

शब्दाधेययाज्ञैककृतमभियः । शुणैर्जिता रसोन्मोविकाव्यस्योत्पत्तिरसिनिः (का. पी.) ॥ इति ।
अपस्तारयेत्यादि—घनसारः कंरुः । मनोरोगः इत्यादि—अधिरसं प्रमाथी क्षोभकारी
मनोरोगो विसर्पति तीव्रं विषमिथ यथा क्षीमं विषं त्वगादिधातुज्वलक्षयकर्म विमर्षति तेना-
कारेणाहेषु विसर्पति तेन ऋष्टिर्नि सर्वाभ्यन्तान्मुद्रेशो व्याप्योतीत्युक्तम् । ततः स एवोद्देगः
सन्तापकृततामापाद्य विधुतः मन्धूक्षितोऽग्निरिव निर्धूमं ज्वलति ततः सन्ताप इत्यतः
प्रत्यङ्गं दिनस्ति पीडयति ज्वर इय मदीयान् तत इवती भूमिमाकटीडयमाधिरसक्षय-
समाधानो भवद्भिलः प्राणैश्चरमपदावैलथ्यः । अलङ्कारो रसमुपकुलत इति इत्यर्थ इति
यथाक्रममनुप्रासोपमाद्वयी । रसं विप्रलम्भम् ।

अन्तरङ्गधर्माभिः । “शरीरं” शब्दार्थी ध्वनिरमव आत्मा किल रस’ इति कस्यापि नवीनतया लक्ष्यारिवच्यस्य मन्त्रभ्यमेतत् स्फुटयति । मूलग्रन्थे वामनपञ्चाशोप एव तात्पर्यं, ॥ १७ ॥ तत्त्वलीकृतगुणालङ्कारभेदसिद्धान्त इत्यवसेयम् । एतथाष्टे दृप्तौ स्फुटो भविष्यति । नाट्यशास्त्रे षोडशाध्याये येषां लक्षणानामुद्देशोऽभिनवभारत्या, यदुपरि महानर्थपूर्णः सन्दर्भबन्धालोके च जयदेवनिबन्धे “निर्दोषा लक्षणास्तौ” ह्यादिलज्जले यस्य प्रणालङ्कारभ्यतिरिक्तः सूचितो ललितश्च तस्य विवेचन-मन्यतास्माभिः प्रबन्धविरोधे कृतमिति जिज्ञासुमिस्ततैव द्रष्टव्यम् । (*The Doctrine Lakṣya* in the Poona Orientalist vol xvi, 1948).

4 कृताग्रया इति 'स' पुस्तके पाठः ।

5 मनोरंग इति साम्प्रदायिकः पाठः ।

चित्ते ण घुट्टदि ॥ खुट्टदि सा गुणेषु सेज्जाइ लुट्टदि विहुट्टदि दिम्मुहेसु ।
 धोलम्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वण्ण्णे म्माणेण तुट्टदि चिरं तरुणी तरुणी ॥३३७॥
 इत्यादौ पाचकमेव,

मित्रे कापि गते सरोरुद्धवने वस्त्रानने ताम्यसि
 मन्दत्सु भ्रमरेषु चीक्ष्य वयिताऽऽसन्नं पुरः सारसम् ।
 चक्राङ्गेण वियोगिनां विसलता नास्त्रादिता नोज्झिता
 फण्डे कैवलमर्गलेष निहिता जीयस्य निर्गच्छतः ॥३३८॥ (प्रवरतमसः ?)

इत्यादौ पाच्यमेव, न तु रसम् । नञ् च विसलता जीयं रोक्षुं न क्षमेति
 प्रकृताननुगुणोपमा ।

एव एव च गुणालङ्कारप्रविभागः । एवञ्च, 'समवायवृत्तया शीर्षाव्याः
 संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः । भोजःप्रभृतीनामनु-

रसविवक्षाशून्यं लक्षवैकिञ्चमाहपरिणतोऽयङ्कारो यथा चित्त इत्यादि—चित्ते
 ण घुट्टति निष्ठाता भवति । ण खुट्टति सा गुणेषु न न्यूना भवति । (149a)
 सेज्जाइ लुट्टति शय्यायां विपरिवर्तते । विहुट्टदि विस्पर्ति विक्रमति दिग्मुक्षेडु ।
 धोलम्मि वट्टदि वधने वर्तते । पवट्टदि प्रवर्तते काव्यवन्धे व्याप्तेन तुट्टदि तरुणी
 तरुणी प्रगल्भा । अन्तागुमसिन् वानकमालमलङ्कियते न तु रसः, तस्याविषयितत्वात् ।

कञ्चित्तु सन्तमपि रसं भोषकुर्वन्ति मित्रे कापीलादौ* । मित्ररसम् । सूर्ये वट्टदि च ।
 अतोपमया वाच्यमालमलङ्कियते, रसस्तु विप्रलम्भलक्षणः सम्भवस्यैव न प्रकृष्यते, तदननु-
 गुणत्वात् । एव एवेति—लौकिकगुणालङ्कारविभागन्यायेनास्मद्व्यपवस्थापितरूप एवेति ।
 यथा च ध्वनिकारः (ध्व. आ. २१७) "तमर्धमवलम्बन्ते मेऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।
 अङ्गाधितास्तद्वलङ्कारा मन्तव्याः कङ्कादिवत् ॥" इति । एवञ्चेति—अस्मदुक्तगुणालङ्कार-
 विभागमवस्थितो सत्याम् । अष्टयकृत्स्नानामाधर्माधारभूतानामिह यः प्रलयदेतुः सम्बन्धः
 स समवायः, पृथक्सिद्धयोरप्राप्तयोः प्राप्तिरुपाः संयुक्तप्रलयनिमित्तं संयोग इति सम्बन्ध-

॥ जीवरोपाय कण्ठे विमलताऽर्पणमनुवितमिलतोऽनीलितादते नान्यदसभक्तस्य
 कारणमिति रसमहापतेः । अत रसपदेन तदभासो प्राप्यः ।

7 न तु यथा वामनीवैरोद्धदैर्गो भामहमतानुवाचिभिरतत्त्वदर्शिभिः प्रदर्शितं
 इत्येवकारस्य तात्पर्यम् । उभयोरेव पञ्चयोगुणालङ्कारयोः स्वरूपगतो भेदो-
 ऽन्ततोऽङ्गिरसावलम्बितव्यवस्थादित्येव इत्यनेनोक्तम् ।

प्राप्तादीनां चोभयेयामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गडुलिकाप्रवाहेणैवां भेदः
(भा. वि.) इत्यभिधानमसत् ।

यदप्युक्तं 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्तूलङ्कारा'

भेदाद्गुणालङ्काराणां लौकिकानामेव भेदः, न तु काव्याधितानाम्, एवमुभयेयामपि
समवायवृत्त्यैकत्वात् । असौऽहं भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहेणेति यत् केनचिदमेव-
वादिना (१४९७) उपोद्घातमभिहितं तत्तावन्न युक्तमिति स्ववस्थितम् ।

अथ भेदवादिभिर्धामनादिभिरपि यदन्यथा गुणालङ्काराणां भेद उपपादितः सोऽपि न
युक्त इत्याह यदप्युक्तमिति । लौक्याद्यातिरेकी शब्दार्थयोरुत्तरजकः कश्चिद्विशेषः शोभा-
शब्दवाच्यः, तस्याः शोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तस्याश्च शोभायाः प्रकपैर्हेतवोऽलङ्कारा
इति^१ । अत्रैव च श्लोकी—(का. प्र. सू. वृ. ३।२।२९) युवतेरिव रूपमज्ञं काव्यं स्वदते शुद्धगुणं
तदप्यतीतम् । विहितमण्यं निरन्तराग्निं सदलङ्कारविकल्पकस्त्वनाभिः ॥ यदि भवति यदप्युक्तं
गुणेश्वरो वपुरिव यौवनवन्ममज्जगतायाः । अपि अवशिष्टानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्काराणि

- ४ धामनकृतो गुणालङ्कारभेदः परिणामे शोभायास्तारतम्य एव पर्यवस्यति न तु तयो-
रापाततो भेदनिर्धारणे । नाप्यसौ तद्वैलक्षण्यवत्पक्ष इत्याशयः । धामनीयमतनुभय-
पक्षेऽप्यतान्तुष्टिम् । धावोनपञ्चानलम्बी नवीनमतामिहोऽपि काव्यादर्शटीका-
कृतवृणवाचस्पतिरेवमभिपते 'शोभाहेतवो गुणाः शोभाऽतिशयहेतवस्तूलङ्कारा
इति वैशिष्ट्यम् । शोभाऽतिशयहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वाभावं भेदहेतुरिति गुणा
अलङ्कारा एवे'ति । नवीनमतानुप्राणितस्तु गुणालङ्कारयोः स्वगतभेदं स्वीकृवंति ।
एके आत्मधर्मो इतरे शरीरधर्मः । एतत् न वाच्यं यद्भूतमदपिदमवृत्तिभिरिव
नामनीयैरपि शब्दशरीराधय एव विचारः । धामनेन 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'-
रुक्तम् । शूरो च तल शरीरस्येवेति वाक्यशेषः । विष्णुभूपालस्तु 'अल
रीतेरात्मत्वमिव शब्दार्थयुगलस्य शरीरत्वमीपचारिक'मिति सिद्धान्तयति ।
विष्णुभूपालमन्त्रव्ये यथाविन्यस्ते पदार्थयुगलस्य शरीरत्वमिव हेतोरप्यलङ्कार-
चारिकमिति तदभिप्रायः प्रतिभाति । रुद्रटादिभिस्तु गुणदोषयोर्विचारो वृत्तेर्यापक-
लक्षणाया अवान्तरभेदस्य विहितः, न तु यथा नव्ये रसस्य मुख्यत्वे निर्बन्धवद्भिः ।
'स्वर्गप्राप्ति'रित्यादिपक्षे धामनमतेन दर्शिते (भा. ३।२३) 'दूतं हि नाम पुष्टपस्या-
सिंहासं राज्य'मित्यत्र 'दयं वाक्यमता सप्तमी'रित्यादिष्विव विशेषोक्तिष्वभिधः ।
परं तल गुणनिरपेक्षत्वे काव्यप्रवर्तनप्रयासो दुःस्थः ।

इति (का. अ. सू. ६. ३।१।१, २) तदपि न युक्तम् । यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्य-
व्यवहार उत कतिपयैः । यदि समस्तैस्तत् कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली
च रीतिः काव्यस्यात्मा । अथ कतिपयैस्तत्—

अद्रावत्त प्रज्यल्लयमिच्छाः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येव धूमः ॥३३९॥

इत्याद्योजःप्रभृतिषु गुणेषु स्वतस्तु काव्यव्यवहारमाप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥३४०॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ ।

एतानीं गुणानां भेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्यस्ते न पुनर्वशा ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥३८॥

संभ्रमन्ते ॥ (का. अ. सू. ३।१।२ ६.) इति । अतः सगुणं भूयस्यैरलङ्कियते न गुणरहितमिति
तात्पर्यायः । यत इति—तत् नाशः एतौ विद्वत्पातइत्यादिवाह किं समस्तैरिति ।
अथ कतिपयैरेव गुणैः काव्यव्यवहार उच्यते तदानीमतिप्रसक्तौ यथा अद्रावत्तैत्यादि ।
अत न कथन विवक्षितौ रसो न बाडलहारः—गुणश्च तज्जदयानुसारेणाश्रितः, ततोऽप्यापि
काव्यव्यवहारः प्रसज्येत ।

एवमन्योक्तगुणतत्पणे दोषं निर्णाय “तदतिशयदेतवस्त्वलङ्कारा” इत्यपि न
पुष्कमभ्याप्नोतिवाह स्वर्गैत्यादि । इयं वरवर्णिम्यनेनैव देहेन (१५०३) स्वर्गप्राप्तिः ।
अत पूर्वार्धे विशेषोक्तिरुत्तरार्धे व्यतिरेकः । एतौ च गुणनिरपेक्षाभेव काव्यव्यवहारस्य
प्रवर्तकमिति । गुणस्तु बहुव्रीहौऽस्त्येव, तस्य रसधर्मत्वात् किम्वलङ्कारावेतावत्
तत्रापेक्षेते । अतश्च गुणरुता शोभेव तावप्राप्ति कुवत्तरां तदतिशयोऽलङ्कारजन्य इत्येवंविधे
सन्दर्भे काव्यव्यवहारः प्रतीयमानोऽपि विधीयेत ।

माधुर्यैत्यादि—न पुनर्वक्षेति वागनादीनां मतमपाकरोति । अथेषां प्रत्येकं लक्षणं
नियतरसात्तत्त्वञ्च दर्शयति । आह्लादकत्वमिति—रसो हि समस्तदेवासुरतिर्यङ्मनरादि-
जातिष्वदिष्टिष्ठन्नैव नासनाऽऽस्त इति न कश्चित्तत् तादृग् योगः सहृदयतावादमयः,
रतेरपि तन्मत्कारोऽस्त्येव । अतएव सर्वलोक्तिसदृशकंरऽऽदिमाधुर्यवदाह्लादकस्या-

गृहारे अर्थात् सम्मोहे । द्रुतिर्गलितत्वमिव । अव्ययत्वं पुनरोजः-
प्रसादयोरपि ।

कल्पे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्तगामविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥६५॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्यजनकत्वमोजः ।

योभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिभ्यं क्रमेण च ।

वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे चातिशयमोजः ।

माधुर्यमियुक्तम् । द्रुतिचित्तस्य द्वीभावाः । मन्युकोपादिपुष्पं काठिन्यमुत्पद्य-
यितुमक्षमं प्रवृत्तौषधं । गलितत्वमिवेति भोक्ष्यप्रेषकाणां मत्त इत्यर्थः । अथ
शब्दार्थाधितत्वरुद्धामस्य निराकर्षणः परकीयलक्षणं साधारणपादपाकरोति अव्ययत्वं
पुनरिति—एतेन 'अव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिवत्ते' (भा. का. भा. २।३) इति
भाष्यस्य माधुर्यलक्षणमुपलक्षितम् । ओजःप्रसादयोरपि—तद्वोजसि यथा 'यो यः
राज्ञं विभती' आदी (वे. सं. ३।३२) । प्रसादे तु अव्ययत्वसमस्तत्वं (150b)
वास्त्येव (ष. भा. लो. २।०) । अथ रसविशेषाधितत्वेन चित्तद्रुतिप्रकर्षान्माधुर्यस्य प्रकर्षं
हरायति कथं इति । अतः स्वाभाविकमनाविष्टात्मकं काठिन्यं मन्युकोपादिदीप्तरूपरत्नं विस्मय-
हृतादिद्विभक्त्यन्यथा मनः परिवर्जितोति सर्वथैव गलितत्वमिवेति । तथाचोक्तम्—मत्तितर-
मिवाह्लादं पदम्याहमये ददत् । माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं ग्राहते शुणः ॥ क्रमेण तस्य
कक्षणे विप्रलम्भे च जृम्भते । आधिभ्यं युज्यते शान्ते ततोऽप्युत्कर्षणमिता ॥ इति ।
तदिर्यं नस्तुनो^{१०} माधुर्यं शृङ्गारादे रसस्त्वेव शुणः । तन्मधुरसाभिष्यजकयोः शब्दार्थयो-
स्तुपचरितम् । माधुर्यं मधुररसाभिष्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति लक्ष्यम् ।

दोष्येति—दोषिभ्यस्तुलता याऽऽरमणितृतेर्हेतुरिति, हृदये विस्ताररूपप्रगल्भत्वभाव-
मास्तादर्थोपाशब्दं येन जज्यते स ओजो भाग शुण इति । अथच वीररसाभिष्यजकत्वात्-
साधितः । तस्येति—ओजसः । योभत्सरौद्रयोः क्रमेणाधिभ्यं, तेन वीररसाद्वीभत्सरस
ओजस्वरः, ततोऽपि रौद्ररस ओजस्तम इति । यद्यपि योजोमाधुर्ययोरन्योग्याभावलक्षणात्
तद्वीररसस्य^{११} रीतिबाह्य इत्युक्तं तथापि तत्प्रगल्भत्ववैचित्र्यं दृष्टव्यम् । यथा हारये

१० मत्तुत इति 'त' पुस्तके पाठः ।

११ नीतीति 'क' पुस्तके पाठः ।

कुतस्त्रय एव न दोषेत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषस्यामात् परे श्रिताः ।

अन्ये मज्जन्ति दोषत्वं कुञ्चच्चिन्नं ततो दृश ॥३२॥

यद्गुणामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः ह्यलेपः, यश्चारीहावरोदक्रमरूपः

अभेदोपचारेणेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह आकार इति । एवञ्च रसावसम्भिनो गुणाः स्याद्भाषाभिवास्तवतद्भासा इति काश्मीरकाणां व्याहारोऽनिकारमुन्नेर एवेति यद कैश्चिदुक्तं^{१४} तन्निवृत्त्यम् ।

भोजः प्रसादरलेपसमतासमाधिमार्ग्यसौकुमार्योद्धारताऽर्थम्यक्तिकाग्नितन्त्रमात्रो यदा गुणः वामनादिभिरभिहितः । तत् कथं तत्र एवेति जिज्ञासावसरयति इति चारः कुतस्त्रय एवेति । अतोत्तरं केचिदित्यादि । यतोऽस्मदुक्तेषु तिष्ठेत् गुणेषु केवाचिद् गुणानामन्तर्भावः, केवाचिद्गुणतामात्रविपर्ययादुपलक्ष्यमात्रं (१५१b) न तु गुणत्वं, केवाचित्तु न चावद्गुणत्वं प्रत्युत दुष्टवशेन, ततो न वक्ष्येति । तत्र तल्लक्षणाद्युपचारेणैव श्लेषादीनामोक्त्यन्तर्भावं दर्शयति यद्गुणामपीति । यस्मिन् सति मित्राम्यदि पदाम्येकवद्भासन्व इति पदानाम-
नालम्बितवर्धीतोऽभिष्टतानिबन्धनमखण्डत्वं सा श्लेषः । एवं बन्धस्य नाकृते लोचः । बन्धः पदरचना तस्य नाकर्तृत्वं निश्चयमेव, अतोऽश्लेषगुणो नास्तेष्ववयविरितिः किम्वेत्तदन्तर्भूत एव । एवमारोहावरोहयोः क्रमः समाधिरिति (का. अ. सू. १।१।१२) । एवमारोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः क्रमेवारोहणमवरोहणमेवत्यर्थः । तत्र लोभोरूप आरोहः प्रसादक्रमोऽवरोह इति कामनेनेव शङ्कितं वदाह—(१।१।१३) न पुनर्क समाधिपरोहावरोहयोस्तयोर्धीजःप्रसादरूपत्वादिति । तेनैव च पुनः समर्थितं 'मासम्पूजता'दिति । सत्सारीज-प्रसादावयव सम्पूजो वदोपेयिकावद्द्वयस्ततः पुनर्गम्यं गुण इति (का. सू. १।१।१४) । एतेष्वाम्युक्तम् । समाधि बन्धगाढत्वलोचः (१।१।१५), रीतिरूपं प्रसादः (१।१।१६) । अवयवीविपर्ययात्मा श्लेष इत्योक्त्या सह 'अवयवारगुणत्वम्'

सत्त्वाद्युपचारी नैव कल्प्य इति तु महता इति रसवद्भाषारुहः । गुण-
इतिप्रत्यये सम्मदभाषा अभिनवगुणमन्तमनुसरन्तीति रसगतापररुता दोष-
रूपापनमनादेयम् । यद्युक्तस्तु रसात्मवादोऽन्यत्वेकारणत्वे दृष्टान्तत्वेनेषोऽवलित
इत्यप्येयम् ।

- १४ एते च भोजादिमतानुसारिण आनन्दवर्धनप्रवर्तितसिद्धान्तं कटाक्षयन्ति ।
अर्थाथो विद्यानाथपण्डितराजमगमप्रभृदयोऽप्येवम् ।

समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता, यश्चौजोमिथितशैथिल्यात्मा प्रसादः
तेषामौजस्तन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्गा साक्षादुपात्तम् ।
प्रसादेनार्थव्यक्तिरभिहिता । मार्गाभेदरूपा समता कचिद्वोपः । तथाहि
'मातङ्गाः किमु चङ्गितैरित्यादौ (२६५ श्लोः) सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो
गुणः । कष्टव्याम्यत्वयोर्दुष्टताऽभिधानात् तद्विराकरणेनापारुष्यरूपं सौ-
कुमार्यम् औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृते । एवं न दश शब्दगुणाः ।

(३।१।७) । केवलस्य तु प्रसादस्य तन्मतादुसारेण दुष्टत्वमेवेति (३।१।७ वृ) प्रसादाज्जस्यौजसि
न्यग्भावात् समाधेरोजस्यैवान्तर्भावः । 'विकटत्वमुदारता । यस्मिन् सति मूलन्तीव
पदानीति जनस्य वर्णभावना जायते तस्मिन्नायमानत्वमित्यर्थो यथा 'स्वचरणविनिविष्टै-
र्नूपुरैर्नर्वकीर्णं ऋगिति रणितमासीत्तल चित्तं कलन्ने'ति (३।१।२२) । अतः बन्धस्य गात्रता-
द्वपक्रमेणौजस्तर्भावः । प्रसादस्य शैथिल्यात्मनो दुष्टत्वमेव । तथाचोक्तम्—(का. अ. सू. ३.
३।१।७) गुणः (३५२२) प्रसाद औजसा सह संज्ञात् । केवलस्तु दोष एवेति । अस्य
पूर्ववदौजस्तर्भावः । पृथग्विध पदानि यत्न भासन्ते स पृथक्पदः सन्दर्भः, उपमान-
गर्भो बहुव्रीहिः, तस्य भावः पृथक्पदत्वं (का. अ. सू. ३. ३।१।२०) तद्रूपं माधुर्यं
द्वावकत्वमित्यादिना साक्षादुपात्तमेवेति न पृथक् शब्दाभिव्यो गुणः, मधुरसं प्रति वैदभ्यां
जीवितप्रायत्वात्^{१५} । यत्र कृमिलयप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिः (३।१।२३ वृ)
प्रसादेन गृह्यत इति दृष्टान्तताऽप्यनेनोक्ता भवतीत्याह प्रसादेनेति । मार्गत्यागेन मार्गाभेदः
समता । येन मार्गोपक्रमस्तस्यापरित्याग इत्यर्थः (३।१।११) । इयं कचिद्वोपः ।
तथावे लक्ष्यसन्दर्शनमेव हेतुत्वेनाह मातङ्गा इत्यादि (२६५ श्लोः) । अत्र सिंहाभि-

- १५ असमासश्रुत्याश्रयेण पृथक्पदत्वस्य माधुर्यादयशब्दगुणत्वेन तस्मिन्निवैध्वन्यं
माधुर्यमिति तस्यैवार्थगुणस्य लोकारेण 'सति चक्ररि सत्ये सति शब्दाश्रु-
रासने । अस्ति तत्र विना येन परित्यजति वाङ्मय ॥' इत्यनेनाभिधुक्तवचनेन न
सद्वदयद्दयैरासादस्य समप्रतीत्यर्थतन्मोपिस्वरूपस्य रसस्य कञ्चोकाराभिततेति
वामनीयानामप्यत न विमतिः । रसपञ्चमुपनीवतां 'शृङ्गार एव मधुरः परः
भङ्गादनो रसः । तन्मयं कान्यमाधिल्य माधुर्यं प्रतिविधृती'ति रसः । लोचन-
कारेण 'वस्तुतो माधुर्यं' नाम शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । मधुरश्चादि-
रसामिन्वक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्मधुर्यमिति हि उक्तचरणमिति विवक्ष्य ।

‘पदार्थे चाप्यस्त्वनं चाप्यार्थे च पदामिधा । प्रौढिर्गोतसमाती च
सामिप्रापत्यमस्य चेति (का. अ. सू. द. १।१।२०) या प्रौढिरोज इत्युक्तं, तद्वैचित्र्य-
मात्रं न गुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रबुद्धेः । अपुरार्थत्वाधिकपदत्वानती-

पार्थे‘कोपाटोपे‘स्वादो यथा गुणस्य’ तदुक्तमेव, तत् निरर्थके इत्यत्र ह्यात् । अन्तरात्
सौकुमार्यं’ अथस्याभरतस्यमपस्तम्बम् (१।१।२१) अतत्वाभाव इत्यर्थः । अथस्योज्ज्वलता
कान्तिः, यदभावे पुराणी स्थावेत्युच्यते (१।१।२२) ।

अथार्थगुणस्त्वन्मतेनैव इति पठि, तत्तार्थस्वामिधेयस्य प्रौढिः प्रौढस्य’ यतदोजः ।
तच्च ‘पदार्थे’ इत्यादिना (का. अ. सू. द. २।२।२) ‘सामिप्रापत्यमस्य ये’ अन्तेन पद-
भोक्तृमिश्राह—प्राप्त्यस्त्वाभाव इत्यर्थः । यदेतौ द्वयपि होपाभारमात्रे पर्यवस्येति ।
श्लोकाभास—(का. अ. सू. १।१।२३ इ) ‘वीज्यवर्षं कान्तिरित्याहुर्गुण
गुणविषयताः’^{१६} । पुराणचिन्तास्वाजोर्ध्वेन एव कवेरेष’ इति । पदार्थे इति—
यथा—सप्त (अ. अ. सू. १।१।२४) ‘नयनवसुधायं ज्योतिरक्षेरिव यो’ (र. व. १।७४)
रित्यत्रातिशयमेवापिपदसमूहस्यार्थं वाक्यं प्रयुक्तम् (का. अ. सू. द. १।१।२) ।
वाक्यार्थे च पदामिधा’ यथा दिव्येव न भवति किन्तुहि भाग्योति वक्तव्ये निमित्तोति ।
वाक्यार्थस्य स्वाद्यो यथा—(का. अ. सू. द. १।१।२५) अथो नानाकारो भवति सुखदुःख-
मपिकरः सुखं वा दुःखं वा जनयति मकरैरेव न यत् । पुनस्तत्स्वाद्यर्थं’ भवति सुखदुःखं
किमपि तत् पुनर्वस्वाद्यर्थं’ भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति । अनासौ यथा—भूपती
अनेनैवैव’ सुखा वैराग्यभार्यताम् । आत्मनः प्रविष्टतादि परेषां न समाचरेत् ॥ यदेतत्-
प्रकारमदुष्टयैवार्थस्य प्रौढत्वमिति यदोज इत्यर्थगुणरदेवोक्तं तद्वैचित्र्यमप्युक्तं न तु गुणः । अत्र
हेतुमाह तदभावेऽपीति । यथा—(र. व. १।१) वाक्यार्थस्य सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
अगतः पितरौ नन्दे पार्थिवोपरमेयवतौ ॥ इत्यादि । सामिप्रापत्यरूपमोहो यथा (का. अ. सू. द. १।१।२६) सोऽयं सम्प्रति बन्धुपुत्रवैयर्थ्यप्रकाशो गुणः आतो भूपतिराभासः
कृतधियां दिष्टया कृतार्थभ्रमः ॥ इत्यत्राभयः कृतधियामित्यस्य बन्धुबन्धुसाधिम्योपशेष-
परतया यदि निरोपाभावात् ॥ इत्यादिनामीमपुष्टार्थतेव ह्यात् । “अर्थस्य रीतिव्यमर्थवेदमर्थं

उभयमेव वेदार्थोद्वेगरीतिमगस्तानपलापः परं चन्तिषुनिर्धनवता’मनेन रीति-
लक्षणेन न किञ्चिदिति तदवस्थान्यवस्थाविषयस्य स्वयम् एव व्याकृतिशीलमना-
दित्यर्थेयम् ।

१६ गुणविषयित इति ‘अ’ पुस्तके पाठः ।

कृतत्वामङ्गलरूपास्त्रीलप्राप्त्याणां निराकरणेन सामिमायत्वरूपमोजः, अर्थ-
चैतन्यरूपा प्रसादः, उक्तिवेचिन्नारूपं माचुर्यम्, अपाच्यरूपं सौकुमार्यम्,
अप्राप्त्यवपुस्कारता च सीकृतानि । अभिधास्यमानस्वभावोकरलङ्कारेण
रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्यभ्यां च वस्तुसमायस्कृत्यरूपाऽप्येव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च सीकृते । कमलोदित्यानुस्मरणोपपत्तिपोगरूपघटनामा

प्रयोजकमात्रपरिग्रहः, तदात्मा प्रसादः" (का. अ. सू. २. ३।२।३) । अथ यत्पदार्थेऽधिष्-
पदत्वं नाम दोषो यथा 'उपास्त्राहस्यो मे विमलमणिः' इति 'मिलन्न' अधोपदेशितेतावतौ
नित्यवश्यं लघितत्वात् (१५३३) विमलमणौ लघितपदत्वं स्फुटमेव (का. अ. सू. २. ३।२।२) ।
उक्त्यर्थेऽपि तन्माधुर्यं यथा (का. अ. सू. २. ३।२।१०) 'रसवदमृतं कः शब्दो
सधु' इति मान्यथा मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रवचनं कथम् । स्रुवपि पुनर्मग्न्या तान्
रसान्तरविज्ञानो वदतु यदिहान्वयं स्यात् स्यात् प्रियादयनच्छन्ना' इति । एतद्वत्प्रवचनमपीकृत-
लक्षणेन दोषेणान्तः । प्रत्येऽर्थेऽपाच्यं सौकुमार्यं यथा मृते यश शेषप्रवृत्तिः (का.
अ. सू. २. ३।२।११) । एतद्विपर्ययेऽप्यत्रलक्षणाऽन्वयता । अपाच्यरूपोद्धारता यथा—
'वपेवपीम्बयो' च च लघिरताया परिचितः कथन्ता सीमानं परमिह युगमेव भवतः । अपि
द्व द्व द्विपा तदिति सुगमे लक्ष्येति वा-गता शेषं चैव स्माकितमिह यदाहो' इति (का.
अ. सू. २. ३।२।१२) ॥ शेषं चेत् स्यादिति विपर्यये तु साम्यता स्फुटते । तदेतदाह अपु-
ष्टार्थरमेत्यादि—एषा 'सामिमायत्वरूपमोजः' इत्यादिगिर्यथाकथं सम्बन्धः । यथा 'वस्तुसमाय-
स्कृत्यरूपमर्थव्यक्तिः', 'दीप्तरसत्वं कान्ति' इति कोटम् (का. अ. सू. २. ३।२।१३-१४)
तदपि न वृथालिख्य अभिधास्यमावेति । तथाहि वस्तुना रसभावात् (पदार्थोनाम्)
स्वभावस्य स्फुटत्वं यदावार्थव्यक्तिः । इयं वस्तुभावेन स्वभावोक्तिगामात्तद्वारेण स्वीकृता
यथा—(का. अ. सू. २. ३।२।१३) प्रत्येयु शब्दप्रत्ययव्यङ्ग्यिषु पदार्थो रानीभिर्हित-
मलक्ष्यल्लोहनीभिः । गोरोचनादितवम् यदि रसाद्य-माद्योदते इत्युक्तमपि परास्तर्य ॥
प्रवचनसती. पर्यस्तामै. विधत्तं शुश्रूषै-मिर उतिरयेत्त परमैवाद्यान्मिलेत्ततः । तदनु यत्-
नामात्र मिद्वद्वचमपि यदि (१५३३) इति-मुक्तमपि तदात्मानां कनू पदार्थः ॥ इति ।
एव दोषा विमलादिगम्येनेन प्रवचनम् यदाहो रसा यत्कार्त्तव्यं च दोष-
रसस्य भावस्वरूपं वा कान्तिरिति—'नित्यं नित्यमवतन' इत्यादिना (३।२।१४)
प्रायुक्तानां रसप्रतिगुणोभूतव्यङ्ग्यभ्यां च वस्तुसमायस्कृत्यरूपमर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्व-
रूपा कान्तिश्च सीकृते । कमलोदित्यानुस्मरणोपपत्तिपोगरूपघटनामा

श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अतैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं, न पुनर्गुणः । कः स्वस्वतुल्यस्योऽन्यप्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात् । अर्थस्यायोनेरन्य-

घटनात्मा श्लेषे कमाद्विधायो घटनाः । अलेदं कृतेदं कर्तव्यमिति क्रमः । लोकशास्त्र-
विलक्षणा कृता कौटिल्यम् । अतिशयं प्रतिभासनाभावोऽनुस्थणत्वम् । कथमेवमर्थः
सङ्गच्छत इत्यनुपपत्तिममाधानीयधिकविशेषनिवेशनमुपपत्तिः । एभिः [योगः] योजन-
मयस्य श्लेषो यथा—(अ. अ. सू. वृ. ३।२।४) इच्छुंकासनपङ्क्तये प्रियतमे पञ्चादुपेक्षापरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडाऽनुबन्धच्छता । तिर्यग्धर्तितकन्धरः सपुलकः स्वेदोऽसद-
कम्पिनी-मन्तर्होसकसत्कपोलफलका भूतोऽपरां जुम्बति ॥ (अ. अ.) । अस्मिन् यद्यपि
माधुर्यरूपत्वं तथापि निपर्वयेऽनदीकृतदोषेणाकाम्बरादोषाभावमात्रमेवेत्यर्थः^{१८} । अतैषम्य
समता (३।२।४) । येन क्रमेण श्लेषोऽर्थः प्रतीतस्तत्त्वान्तिकमोऽवैषम्यं, तेनार्थस्य गणनं

रसस्य स्फूर्तित्वेनान्तर्भावः । मलङ्कारादिव पक्षे स रसवदादलङ्कारपरि-
मणेश्चापिष्ठः । एवमादौना गुणाचामोयोऽन्तर्भावे हेतुर्नैविकारोक्तो यथा—
‘लोमादयो रसा दीप्ता लक्ष्यन्ते क्लृप्त्यवधिः । चक्षुरङ्गिहेतु रसदाभावापितीतो
न्यवस्थितम् ॥’ ‘आदि’पक्षेन दीप्ताङ्गुलयोरपि प्रदर्शनम् । माधुर्यगुणेन
शृङ्गारस्य, तथा शान्तस्यापि नवरसत्वमये । प्रसादस्तु सर्वरससाधारणी स्वच्छत
रार्थवादित्वोक्तः । निरुपविस्तारदीप्तिभिधित्तस्य प्रयो गुणाः प्रसादमाधुर्यमो-
नामानो यथाकर्म प्रतीयन्ते । एतामेव सरश्चिन्मनुष्यस्य रसरास्ते नूतनरनि-
मन्त्रेषु चास्तिरुभावानो ‘धूमाभिवास्ते अवलित्वा दीप्ता उद्गीर्णकृताः । दृष्टिं
यथोत्तरं’ शान्तः चास्तिरुकाः एतद्वद्विधाः ॥’ इति षड्भ्यो संज्ञामेदा
उक्ताविताः ।

- 18 शान्तमेकस्य नवस्य श्लेषादर्थगुणादाहरणत्वमेव दक्षितम् । अमिनवभारखामपि
(II. p 334) समनमर्थं दृष्टीकमेव । मोनोऽन्येनवाहः । देकाकृता श्रीपरेणावा-
हचिन्मोऽनुद्भाव्य दोषाभावमात्रत्वमेव निरूपितम् । एवमप्यक्षयान्तरे ‘धून्वं
शाठ्यद’मित्यन्त्याः प्रसङ्गितेऽपि समनतरितोर्णविधाऽर्धेन परिहृतराज-
जगत्रायेन कवेर्निर्मण्यवामोदारिद्र्यं प्रकाशितमिति विन्द्य प्रवटिता ।
‘नरुतस्तु एकस्मिन् माने सम्भोगशृङ्गारस्य विभावादिकृतपरिपाटीमने तात्पर्य-
मितरस्य पदान् बर्णयाम्य घटनाशामिति नैवदाश्वनम् ।

च्छायायोनेर्वा यदि ॥ भवति दर्शनं तत् कथं न दोषाकरं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः
समाधिरपि न गुणः ।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ता. शब्दगुणास्तु ये ।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा भटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्चा माधुर्यं घटना तथा ॥७४॥

ढ-ठ-ड ढ-घर्जाः स्पर्शा काव्यो मान्ताः शिरसि निजवर्गास्थयुक्ताः, तथा
रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिताधिति वर्णाः । समासाभावो मध्यमः समासो वेति

समता, एतद्वपस्ये प्रक्रमभङ्गाभ्युदोषः^{१९} स्फुट इति तदभावात् समता । कमलागदय
दुष्टता इत्येति क. खद्विर्गति । अथदृष्टिः समाधि (का अ सू ५ ३।२।६) । अर्थस्य
दर्शनं समाधि, समवधानकारणत्वात् । अथ(१५४३)द्वित द्वि वित्तमर्चान् परयति । अर्थवा-
योनिर्गम्य छायायोनिर्वेति द्वितीयो यथा—आधयेहि मम शीघ्रभाजनायावदपदर्शनैर्म दर्शये ।
‘न-द मदर्शनमपदलाङ्घित खं न वास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥ मा भै शशाङ्क मम शीघ्रनि
मानि राहु खे रोहिणी वसति कातर कि धिमेवि । प्रायो विदधवनितावनसप्तमेपु पुसा
मन प्रचलतीति किमल चित्तम् ॥ अल पूर्वस्य श्लोकस्माधाऽप्येति । द्वितीयस्य चान्य-
योनिरिति (का अ सू ५ ३।२।७) । अस्य योमवस्थास्य काव्यस्य यदि न दर्शनं भवति
तत काव्यस्य व्यवहार एव न स्यात् । तदेतत्तुपनहरति सूत्रकार—तेनेति । न वाच्या
इति निशेधाधन कृतेन श्लोकाक्रम उक्त—न बहु योग्या इत्यर्थः ।

अथ वर्णानां यथाक्रम शृङ्गारादिरसामिब्वजकत्वं दर्शयति मूर्ध्निर्त्यादि । स्पृश्यन्त
इति स्पर्शा काव्यो मावसाना । प्रत्यासत्तवर्गानामन्त्या इत्याव शिरसि निजेति । तेन
इनयनमान्तर्मुक्ता कलटवपादय । तथा लघू इत्यनेन रणौ कला-तरितौ । एकरूपा
वर्णा प्रयुक्ता सन्त शृङ्गारादिरसस्य प्रकाशका माधुर्यगुणत्वात् प्रकृष्यमाणात्वात् ।
समासाभावो मध्यमः समासो वेति । यथा यमके शब्दान्तरान्वेषणरूपं दृष्य-

समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगे च रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।
उदाहरणम्—

अनङ्गरङ्गप्रतिमन्तदङ्गम्भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।

कुर्वन्ति यूनां सदृशा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरविभितानि ॥३४१॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

डाकिः शपो दृष्टिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥३५॥

प्रयत्नो रसगङ्गादेरित्युक्तम्, तथा दीर्घसमासे समासमसृणत्वान्वेषणत्वाः (१५४b) स्मृत एव ।
अतः शब्दारे दीर्घसमाससंघटना सर्वेषां परिहायी, कण्वविप्रलम्भयोस्तु विरोधः, तत्रापि
विरोधस्योऽभिनेयार्थयोः । अतः स्वस्यापानुक्तवङ्गावङ्गाद्विधन्वत्तस्याप्यप्येनाविद्यमान-
समासैव संघटनाऽनुक्तेति दीर्घसमासे तु भङ्गपरत्वा प्रतीतिः साक्षाद्भूता । सती विरेण
क्रियापदं दूरस्थमनुशासतीति वाच्यप्रतीत्यादेव शान्ता सुकुमारतरसचरैणायोग्या इत्यादिति
भावः । माधुर्यं चीडमात्रं तद्वती रचना पदान्तरयोगोऽप्याविलम्ब्य । तेनोक्तप्रकारा वर्णास्तथा
समासस्तथा माधुर्यवती संघटना च माधुर्यस्य मधुरतरशब्दसाधयिणा व्यञ्जिकेति । यथा
अनङ्गेति—अतः शिरसि भिजवर्णान्तेन ङकारेण युक्ते ङकार, एव न्तम्भप्रवृत्तयः । समासा-
भावो द्वित्वपदारब्धसमासश्च । पदान्तरयोगे माधुर्यवती रचना यथा 'भङ्गीनिरङ्गीकृत-
मानताङ्ग्या' इति । एभिः समुचितैर्माधुर्यं व्यञ्ज्यते^{१०} ।

योग इति आद्यतृतीया प्रस्ताभाङ्गस्य प्रस्तामस्याऽन्त्ययोऽन्त्येतरयोरेव । तेन ककारेण
प्रकारस्य गकारेण यकारस्य जकारेण झकारस्य योग इत्यादि । [रेण] रेकेण खैस्य खैह योगः
कं जादि । तुल्ययोर्योगः क इत्यादिरूपः । टचर्योऽतः यकारकर्मितस्यापराधैः माधुर्यापिबुद्ध-
त्वात् । शपराधिति—शकार-वकारयोरेवमं भावि, वकारत्वं (१५५a) त्वस्येवेति शपराधैव
व्यञ्जकविलम्बधारणमिति चङ्गम्भेकम् तद्विचाररमणीयमेव । अतः उक्तरूपा, सर्वं वर्णां
दीर्घा दीर्घसमास इति स्वरितपाठ्यत्वात्^{११} । गुम्फः संघटना । उद्धतरयं विकटवम् ।

२० एतन्मन्त्रमन्त्रमेनेवाशारेण स्याऽभ्यापदेयेन च काम्यालङ्कारसारसंमिश्रितौ पृष्ठभावा-
मुपलभ्यते । अन्ते च 'मिश्राः चर्योऽद्रे रचना अल्पदीर्घां कार्यो' इत्यन्यलोकोक्तिरिति
मतायेव । किमिदं राजानकतिलकादेर्मन्त्रम्युपप्लुप्तमिति सन्देहः ।

२१ वचनमेतदप्राप्त्यस्तत्वे न लभ्यते, परन्तु मान्यदेवकृत्वमरतमान्वे स्यात् । चतुरधिक-
पेदवदे स्याति हलानामपराणामपि दीर्घाणामिव वाचिकोऽस्मिन् यो विधेय
इत्युक्तम् । लरिवपाठ्योऽन्यत्र आधायकः ।

धर्मप्रथमतोऽप्याभ्यां तद्धित्तीयचतुर्थयोः, रेफेणाथ उपर्युभयत वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः, दवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः, शकार-सकारौ, दीर्घः समासः, विकृता संघटना भोजसः। उदाहरणं—“मूर्धामुद्-
चुत्तकृत्ते”त्यादि (१६३ श्लोः) ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समप्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः । ७६॥

समप्राणां रसादीनां समासानां संघटनानां च ।

उदाहरणम्—

परिस्लानं पीनस्तनजघनसङ्घादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

यस्याः संघटनाया विकृत्वं पृथग्भावादिनिबन्धनं सा घटना विकृता । एते तर्णादयः
श्रुतार्ष्वसका यदा योरकीभत्सादो^{२२} निवेश्यन्ते तदा रसं दीपयन्ति । असीजसः प्रकृष्ट-
तरसादोजसो व्यञ्जिकेति सम्बन्धो यथा मूर्धामित्यादि ।

श्रुतिमात्रेणेति—आविद्वदज्ञानावालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् (भा. का. अ. १।३) ।
रसादीनां रसाभावतदाभासानाम् । असमासमध्यगतमासदीर्घसमासानां संघटनानां शब्द-
घटनानां शब्दगतानामर्थगतानां च प्रसादादयो गुणो ब्वापो सर्वैरससाधारणयात् ।

प्रसादातिक्रमे ह्यसमासाऽपि संघटना बहुणो विप्रलम्भश्च श्रुतारो वेति न व्यनक्ति, तद्-
परित्यागे च मध्यमसमासा संघटना प्रकृतयत्येव । तस्मात् सर्वेते प्रसादोऽनुसर्तव्यः । अत एव
'यो यः राज्ञ' विमर्तो'त्यादी (वि. सं. ३।३२) दीर्घसमासाभावादोजसोऽप्यसम्भवेनैवाचाकारं,
रीदरसे प्रसादगुणेनाभिव्यक्तेः । अथ च द्विधा लोकप्रसिद्धापञ्चश्रमपदार्थभेदात् ।
तस्य गुणद्वयोपयुक्तवर्णातिरिक्तवर्णा अपि यकारादयो यणो व्यञ्जकत्वेनानुसर्तव्याः, केवलं
लकारादिभिः सह यकारादयो न योजनीयाः । यथाचोक्तम्—(का. अ. सा. सं १।६)
येषैवैषैर्'यपायोगं रचिता कोमला(१५५b) लक्षणाः । आभ्यां रतिं प्र'सन्ति काव्येष्वारत-
बुद्धयः ॥ इति । अत हि यथायोगमित्यनेन लकारादिभिः सह यकारनिरासः ।
परिस्लानमित्यादि—अतः . आभ्योपनगरपदारन्धरान्दर्भेर्विप्रलम्भश्च श्रुतारानि म्ल-स-

२२ योजस इत्युक्तं इति 'क' मातृकालिपी दृश्यते । स च मातृकाया
अस्या वक्ष्यलिपित उद्गोऽथवा लिपिकरो गौडीनो नागराक्षरलिप्यामपि लिखितं
रष्ट्रां श्रुत्वा वा पठितं ग्रन्थमन्याकारेण लिखतीति निवर्त्यते ।

इदं व्यस्तन्यासं श्रुयमुज्जलताक्षेपवदनैः

रुशाङ्गनाः सन्तापं धदति विसिनीपत्रशयनम् ॥३४२॥

(रत्ना. २।१२)

यद्यपि गुणपरतन्त्राः संघटनाऽऽद्यस्तथापि

यस्यैवाच्यप्रवन्धानामौचित्येन कचित् कचित् ।

रचनावृत्तिचर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥३४३॥

कचित् वाच्यप्रवन्धानपेक्षया यत्कौचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भ-प्लुतकुहरचलम्भम्भरणधीरः

कोणाघातेषु यजंत्यलघनपटाऽन्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाप्रदूतः कुट्टुलनिधनोत्पातनिर्घातबातः

केनास्सखिहनादप्रतिरसितसमो दुर्बुभिक्षाङ्कितोऽयम् ॥३४३॥

(वे. स. १।२१)

प्रभृतय पूर्वायुक्तोपा वर्या । एव समाश्रादयोऽपि पूर्ववत् । अत एव प्रभावः
सुख एव ।

इह गुणानां सघटनाऽऽदीनाञ्चैकात्म्यं, सघटनाऽऽदीनां भेदा एव गुणा इति
भट्टोज्झितादयः (भा. वि.) । एतच्च न युक्तं, यच्चइमेऽपि सघटनाऽऽदीनामिव गुणानाम-
प्यनियतविषयसम्पन्नाः । अतो गुणपरतन्त्राः सघटनाऽऽद्य इत्यनेनैव यच्च श्रेया
निश्चाह—यद्यपीति । गुणपरतन्त्राः राजन्यचलदायतात्त्विकप्रेक्षका इत्यर्थः । अताप-
चारमाह यत्किंवादि । वक्ता द्विधा कवि कविनिबद्धः । स आपरो रमभाय रमममन्वितो
वा, रतोऽपि कथमायकाधनशक्तिपदाधयो वा, कथमायकादिभ्यः समादिभिरौदात्तादि-
भेदभिन्नः प्रतिनायको वेति बहुभेदः । वाच्यस्य रम-न्यभेदः रसाभासम्यक्प्रकृता, उत्तम-
प्रकृताधर्मं मध्यमप्रकृताध्रयं वेति बहुप्रकारम् । प्रवन्धानामिनेषाथोऽन्यमितेषाथो वा, तेषा-
नीचित्येनेति । तत् नक्तोभित्वाद् यथा मन्येत्यादि—मन्यो विलोढनदण्डः । आयस्तः
समन्ततः द्विभः । धीरो नम्रो र सङ्गो वा^{२३} । कोणः पट्टवादनदण्डः । कृष्णा शीवरो ।
इदं हि भाट्टमतौ प्रति तुम्हाणं अमुनकेयुः (१५६३) केसेयुः क्व अम्हाय देवोए
केना सजमोमन्त्रि (वे. स. १) इति बुद्धिमतिक्रान्तार्थानन्तरम् । नेपथ्ये

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम् । अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनाऽऽद्यः । वक्ता चान्न भीमसेनः ।

अचिद् वक्तृप्रवन्धापेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनाऽऽद्यः । यथा—

प्रीदच्छेदानुरूपोच्चलनरयभवत्सै द्विकेयोपघात-

नासाकृष्टाभ्यतिर्यग्वलितरविरयेनाग्नेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्वन् काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव भक्तां कन्दरारन्ध्रभाजं

भाङ्गारैर्भीममेतधिपतति वियतः कुम्भरुणोत्तमाङ्गम् ॥३४४॥

(क. रा. १. ख. रा. १)

अचिद् वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रवन्धोचिता एते । तथाहि—आख्यायिकायां भृङ्गारेऽपि न मञ्जुवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

एयमभ्यक्ष्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । (भ. आ. ३।२, ६ पृ. ३०)

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयो नाम

अष्टम उल्लासः ॥

कलकलवणशब्द विसृज्यजनकम्, अतो यद्यपि वाच्यं न क्रोधादिव्यञ्जकमभिनेयवत् काव्यं तथापि धोरोद्धतप्रकृतौ भीमसेने वक्तारि तदुचिता उद्धता रचनाऽऽद्यो वाच्य-प्रवन्धप्रतिकूला अपि शोभन्ते । वाच्यौचित्याद् यथा—प्रीदेषादि । इयं हि कल्याणवणादये नाटके "वैतालिकस्योक्तिः । तदिह वक्तुः प्रवन्धस्यापिलमपेक्षमाणाः संपटनाऽऽद्यः ।

अचिविति—एते इति वर्णाः समासा रचनाश्च । तत्त्वोच्चासादिना वक्तादिना च युक्ताऽऽद्यायिका । एतद्विरहिता कथा । उभयोरपि यद्यवन्धरूपता भिन्नु विकट-वन्धप्रधानाऽऽद्यायिका सुकुमाररचनाप्राया तु कथा । उल्लास्यायिकाया रससम्बन्धिन्यपि

२४ चण्डीदासकृतदीपिकायामप्येवमेवाकरनिर्देशः । अपरे तु कलितरामनाटकीयं पद्यमिदमिति वदन्ति । निधुतयोद्धमयोरप्येतयो रामनाटकयोर्मातृकाणामधुनाऽ-नुपलम्भात् किं तदेकतरत् सत्यमाहोक्तिदुभयमपि चित्तकर्मलकमिति न निधेनु' शक्यम् ।

यत्करि भूमा गन्धमसमासदीर्घसमासे एव संपठने, यत्सर्व विकटवन्धाश्रयेण बद्धायावन्तात् ।
 आह्वयार्थिकायाश्च निवृत्तवन्धाश्रयतया गद्यस्य प्रकृष्यमाश्रित्वाश्च भयङ्गना वर्णादयो न वा
 पृथक्पदत्वमित्याह भृङ्गरेऽपीत्यादि—सौकुमार्यादेव । रोदादौ, ॥ न्याप्यमेव ।
 विप्रलम्भनकणयोस्तस्यापि दीर्घसमासरचना परिहर्तव्येव, - तयोरन्यत्र सौकुमार्यात् ।
 कथायास्तु रसवन्धोक्तमोचितम्, न त्वास्यायिरावन्निवमः । अतो रोद्रेऽपि नात्यन्तमुत्तमा
 रचनाद्वयः ।

एवमन्यदिति 'काव्यभेदकस्य विषयाश्रयमोचितम्'—तथाहि, मुक्तकपद्यनिरु-
 क्तादीनि पर्यावन्धाद्वयस्य प्रवन्धाः काव्यप्रवेशा इष्टव्याः । सत्संकलितम् इत्युक्तिः (156b)
 काव्यसमाप्तौ मुक्तकं, द्वयोः सन्दाभित्थकं, त्रिषु विशेषकं, चतुर्षु कंठापकं, पञ्चाशेऽपि
 चतुर्दशपर्यन्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तके रसवन्धाभिनिवेशितः कवे रसाश्रितमोचितम्
 इति चेन्न यथाऽमरकस्य 'रस्य' वाक्यार्थमिष्टादि (५८) । रसरहिते तु 'कामचारः,
 सन्दाभित्थकविषु त्वावाच्यपरिसमाप्तेर्वैकट्यम् । तदीचिज्जान्मध्यदीर्घसमासे संपठने । एतेष्वेव
 प्रवन्धाभित्तेषु सन्दाभित्तेष्वेव' न पुनः स्वाभाविकम् । तथाऽंशास्तरक्षियासनाभावपि
 वक्ष्यतवर्णनाद्यनेकवर्णनोद्योदेशेन प्रवृत्ति पर्यावन्ध । मुक्तकादीनां कुलकपर्यन्तानामेक-
 प्रपञ्चेपनिबन्ध इति कृत्वाऽऽह संस्कृतप्राकृतदेशवागानिवन्धनाच्छृङ्गारवाङ्मयादसमासा
 संपठना । कदाचित्तु वीरादिरसोचिज्जादितरे । तत्र दीर्घसमासायामपि संपठनाया
 पक्षमात्राया च इति परिहाया । एतमेक भर्मादिपुरुषार्थमुद्दिष्टेन प्रसारवैचित्र्येणानन्त्ये निर्हृते
 निर्हृतवर्णना परिकथा । अस्यां कामचारः, कथामात्रतावयवेष्वालम्ब्यरसाभिनिवेशात् ।
 धर्ममकलान्तेतिवृत्तवर्णना लक्ष्यकथा । एकदेशवर्णना लक्ष्यकथा । एतयोः कुण्डादि-
 निबन्धनमूयत्सारीयं समासायामपि संपठनायो न विरोधः । तदाय वक्ष्योपनागरिका-
 प्राभ्यामां इतोना शून्योक्तिर्य निबन्धनरचनाऽप्राप्तवृत्त्यात् । काममात्रतावयवैतिवृत्तिषु कामचारः ।
 सर्ववन्धे ॥ रसतावयवे यथाऽसमोचितम्, अन्यथा नावधार एव । अभिनेयार्थे ॥
 नाटकादौ सर्वथा रसवन्धनाभिनिवेशः कर्तव्यः । अतोऽस्यासमासेनेव (157a) संपठना ।
 तथाहि वाक्याभिनयलक्षणे 'सूक्ष्मपदैः प्रसन्ने' रित्यादिकं यन्मुनिनोक्तं (वा. शा. ११।४४)
 उक्तापि वीररीदादिवर्णने नायं निवम" इत्याहुः^{२५} (ध. आ. १।६ इ.) । गद्यपद्यसौ

२५ बभोदामुदित्युक्तके (१२।४) पाठास्तित्थमस्योद्धृतवन्दर्भस्योपलभ्यते—नाना-
 रथायंमुक्तैरुपनिबन्धैः कृतः चतुर्थपदैः । प्राकृतसंस्कृतपाठौ वाक्याभिनयो
 मुपेक्ष्येयः ॥ इति, नानारसविशेषो जावयार्थस्तेन युक्तानि वाक्यानि यानि तानि च

वम्पूः । इत्थं रसवन्धानभिनिवेश इति रसबन्धोक्तौचित्यसद्वृत्तं विषयाश्रयमौचित्यं
प्रयत्नं यथायोगमनुसर्तव्यं- कविभिः ।

इति मद्रासान्धविग्रहिबन्धुधरविरचिते

कान्यप्रकाशविवेके अष्टम उल्लासः ॥

वृत्तरचितानि चूर्णपदात्मकानीत्याश्रयिनयभारतीटीका च (III. p. 168) । (ध्वन्या-
लोकप्रपञ्चस्तदुपरि लोचनञ्च (१४३ पृ.) मूलकृता टीकाकृता चानूदितमनूदितप्रायं
ना सर्वसत्तैतत्प्रकरणे ।) तत्र हि वाक्याभिनयलक्षणे 'चूर्णपदैः प्रसन्नैरित्यभि-
नयगुप्तपदाढः । यत्तूपरि वीररीत्यादिवर्णने नायं नियम इति तत्र कदाचिद-
भौचित्याश्रयेण परुषा ग्राम्या ना वृत्तिः परिकृत्तन्नेति प्रतीक्य- (१४२ पृ.)
'कदाचित्'पदस्य न्याय्याने लोचनग्रन्थे 'कदाचि'दिति रीत्यादिविषय इति
तदस्यानुवादः । एष एवायं ध्वन्यालोकग्रन्थे (३।६) 'रीत्यादिवर्णने
'विषयाश्रयं तौचित्यं' प्रमाणतोऽपकृत्यते प्रकृत्यते चे'ति चूर्णके प्रस्तुतः ।

युक्तं किं हितकृतेन ननु बलाभायप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरगतच्छेद विधातु कुतः ॥३४५॥

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दाहणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा ध्रूयते बुद्धिर्न तु दाहमयी कश्चित् ॥३४६॥

काका यथा—

गुरुपरतन्त्रतया यत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥३४७॥
वर्णसाम्यमनुयासः

क-तस्यो द्विपि वृत्त्यरूपत्वात् । अवल्लानां वनितानां दुर्बलानाम् । बलाभावेन प्रसिद्धात्मा
दुर्बल, यत्तस्य वैल्यस्याभावेन विनाशेन प्रसिद्धात्मा शक । मतमभिमतम् । कुत पृथ्योतथ ।
अहो इत्यादि—दाहणा कुरा बुद्धिस्तव केनेदृशी निर्मितेत्युक्ते, दाहणा केन इति तृतीया
परतया युक्ता प्राह त्रिगुणेति । तत्परजलमोलस्यगुणसयात्मिका बुद्धिर्न पुन कश्चिदाह-
मयीति । अतो नैय दाहया करणभूतेन निर्मितेत्यर्थ । शुर्विहादि—नैप्यतीति निषेध
परत्वेन नापिक्क, काकुष्यत्येवैत्यर्थ सख्या प्रतिवचने । अयमलङ्कारमार्गकम पद्यवद्
गद्येऽपि द्रष्टव्य ।

अपावृत्तिनिबन्धनेऽलङ्कारे लक्षितव्ये वर्णमात्रावृत्तिनिबन्धनतया रसाद्युपपत्त्येनान्तरङ्ग-
त्वाच्च यमकात् प्रथममनुप्रास लक्षयति (१५४३) वर्णसाम्यमिति । एकद्वयैकैतापि
सान्ध्येनायमिष्यत इति समासेन निर्वेश । वर्णाश्च यद्यपि स्वरा व्यञ्जनानि च तथापि

यमोक्तिरेव वैदग्धीभत्रीमण्डितिदन्त्यते इति श्रैदग्ध्यपुर सरत्त्वक्षयापनेनार्थनिवचनं

१- ऊहम् । ऊहकृत् प्राग्गोत्राय पदस्य कृत्विनेना-प्राधान्यश्लेषकाकुभिर्भूतैर्मिष्टिष्टेऽश्च

नियमन च रुद्रादिनिबन्धेषु दृष्टं कविसम्प्रदायशैलीस्त्रीश्वरपरं बोद्धव्यम् । काकु

यमोक्तिस्तामदलङ्कारतया सर्वान् स्त्रीकियते तस्य पाठ्यमर्त्वात्, मुनिप्रतिपादितदिशा

वाशोरेव विच्छिन्नतिनिदानत्वात्, काको प्रकारसम्पादवस्थालङ्कारता-व्यपदेशे

प्रयोजकत्वाभावाच्च १- 'पद्यवत् गद्येऽप्ययं द्रष्टव्य' इति टीकाकृत खरसमूचन

कादम्यगोदिमयकाव्ये सखीवचनप्रतिवचनादिकृता विच्छिन्नतिमन्त्रीकृत्य प्रवृत्तम् ।

३ 'यमकात्, प्रथम मिति सत्तत्पर्यं सूचन प्राचीनेभैरतादिभिरव्युत्सारिभिरात्मनावैध
मुदयतया यमकस्य स्त्रीश्वराभिर्देशो वेति कृत्वा ।

सख्यैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णयाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रष्टव्यो
भ्यासोऽनुप्रासः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका चिद्गन्धाः । वृत्तिनिर्यतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः, 'गत' इति
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च ।

किं तयो स्वरूपमित्याह—

सोऽनेकस्य सङ्घत् पूरे

गनेकस्यार्थाद् व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

वधे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् । ३४८॥

(वा मी १७ पृ)

एकस्याप्यसङ्घत् पर ॥३५॥

स्वरसाम्यमवाकृत्वापि गणयत इत्याह व्यञ्जनसदृशत्वमिति । अर्थनैरपेक्षया तु शब्दा
कङ्कारता-स्फुटैव । अन्वयता दरांयति रसादौति—अनुप्रासोऽनुगमार्थः । अनुगमश्च
रसवन्धाभिनिवेशिनः कवेष्वेवमि प्रयोजनान्तरं विना स्वयमेवागत्याहपूर्विकाया अनुप्रासेणाह ।
एव 'प्र' शब्दः प्रकरोर्थः । प्रकरोऽपि पूर्ववर्णजात्यनुगमेन सहस्यङ्कारावर्जनकतो द्वयः ।

छेकवृत्तिगतो द्विधेति सूत्रप्रतीकं व्याप्ये छेका चिद्गन्धा इति । आलववर्तिन
पद्विधरक्षेकादोयामिबिरतप्रौढत्वादित्ये । सोऽनेकस्य सङ्घत् पूरे एकस्याप्यसङ्घत्

- ४ अनादिकालतो कालमीनिकलिशासादिवैपरम्परानादिनि काव्यमसुरे सहस्र
हृदयधरादिन्या उपमाया च इवास्वालाशारस्य च साक्षाज्य स्वतः चिदमिति
नानिदितमेव निदर्शयाम् । तेषु च रसाद्यनुगतत्वेनैव भवत्कारणमिति
नातिरोहितं काव्यमीमांसकानाम् । 'भूतद्वारावन्तराणि हि रसयनाहितचेतस
प्रतिभानवस' कवेरहपूर्विकयुः परापत्तीति च 'बालोक्तमन्दर्भस्यानुप्रासप्रपञ्च
टीकाक्रमेणान्वयः 'रसाद्विमतया-यस्य च' शक्यमिति भवेत् । अष्टभग्यननिषर्त्य
सोऽलङ्कारो भवति इति तत्रैव प्रविष्टापितस्य मूलभूतवत्त्वस्य निदर्शनपर
सूत्रमप्याश्रयति ।

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिशां वाला ॥३३५॥

(कु म. १०२)

केपाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

एतास्तिष्ठो धृतयो वामनादीनां मते वैदर्भीगोड़ीपाञ्चास्याख्या रीतय उच्यन्ते ।

रीतमस्यैवमभ्यवर्थावर्णनोपयोगितया पश्यत्स्वचित्त्वमभ्यमत्स्वस्वकपदिव्येवनाय वर्गस्य-
सम्पादनार्थं तिलोऽनुप्रासनात् एव वृत्तय इत्युक्ताः, वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आसिति कृत्वा ।
एवञ्च यद्यपि भामहोदिनिर्भूतानुप्रासादिभ्यो नाभ्यधिकम्यापारा इति न पुनरुक्तयः
कथितास्तथापि वामनादिभिः प्रयुक्तयादरायति केपाञ्चिदिति । भूयस्तेऽन्विष्यते यदि वा
गम्यते महाकविपदको (१५९३) लाभार्थिनिरमयेति रीतिर्भोगः, रीद् गताविति धात्वनु-
सारात् । अस्याथ विदर्भीगोडपञ्चालदेशेषु तल्लये कविभिर्मयास्वरूपमुपलभ्यत्वादेश-
समाख्या, न पुनर्भ्यवदेशो किञ्चिदुपक्रियते ख्यानाम् । तत्र समर्थयौदयेता वैदर्भी
रीतिरिष्यते । भोज कान्तिश्च यस्यां लः सा माधुर्यस्याभावादसमप्रयुक्ता गोडीया समास-

- 6 एताश्च सम्प्रदायभेदप्रतिप्रा भोजादीनां ग्रन्थेषु धुतिभिर्भूतिभिर्भयैरितिभेद-
नयिताभ्य कार्याटीकौस्तलीयादिसत्तानिर्दिष्टताभ्यो वृत्तिजातिभ्यश्च व्यतिरिक्ता
इति कुतूहलमिराकरत एवावगम्यते । 'वृत्तयः काव्यमातृका' इति मुनिराह ।
- 7 वृत्तेर्नियतम्यापारगतरसाश्रयप्रक्रियस्वसाकारस्यदीयनिर्देशनेस्तेविभ्यप्रदर्शनादि च
मूलकृतानुद्गदपद्यपात रीतेषु 'केपाञ्चि'दित्यल्लक्षिकताप्रतिपादनपरो निर्देशो
वामनीयमते निन्दा च सममेव सूचयत । परमस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमिति,
'वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते' इत्यभ्यवहितकारिकाद्वयेनापद्यपातोऽत्र व्यनिकृष्टः सूचितः ।
अपरञ्च 'अस्फुटस्फुरित'मिति कारिकापदेन 'मनाक् स्फुरितमासी'दिति वृत्त्या
तद्विवरणेन व्यानस्त्यतिरपि नोप्यते । रुद्रटेन तु रीतीनां भेदेन नामवृत्त्यन्तनिर्दिष्टे-
नोद्गटादिप्रतिपादितवृत्तीनामनुप्रासान्दर्भावेनायस्य व्यापकताऽन्यस्यातथात्वञ्च
कण्ठत एवोक्तम् । भोजकृते सरस्वतीकण्ठाभरणे शृङ्गारप्रकाशे चोभयोरैव
वादात्वं समर्थितम् । भोजप्रदर्शितनिर्वचनं श्रीधरेणोपस्थापित रीद् गता'विति
सन्दर्भोऽयम् ।

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥८१॥

शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदाद्वाटजनवह्नभत्वाच्च

लाटानुप्रासः । एष पदानुप्रास इत्यन्ये ।

पदानां सः

स लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता द्रवदहनस्तुहिनदीधितितस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता द्रवदहनस्तुहिनदीधितितस्तस्य ॥३४९॥

(उ. वि. १.)

पदस्यापि

‘अपि’शब्देन स इति समुचीयते । उदाहरणम्—

चदनं वरवर्णिम्यास्तस्याः सस्य सुधाऽऽकरः ।

सुधाऽऽकरः कं तु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥३५०॥

वृत्तायन्यत्र तस्य वा ।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

बहुलाऽऽप्युक्तपदा चेत्यर्थः । एवमोजःकान्त्यगानाच्छ्रुतया विच्छाया च माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाक्षी रीतिरिति (का. भ. सू. ३. ११२१-१२) ।

एवं वर्षादुप्रासं लक्षयित्वा शब्दानुप्रासमाह शब्दस्त्विति । लाटजनवह्नभत्वाच्च दित्यनेनास्तुत्यत्वात्तदस्य नान्यानुप्रासवत् सर्वेषां रजक इति दर्शयति यदाह नामनः—

‘वह्नस्तु न भेद्यति’ति (का. भ. सू. ३. ४११६) । तात्पर्यमभ्यपरत्वं तदेव नियतोऽस्य न पुनः शब्दार्थलक्षणम्, अतएव वमकादौदः । अयथोपलभ्यमानमुपतिष्ठानां

४ पदानुप्रासेति नु वाममादीनां संज्ञा । पदानुप्रासेति संज्ञायां विदेशस्त्वैतरेभ्योऽनुप्रासभेदेभ्यो न्यावृत्तिसुचनार्थः । आसह्यवामनादयोऽपि भक्षयत् सिद्धान्तं प्रकटयामासुः । तथा तदनुवादिनोऽभिनवगुप्तादयो मृधेतुत्तरदिप्यगुदृत-तद्वचनेन सूचितम् ।

५ लाटानुरागिणां राजशेखरप्रभृतीनां विशेषतः सरस्वतीकण्ठाभरणकृता नेदमादेयम् । ‘यथोनिः कित् संस्कृतस्ये’त्यादि लाटदेशीयरेचनाप्रसङ्गपरं पथमत्र स्मरणीयम् ।

एकस्मिन् समासे भिन्ने वा समासे समासासमासयोर्वा, तान्न प्राति-
पदिकस्य, न तु पदस्य सारूप्यम् ।

उदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर^{१०}कीर्ति ।

पौरुषकमला कमला सा च तयैधास्ति नान्यस्य ॥ (३१० श्लो)

तदेव पञ्चधा मत ॥८२॥

अर्थ सत्यर्थभिन्नाना वर्णाना सा पुन नुति ।

यमकम्

समरसमरसोऽय^{११} (३५९) मित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्ना

पदार्थानाम् । अतुल्यमानत माक्षणाद्बु समासे ऐक्यव सति परतन्त एव भिन्ने
समासे सतन्त समासासमासयो स्तव^{१२}सोऽक्षत तथति तिधेति सूत्रार
परिगणयति ।

तदेवमिति । मत इति लाटानुप्रास । स च पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्य पि
दृष्टव्या । तथाच पादानुप्रास पादयमकव दिति शुभन^{१३} (का अ. सू. वृ
४।१।१०) ।

अप्राप्तप्रकर्षात् यमक लज्जयति अर्थे सतीति । एकार्थतायामर्थपानकृप प्रकृतं दोष ।
सात्पर्यमानसैरे ॥ लाटानुप्रासतेल्लोकोक्तम् (अ स वृ १७ १८) (३५९b) अर्थ
भिन्नानामिति । विभिन्नार्थता च यदप्यर्थसङ्काश एव सन्भवति तथापि सार्थकनिरर्थकानां

१० धरणीधवे ति प्राचीन का ॥ सातृकायामुभयत्र स्थले पाठ ।

११ मालिनीयङ्ग दोषदस्य श्लोकस्य पादोऽय कुतोऽपि काव्यात् गृहीत स्यात् ।

१२ प्राचीनतमानामलङ्कारकृतां प्र येषु यमकस्यैव प्राधान्यम् । भरतीये नाव्यशास्त्र
शब्दालङ्कारतया यमकमेवैक परिग्रहीतम् । तथा च तद्विज्ञतावभिनवगुप्ताचार्या
तेना (यमकेना) नुप्रासलाटीयादेरेनेवोपसमग्र इति । धामनेनापि प्राचीन
नगवेदिना यमकमेदाना निर्देशो यथा यज्ञतो विहितस्य वा नुप्रासस्य । तत
प्राचीनतरेष्वाचार्यदण्डिनाऽनुप्रासस्य शुण्डसम्पर्कत एव सात्पर्य सत्यता
तत्तद्भेदप्रदर्शनव्यसने परिक्रमे न यद । स एव भागद्वय पृष्ठ ।

र्थानामिति न युज्यते वक्तुमिच्छ्ये सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस इत्यादि-
वैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

केवलनिरर्थकानामावृत्त्या च व्याप्तिमाशङ्क्यार्थे सतीत्युक्तमित्याह^{१३} । समरेखादि समरे-
संप्राप्ते तुल्यरस इति । 'शमरतेऽमरतेजसि भाषिणे' (रू. वं. ६।४) इत्युभयेषां निरर्थक-
त्वेऽपि दृष्टव्यम् । एवमपि 'सरो रस' इत्यादावतिशयातिरिक्तं उक्तं सेतीति । एवमावृत्त्या
वर्णाः स्थाननियमेन यन्वन्त इति यमकमन्वयः^{१४} नाम । तथान 'पद्मनेकावर्णमक्षर'
नाऽऽरभं स्थाननियमेन यमकमिति (का. अ. सू. ४. ४।१।१) वामनः ।

एवं वर्णारूपावपि सजातीयनैरन्तर्ये एव यमकमुक्तासत इत्याशयवानाह^{१५} वर्णाना-
मिति । कविशक्तिधानेन प्रकाशस्य इति सन्मासनिबन्धनचमत्कारास्पदत्वमवलङ्कारतायां

- १३ अर्थे सतीत्यस्य विधार्थत्व इति तात्पर्यम् । आचीनेभरतभासहृदयिष्ठप्रभृतिभि-
र्लक्षणाविधाविभिरलन नियमदाक्यं प्रकटितम् । 'सप्त चार्यभट्टो मुनिना
नाहत इति तदप्रसिद्धं श्रुत्यपत्यादिना परहृदयं विवितमस्याभिरिक्ताभिनवभारतां
गतस्त्वनम् । भरतोदाहरणं 'दिगज्यात्र संहतरश्मिमण्डलं दिवीय लम् तपनीय-
मण्डलं'-(१६।६२) मित्याप्तं ज्ञापकम् । यद्यपि भासहलक्षणे 'भिप्रानामभिषेदै'-
रिति निर्देशस्तथापि 'अमी नृपा इतिसममसासना' इत्युदाहरणे द्वितीयतृतीय-
चरणयोः 'शासना' इति पदस्य नार्थभेदः । दृष्टिगुणलक्षणेऽप्यर्थभेदवत्त्वस्या-
दर्शनात् तथा काव्यादर्शे 'तप त्रिषे'त्युदाहरणे (३।४१) द्वितीयतृतीयचरणयोः 'मंतये'
त्यस्यार्थभेदेन, 'मतां धुनाने'त्यादि (३।४६) पद्ये च द्वितीयतृतीयचरणयोरनु-
लोमताविलोमता'पदाधययोर्मते'ति च पदांशयोरार्थभेदेनैतदेव सूचितम् । एवमेव
भट्टिचमके 'अवतिष्ठ ह इच्छि'मिति (१०।६) श्लोके । 'स सयस्यः प्रमहा इतर्मनदा'
इत्यत च 'मदा' इति वस्तुत एकाध्याः । एवमपि 'दुतं दुत'मिति (१०।११)
'पगगिरोन्ने'ति (१०।११) श्लोके च दृष्टव्यम् । अलार्थगतभेदपक्षे पदस्य
सार्थकत्वाद्विचारीऽस्याभिरलङ्कारमीक्षिकावल्यां (२४५-२६४ श्रुः) सविस्तरं
दर्शित इति जिज्ञासुभिरुक्त एवावगन्तव्यः ।

- १४ यमी द्वौ समजातायुज्येते । तदप्रतिष्ठितित्वायमकमिति वा संज्ञा ।

- १५ एवमेतदलङ्कारविचरणेऽभिनवभारतोपन्यः—'तेनैकस्याचरस्य पदस्य वा सारं
निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमतद्वारो यथा सुकृदादलस्योचितमुक्ताकनान्तरं

पादतद्भागावृत्ति तद्व्यात्येनकताम् ॥८३॥

प्रथमो द्वितीयादौ(३) द्वितीयस्तृतीयादौ(२), तृतीयश्चतुर्थे(१), प्रथमस्त्रिष्व-
पीति(१) सप्त । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीय
इति द्वे । तदेव पादानां नवभेदत्वम् ।^{१६} अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।
द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभाग पूर्ववद्वितीयादिपादादिभागेष्वन्त-
भागोऽन्तभागोऽपि ति विशतिर्भेदाः । श्लोकान्तरे हि न भागावृत्तिः । त्रिषण्डे

बीजम् । बाहुल्येन छन्दोविषयत्वमवगन्तव्यम् ।^{१७} तदुक्तम्— इ का अ ३।१) तुल्यश्रुति
कमाद्यामन्यायानां निवस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमक प्रायश्छन्दावि विषयोऽस्य ॥ इति ।
तत्र समस्तपादावृत्ति तद्भागावृत्तिरूपश्चेति प्रथम द्विधा भूयो बहुप्रकारम् । तत्र पादाद्यावृत्तौ
यदा प्रथमपादो द्वितीयपादेन तुल्यरूपस्तदा मुख नाम यमक, यदा तु तृतीयेन सन्दर्श-
नचतुर्थेनावृत्तिर्नाम । एव द्वितीयपादो यदा तृतीयेन तदा गर्भश्चतुर्थेन तु सन्धश्चतुर्थेन ।
तृतीयस्तु यदा चतुर्थेन तदा पुच्छ । यदा त्वावृत्तिः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु सर्वेष्वपि पादेषु
तदा पङ्क्ति—इति पादावृत्तिरूपा शुद्धभेदा सप्त (इ का अ ३।१।७७) । अथ द्वौ
मङ्गीर्णी । (१६०२) तत्र मुखपुच्छयोः समोऽयं शुभ्रमक, गर्भावृत्तौर्ध्वे परिहृतीति (इ का अ.
३।१३) पादानां नवभेदस्यमिलाह—प्रथमो द्वितीयादावित्यादि । अर्धावृत्तिस्तु समग्रं
श्लोकावृत्तिर्भेदायमकमिति द्वे यमके(३।१६) । अथ पादभागावृत्तिप्रकाश कथ्यते । तत्र
पादे द्विधा विभक्ते विशतिर्भेदाः । (इ का अ ३।२१ २२) ।

श्लोकावृत्तिप्रकारो भागावृत्तौ न सम्भवतीति पादावृत्तिश्च प्रथमपादार्धवद्भागा
वृत्त्यः दृष्टव्यः प्रकारः । एव द्वितीयभागस्यापि दद्येति । त्रिधा विभक्ते पादे
पूर्ववद्विषयः (इ का अ ३।२८) । अतुर्धा विभक्ते चत्वारिंशदित्याह पादे प्रथमादि

पञ्चान्यायेकोपात्रयविधौ समुचितमहामीन सत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तर-
स्येति । अतः वर्णानां मिति बहुवचनमपि नञ्चित द्वयोरेव नाम्ने यमकव-
प्रसिद्धे ।

१६ 'पादेषु नवभेद'मिति क्वाचित्क पाठः ।

१७ प्रायश्छन्दावि विषयोऽस्येति छन्दसपुण्ये प्रायोपदृश्यात् मयमपि क्वापीति नमि-
साधुमन्त-य शुस्थित चासवदत्ताकादम्बरीमल्लचम्पान-दृष्टादावनचम्प्यादिषु
कनिन्दन्पायतनेन कचिद्बहुलतयाऽस्य प्रयोगदर्शनात् । यमकानां विनिलसङ्गाभेदाथ
दृष्टादीनां न पञ्चवि लक्ष्यते ।

विंशत् । चतुःषण्डे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगणान्त्यार्धादिभागो द्वितीय-
पादादिगत आद्यार्धादिभागो यम्यत इत्याद्यन्वर्थताऽनुसारेणानेकभेदम् ।
अन्तादिकम्, आद्यन्तिकं, तत्समुच्चयः—मध्यादिकम्, आदिमध्यम्, अन्त-
मध्यं, मध्यान्तिकं, तेषां समुच्चयः । तथा तस्मिन्नेव पाद आद्यादिभागानां
मध्यादिभागोऽप्यनियते च स्थान आद्युत्तिरिति प्रभूततमभेदम् । तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम् ।

विद्मानं चोदाह्रियते—

पादादिभाग इत्यादि । प्रथमपादगतोऽन्तोऽर्धभागो यदा द्वितीयपादगतस्यार्धभागस्यादौ
यम्यते तथा तृतीयपादार्धस्यादिभूतो भागधनुर्धपादार्धभागस्यान्ते यम्यते तदाऽऽन्तादिकम् ।
यदा तृतीयपदमप्येतेदंरलोके यम्यते तदोभयस्य समुच्चयनात् समुच्चय इत्याह प्रथम-
पादादिगतान्त्यार्धेलादि । प्रथमपादस्य मध्यं यदा द्वितीयार्धान्त्योर्ध्वयम्यते तदा
मध्यादिकं चतुःषण्डम् । तत्र च द्वयोःक्षयाणां चतुर्णामपि वा प्रकाशनां समुच्चयेऽर्थं
लिपेयाह—समुच्चय इति । तदानीं पादभागान्तरां पादान्तरभागान्तरां प्रकाशः ।
यदा तु यस्यैव पादस्यादिमध्यान्तभागस्तस्मिन्नेव पादे ये परस्परं परिरुद्धा यम्यन्ते
तदा स्थाननियमेनानन्तरप्रकारत्वमिषाह तथा तस्मिन्नेव पाद इत्यादि । अमीषा
चोक्तप्रकाराणामन्यैरलङ्कारकारैः “कृतमपि(१६००)लक्षणं नौरसत्वादनन कृतमिषाह तदेतत्
काव्यान्तर्गद्भूतमिति । ‘गदुःपृष्ठं कुम्भे’ इति कोषज्ञः । तत्र मुखं यथा—
चक्रन्द इतारं चक्रं दहताऽऽरम् । खड्गेन तवानो रजस्तुरिन्तरो (व. वा. अ. ३।४) ॥
हे राजन् तव खड्गेयारं चक्रमरोणा समूर्धं दहता अर सीध्र हताऽऽरिनारी चक्रन्देति ।
एतत्तु गुणमत्तेदादिरक्षोन्नोपदक्षितमिति सदसमुदाहरति प्रन्धकारः । एषमन्यत्वापि

- 18 “कृत्वाऽर्धस्य भागानिहापि सर्वं तथा रचये” इति रुद्रटादिभिः सूचिता बहुवः
प्रत्ययः । तथा च रुद्रट—‘यमकानां गतिरेषा देशावयवावपेक्षमाणा नाम् ।
अनिवच्यदेशावयवन्तपरममंद्ध्यं सदेवास्ती’त्याह । देश आदिमध्यान्तलक्षणः ।
अवयवोऽर्धलिमायादिः । पूर्वं कृता निन्देतेषां भाग्य सर्वेषां यथाऽऽह
लोल्लट—यमकानुलोमतदितरवक्त्रादिभिर्वा हि रसचिरोधिन्वः । अभिधानमात्र-
मेतद् गृह्यति काऽऽदिप्रवाहो वा ॥ इति ।

सघारीभरणोमायमारुध्य विधुशेखरम् ।

सघारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥३५२॥

(द. वा. अ. ३।४)

मन्थकर्तुरभिप्राय उन्नेयः । सघारीति सतीः साध्वीनारीविभक्तिं पोषयति या उमा
ता याति संबभ्राति यत्नं विधुशेखरमारुध्य सघा अरीमाः शत्रुगणा यत् तथाभूतो रण्यो
यस्य तथाऽभायो मायाशून्यस्त्वतः पृथिवीं जय सर्वभूमौ गवेति । आरतिर्यथा—कलहमुक्तं
तनुमभ्यनामिका^{१०} स्तनद्वयी च त्वहते न हन्यतः । न याति भूतं गणनै भवन्मुले
कलहमुक्तं तनुमभ्यनामिका ॥ (का. भा. ३।१८) । कलमभ्यङ्गमधुरमुक्तं वचनम् ।
स्तनद्वयी च तनुमभ्यस्य नामिकाऽतिगुप्तरवात् । त्वामृते पुरुषं कं न हन्ति न वशीकरोति
अपि तु सर्वमेव । अतो जितेन्द्रियेषु भवन्मुले भवद्वाङ्मि प्रथमगणनीये त्वयि
सतोऽर्थः । कलहमुक्तं निर्दोषम् । भूतस्य वनुविषयत्वात्तनुमधि खरीरगधिकृत्य भूत-
मनामिकाऽङ्गुलिर्न याति, परस्य त्वत्तमदृशस्याभावात् । निर्दोषो हि लोह ऊर्ध्वयाऽ
क्षुब्धा निर्दिश्यते । गभो यथा (का. भा. ३।१९)—यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका
वितन्वतेऽजोपम दंशितायुधाः । वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा द्विपाद्य कुर्वन्ति कुलं
तरस्त्रिनः ॥ अजः स्वयम्भूत्वात्तमदोऽस्त्रामन्तये । तव सैनिका दंशितायुधाः क्वचितायुधा
युधा संप्राप्तेण (३।१८) करणभूतेन यतो रजश्च वितन्वते । वितन्नु विशेषेण सूक्ष्ममतेज-
स्तेजोरहितमपगतमदं द्विपा च कुलं शितायुधास्तरस्त्रिनः कुर्वन्ति । संदष्टकं यथा—
(का. भा. ३।१९) विभक्तिं भूमेर्वलयं भुजेन ते भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदधितम् । शृङ्ग-
मेकं स्वयमेव भूधरं भुजङ्गमो मा स्मरतो मदधितम् ॥ ते तव भुजेन अमा सह
भुजङ्गमः शीपाक्षयो भूमेर्वलयं विभक्तिं । मत् मत्तः शास्त्रादिकं स्मरतः सकाशादुक्त-
मेकमधिकं पूजितं शृङ्गः । तदित्याह स्वयमारमोयं भूधरमयेव मदीयवलेन सेयं पृथिवी
धार्यत इति मत्वा रतः सन् चित्तमुपचितं मयं मा स्व गमः । पुच्छो यथा—स्तरानलो मान-
विवर्धितो यः स निर्दृष्टिर्न किमपानरोति । समन्ततलामरसेषुछे न समन्ततलामरसे चण्डेन ॥

- १७ 'क' पुस्तके पादशो विभज्यान्वयमुखेन श्लोकोद्धृतिर्दृश्यते । अत 'हन्यत'
इत्यत पूर्वापात् 'अत' इति पदस्योत्तरार्धेनान्वये कर्तव्येऽर्थान्तरेणपदता दोषः । स
च दुष्करयमकनिर्वर्तनव्याजेन वयमाप सोढव्यः । उत्तरार्धस्यानुकूलं पदं—
'पुरा वीरानां गणनाप्रवृत्ते कनिष्ठिराऽपिष्ठितशालिदाहा । अद्यापि तत्तुल्य-
कमेरभावादनानामिका साऽर्थवती बभूवे'ति ।

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसाद् अरं महाजनोदी यतमानसाद् अरम् ॥३५३॥

(क. पा. अ ३।१५)

(पा. अ. ३।१२) । अरमे नीरते समन्ततः सर्वतः समं समकालं ततो विस्तीर्णः स्मरामिर्मान-
विबर्धितस्ये यः स निर्वृत्तिं लक्षणेन किं नापाकरोति अपि तु निर्द्विगपाकरोत्येव ।^{२०} पङ्क्ति-
र्यथा—(का. अ. ३।७३) समान या समाऽनया समानयासमानया । समानया स
माऽनया समानयासमानया ॥ द्वे समान वयस्य या स्त्री समा सदरी प्राणसमा वा अनया
नयरहिताऽविनयवतीति यावत् । यसन यासः, समानी यासमानी यसाक्षयाभूतया ।
समानया पूजासहितया स त्वं मा माम् अनया एषया समानव सक्षमय असमानया
अनुपमया ।^{२१} वादलयाऽतिरुक्नु यमक नातिरुन्दरमिति (१६।६) महाकविभिरनारुतं
प्राक्तनैरलङ्कारैरपि बहुभिरुपेक्षितमिति नेह चितन्मते^{२२} । सुरगकं यथा यिनैति—विना
अयम् एनः अथराध नयता स्वस्थानं प्रापयता असुखादिना प्राणशब्देण विना विहगुरुप-
यमेनान्तकेन ऊनयता हानि कुर्वता सुखादिना सुखमिति भवयति यस्तेन महाजन
उतमुपयः अदीयत अयमस्यत मानसात् चित्तात् अरं द्रुतम् [महाजनोदी] महान्
कण्ठवान् जनन्ति लययन्ति ये दुर्जनास्मान् नुदति यः यतमानानामुद्गुलानां स्वाद-
ममसाद वाति ददाति । यमेन नयता मानसादयमस्यतेति सम्बन्धः । परितृप्तिर्यथा
(पा. अ. ३।२६)—कलायिना चाकृतयोपयान्ति रुन्दाति क्षापोदघनायमानाम् । रुन्दायिना-
पोदघनायमाना कलायिनां चाकृतयोपयान्ति ॥ के वानीये लपनक्षीला हसास्तेषां रुन्दाति

२० तस्मात् सङ्गम्यता प्रियेण, क्रियेन दग्धमानेनेति शेषः ।

२१ रसोत्सवापदकमेण रुन्दाता व्याख्यानमेषु । इत्येव यमकस्याख्यानं
सरता शैली ।

२२ सरस्वतीवृथाभरणकारेणात् 'करेण ते रणेष्वाङ्करेण द्विगता हताः । करेण-
चरदका मान्ति सान्धवचना इने'ति काव्यादक्षी यमुदाहरणमुद्धृत्य 'अद्यापि नाति-
प्रचुरः प्रयाग इति विशेषमेवा नोदाह्रियन्ते' इत्येतावता निरुद्धम् । यममटेन त्वत्
दशमोष्ठावेलेङ्कारोपविचैनप्रसङ्गे यमकस्य पादलघनतत्वेन यमनमप्रयुज्यते दोषः
यथा 'भुज्जमस्त्येव मणिः सद्मन्मा' इत्याद्युदाहरणम् । 'यमकन्तु विपातस्य
न कदाचिदपि विपादि'ललङ्कारखराणां निर्देशः ।

स त्वारं भरतोऽवश्यमवलं विततारवम् ।

सर्वदा रणमानैपीद्वानलसमस्थितः ॥३५४॥ (क. का. अ. ३।१८)

सत्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वदारणमानैपी द्वानलसमस्थितः ॥३५५॥ (क. का. अ. ३।१९)

अनन्तमहिमव्याप्तविभ्यां वेधा न वेद याम् ।

या च मातेय भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥३५६॥ (दे. श. १)

चाकृतयोग्यान्ति सङ्गच्छन्ते, सापेन परस्परसंतापमासेणोक्तं प्राप्नो यनो निरन्तर आगम
आगमनं वेधा, वृन्दानिलो बाला सेनापोका निरस्ता घनाना आगमा र्वस्तेषां कलापिनां मयूराणां
च आहतय. समन्ततः केचन अपयान्ति अपगच्छन्ति । समुद्रयकं यथा—अनेकपादभ्रमदभ्रमालं
माग्येदराभीकृततित्तूटम् । अनेकपादभ्रमदभ्रमालं मान्ये दरा भीक पततित्तूटम् ॥ (स. क.
आ. १८७ पु) अनेकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्त्याभ्यां वि वेधा एव सातो वरणः प्राकतो
यत् । (१६२३)मान्याः पूजार्हा ईदरा यथा दरयन्ते तथैव मनोहारिणः अभोरवी भयरहिताः
पततिटूटा. पततिर्धपा यत् । अनेकपा हस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो यो मदन्तं भरन्ति
भारगन्तीति मूलविभुजादिषात् कः (पा ३।२।५) । अनेकपादभ्रमदभ्रमाला साला वृक्षा
यत् । मान शृङ्गारभावस्त्वर्हा मान्या । मान्ये भीर्विति सम्बोधनद्वयम् । दरा [नयनेन]
तिटूटं पर्वतम् आलोक्येति शेषः ।

महायमक^{२३} यथा—सु त्वारमिति । स तु महापुरुष आरं शलुसमूहं भरतः
भरात् अवश्यं यशोऽवर्तमानम् अवलल वलरहित विततारवं दीर्घकन्वं सर्वदा
सर्वकालं रणं संतापमानैपीत् प्रापयामास । अवान् अलसम् अस्थितः अपि
तु त्वरितं गच्छन् । यद्वा अस्थितः अतिनी तस्मिन् उपस्थितोत्तोलस्थितः अत 'आह-
तन्तस्य बाधाती'रिति (पा. ६।४।१४) निषेधात् दीर्घत्वाभावः । सत्त्वेति—सत्त्वेन
य आरम्भात्तद्रुतः अवश्यं सर्वदाऽवलम्बितमाश्रितं तारवं तदव्यवसनं येन
तथाभूत सर्वेषां दारणो यो मानसमिच्छति द्वानलेन दवाग्निना स्वमं स्थितं
यस्येति । एवं पादाशुत्यैव पादार्थादिमध्यादिवृत्तिः । लिप्रकाराणामपि महायमकं
वर्जयित्वा न्यपेतान्यपेतत्वेनोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तत्र व्यपेतं संदष्टकं यथा अनन्तेत्यादि ।
अनन्तो निष्कूलस्य महिमा गाढात्म्यं तेन व्याप्तम्, अनन्तैर्महिमभिध्याप्तं वा विद्वं

२३ शब्दरत्नेपादस्य महायमकस्यायं विशेषो यत्तत्तैकेनैव प्रयत्नेन वाक्यद्वयमुच्चार्यत,
६६ ॥ द्वाभ्यामपि नमिसाधुमन्तव्यमत्रोपयोगि ।

यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।

शिवेद्वितां शिवे द्वितां सरामितां सरामि ताम् ॥३५७॥ (दे श, ४६)

सरस्वति । प्रसाद मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।

सर स्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति । ॥३५८॥ (दे श ५०)

ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण ससारसा ।

शरं नयाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरश्चवा ॥३५९॥ (व का अ ३।३५)

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनःसुरभिथियम् ।

अभूत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रगणं जगत् ॥३६०॥ (ह वि ३।५७)

एष वैचित्रसहस्रैः स्थितमम्बवपुन्नेयम् ।

यवेति वैधाः प्रजापति न वेद वेति द्यां, स एव चेन जानाति तदाऽन्यस्य सम्भावनाऽपि नास्तीति । या च मातेव प्रणते श्वे मानवे पुरुषे द्यां कृपा भजते पोषयतीति । (162b) आद्यन्तयमक न्यपेत यथा—यदानत इति यस्या आनतः प्रापत अयस्य शुभावहस्य विधेर्दानाद्ययस्य अत्ययं न याति गच्छत्यय पुरुष । शिवनीद्वित यस्या शिवे हरे द्वितामनुकृता सरेण कामेन अमितामविच्छिन्नाम् । अम्बपेत यथा—सरस्वतीत्यादि—हे सरस्वति वागीश्वरि प्रसादं प्रीति सर गच्छ । सु सुष्ठु [अति] अतिशयेन च । तथा मे मम चित्तसरस्वति मनःसमुद्रे स्थितिं पद कुरु । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत् सरस्वत्याक्ष्ये नदीशरीरे निजावस्थानात् सरस्वतीनवीसाद्वर्धमानमस्तुम् ।

समस्तान्तादियोगादर्थपरिहृतिर्यथा ससारेशादि—ससार प्रवृत्ता साकं सार्धं दर्पेण कन्दर्पेण कामेन च ससारसा सह सारसैः पट्टिविशेषैर्वर्तते या सा । शरं काण्ड विभ्राणा धारयन्ती, नवानि अनाति शकटानि यस्या सा नयानाः । नाविभ्राणा बीजां भ्राण सन्धं सोऽविद्यमानो यस्या, न तथागूत्वा, अपि तु पञ्चशब्द-रुका । शरस् न्युविशेष नवा नूतना । मधुयमक यथा मधुपेति—‘भ्रमरराज्या परिभूतमानिनीजनस्य मनो याभिस्तथाभूता या सुमनसः पुष्पाणि तासां योग-प्यज्ञदम्’^{२६}

२४ एवमपि हनकमनुसृत्य नृदत्तसङ्गतकर शोभेश्वर । पर ‘स सुरभिः सुरभिः सुमनोभरै’रिति माधयमक इत्यात् प्रस्तुते वसन्तवर्गने सुरभेर्वसन्तस्य शोभामिति मनोहरं व्याख्यानम् ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृष्टा ।

मिथ्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरप्युक्ता ॥८४॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते इति च नये

जगत कर्तुं अभृतः । धारितो धारिज एव चिह्नो यत् । स्फुटितानि विवक्षितानि
ताम्राणि लोहितानि तप्तानि विस्तृतानि आम्रगणानि यत्' (६ स ५६ पृ) । अन्वयइति
यथा—विविधधवना नागगर्दर्डनानाविविततगगनाऽनाममज्जनाऽना । शशकललता
नावन्धु धुनाना मम हि हिततनाऽनाननखलनाना ॥ (का या सू ४ ५११२) । विविधानि
धवानां वनानि यस्यां नागान् हन्तिनो गृह्यन्ति (१६३३) ये शब्दा महान्तो नाना
प्रकारा वय पक्षिणो व्यालादयस्तैर्वितत व्याप्त गगन यस्याम् । अनामेन अनमनेनैव
मज्जन्तो जना यत् । अभियमाना नर पुङ्गवा यस्याम् । शशाना कल्लपा मृगभेदाणां
ललन कीदन यत् । नौ आनयो । अबधु शलु [धुनाना] धुनयन्ती । मम हि यस्मात्
हित तनोति [या] अनाननोऽमुक्तो य ल भ्रातृमीय खन खर स एवान प्राणो यस्या इति
हृत्प्रियोधे हरिणा हलधर प्रति समुद्रविकटा भूर्धर्म्यते (६ स ५७ पृ) । अनया
वर्णयमकुलाया पश्यमकुलाऽपि व्याख्याता (का अ सू ४ १५१२) ।

आवृत्तिवैपरीत्याद् यमकानन्तरं श्लेषमाह वाच्येति । इहानेनार्थस्य युगप
द्विवक्षायां द्वयी गतिः । अर्थभेदेन शब्दा भिन्ना ते न चेति । तत्राय एव दर्शनं एतत्
सम्भवतीत्याह^{११} अर्थभेदेनेति । यद्यपि शब्दस्य प्रतीतावेकवाक्यायतनाग्नि शब्दभेद
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न विरोधाद्भाषितमेव तथापि शन्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनार्थ इत्याहु
पूर्वाविशेषमिशिष्टवर्णसमूहलक्षणस्य शब्दस्यार्थभेदेन प्रतिपादकबोधाधिवशादौपाधिक भिन्नत्व
मिति भावः । तथा च वैयाकरणः तिभा शब्दा भिन्ना ते रूपत स्वरूपतोऽर्थतश्च व्याहु ।
एवमपि स्वरभेदेन भिन्नप्रयत्नोपावर्त्तत्वाद् युगपदुच्चारणमनुपपन्नमित्यत आह काव्यमार्गे

- २५ भट्टमुद्रमिहः ते तथैव परिमह । एवमेव श्लेषालङ्कारस्य सम्भावना नान्वयः ।
उद्धृतवैयाकरणनयेनाप्यस्यैवानुधरः । रूपभेदत्वे न श्लेषस्योत्थापना । स्वर
भेदपञ्चतु काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते इति प्रतिषिद्धः । यत्तु द्वितीयोक्तास
टीकायां काव्यमार्गे प्रधानतो नाटकादिहरयवान्ये टीकाकृतोदात्तादिस्वरभेद
लोकारपञ्च त्रितस्तेन नालङ्कारसम्भावना गतार्था । एवाह स्वरभेद पाठधर्मो न
सन्दर्भधर्म नापि तेन काव्यशोभाकरता काचित् न पाठधर्मो सर्वज्ञादष्टे रिति
यामनमस्य आपन्नत्वात् । काकादिस्वराणां तु वस्तुस्वभावेनैवार्थान्तर-

वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन निष्पद्यन्ति भिन्नं स्वरूप-
मपह्नुयते स इलेपः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-व्यञ्जनानां
भेदादप्युच्यते ।

अलङ्काराद्वारणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो

विशीर्णोद्धो भृङ्गो यस्तु च घृष्य पको गतवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-

र्विधौ यको मूर्ध्नि स्थितवति ययं के पुनरमी ॥३६१॥

(गु.र.को. १३४४)

इति । एवम् अद्यप्येकवक्त्रवशादुच्चारणस्यैक्यं तथापि विषयाधीनभेदेन तस्य भेदादलान्यने-
नास्याः क्रियाया एककालाभिः (163b) सम्बन्धः सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह युगपदुच्चारणेनेति ।
निष्ठप्यन्तीति व्याचष्टे भिन्नं स्वरूपमपह्नुयते इति । उदयमर्थः । समानरूपानैकशब्द-
प्रतिपत्त्यनुकूलेनैकेन प्रवृत्तादिरूपेण व्यापारेण यत् तदर्थक्रियाकारित्वाद्विज्ञा अपि शब्दा एक-
कृतया प्रतिभासन्ते स इलेप इति । अक्षराक्षरादिभेदादप्युच्यते । अक्षराक्षरीति दर्शयति
घर्णेत्यादि । तत्र प्रत्ययमहोनेन लभ्ये विभक्तिपदस्य पुनरुपादानं विशेषतश्चाह्वयति शय-
प्रकाशनामर्थम् । तत्र विभक्त्यादिवशाद्व्यञ्जन भिन्नानां वर्णानामैकह्वयं च वर्णरहितैः ।
अलङ्कार इत्यादि—अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालमिति विषेयाविमर्शता विन्त्या ।
विधाविति—अल विधुविधिधेस्तुभरेकारयोः सप्तमीवशात् साहचर्यम् । एवं प्रत्यय-
वर्णान्तरवशादपि^{१०} दृश्यम् । पदच्छेपे स्वत्वान्तर्भावः कैचिदुक्तः, स्मृतवशात् वर्णभेदा-

प्रतिपादनम् । न तु तत्र द्विती दर्शितः स्वरूपापह्नवरूपो विच्छिन्नपदादाकार-
रूपेण इति सम्प्रदायविदा व्यवस्था । उक्तमते यः अन्यकान्धेऽपि स्वरभेदो
वेगाकरपक्षिद्वान्ततः समर्थनीयस्तथा तदानुपदिष्ट उच्चारणे यः प्रयत्नभेदः सोऽप्यु-
पादीयते । 'सुच्छिष्टक्रिष्टविनिषपदसन्धो'ति व्याकृते रुद्रतल्लक्षणे 'युगपद्भाषण-
रूपः' इत्यस्य मम्मटल्लक्षणस्य सूचनम् । रुद्रदर्शितो भेदप्रकारा एवातातुषुता
इति मम्मटस्वीकृतो नवमभेदः 'आश्रित शब्दमात्र' सामान्यमिहापि सम्भवतः
इत्यत्र गृहीतः । शब्दार्थात्तद्वारविवेके रुद्रमतन्तु विभिन्नमेव ।

16 'वर्णान्तररूपादयो'ति 'ख' पुस्तके पाठः ।

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममाचयोः सदनम् ॥ (३०३ श्लोः)

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी

ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेद्वितपासये ।

लायण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदशोस्तन्यती

युष्माकं कुक्तां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुयौ हरेः ॥३६२॥

(अ. वि. १।६९, ३६२ पृ.)

एवं वचनश्लेषोऽपि ।

मह देसु रसं धम्मे तमयसमासंगमागमाहरणे ।

हरवहु ! सरणं ते चित्तमोदमवसरउ मे सहसा ॥३६३॥

(गा. स. वे. ६६१)

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि येषु च यक्ष्यति ।

सामर्थ्यकुदमित्राणां मित्राणां च नृशरमजः ॥३६४॥

देवार्थभेदात् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रकृतिप्रलयभावस्य [च] साधारणत्वात् । यत्र तु पदभङ्गे विभक्तियोगसमासयोगो विभक्तो भवतः स पदच्छेदः—यथा पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादि प्राग्व्याख्यातमेव (७म उः २४३ पृः) । ‘स्त्रीनपुंसकानां सङ्ज्ञाना यत् यत् वचनकृतुत्वदीर्घत्व-समासैः सारूप्यं त लिङ्गच्छेपो यथा भक्तीत्यादि । नीतेद्वितपासये इति च महानिधी इति च वचनश्लेषोऽपीति (क. सं. ५७५ पृः) । महानिधिसूतो रसिकतामिति सन्निधेः ‘ब्रूतोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (पा. ६।३।१११) इति (१८।३) दीर्घत्वे रूपं स्फुटमेव । एवं कुक्तामिव्याप्तमेवदे तामिति भेदेऽप्येतो य तुल्यं रूपम् । वचनश्लेषोऽपीति द्विवचनैकवचनयोः । सारूप्याच्च मित्रभाषाणां वाक्यानि वाचदर्थमुच्चार्यन्ते स भाषाच्छेपो यथा—मद्वदे इत्यादि । ‘मद्वदे उद्वचनदे स्तुरसम्भ’ श्रुतेः सन्धानं यत् मे मम तम् भव रज । समासद्वयम् आगमाहरणे आग्रायलोकारे, हर निवारय चहु प्रभूत सरणं प्रवरणं यत्र तम् । चित्तस मोदमङ्गलं, अवसरे काले, उमे गौरि, सहसा भगित्येव । अन्योऽर्थः—मम देहि रथं भर्मे तमोवशायाशां गमागमात् संतारात् हर नः हरवहु सम्पुनक्ति सरणं त्वं चित्तमोदः अपसरतु मे सहसा वलेन’ (क. सं. १७ पृः) । प्रत्ययागमोपदेशैरेवैत मित्राणां प्रकृतोनां सारूप्यं च प्रकृतिस्तेषां यथा—अयमित्यादि ।

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥३६६॥

मेदाभावात् प्रकृत्यादेर्मंदोऽपि नवमो भवेत् ।

नयमोऽपीत्यभिन्निक्रमः । उदाहरणम्—

थोऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदत्तां विभ्रक्ष्यितुधेन्द्रः स राजते ॥३६७॥

अस प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ चाच्यौ ।

रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-

क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रमथनियहमप्ये जातुचित्तवत्प्रसादा-

दहमुचितरुधिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥३६८॥

यत्न वक्ष्यतीति धारयिष्यति नवविष्यति चेति नदिनयस्यो ह्यम् । छदिति कृत्यति करोति ऐति प्रकृतिरूपः ।

प्रकृतिप्रत्ययममुदात्तानां भिन्नानां यत्र प्रदायत्, सास्वर्थं स प्रत्ययच्छेपो यथा रजनीत्यादि । पादेवेत्यादिना सहस्रं पर्यन्तैः क्रियाविशेषणम् । स्यां सावि वि न नन्दयतीति नन्दिता नन्दितो गणविशेषस्य भाव इति च नदितकृतप्रत्यययोः' (४. स. ५७ पृ.) । सत्तु नन्दिता नन्दन स्यां सा योयिता इति सत्ता स्यादिति नन्दयन् । तुम्हस्यैव तु अहमुचितरुधिः स्या नन्दिता मग स्वादिति । यत्न गुणा विद्या वा मिथः साक्ष्णं (३६७) स विभ्रक्ष्यते यथा सनेक्षमित्यादि । 'हे हर त्वं सर्वस्य सर्वस्वं', त्वं भवः संसारस्य च्छेदे तत्परः कृत्रिप्रद- नयोपकारयोः साम्मुख्यं शतरोपवर्तनमायासि प्रागच्छति । अवरोऽर्थ—हर अपहर भव सम्पदस्य नव निवारय सायामि मेदादि वर्तन उक्ति तस्य विचारय । अतः क्षुब्धितोः प्रकरणादिनाऽ- निधायान् अनिक्रमेन शेषो न तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनि' (४ स ५८ पृ.) ।

नवम श्लेषप्रकाशो यथा—य इत्यादि । 'अत गोत्रशब्द- कृत्पर्यन्तयोः, पक्षा नर्था पत्राणि च । क्षण उक्त्वाथ, शतकोटिदः शत कोटोर्दत्तादि यः, शतकोटिना नन्नेण यति स्वयंयति च विबुधाः परितः देवाश्च' (४. स ५८ पृ.) । अत्रापि न प्रकरणादिकं नियामकमस्ति येन ध्वनिमभिव्यक्तं स्यादिति ।

ननु स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावादभिन्नप्रयत्नो-
च्चार्याणां च शब्दानां वन्देऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थ-
श्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमर्थ शब्दा-
लङ्कार उच्यते ? उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन
यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथाहि—

अथ परगत निराधिकोर्पराशङ्कते नन्विति—इह केचिदुदात्तादिसरनेशाच्च प्रयत्नादि-
भेदाद् युगपत् प्रयोक्तुम् ॥ शक्यन्ते परस्परच्छायाऽनुकारिणश्च भवन्ति तद्विषयोऽ-
र्थभेदेन कृतोऽर्थश्लेषः 'अर्थभेदेन शब्दभेदा'दिति, शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषो यत्तु प्रायेण
पदमज्ञा भवन्ति । केचित् पुनरुदात्तादिसरनेक्याच्च प्रयत्नादिसाम्याच्च तन्त्रेण प्रयोक्तुं
शक्यन्ते । तदुक्तं सप्तमपदत्वं नास्तीत्येवम् उक्तकृतद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दश्लेष-
त्वादर्थश्लेषः सङ्गलनया तुल्यश्लेषो यथा रक्तच्छदत्वं विक्रमा बहुन्तो गाल जले
सङ्गलमादधाना । निरुक्तं पुष्पे (१६५३) वृषि समग्रां पत्ता विरेतुः धमण्या
यथैव ॥ अत्र रक्तच्छदत्वमिच्छावर्थश्लेषः, नास्त्वमिच्छादी शब्दश्लेषः, उभयघटनाया-
न्तुल्यमर्थश्लेषः (अ स श्लेषः प्र) । एष च नाप्राप्तेऽप्यपमादिध्वारभ्यमाणस्त्वत्कदाचि-
त्प्राप्तत्वं प्रतिभासुत्वादयति । न तुल्योपमादयोऽलङ्काराः, अन्यत्र लक्षणसरवाक्यात् तथा
स्वयञ्छब्दादि—न केवलं हिमाद्रेस्तथाभूतस्य तु सुखा यावत् स्वयमेवभूतेति च
शब्दः । गीरीपक्षे किशलयवद्वक्त्राभ्या दीप्यमानाभ्यां कराभ्यां शोभितां मुञ्जेन फले
यमाप्नुः शक्यते तत्तु सुखानामीहितं प्रदर्शयति । 'प्रातः सन्त्यागच्छ उज्ज्वलसूर्य-
मरीचिभि शोभिता स्नापफले निधान्ती यो न सुखस्तद्विषये हितं प्रदर्शयति ।
अत्र प्रथमार्थे सरादित्यमर्थार्थश्लेषः । उत्तरार्थे तु सुखादिनेत्राच्छब्दश्लेषः । तथाहि—
आलापेसादनेकाये 'बाधयमक्तात्रयिककाया'मिति (पा १।२।१४४) सुदेष्टान्तोदात्तत्वं
तत्प्रयत्नत्वं । अन्तर्गते बाधादिसरेणान्तोदात्तत्वं मिति (ल ४) । अत्र चोपमाप्रतिभोत्पत्ति-
हेतुः श्लेष इति । तथाचोक्तम्—एकप्रयत्नोच्चार्याणां उच्चार्या चैव विभ्रताम् । स्वरितादि-
गुणोभिन्नेर्बन्धः श्लिष्टमिदोच्यते ॥ अलङ्कारा-तरपत्ता प्रतिभां जनयन् पदे । द्विविधैरर्थ-

कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुभासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ्वाद्युपमाऽऽद्यश्च तद्भावतद-
भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यपस्थाप्यन्ते ।

सयं च प्लुवाताप्रभास्वत्करविराजिता ।

इत्यभङ्गदलेपः,

प्रभातसन्ध्येवासापफललुब्धेदितप्रदा ॥३६८॥

(का. भा. सा. सं. ४।५१)

इति सभङ्गदलेपश्चेति ह्यावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्द-
रूपेणमुपपन्नं, न त्यागस्यार्थदलेपत्वम् । अर्थदलेपस्य तु स विषयः, यत्र शब्द-
परिवर्तनेऽपि न दलेपत्यवष्टम्भा । यथा —

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदशी वृत्तिस्तुलाकोदेः खलस्य च ॥३६९॥ इति ।

(प. त. १।१२० ; व. भा. ; छ. र. को.)

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषा, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रूपमा । तथाहि यथा 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कवतितरा' मित्यादौ (३७०)

शब्दोक्तिं व. भा. शिष्टा २२ प्रतीयताम् ॥ (का. भा. सा. सं. ४।५०-५१) ॥ इति । एतच्च
विचार्यमाणं न युक्तमित्याह (६५b) — इहेति । न हि भास्वत्करविराजितेऽर्थ-
रूपेण, यतो वैशिष्ट्यमलङ्कारः, कविप्रतिभासंरम्भगोचरार्थाभिस्तद्वारः, लोकावधारया-
ध्रियत्वात् तयोर्व्यवस्थितः । न चात्रार्थः संरम्भगोचरः, न हि भानुदीप्यमानादिशब्द-
प्रयोगेऽलङ्कारोऽङ्गेति शब्दान्ध्वन्यतिरेकानुविधायिनोऽस्य शब्दास्तद्वारवनेन व्याप्यमित्याह
न त्यागस्येति । अगङ्गसभङ्गकृतस्वभावोः शब्दरूपेणोभेदः । अर्थदलेपस्येति यथा
स्तोकेनेत्यादि — अत्राद्योपपन्नपचययोरुद्गमानुद्गमादिशब्दपरिवर्तनेऽपि तुलाकोदितल-
भमयोरर्थयोः शिष्टश्चलनप्रतिहतमेव । अदप्युक्तमलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष
इति तदपि न युक्तमित्याह न चेति वैपरीत्यं दर्शयति । एतदुपपादयथाह तथाहोत्यादि ।
एवम् 'पलनाजम्भे'त्यादौ नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेषत्वं किन्तु सङ्गरूपमेव व्याप्यम् ॥

२४ विशिष्टं स्वमिति ख. पु. असमीचीनः पाठः ।

२५ एवम्यन्तव्यगामिमात् रावानकतिलककृतादुद्भूतविवेकादुद्धृतं स्यात् । मुद्रित उद्धृत-
विशेषमन्येऽ- (G. O. Series) पृथक् पाठो दृश्यते । परं तस्य न संशयो-

गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा, तथा 'सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्पति सुधांशुविम्बमिवे'^{३०} स्यादौ (३७१) शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव । तथाह्युक्तं रुद्रदेन

“स्फुटमर्यादद्वारायेतावुपमासमुच्यौ किन्तु ।

आधित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” ॥ इति ॥

(व. का. अ. ४।३२)

अथवा न्यायपरोक्षायामुपमारूपरूपेण (रुद्र- (विवेक) विरुति ३६ पृ.) । तथाहि रलेपस्तावदुपमाऽऽदिभ्यतिरिक्तेऽपि निषेधे प्राप्तप्रतिष्ठा यथा वैच त्वमित्यादि । पाता रक्षिता अलं पर्याप्तं पातालं रसातलम् । आशाः प्रत्याशा दिशश्च । चामरस्य महत्, अगराणां महता नायूनाम् [भूमिः] । अल त्वमेव पातालमित्याकारपाथात्त्वत्त्वामरस्य महद्भूमिरित्याकारात् पीरस्त्येऽक्षरे रिलटमिति वर्णरलेपता । न चात रलेपस्य पृष्ठेऽलद्वारान्तरस्त्रोत्थापनगतिः । (१६६७) एकगुणगाऽपि यथा गुणादिसाम्ये तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि हरयते । यथा सकलेयादि यद् कलकलेन वर्तते एकला कला यत्पेति चेति । अत्रैव प्रागाधिकसम्पत्तिं दर्शयति तथाहीनि । इहापि शब्दालङ्कारमध्ये । उदाहरतश्च यथा—यदनेकयोभिभुजस्तत्रैव सरशोऽल हीनसुरतरनसः । ननु वल्लिखित- कथं ते तदमी

•मुक्तलेख्यलापोषाम (Hemacandra and the 11th century Kashmiri Porticists) Asiatic Society Letters, Meghnad Saha Vol. 1958) । विमलरुपमारूपकलामानपरिग्रहोक्तस्य मन्मदमन्त्रेऽस्त्रीकाराद्यमंसोऽलस्थोऽनवस्तराहतयः । एवमिषेषु स्थलेषु मूलमातृकालिपेक्षिष्यन्तः किं टीकायामन्तर्मुक्तः साक्षिपिकरानवधानतयेति सशयो जायति ।

- 30 पदार्थमिदं रुद्रदीये काव्यालङ्कारेऽन्यथा पठितं हरयते तत् एतत् पद्यं 'मुलमापूर्णकलोल भुगमदनिखितार्धपललेखन्ते । आदि लघ्वर्गकलनरत्नं स्फुटलाञ्छनमिन्दुविम्बमिवे'ति । तच्च कनितोपमाभेदत्वेन स्वीकृतं रुद्रदेन । अत्र पुरवर्णने तावपर्यम् । रुद्रकृतशरीरेण च्छायाभवत्त्वस्य राजानकतिलकेन केनाप्यनेन वा रचितमिदं स्यादिति सम्भाव्यते । हेमचन्द्रविधनाभादीनां मम्मटानुगारिणां मन्थेऽपि 'पुर'शब्ददर्शनादुद्धृते प्रथक्ते शब्दमानवाम्यस्य प्रकृतवाचायमेव समोचीनः कल्पः ।

न च 'कमलमिव मुख'मित्यादिसाधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति यक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विग्न्यत्वापत्तेः ।

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्यश्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥३७२॥

इत्यादिश्लेषस्य चोपमावलङ्कारविचिकोऽस्ति विषय इति द्वयोर्धर्मे सङ्कर एव । उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं युक्तो विषयः । अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च 'अचिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लापय-विन्दुकै'त्यादौ (३७३) (का. अ. शा. सं. ४।१६) विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्येतार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । तस्मादेवमादौ श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-रलङ्कारान्तरमेव । तथाच

सद्वंशमुक्तामणिः, ॥३७४॥ (उ. गिरिः १)

सदृशः सुराधिकृतः ॥ वसुधामहित सुरजित नीरागमना भवार्थ वर्षाभ । सुरजित-पराङ्मुखपक्षेण च द्वैर्वोपमा पठते ॥^१ (उ. का. अ. ४।३३, ३४) इति । न च यत् सद-मात्रसाम्य उपमा तत्र श्लेषत्वमिति बह्वं युक्तं, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रवृत्त्यात् । गुणादि-सादृश्ये सा भविष्यतीति चेत्, न, अर्थविषयस्य निर्विषयत्वापत्तेः ।

अत्रासदुपदर्शितशब्दश्लेषवदुपमानिरहितोऽर्थश्लेषस्य विषयः वक्ष्यते. तद्वयोरेकस्यैव-लब्धसत्ताकमोरेकत रमिगते सङ्करत्वेव प्राप्तेति 'गुणक्रियासाम्यमुपमा' 'शब्दसाम्यन्तु श्लेष' इति विशेषणस्थानविधानाच्छब्दसाम्यमुपमाया विषयः । श्लेषस्य तूपमाविरह इति 'पक्षने'त्यादास्तुपमैव न्याय्या । एवंच 'अचिन्दुसुन्दरी'त्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्ति-हेतुः श्लेष' इति युक्तं (उ. वि. १) तदपि न सम्यगित्याह न चेति । अप्सु प्रतिविम्बितो य इन्तुल्यद्वय सुन्दरी नित्यं गलन्तो सावयविन्दवो यस्याः । अविद्यमानविन्दुः कथं स-विन्दुरिति शब्दात्तद्वारविरोधः, श्लेषस्य तु तेन बाधितत्वात् प्रतिमानमानं (१६६b) न तु प्ररोहः । विरोधस्याभासस्यादेवालङ्कारता, दृतरथा तस्य दुष्टत्वात् । एवमादाविति— तत्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतौरेकदेशविधिं स्मरन् यथा सद्वंशेति । वंशः कुलं, वंशो वंशुः,

नास्वः कचिरिव स्वल्पदलोको देव ! महान् भवान् ॥३७५॥

अनुरामवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरुःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥३७६॥

(पं. भा. १।६)

आदाय चापमवलं कृत्वाऽह्नीनं गुणं विपमदृष्टिः ।

यच्चित्रमभ्युत्तरो लक्ष्यमभाङ्गधीचमस्तस्मै ॥३७७॥

इत्यादावेकदेशयिर्वर्तिरूपरुदलेष्वप्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं, न तु दलेषत्वम् ।

तदिह सर्वश एव सर्वश इत्यारोपपूर्वको मुक्तामरीतोपः ।^{३१} रत्नेष्वतिरेको यथा नास्व इत्यादि । श्लोकोः पदं कीर्तय । समासोक्तिर्यथा अनुरागेत्यादि, अनुरागः सन्ध्याऽदृष्टि-
माऽभिलाषश्च पुरोऽग्रे जगताः सरति । “यद्यपि वामनाभिप्रायेणायमावेपलायापि
भामहामिप्रायेण”^{३२} प्रसिद्धिं पुरस्कृत्य समासोक्तिरित्युक्तवान्” (पं. भा. लोचन ३७
॥ ६ :) । विरोधो यथा आदायेत्यादि । अललं पर्यंतं निधलय, अह्नीनं सर्पाणामिन-
महीनव, विपमा विक्षा अतिरा च । अभ्युत्तः कृष्णो गच्छित्यर्थः । लक्ष्यमभाङ्गशी-
दिति तिसुरमेवे ।^{३३}

३१ अत्रसिद्धात् प्रस्थान्तरादुद्धृतमिव रत्नोक्तवयवरूपं परं रत्निकारत्नोक्तिविरोधितया
विधिलोतक्यं प्रतिभाति । मूलग्रन्थे दशमोक्तांशे दितलमानापरम्परितरूपरुनिदर्शने
‘अलोक्तिरुगहातोके’त्यादौ ‘सर्वशमुक्ता’मिति पदमुपलभ्यते, न तु सर्वशमुक्ता-
मणिरिति ।

३२ “मलोक्ते गम्यतेऽन्वोऽर्थस्तन्मानवितोपकृत् । सा समासोक्तिरिति संक्षिप्तार्थतया
यथा ॥” इति भामहलक्षणम् । “उपमानावेपलावेप” इति वामनलक्षणम् ।
उपमानस्यावेपः प्रतिषेध इति उपमानावेप इति च दलस्या इति । वामनमते
लोकाप्रसिद्धौपवोपमानोपमेयता प्राज्ञा । एतच्च तत्कृतायामुपमालङ्काररती
स्पष्टम् । वस्तुतस्तद्वत् मम्मटमिप्रायेणापि समासोक्तिरिति दोषाकृतो भामह-
नामनयोर्मतेदवद् “वन्मालोक्तोचनप्रत्यप्रतिवन्वित्येनोक्तस्य कोट्युपायक-
सेनाऽथवाऽन्यत् किमपीति बहुतरप्रस्थानां लोपे वक्तुं दुष्करम् ।

३३ “रथः घोषो यन्ता शतश्रवितरेन्द्रो धनुस्पो रथाङ्गे चन्द्राक्षं रथचरणपाणिः
शर इति” इति यद्विप्रःस्वनीयपद्यत्वांशिकृतः संवाचोर्ध्वं पद्यम् ।

शब्दश्लेष इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यते इति कोऽयं नयः ? किञ्च वैचित्र्यमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेपां शब्दानामिति चेद्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेष-सव्यपेक्षत्वे ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता । शब्दगुणदोषाणामप्यर्थपेक्षयैव गुण-दोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव स्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वे-नोच्यन्ताम् । "विधौ यके मूर्ध्नि"त्यादौ (१९१ श्लोः) च वर्णादिश्लेषे एक-प्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषतथं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतीत्येयमादि सत्यं विचार्यम् ।

‘क्विवैकप्रदोषार्थोपा’-(का. ध्या. सा. सं. ४।८०)मित्येतत्सामर्थ्याच्छब्दानामित्यव-
गमने आधेये भवद्वन्मतेऽधरलेपे भवतैव शब्दानां शिल्पनाऽभ्युपगतेवेत्यर्थोक्तिर्विशिष्टं
शिल्पं प्रतीयतामित्यन्तःशून्यमेव । अत्ररश्च तन्मत एव दूषणमुत्पादयति । आन्वयेलेप
इति चेति । तस्मादेवंविधे विषये शब्दालङ्कारत्वमेव युक्तम् । “अथ शब्दशक्ति-
मूलोऽनालङ्कारो न तु शब्दस्थालङ्कार इति चेदन्नाह, यैचिन्नमिति । अर्थमुपेति—
एवम सत्यतिप्रसन्न इत्याह अनुप्रासादीनामपीति । न चैवामर्थोन्मुखत्वं नास्तीति वाच्य-
मित्याह रसाविष्यञ्जकेत्यादि । किम् “शब्दार्थी (१६७३) संहितौ काव्यम्” (भा. का.
म. १।१६) । ततोऽनयोः परस्परव्यपेक्षयोस्तुल्यत्वापेक्षेति यथा शब्दोपादीनामर्थो-
पेक्षयाऽर्थगतत्वं तथाऽर्थोपादीनामपि शब्दगतत्वं प्राप्नोतीत्याह शब्दगुणेत्यादि । किम्
यद्वैकप्रदोषार्थोपाधेरलेपत्वं तदाऽतिप्रसन्न इत्याह विधावित्यादि । स्वयं विचार्यमेत-
द्विद्विज्ञैतैव- [स्म] द्रुक्मित्येतावतैव भवित्याश्रयणीयमित्युक्तोपमिति । ”

- 34 अयं विचारो मूलतस्त्वाध्यायभित्तपरिवृत्तिवृत्तासहस्रयोः कतरदाभ्रवणीय-
मित्याभिलष्य प्रवृत्तः । उद्बुद्धविशेषादिप्रवृत्ततो राजानकवित्तकथा दददादीना
प्राचीनानां मतमनुसृत्याय पक्षमुपजीवन्ति । परन्तु नव्यैर्मग्नप्रमुखैः परिवृत्ति-
सहस्रासहस्रवत् एव प्रतिष्ठापितः । य एव भवितोषमुखालङ्कारेषु सर्वशेवा-
प्रतिद्वतप्रसरो न्यायमूलवेत्ताचार्यहेमनन्दविश्वनाभायैः प्रमाणनिपुणैरलङ्कार-
मयैवारीयैर्द्वौहोत इति सत्यपि केपाधिद्वैमत्ये नवीननये सिद्धान्तत्वेन स्वीकृतः ।
35 एवं संशोधितमस्माभिर्द्वैतकाव्यालङ्कारसारसम्प्रदोपरि विवृतिदोषस्थपाठदर्शनेन ।
(G. O. S. edn. ४४ पृ.) । य च पाठोऽत्र राजानकवित्तकहोद्बुद्ध-

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतितेजुता ॥८५॥

सचिवेशचिशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुखजपञ्जाद्याकारमुत्थासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिशक्त्यमेभमुखैरासाररंद्धसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्घट्टः धियां याधितसम्भ्रमा ।

मान्वाऽथ सीमा रामाणां शं मे दिद्यात्तुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(ह. का. म. ५।६, ७)

खड्गाद्यन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशित्वे चित्रत्वं तथापि श्लोकाकार-
समवेतवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोभ्यतोतेः शब्दाध्यवस्यम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भिद्यमान-
मनन्तरान्तरं परिसंख्यातुमशक्यं यदगदुः—(कष्ट का ५।१-५) तच्चकलङ्गमुपलै-
र्वाणारानवापशूलहलैः । चतुरङ्गपीठविरचितरथचतुरगयजादिपदपाठैः । अगुलोपप्रति-
शोमेरर्पञ्चमुरजवर्षेतीभरीः । इत्यादिगिरन्वैरपि बहुविधेषाकृतिप्रभदैः ॥ 'भेदे-
विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तरमस्मिन्नेतद्वत्तम् । यन्मानं नाम यत् स्यात्तदाकृतिर्लक्षणं
मर्त्तं तस्य । तज्जद्यमेव रट्ठाऽनवार्थमखिलं ततोऽन्यदपि ॥ इति । अतः शिष्यभ्युत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । "मारारिः परमेधरः शक्र इन्द्रः, रामो हलायुधः, इभमुखो
गणपतिः, एभिः सासारनरयेन रंद्धसा केन सारमुत्पद्यमा रब्धः खलो यस्याः, तदार्ते-
स्तेषामावेर्हरणे क्षमा यत्र नतानां प्रणतानां माता धियां संघट्टः, याधितः
सम्भ्रमो यथा । मान्वा अथ समुच्चये रामाणां वरयणिनीनां सीमा पर्यन्तभूः (१६७b)
शं कव्याणं मे दिद्यात्तु समादिशतु उमा पीते आदिमा पर्ययामप्रया । 'मनेन
श्रोत्रद्वयेन पद्यगन्धप्रसारः ।" तथा द्वादिकाऽन्तरे 'मा'शब्दं तिर्यग्गोऽप्यक्रमेण

विवेकादृष्टतः स्यात् । यदि तु आध्यवर्णीयमिति पाठो गूले पृष्ठते
तदाऽत्र टीकाकृतमाध्याध्यायिमानस्मालक्ष्णविभागरूपेण योग्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । टोकाप्रकरणात् सा नास्तन्तत्तमोनीनेति प्रतिभाति । अन्यत्र च (Fol.
१५५b) तथैवाकृतं टीकाकृतां लक्ष्यते ।

- 36 खड्गगन्धादीनामिहोपस्थितानां तदतिरिक्तानाञ्च चित्राणां चित्राणि हृदय-
काव्यालङ्कारे (नि. सा. सं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. सं) कविकर्ण-
पूरुतेऽलङ्कारभेदोऽस्त्वयम्यादिते कृष्णलिनिरयलोनीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिवलात्वा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(रु. कृ. अ. ५।१३)

मुरजदन्धः ।

भासते प्रतिमासार ! रसाभाता इताविभा ।

भाचितात्मा शुभापादे देवाभा यत ते सभा ॥३८१॥

पञ्चदन्धः ।

पर्याचतुर्दशकं धारायां न्यपेयावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतत्फलकम् । तत्स्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेष्टान्नरसतकम्, ततोऽपरपार्श्वतः ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेष्ट वर्यामतकम् । एषा द्वादिता । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वकमेष्ट
गान्तिकाधे’ वर्णस्यम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । दक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुलकम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दस्योपरि पर्याद्वयम् । एतन्मलकम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां अपला-
गामलिवलानां प्रसरत्सैव्यानामारोपः शब्दो यत । वारलाभिर्देवोभिर्बहुलाऽमन्दा
वत्पुलाः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूषा यत । अयमुत्तेन शुभ्रपक्षेणासला
निर्मला बहून् वा लातीति बहुला वा सा शरत् प्रकाश्या । एष मुरजदन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेष्वो वषाकर्म प्रथमादीन्पञ्च-
राशि चत्वारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेष्वः पञ्चमपञ्चसप्तमाष्टमाणि च गृहीत्वा प्रथमः
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(168a) तृतीय, द्वितीयतृतीयान्या चतुर्थपञ्चमी,
चतुर्थात् तृतीयद्वितीय तृतीयान् पादात् प्रथमं वर्णान् गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयादष्टमं
प्रथमान् सप्तमपष्टी, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमी, चतुर्थात् पञ्चसप्तमी, तृतीयादष्टमञ्च गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थादिभ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः षष्ठ्यादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रसारः ।’ (रु. खं. ५५-५६ पृ.)

भासत इति । ‘हे प्रतिमासार अज्ञाऽतिशयोक्तकृष्ट रसेनादरेणाभाता
समन्तादीमाऽहताऽप्रतिहताऽऽविभा शोभा यया । भाचितात्मा एकमौकतहृदया चाद
एव देवैर्विजिगीषुभिः पण्डितैराभा यस्याः । चतेत्याज्यं निपातः । से त्व सभा ।

तच्चित्रं यत्न वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सचित्रेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुर्जपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति
तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

मारारिश्करामेममुल्लैरासाररंदसा ।

सारारब्धस्तथा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥३७८॥

माता नतानां सङ्घः धियां याधितसम्भ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिद्यादुमाऽऽदिमा ॥३७९॥

(इ. का. अ. ५।६, ७)

खड्गवन्धः ।

तच्चित्रमिति यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिष्विवेशितत्वे विलसत् तथापि श्रौताकाश-
समन्वितवर्णात्मकशब्दमेवेन तेषां लोकरूपीतेः शब्दाध्वन्यम् । एतच्च बहुभिर्भेदैर्भियमान-
मनन्तत्वात् परिसंख्यातुमशक्यं यथाहुः—(इट्ट का ५।२-५) सप्तकलङ्गमुपले-
र्षणासनचापशूलहलेः । पगुरद्वयोऽथ विरचिपरधतुरगमजादिपदपाठैः ॥ अनुलोमप्रति-
लोमैर्धर्ममुरजवर्तुमद्वैः । इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभैः ॥ भेदै-
र्विभियमानं खड्गयानुभनन्तमस्मिन्नेतद्वलम् । यत्रास्य नाम यत् स्वासदाकृतिर्यत्
मर्तं तस्य । तस्यैवमेव हृष्टाऽवधार्यमस्मिन्नेतद्वलम् ॥ इति । अतः शिष्यस्युत्पत्तये
दिङ्मात्रमुदाहरति । “मारारि परमेश्वरः, शक्र इन्द्रः, रामो हलायुधः, इभमुखो
गणपतिः, एभिरासारपरायण रंदसा केन सायमुत्तममारब्धः स्वतो यस्याः, तदार्ते-
स्तेषामावेर्हणे क्षमा शक्रा नतानां प्रणवानां माता धियां संघट्टः, याधितः
सम्भ्रमो यथा । माम्या अथ समुच्चये रामाणां वरवर्णिनीनां सीमा पर्यन्तम् ॥ (१६७८)
शं कल्याणं मे दिद्यात् नमोदिद्युः उमा गीत आदिमा सर्वयामप्रपा । ‘अनेन
श्रीकृष्णेन खड्गवन्धप्रसारः ।” तथा आदिद्याऽन्तरे ‘मा’शब्दं तिर्यगपोऽप-क्रमेण

विवेकादृष्टतः स्यात् । यदि तु आधयणीयमिति पाठो गूले पृथक्ते
उदाऽल टीकाकृतमाधयणीयभावस्यालङ्कारविभागकल्पने योभ्यतायामास्था सूचिता
स्यात् । टोत्रप्रकरणात् सा नास्त्वन्तसमीचीनेति प्रतिभाति । अन्यत् च (Fol.
१५१८) तथैवाकृतं टीकाकृतं लक्ष्यते ।

३७ खड्गवन्धादीनामिहोदशितानां तदतिरिक्तानां चिलाणां चिलाणि इट्ट-
काम्यालङ्कारे (नि. सा. रं) सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि. सा. रं) कविकर्ण-
पूरुहोऽलङ्कारधेस्तुमेऽसत्त्वम्पादिते कुवृत्तिभिरपलोक्षनीयानि ।

सरला बहुलारम्भतरलालिलारवा ।

वारलावहुलामन्दकरलाऽवहुलामला ॥३८०॥

(ह. का. अ. ५१३)

मुरजवन्धः ।

भासते प्रतिभासार । रसाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभावादे देवाभा यन ते सभा ॥३८१॥

पद्मवन्धः ।

वर्णचतुर्वराकं धारायां न्यसेवावत्-‘मा’शब्दं छिद्यम्, एतदुक्तम् । तस्यैव ‘मा’-
शब्दस्य दक्षिणपार्श्वे निष्कामकमेष्टाक्षरसप्तकम्, ततोऽपरपार्श्वे ‘मा’शब्दान्तिक-
प्रवेशकमेष्टा वर्णमसकम् । एषा श्राद्धिका । ततो ‘मा’-शब्दादारभ्योर्ध्वक्रमेण
शान्तिकार्थं वर्णमसकम् । तदुपरि ‘मा’शब्दः । दक्षिणपार्श्वेऽन्यदक्षरचतुष्टयम् ।
अपरपार्श्वे च ‘मा’शब्दान्तिकं वर्णचतुष्टयम् । एतन्मुकुटम् । ततः छिद्यस्य ‘मा’-
शब्दलोपरि वर्णद्वयम् । एतन्मासकम् । सरलेति—बहुलारम्भः, तरलानां चपला-
नामन्तिलानां भ्रमरसैव्यानामारवाः शब्दो यतः । वारलाभिर्बोतोर्गिर्वहुलाऽमन्दा
तद्व्युक्ताः [करला] करं दण्डं लान्ति ये ते भूपा यतः । अथहुलेन शुभ्रपक्षेणामला
निर्मला बहुलं वा लातोति बहुला वा सा शरत् प्रकान्ता । एष मुरजवन्धः । तथाहि
पादचतुष्टयेन पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपादेभ्यो यथाक्रमं प्रथमादीन्वच-
राणि चावारि चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादेभ्यः पञ्चमपष्ठतमाष्टमानि च गृहीत्वा प्रथमा
पादः । द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमाद्वितीय-(१६८३) तृतीयौ, द्वितीयतृतीयौ चतुर्विंशमी,
चतुर्थात् तृतीयद्वितीयौ तृतीयात् पादात् प्रथमं वर्ण्यं गृहीत्वा द्वितीयः पादः । द्वितीयाष्टमं
प्रथमात् सप्तमपष्ठो, द्वितीयतृतीयौ पञ्चमी, चतुर्थात् पष्ठतमौ, तृतीयाष्टमं गृहीत्वा
तृतीयः पादः । चतुर्थदिग्भ्यः प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पञ्चमादीनि गृहीत्वा चतुर्थः पाद इति
प्रसारः । (ह. सं. ५८-५९ पृः)

भासते इति ।

‘हे प्रतिभासार प्रज्ञाऽक्षिशोतकृष्ट रसेनादरेणामात्रा
समन्तादीन्ताऽहस्ताऽप्रविहताऽऽविभा शोभा यया । भावितात्मा पद्मप्रोद्गदश वाद्
एव देवैर्विनिगीषुभिः पवित्रैरामा यसा- । * यतेलाभयं निजतः । ते दा सना ।

रसा साररसासार ! सायताक्ष ! क्षतायसा ।
साताघात ! तवातासा रक्षतस्त्वततक्षर ॥३८२॥

(द. का. प्र. ३१२०)

सर्वतोभद्रम् ।

सम्भविनोऽप्यन्ये भेदाः शक्तिभाजप्रकाशका न ॥ काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्शयन्ते ।

एषोऽष्टदशपद्यन्धः । तथाहि प्रथममक्षरमत्र कणिकास्थाने ततोऽक्षरद्वयेनैकं दलं, निःसरणक्रमेण तावत्तैव भावेन प्रवेशक्रमेण द्वितीयं दलं, यावत्ता कणिकाऽक्षरम् । ततस्तावत्तैव तृतीयं निःसरणक्रमेण तदेवाक्षरद्वयम् । एवं दिग्दलान्वक्षरद्वयमितानि निर्गमप्रवेशाभ्यामुत्पायानि । विदिग्दलानि तु प्रवेशेनैव । तदिह दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाक्षरत्वं विदिग्दलेष्वन्यथा कणिकाऽन्तरन्तु श्लिष्टमेव' (द. सं. ५६ पृ.) ।

रसासारेति—'हे साररसासार उत्कृष्टाभिलाषस वैभवद्वये, आयताक्ष विल्लीर्णनयन, सात मुखलभाष, अघात अचपल, अतक्षर तबू तबू वज्रकरणे । अतक्षं दृष्टिं राति वधाति यत्प्रथाभूत, तव रक्षतः सतः सा रसा भूः । अतासा नास्ति वास उत्क्षेपो यत्साः । तद्य उत्क्षेपे । [क्षतायसा] क्षत भाव्य अर्णगमोपायो यैस्तान् सति विनाशयति । (१६४b) अस्तु भवतु । अरक्षतामशोभना भूः । तुल्यदो व्यतिरेके । अत न केवलमधोऽधःक्रमेण स्थितानां पादानां प्रातिलोभ्येन व्यस्थितिर्यावदर्थभ्रमस्यापि । तत्र हि प्रथमादिपादाक्षराणि चत्वारि, चतुर्थतृतीयप्रथमादाभ्याक्षराणि चेति प्रथमः पादः । प्रथमादि यावत् द्वितीयाक्षराणि चत्वारि चतुर्थादिपादसप्तमाक्षराणि चेति द्वितीयः पादः । प्रथमादि यावत् तृतीयाक्षराणि चतुर्थादि यावत् षष्ठाक्षराणि चेति तृतीयः पादः । चतुर्थपञ्चमैषतुर्थः पादः । इह च सर्वं तदेवोपलभ्यत इत्यर्थभ्रमस्याप्यवस्थानात् सर्वतोभद्रम् ॥' (द. सं. ५६-६० पृ.)

सम्भवितोऽप्यन्य इति यथा—स त्वं मानविशिष्टमाश्रितभक्तादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्धाऽप्ययद्युद्धिद्वररधीवत्सभूनिर्मुदा । मुक्ता काममपाशभीः परमृगव्याधः सनादं हरेरेक्षेयः समकालमभ्युदयारोपेस्तदा तल्लरे (शिशु. व. १६१२०) ॥ धीवत्सो रोमानर्तलभ भूमिवेक्षः, हरेर्नादं सिंहनादं मुक्तेति सम्बन्धः । अत मुक्ता काममिलास्ररणकियाविशेषणम् । अनेन स्तोकेन कविकाव्यनागाद्विषयक्षरचक्रप्रसारः । तथाहि प्रथमपादस्य नवाक्षराणि धारास्वरुपाऽधोऽधःक्रमेण न्यक्षरे । ततो नाभी 'र'सन्दर्भाभारणं ततोऽधोऽधःक्रमेणैवापराणि नवाक्षराणीति प्रथमपादेनारद्वयम् । तत्र

गीते गीतवेदिन ॥ रीतयो वाङ्मयप्राणा हृदय तस्य हृत्तय । रचनाऽऽदित्रयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो दैवत छायासुखाभिवृत्तयो भृति । पठिति धम्मदा
 प्रेक्षाऽभिनयोऽप्ययन भृति ॥ श्लेष पुष्पाति सर्वास्तु प्रायो यमोक्तिषु धियम् । वाक्येवाकेन
 कृष्यन्ते मनासि महतामपि ॥ चिन्तयेन विना क्व धीः क्व निद्या शशिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा आदिना वादस्यान्तये । प्रभोत्तर दग्ध-
 मुष्टि विदग्धमुखमण्डनम् ॥ क्रीडायोष्टेविनोदेषु सज्जैराक्षेर्लम्बते । परम्यामोहने
 चारि सोपयोगा प्रहेलिका ॥ (स आ ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचित
 यथावति । कवे पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स क. आ २२२) याज्ञगद्य
 विधौ बाण पद्यमध्ये न तादृश । मत्स्या मत्स्यामिय देवो भिन्नकृष्ट सरस्वती ॥ सस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव वाऽपर । शक्यो रचयितु कश्चिदप्यत्र येन जायते ॥ (स क
 आ २।१०) पैशाच्या शोरसेन्याऽऽन्यो मागध्याऽन्यो निधन्यते । द्वितामि श्वेऽपि
 भाषामि सर्वानिपि वचन ॥ (स क आ २।११) कश्चिदप्यत्र येन पद्येन कश्चिन्मिद्रेण
 शक्यते । निबद्ध कश्चन द्वाभ्यां कश्चित् पद्यिभिस्त्रिभिः ॥ सस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव
 केचन । साधारणयादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स क. आ २।७) ॥
 न म्लेच्छितम्ब यज्ञादो स्त्रीषु नाप्राकृत वदेत् । सस्त्रीर्ष नाभिजातेषु नाप्रनुदेषु
 सस्कृतम् ॥ (स. क. आ २।८) वदन्ति सस्कृत देवा प्राकृत किनरादय ।
 पैशाचाद्य पिशाचाया मागध हीनजातय ॥ (स क आ २।९) केऽभूत्ताज्यराजस्य
 राज्ये प्राकृतगायिण । काले भीमाहवाहस्य केऽसस्कृतवादिन ॥ (स क आ २।१५)
 नास्त्वसस्कृतेनैव नास्त्व देशभाषया । कया गोप्त्रीषु कथयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स क आ २।१२) मृगवति लटम लाटा प्राकृत सस्कृतद्वय । अपत्र येन तुष्यति
 (१७०३) स्वेन नायेन मुर्जरा ॥ (स क. आ २।१३) मरुत् विज्ञापयामि त्वा
 स्त्रादिस्त्रनिहाय । गोहस्त्वन्तु वा गाधामन्वा वाऽस्तु परस्वतो ॥ (का मो ३३ पु
 स क आ २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन न वादयेन सरस्वती तन्मिथुन मुवाच । सस्कार
 पूतेन वर वरेण्य वधू सुखार्थोभिनिवधनेन ॥ (कु स ७।६०) एतद्रोम्ता (१)
 सुरभिक्षुसुम आम्बमेतत्र धेय धत्ते शोभां विरचिनमिदमानमेतदस्त्व(२) । मालाधरो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कल योजय चाम्येष्ववहित्त्रिवा नद्वेवाभिधानम् ॥^{३९} गिर

39 आलस्यप्रकाशे मुद्रिते सरस्वतीध्यामरखेऽय सन्दर्भा नोपलभ्यते परन्तु तत्तत्तथाय
 प्राग्वहिक इत्यनुमीयते । अतितने रलोके तु पाठात्तर न धनीगर्भेण पाठेन दर्शितम् ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दमा ।

एकार्थतेव

मिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासतं॥ पुनरुक्तवदा-
भासः । स च

शब्दस्य

सम्भवाभेदरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अरिचधदेहशरीरः सहस्रारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

भभ्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभभ्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
(विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे निषदाः किं वसेपा स खलु निठिलोऽस्मिन् कवि-
रवा ॥) विदग्धानांशो धे मगधमधुरापातिभणितिनिषदा नस्तेषां स इह कविराजो विनयसे ॥
(पा. रा. १।११; स क. भा. २।१६)

पन्थकृता तु केपादिदेवानोचिलपारतन्त्रपाहोपाभावमात्रपर्यवसायित्वं केपादिदुक्ते-
न्येयान्तर्भावः केपादिषु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुसारेण पर्यवसायिताः ।
यदाहुः—(व. का. भा. २।१३) वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं रत्नेपक्षया चित्तम् । शब्दस्यालङ्काराः
रत्नेषोऽर्थस्यापि सोऽन्यस्तु ॥

अपुंसा शब्दार्थलङ्कारगोः मध्यमन्तराल उभयालङ्कारममुं लक्षयते पुनरुक्तेति । यथा
धास्त्रैवमन्येयाम्पलङ्काराणांमुगयालङ्कारत्वं तदग्रे वक्ष्यति । लाट्यानुप्रासयमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । मिन्नरूपाता न सार्थकादनर्थकाद्वा शब्दान्वरादित्वाद् भिन्नरूपेति ।
एभेऽर्थो यथोक्त्यादेवार्थो तथोर्भाव एवार्थत्वं येनेव न तु वस्तु- (170b) भूतेनैतर्कः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इतरथा दुष्टतापत्तेः । न चैवमस्यादुष्टत्वमात्रं तदतिरिक्तस्य
कविराजिन्त्युत्पत्तिप्रसङ्गश्च वैचिभ्यस्य संज्ञायात् । मिन्नरूपो सन्दी यत्तेष्वर्थत्वप्रमाद पुनरुक्ता-
विष भाषेते स पुनरुक्तवदाभासो नामालङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति सूत्रप्रतीकः । केवल-

40 मुखेऽवभासनमिति आधारभूतिविषयकवर्तिनमिति निर्दिष्टः पाठः । अथ
प्रतीहारानुप्रासकृतसुखस्वगुणारी 'अत मिन्नरूपे पदे एवार्थवदाभाषेते' इति तत्
प्रशंसात् । अलङ्कारगर्वेऽपि 'आमुगयालङ्कारं पुनरुक्तावदाभासमिति सूत्रम् ।
एवार्थत्वेन वाऽऽमुखे इति पाठः न्तरम् ।

गीते गीतवेदिनः ॥ रीतयो नादमयप्राणा हृदयं तस्य वृत्तयः । रचनाऽऽदिनयं मूर्तिरनु-
 प्रासस्तु जीवितम् ॥ उक्तयो देवतं छायामुद्रामणितयो भूतिः । पठितिः ध्वन्यता
 प्रेक्षाऽभिनयोऽप्ययनं पृतिः ॥ श्लेषः पुष्पाति सर्वासु प्रायो नमोऽक्रियु धियम् । वाक्त्रेवाकेन
 कृष्यन्ते मनांसि महतामपि ॥ चिनयेन विना कश्चिः कश्चिः निशा यशसिना विना । विना यमक-
 चित्ताभ्यां फीदशी वान्विदग्धता ॥ गूढागूढचतुष्पादा नादिना नादशान्दये । प्रभोत्तरं दग्ध-
 सुष्टि विदग्धसुखमण्डनम् ॥ श्रीवागोष्ठोविनोदेषु तज्ज्वराकोर्णमन्त्रये । परम्यामोहने
 चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ (का. आ. ३।६७) यथामति यथाशक्ति यथोचितं
 यथाशक्ति । कवेः पातस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥ (स. क. आ. २।२६) यावन्मय-
 विधी वाणः पद्यबन्धे न तादृशः । गद्यां गद्यामियं देशी भिन्नरूप सरस्वती ॥ संस्कृतेनैव
 कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव नादपरः । शक्यो रचयितुं कथिदपभ्रंशेन जायते ॥ (स. क.
 आ. २।१०) वेशाच्या शोरतेन्याऽन्यो माग्याऽन्यो निवर्ष्यते । द्विताभिः कोऽपि
 भाषाभिः सर्वाभिरपि पद्यम् ॥ (स. क. आ. २।११) कथिदग्येन पद्येन कथिन्मिश्रेण
 शक्यते । निबद्धः कथन द्वाभ्यां कथितुं पथिभिर्मिभिः ॥ संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव
 केचन । साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया (स. क. आ. २।७) ॥
 न म्लेच्छितव्यं यज्ञादी लोपु नाप्राकृतं वदेत् । संदीर्घं नाभिजातेषु नाप्रवृत्तेषु
 संस्कृतम् ॥ (स. क. आ. २।८) वदन्ति संस्कृतं देवाः प्राकृतं किन्नरादयः ।
 पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागर्षं द्वीजजातयः ॥ (स. क. आ. २।९) केऽभूवनाद्वराजस्य
 राज्ये प्राकृतभाषिणः । काक्षे धीमाहनाहस्य के न संस्कृतपादिवः ॥ (स. क. आ. २।१५)
 नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया । कथा गोष्ठीषु वपयन् लोके बहुमतो भवेत् ॥
 (स. क. आ. २।१९) श्रवन्ति सततं साढाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । अपभ्रंशेन मुप्यन्ति
 (१७०८) श्वेन नायेन शुर्जराः ॥ (स. क. आ. २।१२) वदन् विज्ञापयामि त्वां
 स्थापिकारविज्ञानया । गौडस्त्यजतु वा माधामम्या वाऽस्तु मरस्वती ॥ (का. मी. ३३ पृ.
 स. क. आ. २।१४) द्विधा प्रयुक्तेन च वादमयेन सरस्वती तन्मिथुनं जुगाव । संस्कार-
 पूतेन वरं नरेण्यं वधूं शुद्धार्थमिनिबन्धनेन ॥ (कु. सं. ७।६०) एतदोक्ता (?)
 मुरभिकुर्मं माम्बमेतप्यर्थं भवे सोमं विरचिनमिदमानमेतदप्यर्थः । गालाकारो रचयति
 यथा साधु विज्ञाय कालं योज्यं वाक्यैववहितपिशा तद्देवाभिधानम् ॥” गिरः

39 अललश्वारप्रस्ताने मुक्तिं सरस्वतीकण्ठाभरणेऽयं सन्दर्भा नोपलभ्यते, परन्तु सर्वेषां
 प्रासन्निक इत्यनुमीयते । अन्तिमे श्लोके तु पाठांतरं व-धनीयमर्थे पाठेन दर्शितम् ।

पुनस्तवदाभासा विभिन्नाकारशब्दमा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेव मुखेऽवभासनं^{४०} पुनस्तवदा-
भासः । स च

शब्दस्य

समज्ञाभङ्गरूपः केवलशब्दनिष्ठः ।

उदाहरणम्—

अरिचन्द्रेदृशरीरः सहस्रारयिस्ततुल्यपादातः ।

भाति सदान्त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥३८३॥

धन्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः सुभज्योऽपम्रंशः सरस्वरचनं भूतवचनम् ।
(विगिताः पन्थानः किमपि चमनीयाश्च त इमे निषङ्गाः किं यतोषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कवि-
त्वा ॥) विरग्धानामोष्टे मण्यमधुरावासिभणितिर्निबद्धा वस्तेषां स इह कविराजो विनमते ॥
(बा. रा. ११११; स. क. भा. २११६)

प्रमथता तु केपाधिदेवानोवित्पारतन्त्रपाहोपाभासमात्मपर्यवसायित्वं केपाधिदुहे-
ज्येवान्तर्भावः केपाधित्तु रसप्रकाश एवावरणत्वमिति प्राचीनानामनुगारेण पक्षेव लक्षिताः ।
यदाहुः—(ह. का. अ. २११३) वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथा चित्तम् । शब्दश्चातङ्काराः
रक्षेयोऽर्थस्यापि तोऽन्यस्तु ॥

अधुना शब्दार्थलङ्कारयोः प्रयत्नान्तराल उभयालङ्कारममुं लङ्घयते पुनरुक्तेति । यथा
चास्यैवमन्योदामभ्यलङ्काराणामुभयालङ्कारत्वं यदग्रे वक्ष्यति । साढावृत्तान्तमकाभ्यां भेदं
दर्शयति विभिन्नेति । भिन्नप्रकृता च सार्थकानर्थकशब्दा शब्दान्तरादित्याह भिन्नरूपेति ।
एधेऽप्येव ययोस्त्यायेत्यर्थां तयोर्मान एकार्थत्वं ऐवैव न तु वस्तु- (४७०b) भूतेनेत्यर्थः । एतेन
पर्यवसानेऽन्यथात्वं दर्शयति, इत्येता दुष्टतापत्तेः । न चैवमस्यादुष्टत्वमात्रं तदतिरिक्तस्य
कविराजिन्नुत्पत्तिप्रकाशस्य वैचित्र्यस्य सङ्कोचात् । भिन्नरूपी शब्दो यत्वेकार्थत्वप्रभात् पुनरुक्ता-
विव भासेते स पुनरुक्तदामासो नामालङ्कार इत्यर्थः । शब्दस्येति श्रुतप्रतीकः । केवल-

४० मुखेऽवभासनमिति आपरधीविद्याचम्पतिविवृतिनिर्गतः पाठः ॥ अथवा
प्रतीक्षतेनेदुपायकृततनुात्यनुवारे 'यत्तु भिन्नस्ये पदे एकार्थत्वदम्भासेते' इति एतत्
दर्शनात् । अतलङ्कारवैरुहेऽपि 'आनुयायभासनं पुनरुक्तावदाभास'मिति एतम् ।
एकार्थत्वेन साऽऽमुखे इति पाठः न्तरम् ।

चक्रासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राक्षः सुमनसो विबुधा पाद्वेवर्तिनः ॥३८५॥

तथा शब्दार्थयोरथम् ॥८६॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यनन्योऽसौ^१ करिकुञ्जररुधिररक्तसरनसरः ।

तेजोभाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥३८५॥ (उ. वि. १)

ग्रहणेनार्थनिरासः । अस्तीत्यादि अस्तीना वधं वदतो ईहा येषां तादृशाः शरिणो धानुष्कास्ता-
नीरयन्ति ये सूता वन्दिनः” (क. सं. ६० पृ.) । पाद्वर्तं पतिसमूहः सारथिपश्रुतिभिः
सह वर्तत इति सत्तामानस्या हेतुभूतया स्थिरतायां सत्यामगः पदैवः स अवनितलतिलको
भाति । चक्रासतीत्यादि । “अङ्गनेम्नारामा उपवनानि अङ्गनाभिः सोभनाथ । अर्तकार्थ-
तया प्रतिभाती वैदृशरीरशब्दौ सार्थकी सभङ्गौ प्रतिभातेते इति पीनरक्तपश्रुतभावना । सारथि-
सूतशब्दौ सार्थकानभङ्गौ वानत्यागशब्दावनर्थकी सभङ्गौ, अङ्गनारामा इत्येतावनर्थकानभङ्गौ
देहशरीरादिवदिद् शब्दयोर्भङ्गाभावाद् ।” (क. सं. ६० पृ.) निबेनेन रूपेणैवावस्थितयोरनयो-
“वपलभयमानमुषामपि शब्दानामुपरि शब्दार्थपीनरक्तपश्रुताहरति तस्यैति । सुमनसः
सोभनचित्तस्य राक्षः सुमनसो देवा विबुधाथ । तव एवालेकार्थताभ्रनः ।” (क. सं. ६० पृ.)

“तथा शब्दार्थयोरथमिति सूत्रप्रतीकः । यथा तनुवपुरित्यादि—तनु सरपं
करिकुञ्जरा वारणधेयाः ‘इन्दारक-(1712) नागकुञ्जरेः पूजयमान’मिति (पा. २।१।६२)
समासः । रक्षाश्लुहिता. । (क. सं. ६० पृ.) विभिन्नाक्षरशब्दोति समासे संख्या न
विवक्षितेति भिन्नकायाया बहुनामपि शब्दानामभिधेयत्वधमे पुनरङ्गवदाभासः । तद्वपतो
दर्शयति तेज इत्यादि”^२ (क. सं. ६० पृ.) । तेजसो भामान्याध्यास्तेजस्विनस्तेषां

१। अलं मूलस्थपथे ‘तनुवपुरप्यनन्योऽसौ’विति प्राचीनानां धीधरनएकीदासधीविद्या-
पकवर्तिप्रभृतीनां पाठः । धीधरधीविद्याचक्रवर्तिनोष्य टीकायोरजयन्यपदे
प्राह्यानादस्येन चएकीदासस्य ‘कृशशरीरोऽप्यष्टदृष्टेपराकमरातो’ति विवरणेनेदं
सूच्यते ।

२। उद्भटप्रभे काव्यालङ्कारसारसंग्रहे तेनेदं प्रथमं परिग्रहीत्वादावेनास्योज्ञेयः ।
इवकेनालङ्कारसंग्रहे पुनरर्थालङ्कारतयेवास्य निर्देशः । उभयोर्मातृश्रुतिप्योः
सङ्कलनेनालं पाठोद्धारः कृतः । अयमेव पाठो इवकस्येतावुपायो ।

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाशयः, अपरस्मिन्तु परिवर्तितेऽपि स न द्वीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ।

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
नवम उल्लासः ॥

मह उत्सवः । इन्द्रः स्वामी, इतिः सिंहः, जिष्णुः जयशीलः । अत्रैकस्मिन्निति—
पदपरिवर्तना सहिष्णुत्वमसहिष्णुत्वव्यनयोरलङ्कारयोर्निमित्ते । तदिह तनुशब्दपर्याय-
सूत्रमादिशब्दोपादानेऽलङ्कारता न प्रसरतीति शब्दाश्रितत्वं, यपुःशब्दपर्याये तु
शरीरादिशब्देऽप्युपात्तेऽलङ्कारता घटत इति तत्तार्थात्तद्वारता । एवं करिकुञ्जर इत्यस्य
कुञ्जरशब्दः श्रेष्ठादिना परिवर्तनं न सहते, करिशब्दस्तु सहत एव, तथा तेजोधाम
इत्याद्यानि । एवं विदन्तापेक्षया पुनरुक्तवदभासो दृश्यः । यथा भुजङ्गकुण्डली
व्यक्तशिशुभ्रांशुशोतयुः । जगन्त्यपि सदाऽपानादव्याप्येतोदरः शिवः^{४३} ॥ (श्रीकण्ठस्तवे
अ. सं. १२ पृ.) ।

इति महासांख्यविमर्हिः कभीभीधरविरचिते काव्यप्रकाशविवेके
नवम उल्लासः ।

अथ दशम उल्लासः

अर्थोलङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं^१ भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्यन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यच्छेदाय ।

अथावलिङ्काराणां प्रस्तावः । तत्र चोपमेव प्रसारवैचित्र्येणालङ्कारबीजभूतेति तामेव प्रथमं निर्दिशति साधर्म्यमिति । ‘अर्थप्राप्तं’ व्याचष्टे उपमानोपमेययोरेवेति— उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोद्भूतगुणेनान्यत्तदुपमानं, यद्—(१७१६) उपमीयते सादृश्यमानीयते न्यूनगुणं तदुपमेयम् (का. भा. सू. वृ. ४।२।१) । अत एव पार्थेन धनुर्धरान्तर-मुपमीयत इत्याहुः । विवक्षया^२ तु यथा नन्द इव मुखं कामिन्यास्तथा सुन्दरिणिव बन्धो यामिन्या इत्यपि । न कार्यकारणादिकयोरिति—आदिपदेन वाच्यवाचकलक्ष्यलक्षक-लक्ष्यामिश्रवृत्तीनां परिग्रहः । समानस्य सादेष्टे रूपमिति व्याचष्टे समानेनेति । तद्विस्तार्य-माह सम्यन्ध इति । तदुक्तं “यत्र किञ्चित् सामान्यं कथिद्विषेयः स विषयः सदृशताया इति” (अ. स. ३१ पृ.) । उपमतिरूपमा ‘आतथोपसर्ग’ (पा. ३।३।१०६) इति क्रिया भावे अह् । कविप्रतिभोत्पादिताकृतातिशययोऽपि त्वं सर्वलालङ्कारतायां बीजम्^३, अत एव गौरिव भवया, समुद्रः कुशिककेन्द्रेणैवमासी नालङ्कारता । ननु चोपमानमुपमेयस्य परमाधत्त. धृषण्भूतमेव तत्किं भेदग्रहणेनैवाह आह—अनन्वयव्यच्छेदायेति । अस्य च

- १ ‘साधर्म्यं’ सम्भक्त्यो^१ति मूले पाठः तापोयान् ।
- २ न तु पदार्थनैयत्येनेत्याशयः ।
- ३ यदाह कुन्तकः “अलङ्कारितङ्कार्यमपोद्भूत विवेच्यते । तदुपायतया तत्त्वं लालङ्कारस्य क्षम्यता ॥” ‘वस्तुमातृष शोभाऽतिशयशून्यं न कान्यस्यपदेऽप्यहंति ।...अपरा कविकौशलशालिनी । निर्मितनिर्तनोल्लेखलोकातिक्रान्तयोचरा ॥’ इत्यादिभि-रलङ्कारस्वरूपसूचनपरैरन्वयैरभिधानैः । अन्व उदाहरे अपरा वस्तुवक्तव्यताया नित्यता । लोकातिक्रान्तयोचरेत्यस्या एव अभावेऽक्रियतिरिक्ता वक्रोक्तिरिति भागदोषज्ञा संज्ञा । सा च कविप्रतिभोत्पादिता क्रियानोचरा सक्रियमपि क्रियैव-मुच्यते ‘कविप्रतिभोत्प्रेक्षितत्वेन चालन्तमगमभान्यमप्युपनिबन्धमानं समग्रसत्तां ग्राहत्वं’ इति ।

प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे धौती उपमा । तथैव 'तत् तस्येव'
(पा. ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थं विहितस्य वतेरुपादाने । 'तेन तुल्यं
मुद्यम्' इत्यादावुपमेय एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमान एव 'इदं
च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विधान्तिरिति साम्यपर्या-
लोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्था,

पुरुषात् ? उच्यते—इह तावदेकस्य प्रधान्येऽन्यस्योपसर्जनत्वनाधयणीयं तुल्यत्वे 'सम्बन्धा-
भावात् । तत्र न प्रधानं पुरुषादि गुणानुरोधेन प्रवर्तिष्यतीति । उपसर्जनन्तु राजादि । यथा
प्रधानानुगहस्तथा गौर्न (गौर्ण) विवर्तयति स्वरूपाधितौ प्रधानार्थत्वमिदं । अतोऽप्रधाने
सम्बन्धस्याधिकः पदस्यास' इति तत्र पट्टी भवति । सा चैवत्वात् सम्बन्धस्य पुरुषगतत्वमभि-
धत्ते । एवं तद्विधेयस्य इष्टम्यमित्यर्थं प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन । यत्तु "यथेवराष्ट्री राहुरय-
भ्यतिरेकिणा" इति (भा. का. अ. १।११) भागदेनोक्तं तदुपलक्षणत्वेन व्याख्येयम् ।
अत्रापि नियमेन मा-योगाश्रितत्वाद्गुणकारितया प्रतिमस्तुलया धृतत्वात्तदुक्तं, एवंकृत- (भूत)
प्रतिबिम्बप्रतिच्छाया-सरस-सरसादिराष्ट्रानामप्यव्यान्तरविरोधाः प्रतिपाद्यमानार्थनेविष्यसमर्पक-
त्वेनाश्वेयाः । अधार्थव्याह—तेन तुल्यमिति । सममेव साम्यं साधारणी धर्मः ।

- 6 'कथं' इत्यादि 'तेन तुल्यत्वे' इत्यन्तं 'क' पुस्तके यल्लिखितमिति प्रतिभाति ।
- 7 'क' पुस्तके 'प्यधिकप्रदन्त्या क्षप्रतीत एव स्वीयवति.....यत्तत्वेऽन्येनेवविधा'
इति विवक्षितः पाठः ।
- 8 'इवकद्वावयाशब्दा' इत्यादिना 'उपमायामिमे प्रीक्षाः कवीनां बुद्धिभौद्यदा'
इत्यन्तैर्न गरीयसा सम्बन्धेणाचार्यदण्डिना सप्रपञ्चमुक्ताः । तत्र शाब्दिक-
शिरोमणिभिः आचोनेत्रिकार्यकृद्भिरेव "वद्वा गभा तथैवैव" साम्ये" इति
दिग्दर्शनं कृतम् । अस्मिन् प्रपञ्चे वसिष्ठप्रवृत्तिसप्तप्रत्ययानां कथं
सादृश्याभिधानमिति वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च विचारः प्रवर्तन् ।
तेषामामाश्रयीवाक्यता दशः । अर्वाची भट्टोजिदोचितप्रवृत्तानामाख्यातवादे
विवरणकाराणां मधुरानाथप्रभृतीनां च मिदान्तस्त्व एवानगन्वन्तः कीदृभिः ।
नास्य न्यानुपयोगोऽलङ्कारशास्त्रमिदान्तोद्बोधे तथापि शाब्दन्वायमीमांसादिज्ञान-
प्रवृत्ते भ्यननिना टीकाकृताऽऽयासः कृतः । गदाधरजगदीशदयोऽपि काव्य-
प्रकाशटीकाकृतोऽल शाब्दबोधविनिगमनेन भेदसमाधानं कुर्वन्ति ।

तद्वत् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति"- (पा. ५।१।११५) रित्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वप्रकृतिसरत्त्वं च" (पा. २।१।४ वाः) इति नित्यसमासे 'इव'शब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

तुल्यता द्विरूपं सादर्यम् । तद्वदिति 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'- (पा. ५।१।११५) रित्यत्र क्रिया साध्यस्वभावा विवक्षिता । तद्विरोधणं तुल्यमिति । तथाभूता च क्रिया क्रिययोपपदीयते । प्रातिपदिकान्दु जेनेति तृतीयासमर्थ इत्येवात्रि । अतः सामर्थ्यात् प्रातिपदिकार्थतमवेत्क्रियायां वतमानात् प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते न तु मुख्यद्वतेः, असम्भवात् । ततश्च 'माद्वणवत् क्षतियादधीते, 'क्षोरवत्क्षत् पितृतीत्येवमाद्यः प्रयोगाः सिध्यन्ति । माद्वणादिशब्दानां माद्वणादिस्वात्म्यययादिक्रियास्तु सादृश्यार्थद्वतेत्याभिध क्षतियादिस्वानामभ्यवनादिक्रियायां तुल्यत्वात्ततोयाज्जन्तवमेव माद्वणादिशब्दानामुपपद्यते । तद्विषयं क्रियासामर्थ्यपर्यालोचनयाज्ज तुल्यताप्रसोतिरित्यार्यत्वम् । (172b) एवम् देवदत्त इव स्थूलः, यद्वदत्त इव गोमानिह्लादो सप्तमीपञ्चमन्ततयोरभावेऽपि क्रियाग्रहणादेव 'तत् तद्वयेव' (पा. ५।१।११६) इत्यत इतिर्द्वयः ।

कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रियापूर्वकत्वात् । स्वीकृत्यगुणयोगादि स्थूलो भवति गोसम्यग्भावा गोमानिति । नन्वेव' सति क्रियाग्रहणमपि न वर्तय्यम् ; प्रवर्तना(ता)- मविरोधेण 'तेन तुल्यं'नित्यस्तिमर्थे वतिः । तत्र तत्स्येतेष्वनेव नार्थः सूतारम्भेण, तद्वर्द्धम् (पा. ५।१।११७) इत्येतदप्युपमानतो न व्यतिरिच्यते । बद्धिपूर्वं राजानमर्हति तत्राज- सरामेव भवति । एवम् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रित्येतावति स्थिते(वातिष्ठते) ? तथाचाह चन्द्रगोमी 'इवे(व)मति'रिति (च. पा. ५।१।११५) ।

नन्वेवं गौरिव गवय इत्यत्रापि वतिः प्राप्नोति ? नैवम्, उपमायां वतिर्नोपमाने । यद्यपि 'इव' शब्देनोपममपि बोध्यते तथाऽप्यन्यदेवीपम्यमन्यदेवोपमानम् । भूयोऽपचय- माद्वययोगा तुल्यता यथा चन्द्र इव तुल्यम् । सादर्यत्वात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्, यथा गौरिव गवय इत्याख्यामेतत् । माद्वणवत् क्षतिय इत्युक्ते गच्छति पठतोस्तादिष्ठापु क्रियापु न विरोधोऽप्यन्यत् इति तत्प्रतिपत्तये क्रियाविरोधोऽप्यर्थं प्रयोक्तव्य इति वाक्यविषय एवास्व प्रयोगः प्रकरणादिना वा तत्प्रतिपत्तिरिति तुल्यमेव । 'सागान्यान्वेन भूयति गुणायवचर्माणम् । निप्रप्रधानसामान्यव्यक्तिः सादर्यमुच्यते ॥' इति सीतातिताः । सदृशमिति कदाच कदा प्रतीयते तत् सादर्यम् । न (173g) चेतदप्युच्यम्यमिन्द्रियापान-

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजययन्तीं मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्त स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्षुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमानन च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मात्रणाप्रतिभासमानात् । न च लिङादिगम्यम् । उदनुसन्धानविरहिणोऽपि सादृश्यप्रतीतेः,
 १० प्रत्यक्षादिविपरीभूतद्रव्यादिवदार्थातिरिक्तत्वात् । तथाहि न तावद्दृश्य गुण कर्म वाऽ
 गुणत्वाद् गुणवृत्तित्वादिभागाहेतुत्वाद्, [न] सामान्याद्यन्वतममगुणतत्त्वात्स्वेदगुणप-
 हेतुत्वाद् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्रभाकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति ।
 नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या कृ अ ३।८ का) इति न्यायाद् भावाभावा-
 भ्यामन्य प्रकार शङ्कितुमपि न शक्यम् । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुण्येति ? तत्र प्रथमे द्रव्यत्वे द्वितीये स्वाधितमनाश्रित
 चेति । तत्र द्वितीये समवाय एवावस्थानमात्रम् । आश्रित तु सामान्यवन्नि सामान्य चेति ।
 प्रथमे तु स्पर्शरूपमत्पञ्चरूप वा ? एतद्व्यवसायक्यं कर्म गुणवत् । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आश्रित त्वेकाश्रितत्वमेकाश्रित्येति । एतदपि यथासंख्य विशेष सामान्यस्येति । अतः
 सादृश्यमेवानेका विधानानाद्वयनानिरिच्यते । अनाराध्यम पदार्थभूय स्थानुगुणतद्द्वये शक्ति-
 सत्त्वावदिति नैयायिका (न्या कृ अ ३।८ उ १६३-१६४ पृ) । एतद्भूतावतन्मीनासा
 मन्धगौरवभयत् प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते ।

स्वप्नेऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन वीर्यप्रवारादिमत्त्वं परायति । अष्टासु
 नायिकास्त्रासत्रायसरमणोत्कृष्टनायिका स्वाधीन-(१७३b) पतिकेतुष्यते (द ह २।२३) ।
 सा उपमान, विजययन्तीरुपमेय यथाशक्तेरीतिरुक्तम् । अपरित्यागो धर्मः । च सम्बन्ध-
 भेदाङ्गिमोऽप्येकजातीयतया साधारण इति चतुर्णां गुणाणां वाक्यगम्येयं पूर्णा भीती ।
 चकितेत्यादि—क्षुधि ईर्ष्यारवे । अनाति पूर्ववत् तरुणारुणतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अत्रापि भीमासङ्ग्रहणो सादृश्यसातिरिक्तपदार्थस्वीकारे गौरव नैयायिक-
 पुर्वाणामुपयनान्वार्याणां म-बोद्धारेण सूचितम् । पर प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्यते
 इति टीकाकृमन्त-यमलङ्कारशारत्वे तद्गतेनेव समयेन विषयविशेषन विपक्षिदा-
 लोचनमर्हतीति स्मरन्तीति । मेधिलपण्डितराजादय एव साधर्म्यं सादृश्य-
 मित्यर्थ इत्याद्यभिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति च’ पुलके नास्ति ।

अत्यायतैर्निबन्धकारिभिर्द्वयैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमवनैर्भुवनं धमार ॥३८८॥

(क. प्र. ११३.६)

अवितथमनोरयपथ्यथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतस्तद्वशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्यररत्नधत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयधी-
स्त्यदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्वै^{१३}शिष्यं, वैशिष्यञ्चा-
लङ्कारः, तथापि^{१४} न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा इयं । समशब्दो योक्तु इतीयमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरतव-
स्तद्वश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्वितगम्या यथा गाम्भीर्ये-
त्यादि । भुजङ्गः कामुकः^{१२} । अतः गङ्गाभुजङ्गत्वेव गाम्भीर्यं गरिमा तत्सौतोकार्यं वतिः ।
आधी यथा 'दुरालोकः' इत्यादि । अम्यररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिरायादृशेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाधर्माकारतया दुरालोक्तया वर्णनीयसम्बन्धिन्यास्तस्या-
स्तद्वशेति तुल्यकिवार्थेऽनन्तरितिराधी^{१३}बहुपमा ।^{१४} यद्यप्यतः स्वाधीनपतिकेलावानुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो सम्भवतस्तथापि (न) तद्व्यवहारः । ^{१५}अतः हेतुनाह—न

१२ अतः अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृते कम्पिकाभ्युदयकाम्यपद्ये भीमरेखाभ्याकृते
'सदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदायो' इत्यपि समशब्तः पाठः । 'अयः शुभावद्यो विधि'-
रिति कोपात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाश्रमेषु वशुतामुपायता' इतिचरत भुजङ्गपदैवानुचितार्थता प्रकृता । सा य
'शशो दिवसधूमर' इत्यादानुदाहरिष्यमाणे सहचरनिप्रतेव पथमपि सोदय्या ।

१४ 'न चाम्युपमाया सदृशस्य वाच्यतया सादरयस्यादाच्यत्वेनाभ्यातिरिति वाच्यं
शवयतानन्धेदृक्सादरवेऽपि सक्रिमत्वेन तस्यापि वाच्यत्वादि'ति रासगमे
गामाभावाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्यता उदाहियन्तामलङ्कारा येन विषयविवेक इत्यादिवाह—तद्व-
दित्येनेति । यद्यपि मूलोचं काम्यं निग्राह्यमलङ्काराणां शुद्धमुदाहरणं यन्माधी-

अप्येऽपि समरेषु त्वां चिजयथीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥३८६॥

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणाक्षतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥३८७॥

मात्रणाप्रतिपाद्यमानात् । न च सिद्धादिगम्यम्, तदनुगम्यानविरहिणोऽपि सादर्यप्रतीतेः,
 १० प्रत्यक्षाद्विविच्यभूतत्रय्याविषयार्थोक्तिरुक्त्वाच्च । तथाहि न तावदुच्यं गुणः जनं वाऽ-
 गुणत्वाद् गुणरतित्वादिभागाहेतुत्वात्, [न] सामान्याद्यन्यतममनुगतस्याऽस्त्येहदुर्लभ-
 हेतुत्वात् । अतः पदार्थान्तरमेवेति प्राप्ताकराः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
 नैकताऽपि विवक्ष्यमानासुक्तिमात्रविरोधतः ॥” (न्या. कु. अ. ३।५ का.) इति न्यायाद् भाषाभावा-
 ध्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि न शक्यः । तथा च विधिरूपतया प्रतीयमानस्याभावत्वं न
 वक्तव्यम् ।^{११} भावरूपस्य गुणवन्निर्गुणं चेति ? तत् प्रथमे द्रव्यत्वं द्वितीये स्वाधितमनाधितं
 चेति । तत्र द्वितीये संभवाय एवानवस्थामयात् । आधितन्तु सामान्यवन्ति सामान्यं चेति ।
 प्रथमे तु स्पन्दरूपमस्पन्दरूपं वा ? एतद्व्यथासंबन्धं कर्म शुण्ध । निःसामान्यं निर्गुणम्
 आधितं त्वेवाधितगनेनाधितमेवेति । एतदपि यथार्थं दर्शनं निरोधः सामान्यत्वं चेति । अतः
 सादर्यमेवानेका विधामासादयनानिश्चित्यते । अनासादयन पदार्थभूय स्वाधुमुत्तमहते शक्ति-
 संबन्धावदिति नैयायिका (न्या. कु. अ. ३।५ कः १६३-१६४ पु.) । एतद्व्यापलनीमांसा
 मन्धगीरबभयात् प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्वते ।

अप्येऽपीत्यादि—प्रभावप्रभवं कान्तमित्यनेन वीर्यत्रारादिमत्त्वं दर्शयति । अष्टाशु
 नायिवासासनायत्तरमणोत्कृष्टायाश्च स्वाधीन-(१७३b) पवित्रैस्तुष्यते (द. रु. २।१३) ।
 सा उपमानं, चिजयथीरूपमेवं यथाशरीरोक्तं, अपरित्यागो धर्मः । स च मन्वन्ध-
 भेदाद्विज्ञोऽप्येकजातीयतया साधारण इति चतुर्णामुपादाने वाक्यसम्येवं पूर्णं धीवी ।
 चकितेत्यादि—क्रुधि ईर्ष्यारोधे । अत्रापि पूर्ववत् तरुणाक्षतारहारिकान्तित्वं साधारणो

१० अत्रापि भीमाद्यन्तरणी सादर्यस्यातिरिक्तपदार्थलोकारे गौरवं नैयायिक-
 धुर्यणासुदमनाचार्याणां मन्वोद्यारेण सूचितम् । पर प्रकृतानुपयोगाच्च नेह प्रतन्वते
 इति टीकादन्मन्तव्यमलहारास्ते तद्गतेनैव समयेन विषयविवेचनं विपक्षिदा-
 लोचनमर्हतीति स्वीकरोति । नैयलपण्डितराजादय एव साधर्म्यं सादर्य-
 मित्यत्र इत्यादिदधति ।

११ ‘न वक्तव्यम्’ इति ‘अ’ पुस्तके नास्ति ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुत्तानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैस्त्रिचतुर्भिर्द. सदा यो ^{१२}लक्ष्मीविलासमवनैर्भुवनं वभार ॥३८८॥

(क. अ. १।३६)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतधीः ।

सुरतसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥३८९॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाधाम्बररत्नवत् ॥३९०॥

स्वाधीनपतिका फान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयधी-
स्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेयैर्विज्यं, वैचित्र्यञ्चाल-
लङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्श-

धर्मः । सम्मदा इयः । समशब्दो योतक इतीयमार्थः । अवितथेत्यादि—सुरतस-
दृश इति 'पूर्वसदृशे'-(पा. २।१।३१)त्यादिना समासः । तद्विवर्तगम्या यथा गाम्भीर्य-
शादि । भुजङ्गः क्रामुर.^{१३} । अत्र गङ्गाभुजङ्गस्येव गाम्भीर्य गरिमा तस्यैतोवार्थं पति ।
आधी यथा 'दुरालोक' इत्यादि । अम्बररत्नं सूर्यः । स यथा प्रतापातिरायादसेनाव-
लोक्यते तथा वर्णनीयोऽपि निदाधसूर्यकारवया दुरालोकतया वर्णनीयसम्बन्धिपन्यास्तस्या-
स्तुल्यतेति वृत्त्यक्रियार्थेऽन वतिरिखाधीः अनुपमा ।^{१४} यद्यप्यत्र स्वाधीनपतिकेत्यादावुपमाया
विषये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो सम्भवतस्तथापि (न) तस्यवहारः । ^{१५}अत्र हेतुमाह—न

१२ अत्र अत्यायतैरित्यादिमूलोदाहृतो कृष्णिणाभ्युदयकान्यपदे श्रीधरेणाभ्याकृते
'तदा यो' इत्यस्य स्थाने 'सदा यो' इत्यपि समभवत्. पाठः । 'अयः शुभावहो विधि'-
रिति शेषात् श्लेषपुष्टिः ।

१३ 'रणाधमेधे पशुतामुपायता' इतिवदत्त भुजङ्गपदेनानुचितार्थता प्रसङ्गा । सा च
'शरो दिवसपूर्ण' इत्यादावुदाहरिष्यमाणे सहचरमित्येव कथमपि खोदय्या ।

१४ 'न चाभ्युपमाया सदृशस्य याच्यतया सादृश्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं
राज्यतावच्छेदकशाररयेऽपि शक्तिमत्त्वेन तस्यापि नाच्यत्वादि'ति राजगणे
गणभाषाः ।

१५ ननु निर्व्यङ्ग्या उदाह्रियन्तामनश्वरा येन विषयविशेषः सादित्वाह—तद्व-
द्विदित्येति । यद्यपि तृतीयो काव्यं त्रिप्राह्वयमतश्वराणां शुद्धमुदाहरणं शब्दायां-

परामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्वद्विस्तत्वेन तदाह्वियमाणा चिरसतामावहन्तीति पूर्वापर-विच्छेदाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

तद्वत् धर्मस्य लोपे स्यान्न थीती तद्धिते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पयादौ त्याज्येव । तेन पञ्च । उदाहरणम्—

स्त्विति । 'अलङ्कारान्तरञ्चेति—तर्ह्यनुप्रासादिछिद्यतर(२)मपि काव्ये तद्यवहारो यदा व्यभिचारितयैव गण्येत तदा तेन सहोपमाऽऽदौनां सङ्करमंशुष्टौ स्मात्तामिति केवलतयैषा विषयो नावश्य्येत'^{१६} । तद्वद्विस्तत्वेन स्थितिः । स चास्फुटतरो रसादिरर्थः । तथा-ऽलङ्कारान्तरागिति 'नपुंसकमनपुंसकेनैत्येकशेषः (पा. १।२।६३) । अस्फुटश्च रसादि-गुणो (१७४३) भूतव्यङ्ग्येय गृहीत इत्यस्फुटतरोऽलङ्कारगुणव इति संस्पर्शपदेन भवितुम्' (क. सं. ६१ पृ. १) ।

अथ लुप्तोपमा प्रपञ्चयति तद्वद्विति, पूर्णवद्वाक्यसमासयोः प्रत्येकं भोक्ताधी चेति पञ्चा । कदपचादि कल्प-जातीयादि । तस्यैव वाक्ये यन्वा लुप्तोपमा यथा—

लङ्कारभावनया तस्मिन्मालङ्कारनये व्यवस्थापनात्, यथा निरलङ्कारशुद्धतमं काव्यं रसध्वनेः, न सस्वलङ्कारचाराणां रसध्वनौ निर्वन्धो यथा चित्तविषये ध्वनिवादिनां तथाऽपि तद्विषयविभागलोभादुदाह्वियमाणा न चमत्काराश्च । इत्थं गुणीभूत-व्यङ्ग्यलङ्कारान्तरयोः सङ्करेऽप्यवोद्वारमुदेवालङ्कारा उन्नेतुं शक्याः । वस्तुतस्तु ध्वनिवादिनोऽपि समीक्ष्य विनियेष्टितानामालङ्काराणां व्यङ्ग्यचामालङ्काराणाञ्च चमत्कारमङ्गीकुर्वन्ति । एवमप्यप्राचीनानां कविनिर्मलक्ष्मिणी पण्डितराजजगन्नाथ-चरणानां 'निर्दूषणां गुणवती रसभावपूर्णां सालङ्कृतिः प्रवणशेखरवर्णराजिः । सा भागचीनकविष्वेव गनोऽभिरामा रामा वराऽपि हृदयान्मम नापयाती'त्यादि-लालङ्कारसिद्धान्तसूचके पये रसगङ्गाधरे द्वितीयानने च सर्वत्रैव समं वाच्य-व्यङ्ग्यशोभयोरैवालङ्कारजात्योरालोचनम् ।

- १६ एवमेव प्राचीनैरानन्दवर्धनादिभिस्तदनुयायिभ्यो रसगङ्गाधरादिकारेखालङ्काराणां वाच्यप्रतीयमानाद्वयभेदद्वयेन स्वीकारेऽपि वाच्यप्रतीयमानयोर्वैजात्यात् सङ्कर-संघट्टिचिन्ता कृता ।

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणोयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥३९१॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥३९२॥

करधाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विपकल्पं मनो वेत्सि यदि जीयसि तत्सखे ॥३९३॥

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा ॥८८॥

सञ्जलकरणपरवीसामसिदि^{११} विभरणं च सरसकव्यस्त ।

दीप्तद् भद्रघ गिसम्मद् सरितं अंससमेतेन ॥३९४॥

(पा. घ. वे. ६६५)

‘कव्यस्ते’त्यत्र ‘कव्यसम’मिति ‘सरित’मित्यत्र च ‘गूण’मिति पाठे एवैव समासगा

धन्यस्येत्यादि । दचनामृतयोः साधारणो घर्मो आधुर्यादिः प्रसिद्धो यथा शब्दसामर्थ्या
दनिर्दिष्टोऽपि प्रतीयते । एवमुत्तरत्वापि दृश्यम् । आर्था यथा, आकृष्टेत्यादि । अत्र
साधारणधर्मो विनाशकत्वादिः प्रतीयमानः । समासगम्या शब्दोपमा धीती यथा—
करधालेत्यादि—अत्र पूर्ववदिवशान्देन समासः, साधारणधर्मो दास्यत्वादिः । वागमृतोप
मेति पूर्ववत् समासः । उपमाशब्दयोगत्वा [दा] र्थी । सैव तद्विगतस्य यथा—
विपकल्पं मनो वेत्स्यीति । अत्र यद्यपि विषमिव विषमित्युपचाररूपोपमानशब्दोऽप्युपनेदे
ननसि वर्तते तदर्थं सार्धं एव सार्धिकः कल्पप्रत्ययस्तथापि गुणभूत उपमानार्थमनिधत्ते,
यच्चदक्षिणाभावात्, यथा शुक्रादिभ्यस्तरत्नादि । यथा, अयं शुक्रः, अयं शुक्रः,
अयमनयोरविशयेन शुक्र इत्युक्ते शोकापत्त्येव प्रतीयो गम्यते न तु शीत्यवतस्तद्वदिह
विपत्तरा मन इत्यर्थो न तु विषमेवैति । तस्यानुपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपवत्येति ।
यदि जीयसीति यद्योगे भविष्यति वर्तमानप्रत्ययः (पा. ३।३।१५१ इः) ।

अधोपमानस्य लोपे तद्वत्प्रत्ययस्य ततो (१७४b) निहितस्याभावात् वाक्यसमासगम्यत्व-
मेव सम्भवतीतीर्य द्विधा, न धीतीति सम्बन्धः । सञ्जलेत्यादि—सकलकरण-
परिधामाधीनितरणं च सरसकव्यस्त । दृश्यतेऽथवा ध्रुवते सदृशमंशोरामालेयेति^{१२} ।
सरसकव्यपदं नोपपद्यते सदृशमिन्द्रियाणां परिनिर्दिष्टिर्न च ध्रुव इत्यर्थः । अत्र

१७ अत्र ‘सिरो’ति दृक्प्रयोगश्चन्द्रोऽस्तरीयात् प्राकृत्याकरशानुशयो रेलवपेभम् ।

१८ सदृशमंशोरामालेयेति ‘च’ पुलक पाठः ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।

कर्मकर्तोर्यमुलि

'वा'शब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे पट् समासेन कर्मणोऽधिकरणाद्योत्पन्नेन क्यच्चा कर्तुः क्यङा कर्मकर्तोर्यपदयोर्णमुला च भवेत् । उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ॥३९५॥

तथा—

असितभुजगभीषणासिपत्रो रत्नकटिकाऽऽहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततलुक्कपोलकान्तिः प्रतिभट्टधिकमदर्शनेऽपमासीत् ॥३९६॥

पौरं सुवीयति जगं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विनिवचरित्रबुध् ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपलसेता ॥३९७॥

परमज्ञादिकमुपमानमनुपातं समासगम्यायां त्वाभ्याम् एतदेव पाठान्तरे सरयुवाहरणमिलाह-
कव्यस्तेति ।

उपमाद्योतकस्य लोपे योवेत्याह—वादेर्लोप इत्यादि । 'वा' शब्दोऽन्वीपम्यद्योतको यथा—
सोचनमिन्दीवरं वाऽस्या इति । इत्यादिलोपस्य समासादिषु पदसु विधीयत इति पदप्रकाराः
क्रमेणोदाह्रियन्ते । तत इत्यादि—कुमुदनाथश्चन्द्रः, कामिनीगण्डपाण्डुः, कामिनी-
गण्ड इव पाण्डुः, कामिनीगण्डमुपमानमन्तर्गतत्वेवार्थं 'पाण्डु'ना^{१९} समस्यत इति ।
असितेत्यादि—असितभुजग इव भीषणोऽसिपत्रो वस्येति, सरयुपमानोपमेयसाधारणपद्मा-
मसितभुजगासिपत्रभीषणशब्दैरिवार्थस्य च समासेमामिधाने 'सर्वे' समासे स्या'दिति सर्व-
समाधोपमेयम् । अत एवालोपमानोपमेययोरेक्यदानुप्रवेशः ।^{२०} पूर्वत एव प्रथम् निर्दिष्ट इति
विशेषात् पुनरुदाहरणम् । सुतमिवाचरति सुवीयति 'उपमानादाचारे' (पा. ३।१।१०)
इति कर्मणि क्यच् । आचरणमत्र साधारणो धर्मः पौरजनमुपमेयमिति द्योतकस्यैव लोपः ।
अन्तःपुर इवाचरतीत्यन्तःपुरीयति, 'अभि-(१७५२) करणान्तेति वक्तव्य'-(पा. ३।१।१०)
मिति क्यच् । अत्र रणाभ्यन्तमुपमेयं [नारीयते] नारीवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्
घलोपये'ति (पा. ३।१।११) क्यङ् । कृदवसेना तु द्विविधा, कर्मोपमानिका कर्तुंउपमानिका

१९ 'पाण्डु'ना सह समस्यत इति 'क' पाठः ।

२० 'पदानु' इत्यस्य स्थाने 'प्रमेय' इति (घ) पाठः ।

मृधे निदाघघर्मां शुद्धं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥३९८॥

एतद्विलोपे किप्समासमा ॥८९॥

पतयोर्धर्मवायोः । उदाहरणम्—

सधिता विधयति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति विनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ३९९॥

परिपन्थिमनोराज्यं शतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥४००॥

धर्मोपमानयोलेपि वृत्तौ बाधये च दृश्यते ।

दुण्डुण्णन्तो मरिहसि कण्टककलिवार्धं केभ्रहवणाहं ।

मालकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन्तो न पारिविहसि ॥४०१॥

(गा. घ. वे. ६७५) (ध. आ. लो. ११९४.)

घ. तत्ताद्या यथा मृध इत्यादि । मृधे संप्राप्ते । अतः शब्दो निदाघघर्ममिव तं परयन्तीत्यर्थः । स च पार्थसञ्चारं सञ्चरति, पार्थ इव वरतीत्यर्थः, 'उपमाने कर्मणि चे'ति (पा. ३।४।४५) चकारात् कर्तर्यपि णमुल् । [एतद्विति—] एवमेकस्य लोपे लुप्तोपमा प्रवर्यं द्वयोलेपि दर्शयति । तत्र साधारणधर्मोत्तकयोलेपि द्विधा क्तिप्गम्या समासगम्या चेति । उक्ताया यथा सवितेति । विधयति विधुरिवाचरतीति "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप्वा वक्तव्य"मिति (पा. ३।१।११) क्तिप् । समासगम्या यथा परिपन्थीत्यादि । अतः राजकुञ्जर इति 'कुन्दारके'त्यादिना (पा. ३।१।६२) समासः । तत्र च 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा. ३।१।२९) इत्यनुवर्तते । धर्मोपमानयोर्द्वयोलेपि समासगम्या वाचकगम्या चेति द्विधा यथा दुण्डुण्णन्तो इत्यादि । दुण्डुण्णान् परिभ्रमन्मरिहसि कण्टककलिवानि केतव्येवनादि । मालतीकुसुमसरिच्छं भ्रमर भ्रमन् प्राप्स्यति ॥ इयं हि प्रियतमेन सहोयाने विहरन्त्याः कस्याश्चिदित्यवः [कमपि] सवरन्त-मवलोक्य ससौभाग्यगुणपामिमानवद्यादन्यापदेरोबोपात्मभगवोक्तिः । अतः यद्यपि 'तेन तुन्य'दित्यादी (पा. ३।१।११५) तुन्यादिपदानामुपमेय एव निभ्राम्तिरित्युक्तं तथापीद

- २। मनोरथेस्वर्धे मनोराज्यपदमप्रयुक्तम् । न च राजपदेन प्रस्तुतेन तस्य सम्बन्धः कल्प्यः, दुराक्रम इत्यनेनेन तत्सम्बन्धात् ।

‘कुसुमेण समं’ इति पाठे धाक्यता ।

ययचि वायुपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकस्वरविलोचनः ।

रुपाणोदग्रदोर्दण्डः सहस्राक्षायुधीयति ॥४०२॥

अन्नात्मा उपमेयः ।

तिलोपे च समासगा ॥९०॥

तृपाणां चादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतायलोकना उल्लितयिलासवितोर्णविग्रहा ।

सरशरचिसराचितान्तरा^{२२} मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥४०३॥

अत्र ‘सप्तम्युपमाने’त्यादिना (पा. २।२।२३) यदा समासलोपी भवतः तदैव-

कुसुमेन सहस्रमिति सरशराब्दाभिधेयस्योत्कण्ठतरुण (१७५५b) खेनाप्राप्यताप्रति-
पादनादुपमानत्वं कलायाउम्, तस्य च साक्षादविद्वेदादुपमानस्यैव लोपः । उपमाद्योतरो-
पमेययोर्लोपे ययचिप्रत्ययगम्या यथा—अरातीत्यादि । सहस्राक्षायुधीयतीति^{२३}
बहुमुपमागम् । आलोपमेयः । च च योतयथ लुप्तः । क्यञ् प्रत्ययमोक्तत्वात्तदार्थ-
पूर्ववत् समानो धर्मः । तिलोपे ह्येकस्मै यथा तरुणिमनीत्यादि । मृगनयनेति—
‘मृगनयने इव नयने यस्या, अत्र दोषापास्तत्वं-शुभ्रत्वं-कृष्णतारकत्वादिसाधारण्युपयो-
कोपमानशब्दानां तृपाणां लोपः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुमीदृशतरपदलोपश्चे’-
(पा. २।२।२४) त्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपदं लुप्यते तत् ‘कण्ठेकल’ इत्यादाविष तर्हि
प्रथमोदग्रादित^{२४} समासस्थमेक, समाससन्निधौ नोत्तरपदलोपविधानात्, ‘यदानीं’ तस्यैवोत्तर-
पदत्वात् । बहुमीदृशी तु विहिते द्वितीयस्योत्तरपदत्वमिति कुतस्तस्योपमेयभूतस्य लोपः ? यदा
तु मृगशब्द एव सङ्गण्या मृगनयनइतिशब्दा मृग एव नयने यस्या इत्युद्भूतत्वात् रूपक-

२२ निशरारितान्तरेति कानित्कः पाठः । निशरारितं विभिन्नं विदारितं चेति व्याख्यानम् ।

२३ प्रचलितपुस्तके ‘च सहस्रायुधीयती’ति पाठो दृश्यते । प्रदीपधृतपाठस्तु सहस्रायुधीयतीति । मूलपुस्तकादे धोषरटीकया सहस्राक्षस्यायुधं वन्नमिति पूरणोपम् ।

२४ ‘प्रथमोदित’ इति ‘च’ पाठः ।

मुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायादयःशूलेनान्विच्छति^{२५}
'आयःशूलिकः' इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेयतैक्ष्ण्यधर्मवादीनां लोपे
त्रिलोपेयमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता, पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

अनयेनेव राज्यधीर्देन्येनेव मनस्विता ।

मम्लौ साऽथ विपादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥४०४॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेय मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाठएस्यलोका नितम्बिनी ॥४०५॥

इति भिन्ने वा तस्मिन्नेकस्यैव बहुपमानोपादाने मालोपमा ।

समासस्यैव विषयो न त्वस्योपमासमासस्येति नास्ति स्थानमुपमायास्त्रिलोपिन्याः । अतएवाह
यदेति ।" (६. स. ६३५) । आयःशूलिक इति पार्वेनान्विच्छतीति तृतीयाया (पा. ४।२।७५)
अनुस्तरयःशूलवद्वज्रजिनाभ्या ठक् च (ठक्ठ्यौ) (पा ४।२।७६) इति ठकि
रूपम् । अर्धार्जनोपायः कश्चिदतिव्याप्य उपमेयः, तैक्ष्ण्यविः साधारणो धर्मः, इषादिरूपमा-
योतकः । एषा त्रयाणां लोपान् त्रिलोपोपमेयमिति (१७६a) यत् केनचित्तुक्तं^{२६} तत्र युक्त-
मिहाह नटिविति । क्रूराचारध्वसाद्युपमेश्वेति कर्मधारयः । अतिशयोक्तिरिवमिश्रत बीज-
माह—क्रूरस्याचारस्येति । अर्धार्जनोपायस्य साहचर्यस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात् ।
तदेवमेकस्य लोपे वाक्यगम्यास्तिप्रा, समासगम्याश्चतस्रः, तद्विवगम्यैका, सुषुप्तिप्रत्यय-
गम्यास्तिप्रा, कृष्णम्ये द्वे इति त्रयोदश । त्रिलोपे सुरधातुगम्ये द्वे, वाक्यगम्यैका,
समासगम्ये द्वे इति पञ्च । त्रिलोपे त्वेकेन—इत्येकोनविंशतिर्लुप्ता । पूर्णाया मेदाः
पञ्चदशिता एव, अतस्तेः सह पञ्चविंशतिर्मेदाः ।

अनयेनेवेत्यादि—मानिनीयता म्लानिः सर्वेव राजलक्ष्म्यादावभिन्नेति साधारण-
धर्मसातुगामित्वैकरूपेण निर्देशः । अनयादिम्यध विषादाद्युपमानभूतेभ्यः टप्क् टपनिव-
शान्दप्रयोग इति विस्तरणोपमितेर्मात्रलोपमाभेदोऽयम् । मम्लान्वित्वेकेन दोषस्यानीयेन
दोषनारोपकमताद्युपमिष्टं प्रतीयमानं दृश्यम् । ज्योत्स्नेवेत्यादि—भिन्ने वा तस्मिन्नि

२५ 'मन्विच्छतीत्यनुस्तरलोप्यं' इति पुरोहितमादवः । तेन नातुघारोऽन्तार्थः
वस्तुतस्तु पाशुपतायाचारस्यैव प्राक् प्रयोगो जातः, अतो नैयमुपमा ।

२६ 'एकद्वयतयाणां लोपात् स्यादोपिनी तिथे'ति निरम्बनानुद्धटादीनामर्थं पञ्च ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नधर्मत्वे—

अनवरतकनकवितरणजललवभूतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥४०६॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा ॥ प्रभावविता ।

तस्य समेय जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥४०७॥

साधारणधर्मः । अत्र पयोत्साऽऽदीनां प्रत्येकं भयनागन्दनत्वादिः साधारणो धर्मो भिन्नः । नितम्बिनी तु सर्वसाधारणधर्माधेयैरेकस्यास्तस्या विस्तरणोपमिरेरियं मातोपमा । तदुक्तं (व. का. २१५)—मातोपमेति हेयं यत्नैकं वस्तुनैकधामान्यम् । उपमोयेतानेकैरुपमानैरेकसामान्यैः ॥ इति ।

अथ रशनोपमामाह यथोत्तरमिति । पूर्ववदिति मातोपमावदिवमपि द्विप्रकारा । अत्राभिन्ने साधारणधर्मं (१७६६) यथा अनवरत्नेत्यादि । अत्र भणितिमतिचेष्टा-कीर्तानामतिविमलत्वलक्षणः साधारणधर्मो एकः । अत्र भणितिमतिप्रभृतोनामुपमेयानामुत्तरमुत्तरं प्रत्युपमानत्वे रशनागन्धेन पद्माद्भूतना पृथक् पृथगिवरसदस्य न्याय इतीयं रशनोपमा । भिन्ने साधारणधर्मं यथा अनवरत्नेत्यादि—अत्र माधुर्यादिः साधारणधर्मः प्रत्येकं भिन्नः । प्रथमा च पूर्ववदेव । एवंविधेति समस्योपमाप्रभृतिर्यथा—अखिलवैरलक्षैरिव कुतुमस्तवकैः ह्यनैरिव वसन्ते । भान्ति ललना इव लता पाणिभिरिव स्खिलवैरभिचम् ॥ (व. का. अ. २१२) अत्र लतानां ललनानां तथाऽखिलवलादीनामलकादीनां च सादृश्यं प्रतीयत इत्यवयविनामवयवानां च सामस्येन वाक्यार्थसोपीष्यम् । एकदेशोपमा यथा—नैतैरिवोत्पलैः पर्णैर्मुलैरिव गरुडभिः । पदे पदे विभान्ति स्म वक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ (अ. स. समासोक्ति-प्रकरणम्) अत्र भ्र-भिर्वा नागिवात्वं प्रतीयते । तत्र न समासोक्तिः, विशेषणसाम्याभावात् । नायिका ह्यतोपमानत्वेन प्रतीयते न तु सरन्धीधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिः । अत्र एकदेशोपमैवात्र बीजम् (अ. स. ४) । एवमेकेशब्दिनाऽनेकेवशब्दिनाऽऽदिप्रमेया दृष्टव्याः । उत्प्रेक्षापमा^{२१} वृत्तप्रेक्षेव, अतः साऽत्र नोदाहार्यो गथा—विशुद्धव्यपदेशेन वस्तुनाद्य सर्वतः । दग्धादग्धमरयथान्याः पश्यतीह विभावसुः प्रथमं व्यपदेशपदेन विशुद्धमुनानामनिशादरय-

अत्रास्या उपमेति च निविशेय विधेयमपि तु तिलोपोपमेयमिति । अत्र पद्मो मूलकृतामखरसत्वेन टीकाकृताऽऽदिष्टः ।

२७ धर्मेत्यतः प्रमेति केचित् पठन्ति ।

२८ मध्येवास्या मुखधोरिलत्तमिन्दोर्विभ्रधनेः । पद्मेऽपि चा वदस्तवेनेत्यदा-

इत्यादिका रशानोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवादुक्तभेदा-
नतिक्रमाच्च ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यमे ।

अनन्ययः

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्ययः । उदाहरणम्—

‘न केवलं भ्राति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीय ।

यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥४०८॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

तयोपमानोपमेययोः । परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये इत्युपमानम्यवच्छेद-
परा । उपमेयेनोपमेयुपमेयोपमा । उदाहरणम्—

भगिसन्भाय दर्शन-(१७७३) क्रियोत्प्रेक्ष्यत इत्युपमानार्थस्योत्प्रेक्ष्यायामेवाहुंप्रवेशः (भा.
का. अ. ३।८५.६ः) ।

उक्तस्यैवैकस्यैव वाक्यार्थपरिं उपमाप्रपञ्चद्वयं लक्षयति ।

यद्यपि यत्न पदार्थानां भेदादस्याभ्यासितवन्मूर्तिरिति वाच्यं ततोपमानोपमेयभावो न
सम्भवत्येव तथापि यदा कविना यस्य कस्यैव वस्तुनः सदृशमन्यत्रास्तीति तात्पर्येण निरु-
धर्मसंसर्गः परिकल्प्यते तदाऽनन्ययो नामालङ्कारः । अत एवान्वयताऽपि । न केवल-
मिल्लादि—अत्र नितान्तकान्तिरिति गताधारणो धर्मः । अत एव कस्यापि वस्तुनो भेदमुपलक्ष्य
प्रतीयमानतादृश्यमौपम्येनाभिधीयते । एवं तद्विलासानामप्यन्यविलासाः सदृशा न
सन्तीति तात्पर्यम् ।

विपर्यास इति—तयोरित्यनेन सन्निकृष्टपरामर्शो न सद्बद्ध्यत इति न्यायान्ते उपमानो-
पमेययोरिति । विपर्याससम्बन्धाद् परिवृत्तिरिति । उपमेवस्त्युपमानत्वमुपमानस्योप-
मेयत्वमित्यर्थः । न चैतावताऽयं परिश्रव्यलङ्कारः दानप्रतिदानरूपस्य विनिमयस्याभावात् ।
उपमेयेनोपमानधुराऽधिकृत्येन कोरणात्मनोपमानस्योपमेयताऽऽप्येव उपमेयोपमा नामालङ्कारः ।

सुदृष्टे चितोपमा ॥ इत्याचार्यदण्डिनिर्दिष्टोत्प्रेक्षितोपमा चितो मित्नेव ।

‘मनुजीभिरिव केसरसम्य’मित्याद्युदाहृत्य कुमारपते काव्यालङ्कारसूत्रज्ञो
निर्दिष्टोत्प्रेक्षितोपमेयवत्त्वेतदप्राय एव । ‘उत्प्रेक्ष्या हेतुरलङ्कार उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।
अप्यवयवचन्दो ह्यारम्भात् सञ्चयती’ति तत्र दृष्टिमन्यः । वस्तुतस्तु सूत्रेच्छिकायां
सारवमूलाया उपमाया अप्यवसायमूलोत्प्रेक्ष्या संक्षिप्तं दृष्टव्यमेव ।

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विमा विमेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यत यस्य ॥४०९॥

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

अनन्वय एकवाक्यार्थवर्ती, अयन्तु वाक्यार्थद्वयवर्तितयैव षटत इत्याह अर्थोदिति । विपर्ययप्रयोजनमाह—इतरेति । कमलेवेत्यादि—देदीप्यमानताऽऽदिरत्र साधारणो धर्मः । तत्ताद्यवाक्यस्ययोरुपमानोपमेययोः, द्वितीये वाक्ये परि-(१७७६)इत्या परस्परसादरये-
नाभ्योऽभ्योत्कर्षस्तृतीयसदृशम्यवच्छेदपरः प्रतिपाद्यते । 'इयम् यथा धमेत्य साधारण्ये तथा वस्तुप्रतिबस्तुनिर्देशो च दृश्यते । यथा—सञ्ज्ञायाम्भोजवदनाः सञ्ज्ञायवदनाम्बुजाः । वाप्योऽज्ञना इवाभान्ति यत् वाप्य इवाज्ञनाः ॥' (अ. स. उपमेयोपमाप्र०)

एवं मुख्यामुख्यप्रकाराभ्यामुपमां निर्णयानन्तरं तदाश्रितामलङ्कारान्^{२९} कथयति—
सम्भावनमथेति । सम्भावनमभिमान उत्प्रेक्षेत्वेत्यनर्थान्तरमेव । पर्यायेण लघुणं युक्तिमिललङ्कारबीजतामाह—प्रकृतस्येति । प्रकृतगतत्वेनोपमानसम्बन्धहेतुर्कं सम्भावन-
मुत्प्रेक्षानामालङ्कारः । नैयं भ्रान्तिज्ञानसंख्या-बाधपुरःसरत्वात् । सजातबाधत्वेऽपि कविप्रतिभोत्पाप्यतया सम्भास्यस्यानुग्रहीतिरवाधितैव प्रतिभातीति चमत्कारविशेषार्थत्वाद्-
स्यान्वासलङ्कारवैलक्षण्यम् ।^{३०} अनेन हि कवेः सकृन्मुत्पत्ती सुतरां प्रकृष्येते, यदाह—'को हि

२९ अर्धालङ्काराणामुपजीव्यधर्माश्रयेण द्रष्टादिभिः प्रकटितः कथाविभागो धीभरादि-
टीकाकृतां मार्गोपदर्शकः । परम् 'अर्धस्यालङ्कारां नास्त्वोपम्यमतिरायः श्लेष्' इति द्रष्टेन कृतं चातुर्विध्यप्रदर्शनं यथा नैकान्तिकत्वया मुष्क तथाऽक्षापि । अन्यथा भामहदृष्टिद्वयमनोद्वेष्टादीनामर्धालङ्कारोपस्थापनक्रमो यथाऽवान्तरतयैव परोवर्ति मम्मटग्रन्थेऽपि तथा, निरोपतस्तु तत्परिपूरकेऽलङ्कारग्रन्थेऽप्रत उपस्थापिते ।

३० श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽस्य विलङ्घये युक्तिमित्थमुदाहरन्ति 'यदाऽयमुपमानोरो लोचतः सिद्धिमुच्छतिः । तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥ यदा पुनरर्थं लोकादसिद्धः कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः' ॥ इति । अत 'कविकल्पित' इत्यस्याप्यनसायमूलत्वं एव तात्पर्यम् । एवमपि प्राचा वामनेन 'यदेयोपमेयमुपमानव प्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते नेतरदि'ति वृत्तौ 'युगबाहुल्यतश्च कल्पिते'ति चोपमालक्षणसूत्रे स्पष्टमुक्तम् । एवमप्यलङ्कारसर्वस्वे उपमालक्षण-
व्याकरणप्रसङ्गे इचकेन 'इतावुपमानोपमेययोरित्याप्रतीत्योपमानोपमेयनिषेधार्थम् ।'

समैनोपमानेन । उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सद्यते जातिवैरी निशाया-

मिन्दोरिन्दीचरदलरुशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्तुकान्त्येति द्वर्पा-

हृष्टा मन्ये छलिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥४१०॥

लिम्पतीध तमोऽद्धानि वर्षतीचाञ्जनं नमः ।

असत्पुण्यसेवेय दृष्टिर्विफलतां गता ॥४११॥

(जा. द. ११६ ; मृ. श. १३४)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया सम्भावितम् ।

प्रतीतिमानसारे वाक्ये (कान्ये) वस्तुस्थितिं च्यावयेद्'ति (का. मी. १९४: ३, प. जी. १११३; ११२३:) । जातिपैरी निरूपयितुः । ललिततन्त्रिसामन्त्र्ये । अहोपमानोप-
मेयभावाचरणयोः पद्मलक्ष्मीसम्बन्धे व्यवस्थिते शत्रुनिराकरणोपजातो हर्षगुणः कविना
लोकोत्तरताप्रतिपादनार्थं विमित्तरत्नेन सम्भान्धत इत्यर्थक्येयं सम्भावना । 'सन्धे'-
प्रवृत्तिविवराब्दीऽपि^{२१} । अतोपमानोपमेययोः साधारणधर्मो न प्रतीतिपथमवतरति तत्तैतत्-
सामग्रीसङ्गाव उत्प्रेक्षामेव (178a) व्यवह्रिय यथा लिम्पतीवेत्यादि । अत्र तयोनभसो
कर्तृणा । तद्वत्त्वेन प्रकरणादिनोपस्थापितं व्यापनादि लेपनादिरूपतया प्रकर्षविवक्षया
कविनोत्प्रेक्षितम् । तदियं क्रियोत्प्रेक्षा । जातिद्वयोत्प्रेक्षाऽपि^{२२} । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

यद्यपि तदुपरि सञ्जीवन्त्याद्याप्रतीतस्त्वयवर्णनीयस्यापि वर्णनीयत्वमिति लक्ष्यसहोच-
स्तेनैव साधितस्तथापि क्वचित्समसिद्धेयं सधर्मतोषादेशाः । उदप्रेक्षायामादरः
प्राप्तमर्कवाच्यं 'उदप्रेक्षा दाक्षिणात्याना'मिति भट्टाण्यमन्तव्येनोदप्रेक्षावृत्तभादि-
संज्ञितानामर्कवाच्यं ध्वनीनां सन्दर्भसङ्कलनेन च सूच्यते ।

31 अतः 'मन्वे शङ्खे ध्रुवं प्रायो नूतमित्येवमादिभिः । तदपेक्षा व्यज्यते शब्दे-
रिवशब्दोऽपि तादृशः' ॥ इति कात्यायनो संग्रहः । अन्ता नूनं सलमित्येवमादी
शब्दः साक्षात्प्रथितोऽस्तीति युक्ता । नैवोत्प्रेक्षा, सा हि सम्भाषणाया, सा चापि
स्यात् संशयाप्राप्तोऽस्तीत्यलङ्काररत्नाकरवृत्तः परिकरभोक्त्य स्मरणीयः । 'मन्वे'
इत्यादिना यन्मताद्यालङ्कारसिद्धिः वैधित् स्वीकृता तत्र युक्तमित्येव
प्रदर्शयिष्यते ।

32 उपमानस्याप्रतीकत्वे नोपपत्तिं किन्तु सम्भावनमूलमुत्प्रेषणमेवेत्येवार्थः कृपणपातन्द-

ससन्वेदस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स यत्तु तुष्यैः सप्तमिरितः

कृतानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महोदधिनोऽस्ताविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विरूपाण् प्रतिभटाः ॥४१२॥

स वः पायादिन्दुर्भवसि सलताषोडिकुटिलः सरारैर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिषे भाति निहितः ।
स्रवम्मन्दाकिन्याः प्रसिदिवससिञ्जेन पयसा कराणेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलैनाङ्कुरैश्च ॥ (का. अ.
सू. ४. ४।३।६) अताङ्कुरशब्दस्य चातिशयान्दत्तात्मातिरूपेण चरते । इत्येतदपेक्षा यथा—
देहस्यदर्पणे यस्य परयति प्रतिमासुप्ता । अन्वार्थाभ्यामिदोत्पन्नमर्थनारीश्वरात्मकम् ॥
(का. अ. सू. ४) । अथ प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथाऽवस्थितस्यार्थनारीश्वररूपस्यैकत्वाद्भूतत्व-
मिति ब्रह्मसुतप्रेक्षते । यथा च भावस्य सम्भावनोत्प्रेक्षा तथाऽभावस्यापि । तदुक्तम्—
(का. अ. सा. उ. ३।३६-४०) साम्यरूपाविवक्षार्थं वाच्येनाद्यात्मभिः पदैः । अतङ्कुराक्रिया-
योगादुत्प्रेक्षाऽतिशयान्मिता ॥ लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः । सम्भावनेत्यमिति
(उ०प्रेक्षा) । यथा (का. अ. सा. उ. ३।४०-४३)—करोलकलक्षणस्याः वडं भूत्वा तथाविधौ ।
अपर्यन्ताविद्याम्योम्यभोदक्षां चामतां गती ॥ इति । अथ करोलयोः प्रकृतयोः चामता-
गमनयोगादर्शनहेतुत्वेनाभावरूपं सम्भावितम् । 'लक्षणहेतवो क्रियायाः' (पाः ३।३।१२६)
इति शल शतुप्रत्ययः । अताभिधानत्वालङ्कारस्याभ्येः पृथक्सङ्घितस्याप्यतैवान्तर्भावो
प्राप्त्यः ।^{१३}

(178b) सम्भावनाऽऽत्मिचोदप्रेक्षा मोत्कटैकस्फोटिकसंशयकपेवि दर्शयितुमाह—
ससन्वेदस्त्विति । 'सु'शब्दा पूर्वसाद् व्यतिरेके । एकस्मिन् भूमिणि निरोधितानार्थावमर्शः
संशयः किमर्थं किं वाऽनमिति । अथ साधकनाथकप्रभाषाभावादिसामग्रीसङ्गतवादि-

कारणाः । तन्मतं विचारासहमिति न उर्बेष्टं करोते । तदात्वे 'सकलकल'
पुरमेव'दित्यादी श्लेषानुप्राणितोपमास्तेभ्यो दुर्बटः स्यात् ।

- 33 'तन्मतमिति यत्कोक्षा यत्ताऽन्वयतेन सिद्धमुपमेयम् । मर्यादयोपमानं तथा
विशिष्टं खमतसिद्धम् ॥' इति कपटेन लक्षितं 'यद्विरामदभरे'त्यादी
'मन्येऽहमिन्दुरेव' इत्यादी न निदर्शितम् । साम्यसाधनताज्ञानाभावाभिधिततया
प्रतीतिनिवृत्ताभावाच्चेदमनुमानलङ्कारादर्शकलक्षणायाद्विभिन्नम् ।

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भं यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः ।
यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमग्नौ कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥४१३॥

किन्तु निश्चयगर्भं इयं नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भेदेन ।
तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गयिधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु काम्तिप्रदः

भृङ्गारैकरसः स्वयं नु भद्रो मासो न पुष्पाकरः ।

प्रतिवादिप्रतिपत्तिजन्मादिभेदभिन्नविधा । पञ्चभेदस्य (इदं ८।१६-१६) । अत्र त्वलङ्कार-
प्रस्तावात् सादरमहेतुक एव । सोऽपि विच्छिन्नार्थं कविप्रतिभोत्थापित एवोपादेयो न पुनः
स्वरतोऽर्थापितः 'स्वाद्युर्वा स्वात् पुनो वैत्येव' इति लक्ष्यम् ।^{३४} उपमानेन
सन्दिग्धमानसोपमेयत्वप्रतिपत्तिनिरासार्थमुत्तरकाल (छे) भेदः प्रतिपादितः स्यात् वा,
शुद्धस्यैव सस्याविच्छिन्नत्वा प्रतिपादितावात् । अयमिति—किमित्यनेन विमर्शात्मा
प्रकारयते । अत्र यद्यपि प्रतिभटान् प्रति वर्णनोपमस्य राक्षः सूर्यादिक्रियाकारितया स्तुति-
प्रतिपादनायायमेव सूर्यादात्मकं न भवतीति निधीयते तथापि स निश्चयः प्रतीयमानो
न तत्तरोदाहरणद्वय इति संशयोपक्रमो वस्तुतत्त्वानिर्णयाद्विरूपान् विदधातीति
संशयान्तर्धेति निश्चयगर्भोऽयं सन्देहः । तदिह सूर्यादिसदृशोऽयमित्युपमा, लोभोत्तर-
तेभस्विताऽऽदिगुणाभ्यारोपादयमेव सूर्यादात्मक इति रूपम्, अतएवतुरगादिषमन्वयात्
सूर्यादिभ्यो व्यतिरेकः, लोभोत्तरतेभस्विताऽऽद्युदर्यादतिशयोक्तिरित्येतेऽलङ्काराः प्रतीयमाना
अपि (१७९) वाचयानुगता एव ।

निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमेऽपि निश्चये पर्यवसानं यथा—इन्दुः किमित्यादि ।
आधर्म्यमात्रं नु करोतीति नैतावता मुख्यविज्ञातत्त्वमित्ययं प्रघटो महद्भिन्नं
प्रतिनिष्पेक्षितः ।^{३५} शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानं यथा—अस्या इत्यादि ।

३४ 'स सन्देह' इति केचित्पठ्यते पदद्वयम्, स इति च्छेदः । 'स' इत्यत्र स सन्देहः
इति मूलपरिक्रियायां यदादाभ्याहारेत्यर्थं समर्थितं चेत् । इन्दुः सन्देहः
इत्युद्भूतत्वा संज्ञा, तामेवानुमरति सम्मत इत्युक्तं चेत् । 'संशय' इति इदं पदं
'संशय' इति इदं पदं संज्ञानिर्देशः ।

३५ अत्र प्रत्यहता इदमवयवेन उपादयता नन्वस्ये नैतावता सन्देहो नैतावता

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥४१४॥

(वि. उ १।१०)

तद्रूपकमममेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपहृतभेदयोरमेदः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौत आरोपितो यदा ॥२३॥

अतः कथमेवंविधं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेत्, अतश्चन्द्रादिष्वन्वयमेव
प्रज्ञापतिना भवितव्यमित्ययमतत्त्वानुपातो शुद्धः संशयः । यद्यपि 'निर्णयासमो
वितर्कः' 'वितर्कसन्नः संशयः' (श्या. सू.) इतिसंशयवितर्कयोर्भेदा'निर्णयान्तरास-
वर्त्यहो वितर्क' इति वितर्कलङ्कारस्य केचिन्नघणं कृतं तत चैतदुदाहृतम् (स. क. आ.
१।१२२) तथापि वितर्कहेतुतया संशयस्य प्रथममेवाभ्युदायमानत्वात्, तावदेव वैविध्या-
तिशयात् 'किं'- 'तु'-प्रवृत्तीनाम् शब्दानां संशयवितर्कयोस्तुल्यरूपत्वात् संशयेन वितर्के गभीरुत्वं
इति तस्यासौवाच्यता इति प्रत्यक्षरुग्भिप्रायः ।^{३३} एवञ्च (स. क. आ. १।१२१)—
मेताकः किमयं कण्ठि गमने मर्मार्गमभ्याहृतं यत्किञ्चित् कृतः स वज्रपतनाङ्गीतो
महेन्द्रावपि । तात्पर्यं सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति सा रायण-नां ज्ञातं स
जडायुरेव जरसा किञ्चो वर्षं बान्धति ॥ अत्रापि तत्त्वानुपातिनः संशयस्यैव प्राधान्यं
दृष्टव्यम् ।

भेदानुसूपकमे^{३४} सन्देह उक्त इत्यभेदप्राधान्येन तत्त्वसारोपकरणेन साधर्म्यवैषम्याभ्यां
तदनन्तरं लक्षयति तद्रूपकमिति । अनपहृतं तेति^{३५}—'अपहृतभेदत्वेऽतिशयोक्त्येर्भावात् ।
(१७९६) आरोप्यमाणरूपेणारोपविषयस्य रूपवतः करणानुसूपक'मित्यन्वयं नाम (अ. सं.
४४५), अत एव 'जले बासी मूष' (मी. सू. स. भा. १०।१।६) इति नास्ति विषयः । अत्र

इति टीकाकृता वृद्धतमवच्छेदमुक्तिरुदाहृता ।

३६ एषा मत्तसमर्थे शोभाकर एवमाह—अर्धद्व्योन्मेषवतो मतिर्या स संशयः
केवलवस्तुनिष्ठा । सम्भावना बाधकबाधनीया यत् स्फुटस्वरूपं भवेद्वितर्कः ॥ परं
मूलकन्मत्तमेव समर्थनीयमिति विचारप्रवीणाः ।

३७ 'भेदानुसूपक' पक्षे ससन्देह' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

३८ अत्र सूत्रेऽनपहृतत्वेन निर्देशो नास्तीति वृत्तावलि । परं स एवं प्रत्यक्षरूपं
इत्युपहृतलङ्कारलक्षणेनायाति । एवं सति ज्योतिष्काभस्मेसायुदाहरणे सामान्यस्य

आरोपविषय इव आरोप्यमाणो यदा शब्दोपात्तस्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् ।” यथा—

ज्योत्स्नाभसञ्चुरणघवला विभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

ह्रीपाद्दीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाङ्छनस्य च्छलेन ॥४१५॥

केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थारोपं भ्रुवते, अपरे विपर्ययम्, अपरे योगपद्येनोभयम् । एष एव च युक्तः पक्ष इति (हे.च.का.अ.वि. २४६ पृः ३) भट्टोद्धटप्रवृत्तयः ।^{१०} अस्य च वाक्योक्त- (एकोक्ति) समासोक्तपादिभेदा अत्रानुक्ता अप्युदाहृतेष्वन्वयेः । [श्रौत इति] ध्रुविर्नैरुत्तरार्ध- निष्ठराश्व्यापारस्तत्प्रतिपादितः । आरोपितस्य यो विषय आश्रयः स यथा श्रौतस्तद्वत्तारोप्यमाणोऽपि श्रौतः, साधारणधर्मान्वयेन यौगिक्यतिमाश्रित्य सामानाधिकरण्या

च्छलेनेत्यपह्नुतिस्पर्शं. कथञ्चित् समाधेयः (४१ टिः इष्टमा) । सारो- पलक्षणालक्षणापरि श्रुती 'नतानपह्नुत्यभेदा' इति निर्देशोऽस्यैवाभेदं ज्ञापकः । अत्र साहित्यवृत्तामलिमन्थो (१८१ पृ.) विवेकमयमनुपदवीति शब्दोऽर्थतश्च प्रतिभाति । न केनापि तर्केण तस्य द्वादशतयाभ्याः पूर्वभागेऽवस्थिति- सन्भाव्येतेत्यनुमानं यस्यस्य पर्यायकमेव सर्वलालङ्कारसर्वलक्षणाण्युद्धरतो न सम्भवतीत्यतिरोहितमेव प्राक्तनम् । अन्यथातोऽलङ्कारसर्वलक्षकारधिरन्तर्गते इति भट्टगोपालस्य व्याहृतिः धीधरेण च 'जवीना.' इति यः परामृष्टः । यद्यपि 'अस्याः सर्गविपा' वित्यादिरलोकविवरणे (३०६ पृः) 'अत्र पुराणमग्ननिर्मोणे सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्त इति विरन्तवा' इति स्पष्टत एव अलङ्कारसर्वलक्षकार' धिरन्तर्गते वदति ।

39 अत्र कारिकाया (श्रौत आरोपितो यदा) श्रुतो च धीधरश्चतुष्टये प्रथमान्ततैव सम्भवतीति विवेकमन्वतोऽलुमीयते । 'आरोपिता इति बहुवचनमविचलित'मिति च टीकायां न निरुतमत् एतदंशो मूलपाठे नास्तीत्यपि च सम्भाव्यते ।

40 आचार्यदेवचन्द्रकृतव्याख्यानशामनविवेक एव 'एव युक्तः पक्ष इत्याहु' रित्यन्तो निर्देशो दृश्यते । धीधरस्तु भट्टोद्धटप्रवृत्तय इति मूलप्रमाणं निर्दिशन्ति । एवमपि स्यात् ननुद्धटकृतव्याख्यानलङ्कारसर्वलक्षणेपरि विवरतो राजानकतिलककृत उद्धटविवेक एवैतन्मन्त्रम्यमस्तीति ।

अत्र पादत्रये अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपरूपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्सङ्ख्याशङ्का न कार्या ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । ।

भजते तदा समप्रमारोप्यारोपविषयात्मकमुभयं वस्तुविषयं स्यात्वं यथेति समस्तवस्तु-
विषयम् । यथा ज्योत्स्नाभस्मेत्यादि । अत्र पादत्रय इति—यत्पूर्वेऽपह्नुतेः सङ्ख्यात् ।^{४१}
निरस्तेतद्भूषणविरिचिमजालः कालो राशिः । अत्र किं राशिः कापालिको वेति व्याप्राप्ती-
नामाकृतिगणने 'उपमितं व्याप्रादिभि'रिति (पा १।१।१२) समासे रूपमित्युपमा, उत
राक्षिरेव कापालिकेति मयूरभ्यंसकदीनामाकृतिगणत्वात् 'मयूरभ्यंसकादयधे'ति (पा.
१।१।१२) रूपकम् । अत्राद्ये राक्षेककटेनया प्रतिवर्तिरिति तस्याः प्राधान्यम्, द्वितीये तु
विरोहितरात्रिरूपतया कापालिकयाः । अत्र एकतरसाधकवाधकप्रमाणाभावात् सन्देहसङ्क्षेपे
भवितव्यमित्याशङ्क्याह—आरोपितधर्म एवेति तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् । (१८०३)
न ह्यन्तर्धानव्यसनरसिध्वनययोग्यता राक्षेः प्रसिद्धा, सस्याद्रूपरूपरिग्रहे साधकम् । अत एव
भ्रमतीति क्रियाऽपि मुख्यतयैवोच्यतेति । यद्वाहुः—यत् गुणानां साम्ये सत्त्वुपमानोप-
मेययोरभिदा । अविबक्षितमामान्यं कल्पितमिति रूपकं प्रथमम् ॥ उपसर्जनोपमेयं
कृत्वा तु समाममेययोर्भयोः । यच्च प्रयुज्यते सङ्गुपकमन्यत् समासोक्तम् ॥ इति
(ह. का. अ. ८।१८, ४०) । एतयोर्हपमानोपमेययोः । यद् कवकविषये प्राकरणिक-
त्वादोपविषयस्य प्राधान्यमारोप्यमाणानामप्राधान्यमिति भट्टोज्झादिभिरभिहितं तद्वास्तव-
न्यानुसारेण, न पुनः शाब्दकमानुसारेण । शाब्दे हि कवे 'सिंहो माणवक' इत्यादी
सिंहादिकानुपप्लादितो मानवादिरप्रधानभूतः प्रतीयते, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
एवञ्च तन्मते^{४२} भ्रमतीत्यादी लक्षणीय ।

४१ उपलब्धमानासु प्राचीनतनासु काव्यप्रकाशमातृकायामुपरि 'ससखवस्तुविषयस्यो-
दाहरण' पादत्रयं यत्पूर्वपादे त्वपह्नुति'रिति लिपिकारकृत्वा टिप्पण्योः । अन्यथात्र
पादत्रये इति वृत्तिरुत्पन्नत्वात् धोषरूपदोषो मूलवृत्तपाठ एव प्रकृतपाठ इति नास्ति
विप्रतिपत्तिः ।

४२ तन्मते शाब्दकमरीचीसीचिते भट्टोज्झादिमत इति यावत् । आरोपविषयस्य
प्राधान्ये राक्षेरेव प्राधान्यं स्यात् । तस्याथ 'द्वीपाद्वीपं भ्रमती'ति क्रियाया
मुख्यतो वाधाद्व्यस्येव भविनुमर्हेत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविचर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलगलभं ।

रससम्मुदी वि सहसा परम्मुदी होइ रिउसेणा ॥४१६॥

(गा. स. वे. ६००)

अत्र रणस्यान्तःपुरत्यमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाप्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्यमर्थसामर्थ्यादवसेयमित्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविचर्ति ।

साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावययम् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

यथा—

कुरङ्गीबाङ्गानि स्तिमितयति गीतप्यनिपु यत्

सखीं फान्तोदन्तं ध्रुतमपि पुनः प्रह्नयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तवहो वैवृम्यभिनयां

प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥४१७॥

(अ. आ. लो. २११४; अ. भा. ३५ १५० पृ.)

माला तु पूर्ववत् ॥२४॥

अपेकदेशविचर्ति लक्षयति श्रौता इति । यस्यमिति रूपके । यथा जस्सेति—
यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वती मण्डलाप्रलताम् । रससम्मुखमपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥ मण्डलाग्रः खड्गः, रमः शृङ्गारः । एकदेशविचर्तिता प्रपञ्चतेव व्याख्याता । अवसेयं लक्ष्यम् ।

साङ्गमिति—न केवलं यत् तस्यैव रूपमपि तु तद्वत्स्यापि । अत्राश्लेषकरणमात्रं न त्वारम्भकमेव लक्षयान्वासिप्रसङ्गात् । एकदेशविचर्ति रूपक्यैतद्वृत्तान्तःपुरेत्यादि समप्र-
वस्तुविषयाविनाभावि । नमस्तवस्तुविषये तु 'उक्तेवस्त्रागस्ते'त्यादी सावयवे रूपके यदप्य-
(१४०६) ययवानःमपेक्षाऽस्ति तथापि न रूपकं परतन्त्रमिति तदित्थं द्वावेतौ भेदी सावयवो,
अवयवविषयाभावात् । अवयवविषयानिरुद्धे निरवयवं यथा कुरङ्गीवेत्यादि । सेक्तुं मिल-
नेनाभिधायित्वं लक्ष्यते । प्रेमलतिकेति रूपकं शुद्धं, तदुपकरणसाध्यन्यस्यासम्भवात् ।

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः^{४३} । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कार्मेणकर्म नर्मरद्वसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

प्राणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥४१८॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परम्परितं त्रिष्टुप्ते वाचके भेदभाजि वा ॥९५॥

त्रिष्टुप्ते यथा—

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर !

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं परपीर ! पत्सप्यस्तं वैरिश्चमुष्णैः क्रियाः ॥४१९॥

अत्र मानसमेव मानसं, कमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः ।

सौन्दर्यस्येत्यादि—तरङ्गिणी नदी । कार्मेण मुष्टियोगः । नर्मरद्वसामिति रद्वस-
पट्टिहासानाम् । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । अत्र प्रियायामेकस्यामेव बहुनामारोप इति मालाकल्पकता ।

नियतेति—उपायो हेतुः, परस्याप्रकृतस्य, परम्परयेदं जातमिति परम्परितं
श्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

विद्वद्विद्यादि—नीललोहितः परमेश्वरः, दक्षः प्रजापतिः, भीमो भीमसेनः,
विरिचेरिदं वैरिश्चम्, क्रियाः कतिपयः । अत्र मानसमेव मानसमित्याहारोपे रूपरूपमेव

- 43 एतच्च सूत्रकृतवृत्तिकृतोरभेदमनुमापयतीति साम्प्रदायिकाः । यतो वृत्तिग्रन्थ
एव मालोपमायाः स्वरूपो निश्चितो न तु सूत्रग्रन्थे । रुद्रदेव निरुपयवरूपकस्य
चतुर्विधत्वमुक्तं शुद्धमालारशनापरम्परितभेदेः । अत्र रशनारूपकस्य
वंचिन्यान्तराभावान्न पृथक् गणनम् । रुद्रकृतलघुये 'सा माले'ति निर्देशमात्र-
मुपलभ्यते । नमिनामुद्रिष्ट्युक्ते 'सा मालेति यत्नेन वस्तुनेकवामान्यम् ।
उपमीयेतानेकैरुपमानैरुपमान्यै'रित्येतेदुपमालघुयं (मालोपमालङ्कारमिति
गतार्थत्वात्) रुद्रटीयं यत्र रूपके ललितार्थ इति व्याकृतम् । नमिनामुभयोरिव
मालारूपकलघुये फारिफायो वृत्तो च ग्रन्थकृताऽनुसृतेति प्रतिभाति । उपोद्घाते
(introduction) चैतद्विधेचित्तमस्मानिः ।

दुर्गोणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं, समित्तां स्त्रीकार एव समिधां स्त्रीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपरामभव एव विजयोऽर्जुनः, एवमारोपण-
निमित्तो हंसादेरारोपः। यद्यपि शब्दार्थलिङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च,^{४४}
तथापि प्रसिद्धानुरोधादत्रोक्तः। एकदेशविचर्ति हीदमन्यैरभिधीयते।

भेदभाजि यथा—

वालालं जयकुञ्जरस्य उपदां सेतुर्विपद्धारिघेः

पूर्वाग्निः करवाल्लवण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः।

संप्रामासृतसागरप्रमथनफ्रीडाचिधौ मन्दुरो

राजन्। राजति घोरघैरिचनितावैधव्यदस्ते भुजः॥४२०॥

(गङ्गामालस्य, श्व. वि. १०३ पृ।)

अत्र जयादेर्मिश्रशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वस्थारोपो युज्यते।

इह इत्याद्यारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम्। एकदेशविचर्ति हीलादि—यदाहुः
(क. अ. सा. त. १११३)—मनस्सवस्तुविषयं भासाह्वयकमिष्यते। यथैकदेशइति स्यात्
पररूपेण रूपणात् ॥ अस्माभः—समुपयेनास्मानि निमित्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति माला-
रूपकं समस्तवस्तुविषयं, यच्च परेणार्थान्तरेणारोपो रूपशमर्थात् प्रकृतस्य तेन निमित्तेन यद्रूपं
वस्मादेकदाऽन्यदा ईशोऽर्थलस्य विशेषेण प्रकृतार्थारोपेण सर्वनादेकदेशविचर्ति परम्परि-
रूपकमिति। आलालमित्यादि—‘जयलवणस्य करिण’ इति पाठान्तरम्। अत्र यदा अत्र
कुञ्जरत्वमारोप्यते तदैव तद्रूपस्यालानता पठते। एवं विषदाश्री (१४१३) वारिपितायं
एव सेतुत्वाद्यारोपे निमित्तम्। यद्यपीति श्लेषमूलमिदं रूपकमिति शब्दार्थलिङ्कार-
भावानुविधायितया पुनरुक्तशब्दाभासवदस्योभयालङ्कारत्वात्। उक्तमिति—‘कनकदि-
रलङ्कार’ इत्यादिना पठे, वक्ष्यते चेति गङ्गप्रकाशे। कानास्य

४४ उक्तमिति प्राचीनैकह्रदमगानुविधायिमित्तां। वदन्तेऽन्येति। ‘विना
तिरु’ इति ग्रन्थान्ते तत्त्वज्ञानो ‘यथा पुनरुक्तमनामः वदन्ति’ इत्यादि-
भयोर्भावाभावानुविधायिमित्योग्यालङ्कार’ इति ग्रन्थेन। वदन्तेऽन्येति—
‘सोऽस्य दर्शनं तथाप्यन्यथातिरेकद्वयानामाकर्षणान्तरात्’ इति ग्रन्थे
मम्मठप्रसङ्गोऽयमिति निधयः। नोदादानामुननाडशरङ्गकान्तरात् इत्यादिना
साधितः।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।

स्तूयते देव ! सद्गंशमुकारजं न कैर्मवान् ॥४२१॥

इति ।

निरवधि च निराश्रयश्च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

मथम् इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकघट्टिकन्दः ॥४२२॥

(का. अ. सू. ३.)

इति च “मालाकूपकमयि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किशलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

मलिनीनां कमलमुखैर्मुञ्चेन्दुभिर्पोषितां मदनः ॥४२३॥

(व. का. अ. ८५०)

इत्यादि रशानारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

यथा—अलौकिकेत्यादि । महानालोक आरमभानमित्यर्थः । सद्गंशः—वंशोऽन्वयः, ह्यसोमनो वेद्युधः । तदिह सद्गंशमुकारजमित्येत्यारोपस्य श्रुतिः शब्दो निमित्तं मुकारमस्य वेद्युजत्वात् । निरवधीत्यादि—अत्र भवान् कूर्ममूर्तिरित्युपमा चतुर्दशलोक-घट्टिकन्द इति रूपकस्य हेतुः । आसहाभिप्रायेणैतदुपमाकूपककथमलङ्कारान्तरमेव, वामनमते तु संसृष्टिः । तथाच संसृष्टौ “तद्गंशमुपमारूपक्षेत्रप्रेक्षावयवौ चे”ति तत्तद्वच्यम् (का. अ. सू. ६.) । किशलयेत्यादि—अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुञ्चेन्दुभिरिति रशानाकमेव शब्दानां न्यासः । इदमोऽप्याह—“निरवधं शुद्धं माला रशना परम्परितम्”ति (व. का. अ. ८५६) । एवमपि वरत न कथितं तत्त हेतुमाह न वैचित्र्यवदिति—प्रशंसायां मनुः । अतो वैचित्र्यपातिशये सत्त्वलङ्कारता न तु यथाकथञ्चिद्वैचित्र्यमाले । यत्तारोप्यमायां प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरञ्चकस्यैव केवलेनान्वयं लभते तत्त रूपकम् । यत्त तु प्रकृतारमसयाऽऽरोप्यमाणस्याप्युपयोगत्वात् प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणामतोऽपि परिणामाकथोऽलङ्कार इति नवीनाः^{४५} (अ. सू. २१ पृ.) । यथा—(१८१६) “तीर्त्वा

४५ ‘इति नामालारूपक’मिति कानित्कः पाठः ।

४६ एतच्चालङ्कारसर्वस्वमतग्रहणं टीकामध्ये च परिणामस्यान्तर्भावः धीधरकृतं परिणामालङ्कारे विच्छिन्निविशेषस्थानपञ्चनोयतापञ्चसमर्थनमुरोक्तत्वं प्रवर्तत इत्यवसेयम् । नवीना इत्यलङ्कारसर्वस्वसन्निर्देशाद्रीकाकृतत्वात्ततोऽप्युपार्तित्वमप्यनु-

प्रकृतं यच्चिपिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् साध्यते साऽपह्नुतिः” ।

उदाहरणम्—

भूतेशमोलिस्त्रजममरधुनोमात्मनाऽसी तृतीयस्त्रस्यै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामयाहस्तनीभिः शबरयुवतिभिः श्वेतुकोदधदक्षं कृच्छ्रादन्वीयमानस्तवरितमथ गिरिं
चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्र श्रीमित्रिमैत्री प्रकृताऽऽरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन
परिणता, आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृत उपयोगात् । तद्वत् यथा समसोक्तयादाचारोप्यमाणं
प्रकृतोपयोगि तत्कारोपविषयात्मतया तत्र स्थितम्, अत एव तत्र तद्वत्तत्वाद्वाच्यमारोपः,
एवमिहापि क्षेत्रम् । केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात्, इह तु
द्वयोरप्यभिधानं तादात्म्यास्योः परिणामित्वम्” (अ. स. ३.१५ः) । एतच्च रूपकविरोपत्वा-
द्वान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च ग्रन्थकृता नोद्विग्नम् ।

आरोपप्रस्तावादपह्नुतवैधर्म्येणाह—प्रकृतमिति ।” असत्यं कृत्वेत्यनेन तस्य पार-
मार्थिक्यं सत्यतां दर्शयति । सत्यमसत्यमि”त्यपह्नुतोपमारूपपर्यालोचनादसत्यापेक्षितरूपा-
ऽपह्नुतिरतद्वारः । अत एव पूर्वोक्त्यातिरेकं सूचयितुं कारिकायां तुल्यस्वोपनिबन्धः ।

भाषयति । ‘वनेचराणां वनिपासस्तामांमिसादि कुमारपयम् ‘अपारे संसारे विषम-
विषयारण्यसरसांमिसादि पण्डितराजजगन्नाथपदयास्य विशिष्टे उदाहरणे ।

47 एवं प्राचीन-का. प्र. मातृकायु पाठः । श्रीधरोऽपि व्याख्याने ‘कारिकायां ‘तु’-
शब्दस्येति तदनुमोदितपाठं सूचयति । इत्यादपि ‘सा त्वपह्नुति’रित्यशंकां पाठा ।

48 अतः श्रीव्याचक्रवर्तिन एवमाहुः (२.६५ः) “उपमेयमसत्यमित्यादि—अतः
प्रकृतमिहवाद्प्रकृतप्रतीतिमात्रेणापह्नुतिः । मुखं ॥ भवति चन्द्र इत्यादावपि
प्रसङ्गे । नायं विशेषः सान्धिविप्रद्विकेण चेतितः । एवमादिभ्यन्तद्वारेषु पिरोपतः,
सामान्यतस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोक्तासो स न प्रमाण”मिति । अस्मत्त्वं कृत्वेत्यनेन
पारमार्थिक्यं सत्यतां दर्शयतीत्यादि वदता श्रीधरेण न किमपि संसारमुक्तमिति
तु स्फुटमेव । श्रीचक्रवर्तिनामाद्येपोऽस्य प्रायस्त्रयमूलक एव । यथा पूर्वार्धविहृती
निवेको हृदयस्तथा न सप्तमदशमोक्तास्योर्विहृती । अवेदमपि ध्येयं यद् दशमोक्तास-
मूलमन्योऽपि न सर्वथा निरवय इति ।

49 ‘सत्यमसत्ये’त्यंशः ‘अ’ पुस्तके नास्ति ।

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतस्तुः शैलतनये !
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिथान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥४२४॥

इत्थं वा—

यतः^१ खलि ! कियदेतत् पश्य खैरं स्वरस्य
 प्रियविरहदृशेऽस्मिन् रागिलोके तथाहि ।
 उपवनसहकारोद्गासिभृङ्गच्छलेन
 प्रतिविशिखमनेनोद्भितं कालकूटम् ॥४२५॥

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः ।
 एवं वा—

अमुष्मिन् लाघण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
 स्वरः शर्पेच्छुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
 यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
 शिखा धूमस्मेयं परिणमति रोमाचलिचपुः ॥४२६॥

अत्र न रोमाचलिः, अपि तु धूमशिखेति प्रतीतिः । एवमियं भङ्गरन्तरैरप्युह्या ।

उपमालङ्कारस्य च व्यङ्ग्यत्वात् वाच्यामुदीयित्वं पालस्यापि प्रसिद्धम् । अवाप्त इत्यादि—
 रजनिरित्यनेनैव सौन्दर्यप्रकमनिर्गते प्राप्ते रमणीति पदमलौकिकप्रेमास्पदताप्रतिपादनायम् ।
 अत्र चन्द्रकनकनुपमेयमतत्वं कृत्वा रजनिरमणीशयनमुपमानं सल्लतया व्यवस्थापितम् ।
 तस्यमपहपूर्वकं प्रारोपः । अत्र च वाक्यभेद—(१४२३)वा । एवञ्च क्वचिच्छलस्तृप्तावि-
 शम्भैरसलत्वप्रतिपादनैरपह्नवः, क्वचित् पुनरसलत्वं नस्तन्तरूपताविधायिशब्दनिबन्धन-
 मायेकप्रकारतयाऽसालङ्कारस्य बहुविधा बन्धच्छायेलाह—इत्थं वित्यादि । यथा
 यतेत्यादि—अत्र नेकत्वकत्वम् । अमुष्मिदित्यादि—शर्पेच्छुष्टः परेश्वरदृष्ट्या,
 प्रशमपिशुना उपशमसूचिका, [रोमाचलीचपुः] रोमाचलितरीरम् । अत्रापि वाक्यभेदः ।

50 यतावशान्दोऽयं श्लोको न ह्ययः । 'यत' 'खलु' प्रत्यतिभिः पदैः श्लोकस्य तदर्थस्य
 वाऽऽरम्भमात्रादङ्कारिकसमयवर्धितमिति सप्तमोक्तासटीकायां सूचितम् । 'तथाही'ति
 श्लोकार्थान्तपदस्यापि न मनोज्ञम् ।

इलेपः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥९६॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्नानेकोऽर्थः स इलेपः । उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुस्तेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं

यत यत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥९५॥

अत्राभिधायी अन्त्यन्तणाद् द्वाचप्यर्कभूयो वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः शिष्टैः समासोक्तिः

एयमिति चारोपपूर्वकोऽपह्नोः^{५१} यथा ज्योत्स्नाभस्मेलादि (४०७ श्लो) यथा वा 'विक्रमदमरनारीतेहनीलाञ्जल्यङ्गान्यधिवसति सदा नः संयमाधःकृतानी'त्यादि (हेम. का. अ. ६८ पृ. ३ ; अ. स. ६४ पृ.) । यथा चोक्तम् 'इदं भोः केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने'त्यादि (२६९ श्लोक) ।

अधुना विरोधविच्छिन्नाधयेणालङ्कारद्वयं कथयति । अपह्नुतादुपमेयसातत्य-
पह्ननेनोपमानस्य सक्षताप्रतिलम्भः, इह तु द्वयोरपीत्याह इलेप इति । यत्र
वाच्यमनिर्दिष्टविरोधमेकसादर्थ्यदर्शान्तरं नमयति तत्रैकान्तगतफलद्वयभ्यामेनार्थयोः
छिद्रत्वादर्थभेदः । उदयमित्यादि—यत यत्तेत्याधर्म्यतिशयः । न चार्थं धनेर्दिपयः,
प्रधरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगती तस्य सङ्गावादिताह—अनेति ।

परोक्तिरिति—परोक्तिरिति स्वरूपं^{५२} भेदकैः शिष्टैरिति हेतुः, समासोक्तिरिति

५१ अत्र भङ्गोपात्तेन 'चारोपपूर्वकोऽपह्नोः' यथोदाह्रियते कैश्चित् विक्रमदिकृतलङ्कार-
सर्वस्वरूपश्रोत्रादीनां मतं परामृष्टम् । तन्मतेनालारोपोत्तरकालेऽपह्नवः ।
'न'कारप्रवृत्ताप्रियेवस्य मुख्यत्वमिति नायमपह्नुतेरेव विषयः । अलङ्कारसर्वस्व-
ग्रन्थान् प्राग्भूते हेमचन्द्रकृते काव्यानुशासनेऽस्योदाहरणस्यैवत्प्रसङ्गे प्रदर्शन-
मेतस्य प्राचीनमूलत्वं सूचयति ।

५२ परस्याप्रकृतस्यार्थत्योक्तिरनिपानमभिधायुत्तेन प्रतिपादनम् । अनेनास्य शब्दशक्ति-
मूलात् 'धनेर्बलवत्त्व' सूचितम् । 'शिष्टैर्भेदकरिति छिद्रविशेषणयोगादर्शितं'
यदिह प्रकृतात् शब्दादप्रकृतार्थसावगमः । मनीनमतप्रतिष्ठापयितृणां मानन्द-
वर्णनाचार्याणां मते व्यवहारसमारोप एव वैचित्र्यबोजम् । स च ग्रन्थे न मूले न च

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन शिष्टविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेष्य-
सामर्थ्यादपि, यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्
समासोक्तिः । उदाहरणम्—

नाम । नन्वेवं श्लेषणा प्राप्तत्वाद्—न तु विशेष्येति । विशेषणसाम्यवशाभावात्
प्रतीयमान-(182b)मप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहार-
समारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपेऽवच्छेदितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वाद्रूपकमेव ।
अन्वर्थतामस्य दर्शयति *समासेनेत्यादि ।

वृत्तावाधोषितः । परं अन्यकृतसम्मत एवेत्यत नास्ति विप्रतिपत्तिः । आलङ्कारिक-
मूर्धन्ययोर्द्वन्द्वद्वयोर्लक्षणे अजुष्टत्वेदेवं सरणिः भिता । लक्षणतात्पर्यकथनान्तु
कथ्यैव न योगेन । पदव्युत्पादनसाधुत्वदर्शनादरः प्राचीनानुसारी । यदाहुः—
यत्तार्थस्य विसर्वाद् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारशिष्टपर्यायं तत् व्याकरणस्युप-
रिति । एतदप्युद्गीर्णं शिष्टविशेषणनिन्यास एवास्य विनिगमनै मुख्यः प्रयोजक
इति मम्मटपक्षः ।

- 53 प्राचीनानां समासोक्तिस्तच्चक्षुष्येभ्यश्चर्यता संज्ञायाः प्रकटा । 'सा समासोक्तिरिष्टा
सच्चित्तार्थतया मते'ति भामहस्तच्छब्दे 'उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्ति'रिति
इतिश्लक्षणे नैतत् स्पष्टमेव* केपाश्चित्तबोनाना हेमचन्द्रादीनामपि तद्वदर्थानि
तात्पर्यं करोवर्ति यथा श्लेषवन्निरूपणैरविशेषणैर्योग्यमानस्य प्रतीतिः सा समासेन
सक्षेपेणार्थकथनात् समासोक्तिरिति । मूलकृता लक्षणे 'श्रियै'रिति पदं प्राचीनानां
भामहश्चन्द्रपद्मद्वयभिनन्दनदत्तप्रभृतीनां लक्षणेऽस्पष्टमनुपलभ्यमानं 'समासोक्तिस्तु
समानविशेषणविभाषिभिः श्लेषपदैरात्मानं प्राप्तमते' इति लोचनकृतमन्तव्यमनु-
सृत्य प्रवर्तितमित्यनुमीयते । कुन्तवस्तु 'समासोक्तिः सहोक्तिश्च आलङ्कारतया मता ।
अलङ्कारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तच्चे'ति मन्यते । अस्य भामहप्रदर्शितो-
दाहरणस्य दूषणेनापलापमेव करोति च। एवैव तस्य सरणिः स्वभावोक्तिविशेषोक्ति-
रतवदादीनां केपाश्चित्मुख्यालङ्काराणां प्रतिवस्तूपमानिदर्शनात्तुल्ययोगिता-
परिवृत्तिप्रभृतीनाममुख्यानाञ्च विषये । परन्तु कस्मिन्नपि कालखण्डे
केपाश्चिदपि कवीनामलङ्कारे प्रचुरतराऽऽस्था सर्गबन्धादिकाभ्येऽपि तस्य
प्रयोगमहिम्नाऽनुमीयते ।

लद्विज्जण तुज्जम् वाहुपफंसं जीप स को वि उल्लासो ।

जमलच्छी तुद विरहे ण ह्ज्जउ दुब्बला णं सा ॥४२८॥

(या स. वे. ४२८)

अत्र अवलक्षणीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

"सन्ध्या तव वाहुस्पर्शं वत्साः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु सा दुर्बला"^{५४} ननु ! सा मा ॥ 'मा'शब्दस्तत्कालं दीर्घस्य विप्रतिपत्तिं व्यनक्ति ।" (र.स. ६३५ः) । भवतीत्य-
पेक्षणीयम् । अत्र विशेष्यपदं केवलं, प्रस्तुतार्थमिषाणि विशेषणान्तु जयलक्ष्म्याः कान्तायाश्च
साधारणमिति जयलक्ष्म्याः कान्ताभ्यवहारप्रतीतिः । तत्र च कान्तैकगतदीर्घस्यादिभने-
समासोपः कारणम्, अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य कान्ताभ्यवहारस्य प्रतीतिः ।
दीर्घस्य च प्रकृत उपचरितं सैयम् । विशेषणसाम्यञ्च यथा साधारण्येन तथा
कविदीपम्यगर्भत्वेन शिष्टतया च सम्भवति । ततोपम्यगर्भत्वेन यथा—दन्तप्रभा-
पुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिङ्गन्देन सुगता हरियोल्ला ॥ (म. स.
११० पृः) । अत्र दन्तप्रभाः पुष्पाद्योर्वेद्युपमागर्भे समासे कृते^{५५} दन्तप्रभावज्वलैः
पुष्पैश्चितेति, पाणिपल्लवशोभिनीति पाण्ड्यः पल्लवान्नीति सभासामन्तराधयेणेन समान-
विशेषणत्वभावादपि समानविशेषणमाहात्म्याल्लवाभ्यवहारप्रतीतिरिति यमुपमाऽनुप्राणिता
समासोक्तिरिति व्याख्यानमसद् । शिष्टतया यथा—उपोद- (१८३३) रागेण वितोड-
तारकं तथा दृहीतं शशिना निरागुलम् । यथा समस्तं विविराद्युक्तं तथा पुरोऽपि
रागाद्यलितं न लङ्घितम् ॥ (आम्ब. वि. ३ भव. भा ११४) रायः सन्ध्याऽदृष्टिमा प्रेम
च । सारका नेलविभागेऽपि । मुखं प्रारम्भमङ्गयोः । तथेति रातिपक्षे करणपदं
नादिकापक्षे तु वक्तृपदम् । यत्किं पतितक्षीयसी । पुरः पूर्वस्यां दिशि, अग्रे च ।
रागादङ्गत्वात् सन्ध्याकृत्वादनन्तरं प्रेमरूपा च हेतोः । तदिह शिष्टविशेषणमहिम्ना
निशाशशिनोर्नयकभ्यवहारप्रतीतिः, अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नयकताऽऽत्यविशिष्ट-

५४ अत्र 'य होज्व वा य दुब्बले'ति पाठः स्यात् । अस्मत्पुष्पादिषु काव्यप्रकाशसङ्घेते
(६३५ः) लिप्सो द्रष्टव्या । केचिद् 'विरहेण' इत्येकं पदं कृत्वा विरहेण हेतुनेति
विश्रुयन्ति । तदा ननु दुर्बला धैर्येणागुनवर्धकः स्त्रीकारः समर्थितः ।

अत्र मूले किं 'णं सा' इति पाठः क्वचन्याख्यानमनुमापयतीत्यपि विधेयम् ।

५५ दन्तप्रभा एव पुष्पाणि तैश्चितेति रूपकगर्भत्वेन समासामन्तराधयेष्वेत्यादि 'क'
पुस्तके पाठः ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पका ॥९॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीपुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥३२॥ (र. वं. ११२)

अत्रोदुपेन सागरस्तरणमिव मन्मत्त्वा सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।
यथा वा

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावह्निकरे हिमधाम्नि याति चास्तम् ।

यहति गिरिरथं धिलम्विघण्टाक्षपपरिवारितिवारणेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥

(शि. प. ४१२०)

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वदतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

धर्मविशिष्टयोः प्रतीतेः । अत एवात्र निराशयिनोर्वर्णनारूपस्य वाक्यस्यैव प्राधान्यम्, नागककेलितत्त्वयुक्त्यर्थः प्रतीयमानोऽप्यस्याहमिति न ध्वनिव्यवहारः । "एवम्—अनु-
शास्यती सन्ध्या दिवमस्तपुरःसरः । अहो वैवर्गसिधिरा तथापि न समागमः ॥ इत्यस्यापि
न ध्वनित्वम् । आमाहाभिप्रायेणेयं समानोक्तिः । वामनाभिप्रायेण त्वाद्येषः । नायिकानायकयो-
रुपमानभूतयोराद्येषतः प्रतिपत्तेः" (पञ्च. भा. लो. ११४) ।

अभवद्वस्तुसम्बन्धादौपम्यपर्यवसायित्वेन संक्षिप्तार्थत्वेन च रत्नेपसमाधीक्रियमा मय्याद्
यथाकर्म निदर्शनाप्रकारद्वयं दर्शयति निदर्शनेति—इयमसम्भवता सम्भवता च वस्तुसम्बन्धेन
भवतीति द्विधा । तत्रायमाह—अभवदिति । एवं गौरवः पुत्रपो हस्तीत्यादावतिप्रसङ्ग
इत्यत आह—उपमेति । सम्बन्धेनामाह—निदर्शनेति । एषा च वाक्यार्थ-
(१४३६) पदार्थवृत्तिभेदाद्विधा । तत्र वाक्यार्थवृत्तिर्बधा क सूर्येत्यसि । उदुपकरणेन
तरणेन सागरस्यान्वयोऽयोग्यत्वादनुपपद्यमान इत्युपमायां पर्यवस्यति । एवञ्च यत्र
निरपेक्षयोर्वैयर्थ्यार्थोक्तिप्रतिबिम्बभावस्तत्र दृष्टान्तलक्षणम् । यत्तु प्रकृतशब्दार्थे
वाक्यान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्यात् तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनेवेत्याहुः । यथा
(अ. स. ३८ प्र.) त्वत्पादनघरजानां यदलङ्कारार्जनम् । इदं धीयदलेनेन पाण्डुरोदरणं
विधोः ॥ इति । एवञ्च—शुद्धान्तर्दुःखमिदं वपुराभमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृताः सल्लु
शुण्डीदानलता वनलतानिः ॥ (अभि. स. १११२) इत्यत्रापि दृष्टान्तवृत्तिर्न कार्या, उक्त-
न्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । पदार्थवृत्तिर्बधा उदयतीत्याह । अत्र वारणेन्द्रसम्बन्धिभ्या

दोभ्यां' तितीर्णति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविभ्यम् ।

मेघं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेव देव । यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥४३१॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

अस्यहेत्वन्यस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा ।

क्रिययैव स्वरूपसकारणयोः सम्बन्धो यद्वगम्यते साऽपरा निदर्शना ।

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हलैव स पतेदिति ध्रुवम् ।^{५६}

शैलशेखरगतो वृषत्कणश्चाकमास्तधुतः पतत्यधः ॥४३२॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्पुनतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य तु सम्बन्धः क्वाप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥९८॥

लीलाया वस्त्वन्तरभूतेन गिरिणा वदमसम्भवलीलावदृष्टां लीलामैव गमयतीत्युपमायां पर्यवसानम् । न च भिन्नयोर्लीलायोरैक्यमभ्यवसितमिति भेदे त्वमेव इत्येवमात्मिकाऽतिशयोक्तिः, लीलास्त्वयुग एको न तु स्वरूपभिन्नः । सम्बन्धिभेदात् भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरेवातिशयोक्तिः । यथा—स्निग्धस्यामलकान्तिलितवियतो विद्युद्वलाका घना मेघाः शीकरिणः पयोद-
सुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु हवं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सदे वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि पीरा भव ॥ (ज्व. आ. २।१ वृ.) इत्यत व्यातिलेपनयोः स्वरूपभेदे ऐक्यमभ्यवसितम् । इवमत्र कचिन्मालयाऽपि भवन्ती दृश्यते । यथा दोभ्योर्मिलादि । तरङ्गवतीभुजङ्गः समुद्रः । द्वितीयो लघुपति (१४४२) स्वस्थेत्यादि । क्रिययैव शुद्धया फलभूतया स्वकारणनः स्वकारणस्य सान्न्ध्यः सम्बन्धो यत् क्वाप्यते तत् संबन्धित-
हेतुद्वान्तभार्गं निदर्शना । उदुक्कम्—क्रिया यैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इहा निदर्शना नाम यथेववतिभिर्बिना ॥ (भा. का. अ. १।१२) इति । उन्नतमियादि । शेखरं शङ्खम् । चाकमास्तेति—चाकयाऽत्र स्फुरणोयवा । अत्र पततीति क्रिया, तस्याः स्वरूपं पतनम् । तत्र हेतुर्लघुत्ये सत्पुनतपदावाप्तिः । यो लघुः समुन्नतं पदमवाप्य पतेदित्यनयोरेक्यमभ्यवसितमिति । तदिह दृष्टव्यस्य पातसंबन्ध उपपद्यते । स ममेव लघोरन्यस्याप्युन्नतपदावाप्तिः पतनायेत्युपमां कल्पयति ।

56 'द्रुचमिति' प्रायिकः पाठः । न च निदर्शनाऽजहारसमर्थे प्रयोगदान्तरमिति मन्दस्यम् ।

अप्राकरणिकस्यार्थस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याश्रेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।
सा च

कार्यं निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥९९॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।

लज्जामन्धरतारकेण निपतत्पीताक्षुणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मां हस्तिनेन भायिमरणोत्साहस्तवया सूचितः ॥४३३॥ (अ. श.)

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्यं पुनरेकारणमभिहितम् ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां वेदोऽपि सूर्णां स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारसखिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभयने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभापते ॥४३४॥ (उ. वि. १)

अप्रस्तुतकार्यकारणोपन्यासः सुतरां निदर्शनातोऽपि लघीयानिति सत्रक्षाऽप्रस्तुतप्रशंसा-
माह—अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसानामाऽलङ्कारः । अप्रस्तुत-
वर्णनञ्च अतन्क्रमयुक्तमप्रस्तुतत्वादिति प्रस्तुताश्रयेति । तत्तत्प्रमाणं व्याप्ये माकरणिक-
स्याक्षेप इति । स चाक्षेपश्चिन्ति. प्रक्षरेर्भवति कार्यकारणभावात् धूमाग्निवत्, सामान्य-
विशेषभावाद्दृष्टव्यशिरापाववत्, सारूप्याच्च । तत्राद्ये ह्यपी गतिः—कदाचित् कारणम-
प्रस्तुतं वदभिधीयमानं प्रस्तुतं कार्यमाक्षिपति. कदाचित् कार्यमप्रस्तुतं वदर्थ्यमानं सत्
प्रस्तुतं कारणं व्यनकीति । एवमेव सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्याक्षेपे
द्विपकारता, सारूप्ये त्वेको भेद इतीत्यं पञ्चधेति । तत्त्वं कार्यं (१४५b) इत्यादि । तदिह
प्रस्तुतनिष्ठं गम्यमानं, समासोक्ती त्वप्रस्तुतनिष्ठम् । अत एवात्र विशेषेण सामान्यं गम्यमानं
समभ्येत इत्येकस्यानुपादानादुभयोऽप्यादानमूनादर्थान्तरस्यासादप्यस्य भेदः । तत्र कारणात्
कार्यप्रतीती यथा याता इत्यादि । निपतत् पीतमधु येन । अत्र प्रस्थानात् केन
कार्येण निवृत्तोऽसीति इति कार्यं प्रस्तुते निवृत्तिकारणमभिहितम् । तत्र कार्यस्य प्राधान्ये
सति कारणस्यापि प्राधान्यम्, निमित्तभावे नैमित्तिकस्याप्यनुपलम्भात् । अतोऽलाप्रस्तुत-
प्रस्तुतयोरभिधेयमानप्रतीतमानयोः समं प्राधान्यम् । कार्यकारणप्रतीती यथा राजभि-

अतः प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ह्यात्वा सहस्रैव स्ववरूपं पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

त्यादि । राजशुक्रः कश्चिदेवोत्कृष्टजातिशाली शुक्रः । कुमारस्तच्चिदैरिह्यत तनयैरिति पाठान्तरम्^{४७} ।

ननु कार्यात् कारणे गम्यमाने यद्यप्रस्तुतप्रशसा तदा “येन लम्बालकं सास्र कराघातादणस्तन । अकारि भगवत्पुत्री गजासुरवधूजन ॥” (अ स), ‘चक्रानिघात-प्रसभाद्यैव चकारो यो राहुवधूजनस्य । आलिङ्गनोद्दामयिलासपन्थ्य रतोत्सप पुम्बनमात-रोयम् ॥’ (ध आ ३।२०) इत्यादीं सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तालङ्कारविषयेऽप्रस्तुतप्रशसा-प्रसन्न । ततः हि गजासुरवधूगतेन लम्बानकृशादिना कायण कारणभूतो गजासुरवध प्रतीयते, तथा राहुवधूगतेन निशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरस्छेद कारणभूतोऽवगम्यते । एवमन्यस्यापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । तद्व्याख्याप्रस्तुतप्रशसयाऽऽसात्तत्वात् पर्यायोक्तस्य निर्विषयत्वप्रसन्न । (३४५) नैप दोषः । इह यत् कार्यात् कार्यं प्रतीयते तत् कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं अति द्वयो गतिः । यत् प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणवत्तस्यापि वर्धनीयत्वात्तत् कार्यमुत्सेन कारण पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारः । ततः हि कारणपेक्षया कायस्यातिशयन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं यथोक्तेदाहणद्वये । अतः हि गजासुरवधूत्तान्तोऽपि भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एव राहुवधूत्तान्तोऽपि श्रेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशसाया विषयः । अतः च भर्तृव्यापादनलक्षणस्य व्यञ्जकस्य ॥ प्राधान्यम् अलकोन्मूलनरोदगारस्तावनवतयभर्तुरेवोक्तत्वात् । तदर्थं न ध्वनिव्यपदेश इति । यत् पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वं कार्यमप्रस्तुतं वच्यते तत् स्पष्टेवाप्रस्तुतप्रशसा यथादाहृतम् । यथा वा—इन्दुलिप्त इवाभ्रनन जङ्गिता दृष्टिर्गोणाग्निर भ्रमलानाङ्गिमेव विद्वन्वधि दयामेव हनप्रभा । आकरय कव्यामि कोकिलवधू-पण्डित्य प्रस्तुतं सीताया पुरतश्च हस्तं तिम्बिना बद्धाः खगर्हा इव ॥ (वा रा १।४२) इत्यतः सम्भाव्य-मार्मेतिन्द्रादिगतेरपनतिप्रत्यादिभिः स्वरूपैरप्रस्तुतेर्लाभ्यतरो वदनादिगत सा-न्दर्यविशेष कारणरूपं प्रस्तुतं ज्ञायते (अ स १२४ पृ) । इन्द्रादयस्यामा स्फुटमवाप्राकरणि-कालत्-प्रतिच्छन्दभूतानां सुखादनां प्राकरणि-कालत् । तेजसिन्द्रादिगतेनापनतिप्रत्यादिनाऽप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतं सुखादिगत सौन्दर्यं सहस्रहृदयकादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशसा । एव

पतत्तस्य मुक्तात् कियत् कमलिनीपते कर्णं चारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन् यवस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रचिलयिन्यादीयमाने शनै
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिन निद्राति नान्त शुचा" ॥४३५॥

(पृ मा लो ४२ पृ)

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विक्षेप
कथितः ।

च यत्त वाक्योऽर्थाऽर्थान्तर (185b) वादरामव खोपस्कारकवेतावगूरयति तत्त पर्यायोक्तम् ।
यत्त पुन स्वात्मानमेव वाक्योऽर्थाऽप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतमर्थान्तर प्रति समर्पयति तत्ताप्रस्तुत-
प्रशस्येति निर्णयः (अ त १३४-३६ पृ) । एवञ्च 'राजन् राजश्रुते ह्यादौ पर्यायोक्तमेव
बोद्धव्यमिति केचिदाहुः । तत्त "प्रस्थानोद्यतमित्यादिना कारणरूपस्वार्थस्य प्रस्तुतत्वात्
कार्यरूपोऽर्थाऽप्रस्तुत एव राजश्रुतत्वात्तत्वाप्यप्रस्तुतत्वात् प्रकृतार्थं प्रति स्वात्मान-
मर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशस्येव न्याय्या न तु पर्यायोक्तमिति वर्ययन्ति । अन्ये तु 'येन
सम्बालक' इत्यादावप्यप्रस्तुतप्रशसाकरूपत्वादप्रस्तुतप्रशस्येवेत्याहुः । यत्त हि गम्यमानोऽर्थ
पर्यायेण भङ्गपन्तरेणामिधीयते तत्र पर्यायोक्तता । "एतत्त पर्यायोक्तालङ्कारप्रस्तावे पच्यते ।
विशेषात् सामान्यप्रतीती यथा यत्तत्तस्य मुखादित्यादि । "लोकप्रतिष्ठापाऽज्ञ मुखमाकृतिः ।

58 नार्तं शुचेति क्ताचित्क पाठः ।

59 दयकयातोषतमिति 'क पुलके पाठः ।

60 अत्राद्ये प्रपञ्चे केचिदित्येनातिने च 'अन्ये' इत्येनालङ्कारसर्वस्वकारगत-
मुक्तिम् । तत्तस्यो प्र-वध सशूर्णत एवोदत्तः । एवमादिषु स्थलेषु बहुश
श्रीधरेण मम्मटकवचोर्मतवेमलमेव प्रदर्शितं न त्वेकपञ्चमभिनी मुक्तिरिति नाय
तर्ज्जचार्यभीषरोचित पन्था । अत एव यत् "काम्यप्रकाशसूत्राणां व्याख्या-
पुदपा विरोधिनः । लिखिता कवकपन्थाः सांभिविप्रदिकेण पि 'मिति
स्रोतप्रसमाक्षिप्त आनिवाचकवर्तिणा । एव तदुदाहरणनिर्दर्शनस्थलेऽपि न
सर्वथा निर्मूलम् । अत रुच्येदाहते 'इन्दुर्लिप्त' इति राजशेखरपये प्रति
वस्तूपमासंस्पर्श स्फुटः । केचित्तु मम्मटमतानुयायिनोऽल्लातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुत-
प्रशसा चत्त्वसम्भावितोऽतिशयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वादिति तन्मूलैव विच्छिन्ति-
रत प्राधान्येन व्यपदेशो भवती"ति तथ्यपदेश एव ज्यायानिति मन्यन्ते ।

सुहृद्वधूवाप्यजलप्रमाज्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।

स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं ध्रियः ॥४३६॥

(उ. वि. १)

अन्नं कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं शमायित्यसि तत् त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । श्लेषच्छाया समासोक्तिः सादृश्यमात्रं वा तुल्यातुल्यान्तरस्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्यादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद् यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुष्पोत्तमेन ॥४३७॥

(भ. श. ५१)

येनास्यभ्युदितेन अन्द्र ! गमितः क्लान्तिं रवी तत्र ते

युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।

क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-

गस्त्वेष जडधामता तु भयतो यद्वगोक्तिं विस्फूर्जसे ॥४३८॥

अपेक्षितक्रियषैवदपादानं जालावेदकम् एतच्छरीरादन्यदितराज्ज्ञातमित्यर्थः" (क. स. १३ पृ.) । "अस जडानामस्थान एवोचम इति सामान्ये प्रस्तुते जलपिन्दी गणित्व-
सम्भावनास्योऽप्रस्तुतो विशेषोऽनिहितः ।" (अ. स. १३३ पृ.) सामान्याद्विशेषप्रतीती यथा
सुहृद्विद्यादि । प्रतिपातनं संशोधनम्, मिलं नरकासुरः ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याभिधाने श्लेष इति विशेष्यपदस्यापि स्थिता । समासोक्तिरिति
समानविशेषणं विशेष्यपदन्वच्छिष्टं सादृश्यमात्रमिति प्रतीयमानेनापि केनपिदमंगा-
धुरयम् । "पुंस्त्यं पुरुषस्य (१४६२) आदः, तस्यैव चादस्य । अधः पातालं
निकृष्टा गतिश्च । प्रणयने नास्त्वानिहितम् । न महानप्यस्योऽपि । पुद्गरोत्तमो
विष्णुः, सत्पुरुषश्च । एष न सन्दरश्लेषः, अभिधाया एकत्र [विवर्तन-]
प्रियन्तितत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य छिद्यत्वे सन्दराक्रिमूलो ध्वनिः, अपाद-
स्यात्र वाच्यत्वात्तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थगुणेन यत्ताप्रस्तुतार्थो विद्वद्भाष्य-
वगम्यते स तस्य ध्वनेविषय इत्युक्तं, सत्पुरुषपरिग्रहेणात्र सार्थं प्रत्यक्षम् ।
तन्मुत्तेन चेतस्यप्रतिपत्तितत्त्वार्थशक्यपुद्गव एवावगमिति धेन, तत्र सार्थ-
न सुतृष्टस्यापि पुरुषस्य सत्वात् एव सम्भवति अहिर्निवस्य-पुद्गर्गु, सत्पुरुषस्य

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

फि नाम साधितमनेन तुरण्येन ।

क्षारीकृत च यदपादने हुत च

पातालकुक्षिकुदरे विनिवेशितञ्च ॥४३९॥

(भट्टेन्दुराजस्य, श्री वि च ११६ पृ)

इयं च काचित् वाफयेन प्रतीयमानाऽर्चानभ्यारोपेणैव भवति । यथा—

अग्घेरम्म स्थनितभुयनाभोगपातालकुल्ले,

पोतोपायादिह हि यद्वचो लङ्घनेऽपि कम्मन्ते ।

आहो रिक, कथमपि भवेदेव देवात्तदानीं

फो नाम स्यादप्यटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥४४०॥

काचित्सभ्यारोपेणैव । यथा—

कस्त्व भो कथयामि दैवदूतक मां विद्धि शाकोदक

वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्माद्विद ध्यताम् ।

यामेनाज घटस्तमभ्यगजनः सर्वात्मना सेवते

न छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥४४१॥

(ध्व आ. पृ ३।५.१)

कचिर्लक्ष्येभ्यारोपेणैव । यथा—

तु तस्य तुरयत्वाद्दर्शनमविद्वदमज्ञभूत्वादिस्य प्रस्तुतप्रशंसैवेति । (व स ६४ पृ) ।

येनासीत्वादि वादा रश्मय, पादौ चरणी । जडधामता शीतलतेजस्त्व, मूर्खास्पदता

ध' (व स ६४ पृ) इति विशेषणसाम्यम् । आदायेत्यादि—अत्र तुरण्येवसरश्चष्ट

कचिदुरपीश्वर प्रतीयते । सारूप्यद्वन्द्वे भेदे तु वाच्यस्य सम्भवासम्भवः। भयकृताभिज्ञय

प्रकारा इति यथाक्रममाह—इत्यञ्जेति । इयमप्रस्तुतप्रशंसा तुल्ये प्रस्तुते तुल्यभिधानोत्था ।

तत् प्रतीयमानस्यार्थस्यानभ्यारोपेण यथा अग्घेरम्म इत्यादि । आहो इति यदर्थे ।

ज्वटो गर्तः । कल्प प्राडि । वाच्यसासम्भव प्रतीयमानाभ्यारोपेणैव यथा कस्त्व

भो इत्यादि । वैवदूतकमिति विद्याऽऽदि-(१४६b) योग्यतथोचितस्याप्राप्ता दैनोपालम्भनम् ।

अज्ञाचतनेन सह प्रथोत्तरिकाऽनुपपन्नेति वाच्यत्वासम्भव एव ।

प्रस्तुत प्रति सार्वर्थात् प्रमुखत एव तदभ्यारोपेण प्रतीतेर्बुद्ध्यत एतत्—कचिर्लक्ष्य-

सोऽपूर्वो रसनाचिपर्ययविधिस्तत् कर्णयोध्यापलं
दृष्टिः सा मद्बिस्मृतस्वरदिकु किं भूयसोक्तेन वा ।
सम्यग् निश्चितयानार्थं भ्रमर हे । यद्धारणोऽद्याप्यसा-
यन्त शून्यकरो निषेव्यत इति ध्यातः । क एष ब्रह्म ॥४४२॥

(भ रा १८)

अथ रसनाचिपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः । कर्णधापलं
तु हेतुः । मद्बः प्रस्तुत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्याध्ययसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तो च रूपनम् ॥१००॥

शेषिविति । सोऽपूर्वे इत्यादि—हे इति सम्बोधनद्योतकं पुर स्थितं चिन्त्यम् । रसना-
चिपर्ययो जिह्वावैपरीत्यं हन्तिन, असत्यभाषित्वमपि । कर्णयोध्यापलमधोतम्य-
भरणमपि । मद्बो गणाऽपि । धारणो निवारकोऽपि । शून्यकरत्वं महावृत्तमपि ।
तदिह वाच्येऽर्थे केषाणितुस्तु सन्मवि केषाणित्वसम्भवीऽनुभवकालम् । साकन्य-
हेतुके च भेदे साधर्म्यवैषम्याभ्यां द्वैविध्यमिच्छाद् । सार्धर्म्यगुणाद्वेदोदाहरणेण ।
‘वैषम्येण तु यथा—(अ स १३७ पृ) धन्या प्रभु बने वाता रुद्धारस्पर्शोत्तला ।
राममिन्दोवरस्याम ये स्पृशन्त्यनिवारिता ॥ अत्र वाता धन्या ह्यप्रस्तुताधोदहमधन्य
इति वैषम्येण प्रस्तुतोऽर्थं प्रतीयते । तदिह कार्यकारणभावेन सामान्यविशेषत्वेन
साकन्येण च भेदपक्षस्तु द्विष्टम् ।’ (अ स. १३७ पृ) । तत्र कार्यकारणयो सामान्य-
विशेषयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति तदाऽर्धान्तरन्यासाविर्भावः । स्वरूपयोस्तु वाच्यत्वं दृष्टान्तः,
अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशसा, सम्यत्वे सयनाप्रस्तुतप्रशंसेति साकन्यादिभावो यदा
विषयते तदा तद्व्यासा अप्रस्तुतप्रशसाया अन्तर्भावः । यथा—‘द्विष्टदृष्टि-
चक्षुःश्रुतिमुखे स्फारीभनञ्जोचना सप्रमोचितवाह (१६४३) चाद्वररौ रत्ये ररग्ती मुहु ।
कूजन्ती विततेष्वकतिपुत्रेनासिष्यण सोलाऽलमं धन्य वान्तमुपातवर्तिनम् पादावता
सेवते’ (ता. वत्स ३१३३) ॥ अत्र तापसवत्पराजे प्रियाविपुत्रराज्ञो मर्य-
मायात्मपूर्णायास्वरूपपारावतद्वन्द्ववर्धनमप्रस्तुतम्, सातमना दृष्टकनकनभाद्वन्द्व ३६-
पातव त्रियतमाप्रोक्तिविशेषविकलद्वन्द्वरादोनि प्रस्तुतावि प्राधान्येन व्यङ्ग्यानानि ।

अप्रस्तुतप्रशसाया भेदं दर्शयितुमाह—निगीर्ये वादि ।

अभ्यवधानं त्वं

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।

चिन्नेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निर्गोर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका ।

यथा—

कमलपनम्भसि कमले च कुचलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥४४३॥ (स्य वि ११ ५)

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा । यथा—

अण्ण लङ्गहत्तणभ अण्णा विम का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपमावद्दणो रेह च्चिअ ण दोह ॥४४४॥

(गा स १ वे २९२, व ल. ११५)

सम्भवति स्वरूप विषयो विषयी च । तत्र विषयस्य विषयिणोऽलम्ब्य निमीर्णत्वे-
ऽध्यवसानस्वरूपोत्पानम् । यत् तु ज्ञान्ता मृगगुण्यायां तोर्यं शुक्तिश्यायां वा
रजतमन्धारोप्य तच्छब्दप्रयोगस्तत्र प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकयोर्मुक्त्याध्यवसानरूपेणैव तीयादि
प्रतीतेस्तद्भावापत्तिमुक्त्यावमपि न लाञ्छयिष्यम् । किमिदमध्यवसानादिकं निमित्तमवलम्ब्य
यदलौकिकं वचनं तदतिशयायंशुक्तिरतिशयोक्तिः । तेनास्य चत्वारः प्रकाराः—भेदेऽ-
भेदाध्यवसायः, अभेदे भेदः, बहिरमत सम्भाव्यस्य स्वयमेव यदि-प्रवृत्तिभिः शब्दे
कल्पनः, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेति^{११} । तदेतद् यथाक्रममाह—कमलनिल्यादि ।
प्राणिनां शुभाशुभसूचकं प्रकृतेरन्त्यमुत्पातः । तदिह मयुक्तिविमुक्तविषयतया

७२ उद्धृतमतमनुष्ठानेवेवा भद्रतापना । इदं तेनातिशयाक्यापोलहारसामान्यस्य
'पूर्व'गच्छतो नेतोऽयं दृष्टः । स च टीकाकृता पद्यादुक्तिरुच्यते । 'अनुर्थो ता
कारणस्य यदि तु शीघ्रकारिताम् । सा हि कार्यस्य पूर्वोक्त'रिति द्रष्टव्यप्रतिपत्तिरुक्त
केचित् काव्यप्रकाशविद्वत्कृतो गौडीया धीजोबगोत्तामिनिभक्तिप्रन्दर्भे
स्मृता । अलङ्कारमर्षसमवेदस्य पञ्चमो भेदश्चतुर्थभेदस्यासम्भवे सम्बन्धत्वेन
निर्देशात् । एवमपि त मतानुयायिनो विद्यानाथविधनायप्रचलितः । अलङ्कार
रत्नाकरात् कार्यकारणसम्बन्धं सम्बन्धमामान्यत्वेन मन्यमाना इव
भेदसम्बन्धे सम्बन्धरूपेऽन्तर्भाव्यं नाज्ञोक्तुर्विति ।

यदर्थस्य यद्विशब्देन चेच्छब्देन धोक्तौ यत् कल्पनमर्यादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चैवमृतांशोर्भवेद् धपुः ।

तस्या मुक्तं तदा साम्यपरामवमवाप्नुयात् ॥४४५॥

कारणस्य शीघ्रकारितां चक्रे कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमवापयाणेन ।

चरमं रमणीयवृक्ष ! लोचनविपर्यं त्वया भजता ॥४४६॥ (ऊ. म. ६६)

शुभाशुभकलदावृत्तम् । अथ मुखादीनां कल्पनायैर्भेदेऽप्यभेदः, तेन मुख्यादीनां लोकोत्तरसौन्दर्यादि-(१४७६) साधारणपर्यंत्यसुखिः कविप्रतिभासंरम्भसमुत्पत्त्यापिवा प्रतीयते । अपूर्णं इति—अन्यलक्षणत्वमन्या काऽपि वर्तनच्छाया । सामाराद्धे [समाशद्धे] यदि वा इयामा^{६३} नोपिह सामान्यप्रज्ञापते ऐक्यं न भवति ॥ लटमस्य मनोहरम् । रेखा-शब्देन चित्रालेख्यं लक्ष्यते, तेन न विशिष्टं रूपनिर्माणम् । अथ लटमत्वादीनाम-भेदेऽपि सातिशयत्वेन भेदः । एवञ्च श्रीकण्ठजनपदवर्णने 'यत्नपोदनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेत्याभिः संगीतरालेति शासकैरिजादौ (ह. व. २७ पृ.) तथा—'शाश्वतया त्ति परिणम्यन्माहि धिरिजगदौ त्ति तद्वयोदि' । वातादि' जग कोदुल्लेख एमेव तत्त्वविज्ञो ॥' (अ. स. ६१ पृ) इत्यादावप्यभेद इति । अथ एव 'एकस्यापि निमित्तवशादनेकवा मह्यमुक्तेर्य' (अ. स. पृ: १८) इत्यलङ्कारान्तरमन्यैः कृतमित्यत्र न लक्षितम्^{६४} । राकाया-मित्यादि—अथ शशिनः कलङ्कश्चैवमृतांशोर्भवेत् कल्पनया सम्भावितम् । यथा या (ऊ. स. ११४४) पुष्पं प्रवालपदितं यदि त्वान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्मात्ताम्रीप्रपर्यलक्षः स्मितस्य ॥ नियतपूर्वेभावि कारणं नियत-पश्चात्कालभावि कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षणम् । यदा ॥ विशेषप्रतिपादनाय तयोरेव तद्रूपविपर्ययः क्रियते तदाऽतिशयोक्तिः । हृदयमित्यादि—अथ कुसुमवाप्याधिष्ठातृत्वं रमणीयवृक्षमलोचनविपर्ययकार्यमिति तयोदपपत्रं पोषापर्यं शीघ्रकालताप्रतीत्यर्थं (१४७३) व्यस्येन निर्दिष्टम् । कारणकार्ययोः पूर्वोपर्यविपर्ययश्च तुल्यकालतयाऽपि भवति यथा—

६३ एतच्च सूचकमनुपलब्धम् । शीते मुखोऽणुसर्वाङ्गोत्थादि पारिभाषिकं लक्षणं द्वितीय-पक्षे ।

६४ अथ तु श्रीधरोऽलङ्कारसर्वैलक्षण्यमुद्दिश्य तन्मतमुपस्थाप्य च काव्यप्रकाश-कारस्य मतं नायुक्तिमदिति वदति । यदर्थोऽलङ्कारनिबन्धकारः शीघ्रकाल-

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥१-१॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत् वाक्यद्वये स्थितिः ।

साधारणो धर्म उपमेयवाक्य उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽ-
भिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्
प्रतिवस्तूपमा । यथा—

(र. व. ४ । ४) सममेव ममाकार्णव द्वय द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पिश्यं गृहस्तत्र
महोक्तिताम् ॥ अत्र राज्याभिषेकरिपुमण्डलाकमण्डयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि वीर्योपदेयं क्षिप्र-
कारित्वाद्विवक्षितया तुल्यकालतया कोऽपि प्रभावातिशयः प्रतीयते । द्विरदगामिनेति रिक्तं
पक्षम् । एतदेवाभेदो 'पूर्व'मित्यलङ्कारः । तथा च रुद्रटः (अ. अ. ३।६७)—
यक्षातिप्रचलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव अन्यस्य । प्रादुर्भाव. पथाजनकस्य तु सङ्गवेत् पूर्वम् ॥
यथा च यक्षि-प्रभृतिभि र्वचननाया असम्बन्धे सवन्धस्तथा सम्बन्धेऽसम्बन्ध इति
पक्षमः प्रकरोऽप्येत्याहुः । यथा (अ. स. २६ पृ. ; अ. अ. ३।१९)—'लावण्यमद्रिण्यस्यो
न गणितः क्रेशो महान् स्त्रीकृतः खच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषाऽपि अगुण्यानुकरमयाभावाद्भ्रष्टाको हवा कोऽर्थं धेतति वेपसा विनिहितस्तन्वयास्तनुं
चन्दता ॥ अत्र लावण्यद्विषयस्य व्ययासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थं
निबद्धः । यथा वा—'अस्याः सर्गविधा' विल्लादी (वि. उ. १।१०) पुराणप्रजापतिनिर्माय-
सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः' (अ. स. २६ पृ.) ।

पूर्वरूपपरीक्षमेव वाक्यार्थगतमलङ्कारं लक्षयति प्रतिवस्तूपमेति । वाक्यार्थगतत्वे-
नेवायुपादाने साधारणधर्मस्य सकृन्निर्वृत्ता वाक्याधीपमा, अतस्तत्तैव एव वाक्यार्थः । अत्र
तु तैवमिति ततोऽन्तिभेदात् 'तु' शब्दोपनिबन्धः । अस्याच्च श्रोतव्येसाधारे- (१८८६) विद्यमान-
तया क्षीपकादिवचनमा प्रतीयमाना । अलङ्कारान्तरप्रतीतिरपि यत्र वार्यसाधेयस्य वाक्यस्य प्रतीय-
मानार्थप्रतिपादनोन्मुखत्वेन प्रकाशये स न भवेद्विषयः, प्रतीयमानस्य वाक्यानुगामित्वादि-
त्युक्तमेव । साधारणधर्मस्तत्र 'नेकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायशो'ति (का. अ. सू. ३।१।१)
केवलं वाक्यसमयस्थितेर्वाचकभेदेनोपमानोपमेययोरपि समीपे निबध्यते । सामान्यस्यैकस्य
वाक्यद्वये द्विरवस्थितिः सकृदनिर्देश इत्यर्थः । तेनात्र द्वौ वाक्यार्था । उपमानोपमेयव्यवस्था

अयदेवादयः प्रायशः सर्वे एवेनं स्त्रीकुर्वन्ति विच्छित्तिविरोधानपलापनीयत्वमेव
तत्र श्रीजमिन्नचर्चेणम् । सम्भवति चिरोपे पृथक् लक्षणं "अस्यान् कार्त्तस्तेन
वच्यते"ति सूचनायाप्यमेव ।

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येता ।

न प्रलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्गितं रत्नम् ॥४४७॥

(का. अ. सू. पृ. ४।१।४)

यदि ददत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लयणमप्यु सर्वैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामचिपादिता ॥४४८॥

(न. नी. श. १)

इत्यादि मालामतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यताप्यनुसर्तव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥१०२॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम् । दृष्टोऽन्तः निम्बयो यत्नेति दृष्टान्तः । यथा—

त्वयि दृष्ट पय तस्या निर्वाति मनो मनोभयज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्यिरुचति कुमुदं कुमुदतया ॥४४९॥

च प्रायः प्राकरणिकाप्राकरणिक्त्वाभ्यामेव । देवीत्यादि—[देवीभावं] दिव्यत्वं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये दैवतरूपाङ्गितत्वेन निर्दिष्टः । उपमा च स्फुटैव यथा पापिहोपमानभावे—चक्षुर्य एव अनुराधमित्रिकाऽऽद्यामकर्मणि । आनन्द एव निगुणाः सुरारो रतनमैणि ॥ (बा. श. १०।१२) । एवमन्यतेति यथा व्यतिरेके—हरवत् विपमरुष्टिरिव प्र विभुविततनुः । रविवत् भातिदु सहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ इति । अत्र व्येकस्यैव बहुभ्यो व्यतिरेकमात्रा, व्यतिरेकतः प्रतिवस्तूपमावदेकत्र प्रतीतत्वापरत प्रत्ययः कुतापीति^{१६} ।

तदनन्तरमाह दृष्टान्त इति—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्मते बुद्धिसामर्थ्यं च दृष्टान्त इति यदनुमानाज्ञं तस्याभिधानं नालङ्कारो निम्बितिविशेषस्यानिव्यमाश्रयत्वात् । एतेषामिति—साधारणधर्मापगानोपमेयानाम् । साधारणधर्मादीनां प्रतिविम्बितत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मैस्ते चेत्, (१४९२) वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारण्यत्वात् । शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् प्रतिविम्बनमिति नास्ति कश्चिद्विशेषः । अत्र यद्यपि दृष्टान्तेन दार्शनिकं समर्थ्यते तथापि विम्बप्रतिविम्बभावेनोपन्यासेन तु हेतुकथनमित्यस्मात् धृषक्कथनप्रस्थान एवार्थान्तरन्यासः । अथपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वयेति यथाकममुदाहरति—त्वयि दृष्ट पयत्वादि । अत्र दयितदर्शनप्रभवस्य तस्या मनोनिर्वाणस्य प्राकरणिकस्य

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तथाह्वये साहसकर्मवर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटाः परेषां विशरास्तामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥४५०॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बद्धीषु कारकस्येति दीपकम् ॥१०३॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकधारमेव
यदुपादीयते तदेकस्यस्यैव समस्तयाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा—

किचणाण धर्णं णामाण फणमणी केसरराह सीढाणं ।

कुलपालिभाण यणमा केचो धेप्पन्ति अमुभाणं ॥४५१॥

(मा. श. वे ४५६)

कारकस्य च बद्धीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

हिमाशुदर्शनतः क्रुमुद्वल्याः क्रुमुद्विकाशो विस्पष्टत्वेन प्रतिबिम्बतया निबद्धः । तवाह्वय
इत्यादि—अत्र प्रतिपक्षभटा विशरास्तामगुरित्तामगुरिति तेषामस्थिरतायाः स्थिरता-
ऽऽदिवैधर्म्येण पाशुषु प्रतिबिम्बनम् ।

एष साधारणधर्मस्तत्कृतिदेशेऽलङ्कारद्वयमुक्त्वा सङ्गतिदेशे दावलङ्कारावाह सकृद्वृत्ति-
स्थितिः । यथा दीप एकस्योऽनेकेषां प्रकाशकस्योपमानोपमेयानां मप्यादेकल
स्थितः साधारणधर्मक्रियाऽऽदिरूपः । प्रसङ्गेनान्यतोपकारादीपनादयादीपकमित्यन्वयः
नाम । किचणाणेत्यादि—कृपणानां धर्मं नामानां फणमणिः केसरराः सिंहाणाम् ।
कुलपालिकानां कन्याः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृताणाम् ॥ अत्र कृपणपनादीनामप्राकरणिकस्य
कुलपालिकास्तनस्य च प्राकरणिकत्वम् । तद्विह ज्ञातामुक्त्यभावानां खलु वाक्यानां^{११} परस्पर-
स्वीकृत्यं व्यङ्ग्यमपि भूत्यवधान्या-(१४९b)न्यप्येव वाक्यस्य वाक्यपरत्वेन म्यवस्थापनात् ।
स्पृश्यन्त इति क्रियाया चान्तस्थयैव तेषामुपकारः क्रियत इत्यन्तर्दीपकमिदम् ।
एवमादिमध्यदीपके अपि दृष्टव्ये । तत्तादिक्रियं यथा—(अ. सं ६२ पृ.) रेहद
मिहिरेण एहं रसेण कन्वं सरेश जोण्णणम् । अमएण धुण्णिधवओ^{१२} नुमए
एणणह भुरणमिणं ॥ अत्र शोभत इति क्रियाऽऽदिपदस्था सर्ववाक्योपकारिणी ।
मप्यक्रियं यथा—सवारपूतानि दियन्तराणि कृत्वा दिनान्ते नितयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे

66 न सखद्वानयानामिति 'क' पुस्तके पाठः ।

67 नरीपतिः समुद्र इति यावत् ।

स्विद्यति कृणति वेहति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति शुम्बितुमिच्छति नवपरिणया यधूः शयने ॥४५२॥

मालादीपकमाद्यं चेद् यथोत्तरगुणाचहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरोत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम् । यथा—

सङ्क्रामाद्वनमगातेन भवता चापे समारोपिते

सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम् ।

कोष्ण्डेन शराः शरैरिश्चिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥२३१॥

(स. क. भा. १११५, ४१२०६ ; वा. द. पथे ५३ पृ.)

नियतानां सरुद्धमैः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥१०४॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव या । क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं यदनं हृदयं सरसं तयालसं च ययुः ।

शाबेदयति नितान्तं क्षेतिपरोरं सति । हृदन्तः ॥(१२२ श्लो)॥

पञ्चदशगताया प्रभा पतत्रस्य सुनेध धेनुः ॥ (श. वं १११५) इति । अनेकप्रियागतैकारक-
मस्तदीपकं यथा स्विद्यतीत्यादि । कृणति सङ्कोचतीत्यर्थः । अनिलशिञ्जला-
धुरादय इति । एवमादिमध्ययोरपि । सत्तादो यथा—निद्राऽपहरति आगरमुपशमयति
मदनदहनसम्पादम् । जनयति कात्वासप्रसूतय कोऽन्यस्ततो वन्धुः ॥ इति ।
मध्यकारकं यथा (अ. स. ६३ पृ.) साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धनुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतश्चलि कस्य समन्वयितव्यं महात्मनो धीनुम् ॥ मालादीपकमिति—गुणायकत्वमुत्कर्ष-
हेतुत्वम् । पूर्वपूर्वत्योत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षनिबन्धनत्वे स्थितिमिति । संप्रामाण्यादि—अह
भवदादिभिः क्रमेण साम्मुख्यमादीनामुत्कर्षां विहितः । आसादगलघणकियानिवन्धनञ्च दीपनं
दीपनविषयानामुत्तरोत्तरोत्तमिस्तत्वेन कृतम् ।

प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः समसः—(१९०२)त्वे दीपकं प्रतिपाद्य न्यस्तत्वे तुल्ययोगितायाद्
नियतानामिति—अनेकेषां, धर्मैः साधारणकियानुगुणम् । तस्मात्तद्विदेशे तुल्ययोगिता ।
श्रीपद्मनाभ गभितम्, तथाच—“उपमानोपमेयोक्तिरूपेणैव प्रस्तुतेर्वचः । साम्याभिधायि प्रस्ता-
भागिर्गो तुल्ययोगिता” ॥ (का. अ. सा. सं. ५, ५८) इत्युद्धृतं लक्ष्यम् । अन्ये त्वाहुः
‘श्रीपद्मस्य न्यस्तत्वे पदार्थमतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे
तुल्ययोगिते’ति (अ. स. ८६ पृ.) । पाण्डु क्षाममित्यादि । सरसं निधं, हृदन्तः हृदय-

शन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेक आधिक्यम् ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।

धिरम प्रसोव सुन्दरि ! यौवनमभिवर्ति यातं तु ॥४५४॥

(क. का. अ. ५।६०)

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिन्यमिति यत् केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

हेत्योक्त्याचनुकीनां त्रये साम्ये निवेदिते ।

शब्दार्थान्म्यामथाक्षिप्ते न्निष्ठे तद्वत्तिरूपं तत् ॥१०५॥

व्यतिरेकस्य हेतुरपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतं निरुपकारणञ्च तयोर्द्वयोक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्तिप्रत्ययम् । एतन्नेवचतुष्टय-
मुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते । अर्थेन क्रमेणोक्तौ चत्वार एव भेदाः ।
आक्षिप्ते चोपमेये तावन्न एव । एषं द्वावश । एते च श्लेषेऽपि भयन्तीति
चतुर्धिशतिर्भेदाः ।

क्रमेणोवाहरणम्—

तुल्ययोगितावैधर्म्यादाह—उपमानादिति—एतेन मेरुसर्पयोर्म्यविरेकाभिधाने ताव-
मवाह्यः किन्तुद्वुतचमत्कारिषादृशवैधर्म्याभिधानं व्यतिरेक इति । एवकारोऽन्वयतां
योजयति । इह क्षीण इत्यादौ यौवनापेक्षया चन्द्रस्योपमानस्याधिकगुणत्वम्, पुनः
पुनरपि बुद्धेः, यौवनस्य तु गतस्य तद्विपर्ययान्म्यूनगुणत्वम्, अतो न्यूनगुणस्य व्यतिरेका,
तथाचान्येदां लक्षणम् ‘उपमानावुपमेयस्य न्यूनगुणत्वे (१९१३) व्यतिरेक’ इति ।
अतोऽस्य लक्षणस्याभ्यासिमत्तव परिजिहीर्षुराह श्रुतिकारः—यौवनगतेति । इत्येऽप्यस्थिरत्वे
चन्द्रगतमस्यैर्यं पुनरागमनाभिकृष्टम् । यौवनगतन्द पुनरत्वाकृतदृष्टविरुपमेयस्याप्याधिक्यं
न तु न्यूनगुणत्वमिति ।

व्यतिरेकभेदानाह हेतवोरित्यादि । ‘उपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षरूपव्यतिरेकनिमित्तयोरभिधानं
एकम्, उत्कर्षनिकर्षोभयहेतुना पर्यायेणानुक्तौ विधेति प्रथमं, चतुर्भेदः । अथ च प्रत्येकं
शब्द आर्थोऽर्थाक्षेपलब्धयेति द्वादश भेदाः । एषाश्च न केवलमुपादीयमानो गम्यमानो वा
साधारणो धर्म उपमायुक्तं यावच्छ्लेषेणापि स्थित इत्याह एते च श्लेषेऽपीति । अथानि
श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्याभिभावसंकोचत्वं तथापीह विषये श्लेषव्यतिरेक इत्येवा प्रतिदिनं तु
सह्य इति । तदस्त्वनुमरणाधीमेवैव प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते ।’ (क. व. ६१५)

अस्मिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपरामवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥४५५॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपदाऽनुपादानेऽन्यद् भेद-
त्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'इव' शब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

अस्मिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपरामवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं धृतेर्निधिः ॥

तुल्यार्थेऽत्र वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं तुल्यता वासीकृततामरसधिया ।

आननेनाकलङ्गेन जयतीन्दु' कलङ्गिनम् ॥४५६॥

अत्रेवावितुल्यादिपदपिरद्रेणाक्षिप्तौघोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यन्विद्याबुद्धनिपेयिणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नाञ्जयद्भङ्गुरा गुणाः ॥४५७॥

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः त्रिपुटः ।

सन्तोषयोपादाने यथा—अस्मिमात्रेत्यादि । स्मयो गर्वः । तुच्छेत्युपमानापर्यन्तनिमित्तं
महाधृतेरित्युपमेयोत्कर्षनिमित्तम् । तदिहाप्युपमानधर्मस्थोपमेयेऽविभक्ताद्वैधर्म्येण दृष्टान्त 'इव'-
शब्दप्रतिपादितः । इदमेव हि 'सधृतेरन्यथा अन्य' इति पाठे निकर्षहेत्वनुपादाने, 'अन्यस्येवास्य
॥ स्मय' इति पाठे उन्नयानुपादाने । एवमिति-अन्येष्वन्यथादिषु । तत्तार्थं यथा—अत्र 'अन्य-
तुच्छ' इति वतिप्रत्ययोपादानसामर्थ्यादौपम्यं शब्दलङ्घ्यम् । 'तेव तुल्य'मिष्यादिना (पा.
५।१।१५) विहितत्वात् (१९।१५) धौतम्, सद्रदिवादिना 'तत्र तस्येव'-(पा.५।१।१६) सनेन
विहितेन वतिना च अवतीत्युक्तमेव । अत्र पूर्ववदुत्कर्षोदिनिमित्तानुपादानाद्भेदत्वम् इष्टव्यम् ।
आलोपादादौपम्यं यथा—इयं तुल्यतेति । वासीकृततामरसधियेत्यनेन निरोपणम् ।
अत्रेत्युपमानमाननमुपमेयं जयतीति व्यतिरेकाभिधानं कलङ्गित्वं^{१०} निकर्षनिमित्तं शब्दम् ।
अकलङ्कत्वमुत्कर्षनिमित्तम् । औपम्यं त्विरादिशब्दानुपादानात् शब्दं, नापि तुल्यादि-
पदानामप्युत्तरार्थं कित्वात्तेष्वन्यमिष्याद् आक्षिप्तौघोपमेति । अत्राप्युत्कर्षोपनुपादाना-
द्भेदत्वम् । अथ शिष्टेऽपीत्याह जितेलादि । अञ्जयदिति—अत्रेवार्थे वतिरिति

१० अत्र 'कलङ्कित्वात् । अयं श्लेषो न तु शब्दसक्रिमूलो ध्वनिः । गवमः श्लेष-
प्रकारो यथा—महद् इत्यादि' इति नवगोष्ठासीयो ग्रन्थो गमो'कृतो लिपिकरा-
नवधानवशात् ।

अखण्डगण्डलः श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्रातु कलावैकल्पमागतः ॥४५८॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

नित्योदितप्रतापेन स्त्रियामामिलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूमेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥४५९॥

अत्राक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । "एयञ्जातीयकाः श्लिष्टोक्ति-
योग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽप्येव भेदाः सम्भवन्ति । तेऽनयैव दिशा
द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विज्ञेयमभिधित्वया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ १०३॥

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादपुनरुक्तनीकार्यस्याशङ्क्यवचक्यत्वमतिप्रसिद्धं
या विज्ञेयं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति
द्विविध आक्षेपः ।

शाब्दम् । गुणशब्द आचार्यादी तन्तुषु च श्लिष्ट इति । "अतःपरं" अखण्डगण्डलः
श्रीमान् पदयैव पृथिवीपतिः । न निशाकरवज्रातु कलावैकल्पमागतः ॥ अत्र तुल्यार्थे
वतिः, कलाशब्दः श्लिष्ट इति पाठः । ततो 'नित्योदितप्रतापेन स्त्रियामामिलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूमेन भास्वानेव विनिर्जितः ॥ अत्र आक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्ट' इति
पाठः, तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वस्य समारोपात् रविवत्प्रतिपादनात्" (क. सं. १५ पृ.) ।

व्यतिरेको निषेधस्मरुतल्लक्षणत्वरं निषेधतावद्रूपमात्रेण सञ्चयति निषेध इति ।
विचक्षितस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते, स कृतो बाधितविषयस्यानिषेधायत इत्याह
निषेध इवेति । एतत्तद्विधं प्रकृतिगतरवेन विज्ञेयमभिधानार्थं निषेधमात्रेण यथा
सूचिताः (1923) निषेधत्वेन वक्ष्यमाणरूपस्य वा स्यादुक्त्यस्य वेति द्विधाऽप्यत्रापेयः ।
(भा. का. अ. २।६५ ब्र.) अत्र च व्यञ्जयसङ्गादेऽपि तदाद्येपस्य वाक्यत्वेन
प्राधान्याच्चाक्षेपम् । वाक्यार्थे एतदाक्षिप्तत्वाद्येव इत्युक्तिरामर्थादेशावधीयते यथा
(भा. का. अ. २।६६) अहं त्वां यदि नेजेयं क्षणमप्युत्तुष्टुम यत्नः । इयं ते पाऽतिवशीऽन्वेन
किमुक्तेन प्रियेण ते ॥ इति । अत्र यद्यप्यहं शिव इति व्यञ्जयप्रतीतिरप्यापि विज्ञेयमभिधानेन

71 अत्र 'यथा वा खल्व्यामते'त्यादिर्न पश्यम्, अत्रेवापीनां तुल्यार्थोपादेत्यादि
तत्सञ्चयविधं कुलाप्यधिके पश्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

ए पदि किं पि कीपवि कपण णिक्खिन् । भणामि अलमह वा ।

अविआरियकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिसुत्तं ॥४६०॥

(गा. स. ५१२)

ज्योत्स्नामौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूरं कदली मृणालवलयान्वग्मूर्जिनीपल्लवाः ।

अन्तर्मानसमास्तपया प्रभयता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-

ध्यापाराय भवन्ति हस्त किमनेनोक्तेन न श्महे ॥४६१॥

वाऽस्तिवत्तादिसन्दोषाऽङ्कः प्रतिषेधरूपोऽवमाद्येषः । तस्यैव प्राधान्यं स्वनामोऽन्वर्थत्वात् ।
एवमुक्तविषये यथा (भा. का. अ. २।७०)—‘लघिकमप्राप्तभुवश्चित्’ यत्र तपोव्रतितः ।
की वा हेतुरलं सिन्धोर्विकारे करणं प्रति ॥ अत्र चानुक्ते सर्वस्थाने निरुद्धारत्वं महापुरुषगुण-
मुक्त्वा प्रतीयमानगाम्भीर्यातिशयविशेषक्यनेच्छया ‘को वा हेतु’रित्यादि यः प्रतिषेधरूप
आद्येषस्तस्यैव प्राधान्यं न गाम्भीर्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्येति । ए पदीत्यादि^१—अन्येहि
किमपि कस्मा अपि कृते निष्कृपः । भणामि अलमपवा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी
मियता न भणिम्यामि ॥ इति सम्बन्धनीयम् । अत्र भणामीति प्रतिज्ञातत्वेऽस्यालमिति
निषेधेन सदवस्थाया अराक्षयवचनीकत्वाविशिष्टेयः प्रतीयते, अत्र एव हे निष्कृपेति ।
ज्योत्स्नेत्यादि । अन्तर्मानसं यत्तनं, हन्तेति कैरे । अत्र ज्योत्स्नाऽऽदीनां निर्वापित-
सकलजीवलोकाद्योत्तलत्वं मुद्रहनामपि विरहामिदं मानमानधैर्यैरनुभूयमानानां सन्तापकारित्व-
मतिप्रसिद्धमेवेति (१२b) निर्विशेषत्वाक्यानां किमित्यादिना यो निषेधः स आद्येष इति
भातव्यमिन्द्राद्येदे^२ लक्ष्यम् । वामनस्य तु ‘उपमानाद्येव आद्येषः’ (का. अ. सू. ६. ४।१।२७)
इति लक्ष्यम् उपमानस्य अन्तर्देराद्येषोऽस्तिन् सति किं स्वया कृतमित्यपहस्यनारूपो यथा—
‘तस्याधेनुलमसि सीम्बुभर्गं किं पार्वत्येनेन्दुने’त्यादि (--- ४।१।२७) । ‘यदि वोपमानस्याद्येषः
स्वतामभ्यादाकर्षणमिति तस्यार्थः । यथा—(अ. स. १।७४) ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्वानाऽऽर्जुनलक्ष्मणम् । प्रसादयन्ती सकलद्वयिन्दुं तार्प रवेरप्यधिकं कतेति ॥

७२ गङ्गाधरनिवृत्तपूर्वार्धपाठस्तु ‘ता मुदम विलम्बसु खणं भणामि कीर वि
पण्य अलमहवा’ । विलम्बत्वेति परप्राणरक्षणपुण्यार्थं खणं विलम्बमेव
सहस्वेति पूज्यामन्यणेन ‘निबसौन्दर्यमूलकतोभास्येनैव तत्र सोऽयं गदे’ इति
अ तत्र व्याख्यानम् ।

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥१०७॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना ।

अल शरद्वरेण, इन्दुर्नायक इव, रवेरीर्पाकलुपितस्य नायकान्तरस्येवैरुपमानान्यादितानि प्रतीयन्ते' । (अ. सू. द. ४।३।२७) । अलायो वक्ष्यमाणेन प्रतीयेनोपगृहीतः, द्वितीयस्तु 'आर्जनखामनेन्द्र' धनुर्दधानेखसाधारणविशेषणादुपमानस्ये' नायिकाया नायकस्य च प्रतीयेरेकदेशविवर्तिन्योपमया । अथाऽल उपमानत्वेन नायकः प्रतीयते किं तर्हि रविशशिनोरेव नायकव्यवहारप्रतीतिः, तयोरेव नायकत्वादित्युच्यते. तर्हि 'आर्जनखताम'मित्यस्य स्थितगप्युपमानस्य' वस्तुपर्यालोचनयैग्रेधनुषि सम्भारणीयम्, इन्द्रचापार्धं नखचूर्णं दधानेति प्रतीतेः । यथा 'वभ्रा जुहोती'त्यादौ दग्धि सम्भार्यते निधिः, तत्र औपम्यानुप्राणितया समासोक्तपाऽयमुपगृहीतः ।' (अ. स. ११५-११७ पृः) । इत्यास्तामेतत् ।

निषेधप्रस्तावादाह क्रियाया इति । क्रियामहणमपनीय सामान्येन कारणमहणमन्तव्यैः कृतम् (अ. स. १४७ पृः) । इतरथा 'अलकृताम्ना-(१९३३)भामोष्ठद्वारा विभ्रती'त्यादावभ्याप्तेः । सत्यं, क्रिस्तुतापि ताम्रोष्ठसालकृत्कार्योर्जनं निषिद्धम्, न तु तत्फलरूपम्, असोऽन्ताहकृत्कार्यो योजनावृत्तिरिति क्रियाया एव निषेधः । एवञ्च 'कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमङ्गं माह्व्यात् परं साऽयं वयाः प्रपेदे' (ऊ. सं. १।३१) इत्यस्य 'यद्यपि द्वितीये पादे मदस्य प्रविष्टं सदासवाक्यं कारणं तदभावेऽपि यौवनहेतुकत्वेनौपनिबन्धनं कृतं तथापि तत्प्रमाणवृत्तिस्य इष्टम्या । तत्र च मदस्य द्वैविध्येऽप्यमेदाव्यवसायादेकत्वमविशयोक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणीति न तद्वाधेनास्या उरधानम्, अपि तु तदनुप्राणितत्वेन' (अ. स. १४८-१४९ पृः) । अत एव क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणानामाश्रयः । क्रियामहणं वा करणवैनोपलक्षणात्वेन व्याख्येयम् । तस्य वयक्तिः प्रकाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनं, कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तेरुपपन्नात् । प्रसिद्धशरद्वरेणुभूतक्रियाऽनुपलब्धेऽकार्योत्पत्तिरिहादेतुकेति निवध्यते, तावन्मात्रलक्षणात्वादिभावनायाः । विशिष्टतया कार्यस्य भावना विभावना यतोऽत एव प्रकृतस्य विरोधस्य परिहारः । एवञ्च विरोधाभासत्वेऽप्यस्य न विरोधाभासपरत्वम्, तत्र द्वयोरपि परस्परं बाधाह । अतः तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन नाप्यमाना प्रतिभाति, न तु विपर्ययेणापि बाधः कारणप्रतिषेधस्य । न बाध्यभावः प्रतिभाति नापः, प्रतिभासमानोऽपि शून्यपेक्षः । तृप्तिधोतृपत्यपेक्षया दनीनसी' विभावना प्रयोजयति । भवतु (१९३३) वाऽप्रापि सामान्येन परस्परं बाधः, तथापि न विरोधरूपत्वहेतुकत्वमात्रं विशेषमाश्रित्य प्रवर्तयत, अस्माकम्-

यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरुद्धाऽपि ।

परिवर्तते स नलिनीलहरीभिरखोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥४६२॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलाचनः ।

यथावत्त्वात्' (इ. स. १६ पृ.) । 'एवं विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्य-
मानत्वमुन्नेयम्, येन ताऽपि विरोधाद्विधा स्यात्' (अ. स. १५७-५८ पृ.) । विभावना च
शुद्धादिमेदातिधाऽन्यैः कैश्चित् समुद्दिष्टा । ततः यत्तत्कं कार्यमुद्दिश्य प्रत्येकं प्रसिद्धो
हेतुव्यावर्त्यै, अप्रसिद्धस्तु कारणान्तरं साभाविकत्वं वा विभाव्यते सा शुद्धा यथा—
कुसुमितेति । कुसुमितलताभिरहताया रमण्या नलिन्या रुजो हेतुः कविसम्प्रदाय-
सिद्धः । अप्रसिद्धस्तु हेत्वन्तरं प्रज्ञावैचित्र्यादिना हेमन्तप्रभावो गम्यमानः ।

'इयमपि विशेषोक्तिरुक्तनिमित्तोदाहृता यथा वा—अत्रलेखामकारगीरसमालम्भनविद्याराम् ।
अनलककताम्राभामोष्ठलेखो च विप्रतीम् ॥ (का. अ. सा. सं. २।४२)

अत्र साभाविकत्वं निमित्तं गम्यमानम् । उक्तनिमित्ता यथा—'असंभृतं मण्डन'-
मिल्यादि (इ. स. १।२१) । अनेनेव मातारूपताऽस्य दर्शिता । 'असंभृतं मण्डन'मिल्यादि
'कामस्य पुष्पपद्मविरिक्तमङ्ग'मित्यन्तम् । अत्र च विवदन्ते—इयमेव विभावनेति केचित्,
असम्भरणस्य पुष्पाया मण्डनमत्र प्रत्यकारणत्ववर्णनात् । (अ. स. १५६ पृ.) । 'एक-
शुण्डाहानी साम्यदाढ्यं' विशेषोक्तिरिति तु वामनः । (का. अ. स. वृ. ४।२।२२) । यत्
॥ विभावनायां विभावनयाऽलङ्कारान्तरेण वा विशेषः कथिदुच्यते सा विचित्रा (स. क. आ.
३।११) यथा—'वह्' नितर्गसुरभि (१९४३) वपुरव्याजमुन्दरम् । अकारणरिपुधन्वो निर्निमित्त-
मुद्धत्यः ॥^३ (भा. का. अ. २।२०३) । तस्या वक्तं वपुर्कोऽकारणरिपुर्निर्मितसुहृत्त्वैत्यन्वयः ।
अतोत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणान्तरविभाजनयोः साभाविकोभ्यां प्राग्विभावनाभ्याम्
यथासंख्येन उक्तो विशेष उक्तः । यथाहुः (स. क. आ. ३।१०.११) 'शुद्धा यत्तत्कमुद्दिश्य
हेतुदेशे निवर्तते । अनेके यत्तत्ता विविक्ता यत्तत्ता अति ॥ यदाऽन्वया वा
गीर्भप्रया विशेषः कथिदुच्यते' इति ।

विभावनाविपर्ययात्मकबाधप्रयति विशेषोक्तिरिति । मिलितानि कारणानि
अयं जनयन्तीति प्रसिद्धम्, अन्यथा कारणमेलकमेवाभावप्रसङ्गात् । तेष्वपि यत्तत्

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिरनुकनिमित्तोक्तनिमित्ताऽ-
चिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिबृत्ताशुविते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं परापते ।

शुभ्रीकृताश्लेषरसे^{७४} भुजङ्गे चचाल गालिङ्गनतोऽङ्गना खा ॥४६३॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि क्षकिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्यवार्थ्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥४६४॥ (भा. रा. ३।११)

स एकस्त्रीणि जयति अगन्ति कुसुमायुधः ।

हस्ताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं यत्नम् ॥४६५॥ (भा. का. अ. ३।३१)

यत् न कार्यस्य सम्भवः स कश्चिद्विषयमभिवक्तुं प्रयुज्यमानो विशेषोक्तिः । सा
च द्विभोक्तनिमित्ताऽनुकनिमित्ता च । अनिमित्ताऽनुकनिमित्तैव, अनुकृत्य चिन्त्या-
चिन्त्यत्वेन वैविध्यात् । निद्रेत्यादि—पदं स्थानम् । अत निद्रानिबृत्ताशुविते गालिङ्गन-
चलनहेतवः । यत् तेष्वपि तत्पु सस्यानुत्पत्तौ निमित्तं मन्मथोन्माथा, तत्र नोक्तम् । यथा
वा—आहुतोऽपि सहायैरीशुक्ता विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं
नैव शिथिलयति ॥ (४६. भा. द. १।४) । 'अस्ताङ्गानावयः संकोचशिथिलीकारहेतव इति तेषु
सत्त्वपि तस्यानुत्पत्तौ प्रियतमास्वप्नमाश्रमादि निमित्तमनुक्तम् । अस्य च व्यञ्जयस्य
प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रं न तु सत्कृता काचिन्मादस्यमिष्यतिरित्यस्य न प्राप्ता—(१९४b)
न्यम् । अत एव न 'अनिष्ययहारः' (४६. भा. लो. १।४) । कर्पूर इवेत्यादि—
अत सत्यपि दाहलक्षणेऽनिरुद्धे कारणेऽराकृतात्मस्य कार्यस्यानुत्पत्तिः शक्तिरूपेण
विद्वदेन धर्मेणोपनिबद्धा । अवार्थ्यवीर्याय^{७५} निमित्तमुक्तम्, अतोऽत वस्तुसम्भावमात्रे पर्य-
वसानम् । स एक इत्यादि—अत तनुहरणकारणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ
निमित्तमनुक्तमन्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् । अत्रापि न व्यञ्जयस्य सङ्गावः । कार्यानुत्-
पत्तिश्चात्र क्वचित् कार्यविद्वद्वेषपरया निबध्यते । एवं विभावनाशमपि कारणाभावः क्वचित्
कारणानामविद्वद्वत्सुप्तेन प्रतिपाद्यत इति 'यः क्षीमारहरः' (श्री. १) इत्यादानुक्रमेण ।
'भवन्ति यवीपपयो रजन्थामतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ।' (ऊ. स. १।१०) । 'युतं हि नाम
पुरुषस्याभिहासनं राज्य'मित्यादि (मृ. श. २.४.) तु रूपकं (का. अ. द. ४. १।३।२२)

७४ 'शुभ्रीकृताश्लेषरसे' इति कश्चित्कः पाठः ।

७५ 'नमः शृङ्गारजीवाय तस्मै कुसुमधन्वने' इति मूलप्रत्यये पाठः । स च गर्भाङ्गी-
चिताया कोदलावतारित्वाया दादशपदाया नान्याः सामग्रस्येन तत्र साधोयान् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥१०८॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र

देव । द्विपां च विदुषां च मुगीदृशां च ।

तापञ्च सम्मदरसञ्च रतिञ्च पुण्य-

ञ्छौर्योप्मणा च विनयेन च लीलया च ॥४६६॥

(यु. र. को. १४३०)

प्रायेण पृथक् विरोपोक्तिलक्षणं प्रयोजयति । तथाच वामनः—‘एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाह्यं’ विरोपोक्तिरिति । ‘रूपकषेपं प्रायेणे’ति (का. अ. सू. इ. ४।३।२३) पुनस्तेनैवोक्तम् ।

कार्यभावात्स्य कमसम्बन्धो विरोपोक्तावसीति सन्नस्यैतल्लक्षणमाह यथासंख्यमिति । क्रमिकाः क्रमवन्त उद्देशिनोऽनुद्देशिन इत्यर्थः । क्रमेणैवेति—येनैव क्रमेणैवामो क्रमवन्तस्तेनैवेत्यर्थः । ‘यथासंख्यन्तु द्वेषा शाब्दभार्यम् । तल्ल शाब्दं यत्नासमस्तानां पदानामसमस्तेः पदपर्यङ्गादकः संबन्धः, तल्ल कमसम्बन्धस्यातिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । भार्यं तु यत् समासः क्रियते तत् समुदायेव समुदायसम्बन्धस्य शाब्दत्वा—(१९५२) र्थातुगमपर्यालोचनया त्ववयवगतः क्रमसंबन्धः प्रतीयते । तेनात् यथासंख्य भार्यत्वम्’ (अ. स. १७२ पृ.) । इदञ्च यथासंख्यं द्विगुणतिगुणादिभेदाद्व्यवसायादयति (व. का. अ. ७।३५ पृ.) । तत् द्विगुणं यथा—सावयवीकसि सप्रतापगरिमययथेसरे व्यागिनां देव स्वव्यवनीभरत्तमधुजे निष्पादिते वेधसा । इन्द्रुः किं घटितः किमेव बिहितः पूषा किमुत्पादितं विन्तारजमहो ध्रुवैव किमनो सृष्टाः कुलदमादृतः ॥ इति (अ. स. १५८ पृ.) । तिगुणं यथा—एक इत्यादि । अत रिपुप्रभृतोनां तापादिभिस्तेषाञ्च शीशोन्मप्रभृतिभिः कारणैः कमसंबन्धस्याप्यवहितत्वेन प्रतीयते शाब्दं यथासंख्यम् । भार्यन्तु यथा—(व. का. अ. ७।३६) कञ्जलद्दिमकनककचः सुपर्णवृषदंसवाहनाः र्यं वः । जलनिधगिरिकमसाथा हरिहरचतुरानना ददतु ॥ ‘अल्ल कञ्जलादोनां सुपर्णादिभिः संबन्धानां जलनिध्यादिभिः संबन्धो हरिप्रभृतिभिः सम्बन्धध्रुत्वा समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थातुगमावुत्तरेण त्ववयवानां कमसम्बन्धावगतिरित्यर्थं यथासंख्यम्’ (अ. स. १५८ पृ.) । द्वयोस्तु बहुसो यथा—(व. का. अ. ७।३७) दुग्धोदपिचोत्तसी सुपर्णवृषवाहनी धनेन्दुदधौ । मधुमकरपञ्चमयनी पातां वः शार्ङ्गशूलधरो ॥ वामनस्त्वमेवोपमानानां कमसंबन्धः क्रमः (का. अ. सू. इ. ४।३।१७) इत्युपमासद्भाव-

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥१०७॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः ।

कमेणोदाहरणम्—

निजदोषाद्युत्तमनसामतिमुन्दरसैव भाति विपरीतम् ।

पदमति पित्तोपहतः शशिशुभं शङ्खमपि पीतम् ॥४६७॥

वैचित्र्यातिशयं भन्वानः कमाभिधानमिममलङ्कारमाचष्टे यथा—‘यथासङ्गतपद्मानि बाहु-
वर्धकमणाननैः । निर्जयन्त्याऽनया न्वङ्गे नल्लिभ्यः सकला जिताः ॥ (भा. का. प्र. १।१५) इति । उपमाप्रपञ्चवादिनां (१९५६) मतमपहायोपम्याभावेऽपि यथासङ्गबलालेण चाश्वनिष्पत्तादिमिति भङ्गोद्धट्टप्रदादयः । एतदेवाभिधेयं प्रपञ्चकतां सामान्येनैव लक्षणां कृतम् ।

यथार्थमे कमेणाश्वयः समर्थ्यते इति समर्थनप्रस्तावात्तदनन्तरमाह सामान्यं चेति ।
अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानव्यार्थस्योपपादनाधर्म्यान्तरस्य यत्रपसर्गं सोऽर्थान्तरन्यासः ।
तत्र सामान्यस्य विशेषः, विशेषस्य वा सामान्यं समर्थ्यमिति द्वौ भेदौ । अत्र
प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदान्तरसम्भवेऽपि वक्ष्यन्ता न कृताः सङ्गद्वयव्यति-
रिक्तसामान्यात् । यद्यपि ‘प्रीतिप्रपञ्चोपि स्वादु काष्ठे परिणतं बहु । विना पुष्प-
कारेण कर्तुं परमत् शास्त्रिणाम् ॥’ (भा. का. प्र. १।२३) इत्यप्रस्तुतप्रशंसायां विशेषेण
शास्त्रिणान्तेन वाच्येन सर्वं जगच्चेष्टितं देवप्रधानमिति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते तथा
छान्ते ‘वपि दृष्ट एवे’त्यादौ (श्री. ४४४) छान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते तथाऽन्यप्रस्तुतप्रशंसा-
यामेकस्यानुपादानमेव, छान्ते तु बिम्बप्रतिबिम्बभायेनोपन्यासो न तु कथनम्^{१४} । अत्र तु
विशेषस्य सामान्येन सामान्यस्य वा विशेषेण सामर्थ्यं समर्थस्य तथाभूतनिमित्तमुच्यते यत्
प्रतिपक्षं सत् समर्थस्यानुपपद्यमानतां निरस्ततीति ताभ्यां पृथग्भावोऽस्य स्फुट एव । तत्र
सामान्यस्य विशेषो यथा—निजेत्वादि । अत्र श्रवणादुद्धेयसामतिमुन्दरस्यान्वधादर्शनं
सामान्यं तस्य च पित्तदोषतः प्रखलराशिशुभशङ्खविषयः पीतत्वविशेषः साधर्म्येण (१९६३)

76 प्राचीनैर्देव्यादिविरचान्तरन्यासकस्यायमेव विशेषो विशेषेण सामान्यं वा सामान्येन वृत्तिक्रियते उद्धृतमन्तर्भूतं यथा—‘विभक्त्यापी विशेषस्य’ इत्यादि ‘जगदानन्दयत्नेष’ इत्यादिवाक्ये ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कीमुदी-
मदसि सुदृशि स्वीरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥ ६३. श्लो. ॥
गुणानामेव दोरात्म्याद्भुरि ध्रुवो नियुज्यते ।
असञ्जातकिण्टकस्थः सुखं स्वपिति गीर्गडिः ॥४६८॥

(म. क. मा. ४।१२५)

अहो हि मे यत्परामर्शमायुषो यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदशम् ।
त एव धन्याः सुदृदां पराभवं जगत्पृथ्व्यै हि ये शयं गताः ॥४६९॥
विरोधः सोऽपिरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
यस्तुष्टुत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।
जातिभ्रतुभिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥११०॥

समर्थकः १. विरोधस्य सामान्यं यथा—सुसितेत्यादि । अतः चन्द्रहाससमयेऽपि निःशङ्कायाः
प्रियगृहमगमनं विरोधरूपं समर्थ्यते । तत्र कीर्त्यमानं निमित्तमुक्तम् मुक्ताशङ्का इति ।
क नासि शुभप्रद इति सामान्यं चन्द्रकीर्तित्वाधर्म्यं समर्थकम् । वैधर्म्येण द्विधा ।
तत्र सामान्यस्य विरोधेण यथा—गुणानामित्यादि । -अतः त्रिभेऽपि हेतुना निधोने
सहेतुकोऽसौ न सिद्ध इति तद्विद्वदेऽर्थान्तरन्यासः । स्वपिति जीवति । गडिः कर्मण्य-
कुरातोऽत्यन्तमलसः । विरोधस्य सामान्येन यथा अहो हीत्यादि—हि-शब्दः स्फुटार्थः ।
क्षयं दिपम् निहतार्थत्वं प्राप्स्यते वातं चिन्त्यम् । अतायुःकृतं कर्मपराद्वैतचित्तस्थाधर्म्यत्व-
स्यायुर्विदद्वयगतप्रयुक्तं धर्म्यत्वविद्वदं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तमिति वैधर्म्येण
समर्थनम् ।

समर्थसमर्थभावो विरोधमूल इति सञ्ज्ञा प्रसीति विरोध इति । ययोगेऽश्वेत्या-
दिवत् परस्परभूमिपरिहारेणैवावस्थानमुपलभ्यते तयोरेव परस्परभावाभ्यामभिचारिणोविरोधो
नान्वयेति स्थितिः. अत आह अविरोधेऽपीति—इतरथा हि दुष्टेन स्यात् । एतेन
विरोधाभिधानायास्तुल्य एव तयाऽऽभासनाद्विरोधाभासो विरोधः । स न जात्यादीनां चतुर्णां
पदार्थानां प्रत्येकं सम्मथ्य एव सजातीयान्यां विरोधिभ्यां सम्मन्धे भवति । एकविषये
चायमिष्यते, निग्राधारत्वेऽतत्रविप्रवृत्तीनामेतदपवादकानां यच्चयमाश्रयात् । विरोध-
प्रकारस्य सर्व एव वाच्यः प्रतीयमानयेति द्विविधः, (१९६६) शब्दोपादाने वाच्य इतरथा

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनयनलिनीकिसलयमृणालवलययादि द्रवदहनराशिः ।

सुभग ! कुंरद्गृहशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविषाते ॥४७०॥

गिरयोऽप्यनुचतियुजो मन्दप्यपलोऽन्धयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ ! तथान्तिके नियतम् ॥४७१॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-

स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमग्नि स्नेहं पराऽऽप्नोति च ।

तेषां सङ्गररङ्गरक्तमनसां राधा त्वया भूपते !

पांशूनां पटलैः प्रसाधनविधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥४७२॥

सृजति च जगदिदमयति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरपशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चिप्रमिदम् ॥४७३॥

सततमुसलासङ्गाव्यदुतरगृहकर्मघटनया नृपते !

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥४७४॥

पेशलमपि खलवघनं दहतिरतां मानसं सतत्त्वयिदाम् ।

पश्यमपि कुजनघातार्थं प्रलयजरसवत् प्रमोदयति ॥४७५॥

प्रतीयमान इति । अभिनयेत्यादि—पवित्रं भूम् , वियोग एव पविपात इति रूपम् ।
अन्ताभिनयनलिन्यादिजाला दावानतजातेर्विरोधस्तद्वियोगजन्यसन्तापप्रकर्षेण परिह्रियत
इति विरोधाभासत्वम् । शुङ्गेन यथा—गिरयोऽपीत्यादि । यलं जनः सैम्बद्ध । अन्त
पर्वतादिजातिविहङ्गोऽनुप्रतत्वादिशुणयोमो वर्णनीयप्रकर्षविवक्षया समर्थित इति विहङ्ग
इव । क्रियया यथा—येषामित्यादि । धाराधर सङ्गः । अनुरज्यत इति—अनुरागः
शोणितकृतं शोणलमपि । स्नेहो हृदिरावर्तनमपि । अत्र पाशुपटलैः प्रसाधनविधानं
विहङ्गम् । द्रव्येन यथा सृजतीत्यादि—जनार्दनोऽपि शफरो मतस्य इति जाते-
र्जात्यादिभिः सह विरोधव्यवृत्त्या । सततमित्यादि—सति अचतीति त्वयि सतोल्लस्यः । अन्त
कठिनसुकुमारयोर्मुण्डयोर्विरोधो वर्णनीयदानप्रकर्षेणापसार्थते^{७७} । पेशलमपीत्यादि—

७७ 'सङ्गरसङ्गसङ्गमनसा'मिति पाठान्तरम् ।

७८ त्वयि वातरि सतीति परामर्शो भवदानवशाद् द्विजपत्नीनां दहत्यापारुतिवृत्त्या
कठिनाः कराः मुकुमारा भवन्तीत्याकृतमिति वा ।

कौञ्चाद्रिहामद्वयद्वदोऽयं यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभूद्ययाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥४७६॥
परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यसिधनुभवपथं यो न गतवान् ।

विशेषप्रभ्यंसातुपचितमहामोहगहनो

पिकारः कोऽप्यन्तर्जङ्घयति च तापं च कुर्वते ॥१००॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एव जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिनिकरमापास्यति मुनिः ॥४७७॥

(भ. श. १००)

समदमतल्लजमदजलनिष्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलकः । स्वयि तटजुपि शङ्करचूडाऽऽपगाऽपि कालिन्दी ॥४७८॥

पेशलस्य दाहकत्वं परुषस्य तु प्रमोदनिमित्ततन्मिति विदुः अलतासीजन्याभ्यां परिहृतम् ।
'कौञ्चाद्रिरित्यादि—शालं वनं' सीदणं वा । उहामप्रखरवदस्य कौपादेनैयाम्भोजदलाभि-
जातत्वं विदुः भार्गवस्य लोकोत्तरपीडवेष्टाभासतां प्रापितमिवि गुणस्य गुणादिभिः सह
विरोधम्विधा । परीत्यादि—जङ्घयति शीतलयति तापयति चेति । अत्र जकीकरणताप-
क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येण प्राप्तिपर्यवसानेन परिहृियते । अयमित्यादि—तृष्णा पिपासा
(१७२) लोभश्च । जानीते इति—अनुपसर्गाद् इः (पा. १।३।७८) इति फलवति कर्तव्यात्मने-
पदम् । अतः जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनियतेन मदाप्रभाशरदेन समाधोयत
इति क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां विरोधः । समदेत्यादि—स्वयि तटजुपि तटप्रदेशमप्यासिते ।
अतः गङ्गा कालिन्दी भवतीति तयोर्विरोधलक्षदीयमतमावक्रमदजनिस्तनदीसम्बन्धेन समर्थत
इति द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधः । कश्चिदिह भेदः श्लेषवशादेन समासादितस्तत्त्वात् इति
विरोधप्रतिभोत्पत्तिदेष्टुः श्लेषात्मक एव । ततः श्लेषेण सहास्य शङ्करत्वशङ्का न कार्या
भेदाभावात् । एवमपि परीक्ष्यम् । "तदेतज्ज्योद्धटादीनां मतम् । दर्शनान्तरे तु
सङ्करालङ्कारः । यथा 'संविहितबालान्धकारा भास्वनमूर्तिश्च' (इ. च. २७ पृ.) इत्यादी
विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलसमलम्ब'-(का. १६ पृ.)
मित्यादी" । (अ. श. १०४ पृ.)

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥११॥

स्वयोस्तदेकाग्रययोः रूपं वर्णः संस्थानं च ।

उदाहरणम्—

पञ्चादृष्टी प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-

रासज्याभुग्नकण्ठो मुपमुसि सदां धूलिधून्नां विधूय ।

घासप्राप्ताभिलापावन्धरत्तचलत्तमोयतुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शाप्यायमानो विलिपति शयनादुत्थित इमां धुरेण ॥४७९॥

(इ. ग. ३१५)

स्वभावोक्तिरिति—बलसंभावसत्तया निरोधानन्तरमस्य स्वपणम् । डिम्भो बाल । बालादिवस्तुसमावर्णनमात्रं नालङ्कारं सर्वस्मिन्नेव काव्ये तस्य विद्यमानत्वादित्याह स्वयोरित्यादि । शरीरावयवसमिपेयं संस्थानम् । तेन बालादेः क्रियास्वरूपसंस्थानात्मा सूचनतरत्वेन लौकिकनिकम्पविषयायाः कश्चिप्रतिश्रामात्रप्रकाशनीयानां यदभ्यासिरिक्तवर्णनाऽऽत्मिका जाति सा स्वभावोक्तिरलङ्कार इति । तत्र बालविषया यथा—(इ. का. अ. ७।३९) धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनवत्पदैकगुणः । कृतमुखवाचविकारा कोऽन्ति ह्यनिर्भर डिम्भा ॥^१ मुग्ध-(१७७) युवतीविषया यथा—(इ. का. अ. ७।३३) हरति वक्षि रगाङ्गरेकेपे यदङ्गक्रमाङ्गला स्थगयति तथा वत्पाणिभ्यां मुखं परितुम्बने । यदपि बहुधा पृष्टां किमिद्वयोत्पत्तिरिस्फुटं रमन्वितरां तेमैवाद्यो मनोऽभिनवा नभू ॥ तिर्यग्विषया यथा पञ्चादृष्टी इत्यादि—द्राघयित्वा दीर्घां कृत्वा 'प्रियस्थिरेत्यादिना (पा ६।४।१२७) द्राघादेशः । आसज्य अवलम्ब्य, स्फुटकेश सदा, प्रोथोऽश्वस्य सुखाम्, तुण्डं मुलम् । यथेव सुतोऽविवक्ष्याश्वस्य संस्थानं न तथाऽ-वस्थापीति ह्यतोऽतिशयोक्त्यस्य रूपभणनादियं स्वभावोक्तिः ।

- ७९ एव धीनिवाचकवर्तिनः—अत्र स्वक्रियारूपेति स्वशब्दार्थमचेतयमायेन साभि-
विप्रदिकेण 'धूलिधूसरे'त्यादि समारोपितक्रियारूपतया प्रत्युदाहरणत्वेन बोदाहरण-
त्वेन यद्विशितं तदुपहासमपि नाहंतीति । परं चण्डीदासोऽपि डिम्भानां क्रिया-
स्वरूपवर्णनेनात्र स्वभावोक्तिं स्वीकरोति । स्वशब्दस्य क्रियारूपशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वय-
द्वयमिप्रेत्याह स्वयोरित्यादि च न्याकरोति । क्रियापदेनावस्थोचितायाश्चेष्टायाः
परिमदे नासामञ्जसम् । धीघरस्त्वन्तं रुचकमनुग्रह्यं कदम्बनिर्दिशतन्नात्या-
ख्यालङ्कारसोदाहरणं परिग्रहाति । रुद्रयोक्तिस्तु सा (जाति) कालावस्थोचित-

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

द्वित्या त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत सन्दृश्यते ।

यस्यागं तनुवेतरां मुखशतैरेत्य धितायाः धियः

प्राप्य स्यागकृतावमाननमपि त्यम्येय यस्याः स्थितिः ॥४८०॥

हे हेलाजितयोधिस्तव ! यद्यस्मां किं विस्तरैस्तोयधे !

नास्ति त्यत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।

व्याजस्तुतिरिति लभावोपरोदाहस्य कथनम् । व्याजरूपेणादि उगासद्वयै-
तदन्वयं नाम । तेन यत् निन्दाऽभिधीयमानाऽपि प्रमाणावन्ताद्वाधितलक्षणा
स्तुती पर्यवस्यति तत् व्याजेन निन्दामुजेन निन्दास्या स्तुतिरित्यनुगमेन तावदेका
व्याजस्तुतिः । यत्रापि स्तुतिः शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्वाधितलक्षणा निन्दायां पर्य-
वसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिरित्यस्या व्याजरूपा स्तुतिरिति कृता । निन्दास्तुति-
रूपस्यैव विच्छिन्नविशेषस्य लभावात्प्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । यत् मुखे निन्दा स्तुतिपर्यवसिता
यथा हित्येवादि । यमां लक्ष्मीमन्तरेण लज्जावर्जनमन्यत न सन्दृश्यते, अपि तु तत्रैव
विधान्तमिलयी । यदिह निरुपरोधत्वं वर्णनीयस्य राज्ञो निर्लम्बत्वं लक्ष्म्याऽभिधीयमानमित्यर्थं
मुखे निन्दा लोकोत्तरदातृत्वे लक्ष्म्यैकनिवासत्वे च वर्णनीयस्य स्तुतो पर्यवस्यति । 'किं वृत्तान्ते-
परपूढगतैः किं तु नाहं समर्थस्तुष्टीं स्यात्' प्रकृतिमुपरो (1983) दाक्षिणात्यल्लभावाः । गौडे
गौडे विपणिषु तथा चत्तरे पानभोग्याभुन्मत्तौ भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥ इत्यस्य
प्रकान्ताऽपि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा 'हन्त कीर्ति'रिति भणित्योन्मूलितेति न प्ररोहं गमितेति
क्रिष्टमेतदुदाहरणम् (ज.भा लो. ४४ पृ., अ.स. १४४पृ.) । अत एव चादुपर्यवसायित्वात्स्य

नेष्टागु विशेषतो रम्ये'ति सर्वं परिच्छरोति । 'लभावोक्त्रिय जातिये'त्याचार्यदण्डि-
स्मरणावसारोदाहरणं जानिरिति प्राकृतानां सहा । वर्ण इति—अस्य टीका-
कृताऽऽदिपदेन छन्दमनुसरता मुग्धमुवतीतिर्यगादि गृहीतमुदाहरणं । तत्र च न
केवलमेतेषां लक्ष्यं परमवयवार्थानमपि षट्कं विशेषतो युवतीवर्णने यथा-
ऽऽलोभितं हनकेण सहृदयलोलायाम्—'अवयवानां रेखास्याप्य' रूप'मिति
निर्देशेन । वर्णपदेनापाठतो धुलीधूलतनव इति छन्दोदाहरणस्यानुधृतिः
स्मारिता स्यात् । सा च कारिकास्वरूपपदेनैवायाति ।

तुभ्यत्पान्थजनोपकारघटनायैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥४८१॥

(न. जी. २६ पृ. ; वा. प. टी. २।२४६)

सा सहोक्तिः सहार्थस्य घलादेकं द्विवाचकम् ॥११२॥

एकार्थोभिधायकमपि सहार्थचलाद् यदुभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः ।

यथा—सह दिवद्विषादिं दीहरा सासङ्गडा

सह मणिवलपदिं चाधधारा गलन्ति ।

तुह सुदभ ! विभोए तीअ उन्विगितीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीयिदासा ॥४८२॥ (क. म. २।६)

ध्वासवण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम् । दिवसनिशाऽऽदिगतं तु सहार्थ-
सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

प्रेयोऽलङ्कारमर्भता । हे हेलेखादि—अत विपरीतलक्षणया चाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

व्यामस्तुताविबार्धद्वयप्रतीतिसाम्बादाह सा सहोक्तिरिति । एकार्थोभिधायकमपीति कर्त्ताधेककारकगतैकलक्षणेण क्रियाऽभिधावकमपीत्यर्थः । उभयस्यावगमकं न तु वाचक-
मित्यर्थः ।^{१०} अतश्चार्प्रत्यावाच्यैतमेतौ सह पठत इत्यादिप्रयोगवैलक्षण्येन ‘यस्यैव कविः
प्रबन्धापेक्षया सहृदयहृदयाह्लादनसमुत्पादनदिशा च तुल्यप्राधान्यावबोधेऽपि च शब्द-
वृत्तीणिल्लगत्या तृतीयान्तेऽप्राधान्यमनुकुर्यते (स. क. आ.) तत्रैवैवमलङ्कृतिः । इयथ
द्विविधा सादर्यमल्लसादस्या च । यथा सह दिवद्विषादि सह ‘दिवसनिशाभि-
वोर्धः । ध्वासवण्डाः सह मणिवलपयैर्वाधधारा गलन्ति । तत्र सुभग विद्योने तस्या
उद्देगिन्वा उद्देजनशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीयिताशा ॥ अत दीर्घा इति
कतृगतस्य दीर्घमुष्णत्वस्य सहभवनं प्रदर्शितं “गुणसमायेतेन गुणिनोः साम्बन्धिव्याप-
प्रयोगेऽपि प्रतीयते । उद्दिह द्वयोः प्राकरणिभ्रवात्तुल्यकृच्छत्वेऽपि तृतीयान्तस्य शुभभावादुप-
गानत्वम्, अर्थोच परित्यज्यस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । (१९८६) एतद्विरहेऽपि चात्र
यथा—अथैव गलन्तीति परस्परनेरपेक्ष्येण द्वयोरप्यस्वानात्र सादृश्यं न गम्यते । दुर्बलेति
शुभस्यैवातिशयोक्त्यास्य मूलम् । अमेवाभ्यवसायकनोदाहृतेन, कार्यकारणपूर्वोपप-
त्तिः ।

४० अत उक्तिग्रन्थः कारिकाग्रन्थमन्यथा विभक्त इति न नोदनीयम् । एतदुल्लेख-
नीयित्वमूलत्वे प्राचोक्तदृष्टयोर्लघुत्वे कथ्येते इति प्रत्येकं निर्देशोऽनुसन्धेयः ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सत्र नेतरः ।

कचिदशोभनं, कचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥४८३॥

सुगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥४८४॥

विपर्ययरूपा यथा—भयदपराधे सार्धं सन्तापो वर्धतेतरामस्था (व का अ ७।१६) ।
अज्ञापराधानां सन्ताप प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः । (अ. स १०३-४ पृ) ।
तदेतानि कर्तृसाहित्योदाहरणानि । यमसाहित्ये यथा—(का अ सा स ५।८३, अ स.
१०५ पृ) युजनो मृत्पुना सार्धं यस्याजो तारकामये । चक्रे चक्राभिधानेन प्रेक्ष्येणात्मनोरथ ॥
युजनो देवलोक, तारकस्य दैत्यविशेषस्यामयो रोप, प्रेक्ष्य आह्लाकारो । अल करोति-
क्रियाऽपेक्षया युजनस्य मूलोद्घातार्थम् । सदित्थं प्रागुपदर्शितेति कर्तृव्यतापरिहारेण
सहोक्तिमात्रं नाशङ्करो यथा—(र व ६।५७) अनेन सार्धं विहराम्बुराशौलीरेषु
यालीवनमर्मरेषु ” सह भिषा तिष्ठ समा सहस्र मित्यादि ।

सहोक्तिप्रतिपद्यता लक्षयति विनोक्तिरित्यादि । स मिलशोभनं,
नेतरं नासन्निति शोभनः । ‘ते द्वे मत्पासादये यतं कस्यनिरसविधा-
नामिदमपते सा द्विधा विनोक्तिः । अतः सत्र यन्निति वक्तव्ये निषेध-
मुखेनाभिधानमन्यनिवृत्तिप्रयुक्ताः सन्निति रिति व्यापनार्थम् । एवञ्च तदन्यनिरसो
विधिरेव प्रकाशितो भवति । (अ स १०६ पृ) । तत्ताया यथा अरुचिरित्यादि । अल
निशाऽद्यसन्निति प्रयुक्तं कचिद्विरहापभिधानमुखेनाशोभनत्वाभाव शोभनकार्यमुक्तम् । (१९९२)
द्वितीयं यथा—मुख्योत्थादि । तेनेति बुद्धेन पापकर्मणि प्ररक्षेण । अल शोभनत्वाभाव
शोभनपदार्थप्रचोपमङ्गलः । इयञ्च परस्परविनोक्तिमङ्गला भवत्कारातिशयकृत् यथा
प्रागुदाहृते । कचिद्दिना’शब्दमन्त्ररेखापि विनाऽर्थविरुद्धा यथारूपधिवि निमित्तो-
भवति । यथा सहोक्तिः ‘सह शब्दाप्रयोगेऽपि सहाभां गम्यत इति वृद्धो यूना’ (पा १।२ ६५)
इत्यनेन कल्पितमेव । (चो का स क आ २५४ पृ, अ स १०७ पृ) निरर्थकं ज-म गत
नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव दृष्टा विनिदा
नलिन्या न येन ॥ इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिन्याजन्मनोऽशोभनत्व-
प्रचोदे ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समाससौः ॥११३॥

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मर्तं लास्यं दत्त्वा ध्रियति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वप्यन्यानामदृष्ट दशमादाय सदृसा
द्वदस्याधिध्याधिधमिदितमोदव्यतिकरम् ॥४८५॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य । द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नामाधिप्रहरणैर्नृप । संप्रहारे लीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दत्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेण निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्यतीर्णा ॥

॥४८६॥

अत्र न्यूनोत्तमस्य विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव चन्द्रायाः क्लृप्तान्ते भूतभाविनः ।

तद् भायिकं

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावा कवेरभिप्रायोऽनास्तीति भायिकम् ।

परिवृत्तिरिति परस्परं निरुन्मेषाभ्यादिर्बन्धयते । “अतश्च इत्यनेन परिहृति-
शब्दोऽत्र कियामाश्रमभिधान इत्याशङ्को निराकरोति” (इ. सं. १७५ः) । किञ्चित्पक्षा-
कल्पिदादानं विनिमयः । स च समेन स्यादसमेन वा । अतस्तं तु द्विविधमधिक-न्यून-
गुणधेन द्विविध्यात् । तत्र समेन मुख्यगुणेन लयज्यमानेन समस्य सादृशस्यैव ग्रहणं प्रसज्य-
प्रतिषेधेनैकार्थ्यभावकत्वं, तथाऽधिकगुणेन न्यूनगुणस्यादानं (न्यूनस्य गुणहीनस्य ग्रहणं)
धर्मन्यूनमूल- (?) न्यायेनोत्तरपदार्थप्रतिषेधकत्वानर्थक्यत्वभावम् । एवं न्यूनगुणेनाधिक-
गुणस्य ग्रहणैरर्थभावमिति । लतानामित्यादि—मर्तं लास्यमामिमर्तं सुकुमारं वृत्त्यं भ्रयति
प्रहीतवानिति तात्पर्यम् । अत्रादिकर्मणि कः । मुदितत्वेन हर्षो लक्ष्यते । लतास्त्वित्यादि ।
अनर्थसम्भावं परिवर्तनम् । (199b) नानेत्यादि । विप्रलम्भो भ्रान्तिरपयो वा ।

परिवृत्त्यागम्योन्यधर्मध्यासः, इह त्वेकस्यैकसिद्धयवसाय इति सङ्गतिः । प्रत्यक्षा
इवेति । भूतभाविनः प्रथमसाभावप्रागभावावच्छिन्ना अपि भावा यत् पुरः प्रस्फुरन्त इव
दृश्यमाना बोध्यन्ते तद्भायिकम् । अनर्थयतामाह भाव इत्यादि । ‘न चेदं भ्रान्तिमान्,
भूतभाविनां भूतभाविनैव प्रकाशनात् ।’ (अ.स. २२४५.) भूतभावशब्दस्य परोक्षोपलक्षणस्य
परोक्षाणां स्फुरदपवर्णनमिति व्याख्याने सम्भावोक्तेर्न भिद्यते । किञ्च लीकिते वसुगते

उदाहरणम्—

भासीवृजनमत्रेति पद्यामि तथ लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥४८७॥

अत्राद्येऽधे भूतस्य द्वितीये भाविनी दर्शनम् ।

सूक्ष्मवर्णने स्वभावोक्तिः, इदं तु लोकोत्तरत्वेनालङ्कृतानां वस्तूनां वर्णनेन । यत्र तु लोकिनामपि स्फुटत्वेन प्रतीतिस्तत्र भाविकत्वस्वभावोक्तयोः समानेयः स्यादेव । अत्र इह द्वयोः गतिः—कचिद्वर्णनीयस्य वर्णनावशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वं, कचित्तु प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । तत्राद्यप्रकारविषय एवायमलङ्कारो न द्वितीयप्रकारविषय इत्यन्ये । तथा च प्रत्यक्षा इव हरय-ते यत्तार्था भूतभाविनः । अस्तद्धृता स्यात्तद्वाच्यमनाकुलत्वेन भाविकमित्यौद्धे । (का. अ. सा. स. ७६ काः) । शब्दानाकुलता चेति भाविकं तत् प्रचक्षत इति भामहोये लक्षणे (का. अ. ३।१, ६) । व्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रतिपादकप्रयोजनेनोक्तं कविसमर्पितानामेव धर्माणामलङ्कारत्वात्, वस्तुसन्निवेशिना हिमाशुलावण्यादीनामिव । यदि हि वस्तुसन्निवेशिपमगतत्वेनापि भाविकं स्यात्तदा शब्दानाकुलता चेति विरोधोपादानमन-(२००३)र्षकं भवेत् । एवञ्च यत्र वर्णनीयस्य वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रैवायमलङ्कारो यत्र तु प्रत्यक्षायमाणधर्मस्य वर्णनं यथा—(अ. अ. २१६ पृ. ७) अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते वितातपत्रेतिव सवतो वृत् । अत्रागरोऽप्येव सदैव वीज्यते विलासनालव्यञ्जनेन कोऽप्ययम् ॥ इत्यादी तत्र नायमलङ्कार इति । ग्रन्थकर्तुस्तु सामान्येनैव लक्षणं कृतं यदा वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्ध कविनिबद्धवत्निबद्ध वा सकलवङ्गावरोभूत स्वभावोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते तदाऽयमलङ्कार इति भावः । आसीदित्यादि—^{११} अत्रेति द्वि(कवि)वचनयोरित्यर्थः । भूषणं तादृशमिति, तवाकृतिमेवविधा भूतप्राया पर्यामि ।

४: एवमारो “अन्यप्रकाशएवासाया व्याख्यातुदृष्टा विरोधिनः । लिखिता कचकमन्था साग्निविमहिक्तेन धिपि”ति (३४८५ T. S. S) । इत्यत्र भीषराक्षेप मन्त्रप्रत्यक्षप्रतिष्ठितो स्थितो विचारवद्वर्णित, ज्ञेयवद्वर्णनादलङ्कारस्यस्वरूपे यद्वीतत्वात् । वस्तुतस्तु कातकमेण स्फुरत्तत्त्वानां शैवमतविमर्शकानां दर्शने प्राचीनानां मामहोदृष्टादीनां भाविकलक्षणमलङ्कारान्तरविषय इव परिवर्तित (vide *The Savva Darsana and Alankara Proper*, J. O. R I Baroda Vol V.) भासीदित्यस्याभिरतिरता-लोपितम् । यच्च कचकेन तयो (मामहोदृष्टयो-)रेव वर्त्मानुसरणा ग्रन्थ-

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥११४॥

वाक्यार्थता यथा—

घण्टाप्रभृर्भावावनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! नैवासि क्षणमपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन् मुक्तं सम्प्रत्यतनुरद्धमग्रेऽप्यनतिभाहू
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥४८८॥

(मुद्राण्ड, ड. र. को १८)

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिमतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहमनैरपि ताम्यति यत् ।
घण्टुपि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यरूपडयमवण्ड इवैव भुजः ॥४८९॥ (मा. मा. ५।३१)

इदानीं हेतुगर्भानलङ्कारकञ्जयति काव्यलिङ्गमिति । वाक्यपदार्थमिति—वाक्यार्थता पदार्थता चेति । तदर्थमर्थः—“यत् हेतु कारणरूपे वाक्यार्थवत्त्वा विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्वा निवृत्त्येन निवध्यते तत्काव्यलिङ्गं नामालङ्कार इति । व्याप्ति-धर्मतोपसंहारादिपुङ्क्तार्थलिङ्गवैलक्षण्यार्थं काव्यप्रवृत्तम् । वाक्यार्थगत्वा च निवध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिषद्भ्यो नोपनिषद्भ्य हेतुत्वम् । अन्यथाऽर्थान्तरन्यासासास्य भेदो भवेत्” (भा. स. १०१ पृ.) : यथा घण्टाप्रभृर्भावादि-वादि । अन्तापराधद्वये पादलोपोपनीतमनमनद्वयं हेतुः । तदिदमिच्छनेनानमनस्यापराधरूपतयाऽभ्यवसानेऽपि वास्तवं हेतुत्वमवगम्यत इत्युदा-

कृन्ततमप्यासूक्ष्ममिति धीविद्याचक्रवर्तिमन्तम्यं, न तत् सम्बन्धः । भाषिका-लङ्कारस्य प्रबन्धविषयत्वफलः प्राचीर्भासमहदण्डिप्रभृतिभिरुपक्षिप्त एव मदीचोने यथा भाषादलक्षणे ‘प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्तार्थं भूतभाविन’ इति । अतः भ्रममटान्वद्विशोत्तरालभाविनो विचारचतुरस्याकार्यहेमचन्द्रस्योक्तिः “भाषिकस्तु भूतभाविपदार्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनयप्रबन्ध एव भाति । यद्यपि मुक्तकादावपि दृश्यते तथापि न तत् स्वतः” इति । इतिप्रत्यक्षालस्यो विवेकस्य “आधीदृजन”मित्यादि भ्रममटप्रत्योदाहरणालोचनपरस्य इष्टव्यः । भूतभाविरुद्धयोः परोक्षोपलक्षणपरत्वे परोक्षार्था पुरःस्फुरदूपलक्षणे हेतुवर्धनमिति तु व्याख्याने स्वभावोक्तेर्निमित्त इति च विवेकमन्तव्यं विवेचनीयम् ।

एकपदार्थता यथा

भस्मोद्धूलन ! भद्रमस्तु भवते श्वाक्षमाले ! शुभं
हा सांपानपरम्परा गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् !
भयाराधनतोषितेन विमुना गुप्मत्सपर्यासुखा
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥४९०॥

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमन, भुजपाते शस्त्रोपश्लेषो, महामोहे
सुखालोकोच्छेदित्य च यथाक्रममुक्तकृपो हेतु ।

पर्यायोक्त विना वाच्यवाचकत्वे यच्चस्तु यत् ।

वाच्यवाचकभावविनिश्चेनावगमन-यापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण
भङ्गान्तरेण भणनात् पर्यायोक्तम् ।

हरणता । एतदेवाभिमन्धावाह—अपराधद्वये (२००६) पूर्वापरजन्मनोरनमन हेतुरिति ।
'यद्यप्यनुमानासङ्गावस्तथापि न तेन सह वाक्यार्थभूतस्य हेतोः सङ्गच्छिष्यवहारः, उभयोरपि
भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमान-तु हेतोर्वापकतयोपकारकमिति भवत्यत्राद्विषयः । किन्तु
लक्षणमहास्त्रीमेतावदेवाभिमन्धाव हेतोरित्युदाहृतम्' (४ स ६७ पृ) । मणयिन्य
आश्रयता, ललितानि मुद्दिनि । यद्वपुस्ताम्यति विद्यते तल शस्त्र विपातविपोतव
शिरस्यय सप्तज्ञो भुज पतत्यिललासङ्गाविच्छेदाभावाद् भुजपाते सामानाधिकरण्य
व्यधिकरण्याभावात्प्राप्तवितोषवित्तिदशलोपश्लेषो न वाक्यार्थता प्रतिक्षभत इति हेतोरनेक-
पदार्थता । यथा वा—आलोभत विसाड सप्तत जभत गात रोभत । मुग्धत पकत हसत
पहिम कि ते पउत्थेण ॥ (स क आ ५१६७) इति । भस्मेत्यादि—भस्मोद्धूलनेति
सन्धोगमः । कान्तालयालङ्कृति सांपानपरम्पराविशेषकम् । ॥ योगादुतोवा ।
निधीयामहे निक्षिमा स्म । अत्र महामोह इत्यत सपर्यासुखालोकोच्छेदिनीति
विशेषणद्वारेण पदार्थरूपे हेतुर्निर्दिष्ट । यथा वा—'यद्विस्मयस्त्वितमस्त्वमितान्यभावा'
मिलादौ (मा मा १ २२) । अलासमिता-यभावमित्यत विस्मयस्त्वितविशेषणद्वारेण
पदार्थरूपो हेतुर्निर्दिष्ट ।

पर्यायोक्तमित्यादि—अलासि भग्न वरेण हेतुताऽस्तीति काव्यलिङ्गान्तरमस्य
लक्षणम् । वाच्यत्ववाचाङ्गागतिप्रियाग्यतावशं च ससर्गगमः वाचकत्वमभिधा ।
आन्या विनाऽप्येताम-त्रिभवाऽवगमलभावेन यत् (२०१२) प्रतिपाद्यते तत्प्रति-
पर्यायेणान्येन रूपेणामिधानमिति पर्यायोक्तम् । 'अवगमनव्यापारस्य व्यङ्ग्यस्य सत

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैराचणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥३९१॥ (इ. व)

अत्रैराचणशब्दो मयमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते । यथा गवि शुक्ले धलति दृष्टे गोः शुक्लधलतीति विकल्पः । यदेव दृष्टं तदेव विरुक्ष्यति न तु यथा दृष्टं तथा । अमित्रास्तत्पुष्टवेन रूपेण दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विरुक्ष्यति ।

कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकाशान्तरेणाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदैव तथैव विचित्रित्या गम्यस्य वाक्यस्य च सम्भवति । अतः कार्यादिद्वारेणाभिधान, कार्यादिरपि तत्र अस्तुतत्वेन वर्णनाऽर्हत्वात् । अत एवास्तुतप्रशंभातो भेदः । अथैवस्यैवान्न न वाक्ये हि तत्प्रकारेण पर्यायोक्तं अतः प्राकरणिकं वाच्यमनङ्कुरते" (अ. स. १४१-४२ पृ.) । अतो न च निव्यवहारः किञ्चनलक्ष्यारत्नैव व्याप्येति । यथा यं प्रेक्ष्येत्यादि । 'भामहो तूदाहृतम्—(का. भ. ३६) 'युष्टेभ्यश्च नाना भुज्महे यदधीतिन । न भुजते द्विजा नो वा यदीच्छन्ते मिववरा' ॥ "इति । अतापि विषदानिर्दिष्टलक्षणस्य व्यञ्जयस्य न प्राधान्यम्, गोपिताधीनतरत्यादौ च अपि गुणभावनं विवक्षितत्वात् । तत्र सम प्राधान्यमेकाल वाच्यव्यञ्जयोः । एतस्मिन् भगवतो यामुदेवस्य वचनं पर्यायेण विषदानं निधयति यदाह भामह — तथा रत्नदाननिर्गतम् (भा. का. य. ३१४) इति । गुणीभूतव्यङ्ग्यमद्वावादेव चास्य 'पीतो देववत्ता दिवा न भुजते' इत्यादिर्न विषय इति । तदेवेति—“पटीयस्तवाद्भुभवस्य तस्योपपत्तेः । अमिमेति—विषयवत्कृदस्याया निराशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोर्भावात् । तौ हि विषयस्यैव व्यापारः ॥ । अमिसमपि वस्तु गो शुक्लधल इत्येव भिन्नति भिन्नापि पदार्थत्वात्तस्य मारसमपि गोस्त्वेष संज्ञयति" (अ. स. १७ पृ.) ।

82 अत्र चतुर्थपादं श्रीचरैणान्येन केनापि वाऽप्यथा कृतम् । भामहदृष्टितत्त्वोक्त-
स्तु मितं, लोचनेऽपि च तदुक्तौ श्रीचरकृतान्तरभावाद्दर्शनात् ।

83 एतच्च “सद्यज्यन्ते न मियन्ते स्तनोऽर्था पारमार्थिका । रूपमेकमेकस्य तेषु
युष्टेऽप्यत्र ॥” इति धर्मभीतिकृतप्रमाणनातिक्रमनसाजुवादि । अरमीरीयशैव-
दर्शनेऽप्येव सौक्यतिरस्तीत्यतिरोहितमेतन्मन्तव्यम् । प्रत्यक्षसम्पादकस्य *The*
Uddhastic Nucleus in the Alankara Sutra (Asiatic Society

एव एव समुच्चयः सद्योगोऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं यद्वा मूर्तिमतिः ध्रुतिशालिनी

भुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्यमलवण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भाषा भमीभिर्यं जनो

प्रजति सुतरां दर्पे राजस्त एव तथाङ्कुशाः ॥४९५॥ (उ क आ ५।३।६८)

न पृथगिति—इदं हि (का. अ. ७।१) यत्तैत्तानेकं वस्तु परं स्यात् सुखान्वाद्येव श्रेयः । समुच्चयोऽर्था लोभाऽन्यः सदसद्योगः ॥ इति सदयोगेनासद्योगेन सदसद्योगेन च रूपेण पृथगलक्ष्यत् । तत्र सतः सोमनस्य सता समुच्चयीमानेन योगो यथा कुलमिव्यादि । ध्रुति-

नीतुम् । उद्धटादीनां प्राचीनानां दृष्टिभेदभङ्गीतो ग्रहणमेतेषामिति सुवचमेव, परं नव्यमतेऽप्येवामनसरो वरीवर्ति । एते च रसवदादयोऽलङ्कारा इति पद्यमोलासमर्थो नाकाङ्क्षापूरक इति मन्तव्यम् । अत्र भीमसेन-दीक्षितप्रभृतीनां समाधानं न प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमूलतामाधयतीत्यस्याभिरन्वय-विवेचितम् । (vide *The Rasabhasa in Alankara Literature*, Calcutta Oriental Journal, 1915) 'अलङ्कारो न रसवत् परस्मात्प्रति-भासनात् । स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासम्प्रदेशो'ति बन्धोक्तिजीवितकार-चारिका 'लशान्दस्थायिसत्त्वारिनिभावाभिनयास्पद'मिति भरतमयनिपुण-मानगत्वेन चटाक्षितानां गुद्धटादीनां मततिस्कारसूचिकेतरेण प्रेक्षा-प्रभृतीनां प्रतिष्ठिपतीति मन्यमानेन ग्रन्थपरिपूर्केनालङ्कारेणैव उपेक्षिताः स्तुरिति वितर्कमात्रम् । उदात्तमहोक्तिविनोक्तिप्रभृतयो बहवोऽलङ्काराः कुन्तकेन न स्तोकताः परं ते काव्यप्रकाशग्रन्थे स्वीक्रियन्त इत्यस्याभि. प्रागादेदित्तम् । 'ते च गुणीभूतव्यङ्ग्यानिधानं उदाहरिष्यन्त' इत्यनेनैव विषयपरिसमाप्ति-स्वीकारो लक्षणनिर्देशपरो न विचारपथमिति । ग्रामाणिश्च दचकादयो गुणीभूतव्यङ्ग्यचक्षितयोरलङ्काराभ्रमत्वं स्वीकृत्या अध्येतेषामन्येषामिव समासोक्त्यादीनां लक्षणादीनां कुर्वन्तो दृश्यन्ते । एवैव चरणिर्विधानाधविश्वनाथ-प्रभृतिभिरनुसृता । विद्यानाथेन रसप्रकरणे एतान् लक्षयित्वा "एतदलङ्कार-सर्वस्वे प्रपञ्चोक्तम् । एतेषामुदाहरणमलङ्कारप्रकरणे भविष्यतीति निश्चयार्थ-मुक्तम् । विश्वनाथेन त्वमिनवगुप्तपादानुयायिनाऽलङ्कारप्रकरणे एतेषां समुद्देशः कृतः ।

अतः सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिज मुखमनश्चर स्त्रीरुतेः ।

प्रमुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः प्रलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥५२६॥ (नो ४)

अतः शशिनि धूसरे शक्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोर्योगः ।

शालिनी भृतिसम्पत्ता । “अक्षामात्तिन्येन शोभनस्य कुनस्य भवत्वादिविशिष्टमूर्त्यादिभिः समुच्चयः । एतेष्वपि दर्शनेषु योग्यं सत् स्पर्शा निवृद्धः”- (अ त १०३ पृ) इति सता योगः । यद्यपि न नववयस्य वृत्तानां सतः शोभनस्य तथापि सवयाम्बुशोभनत्व-कथनं विरहिपक्षेण तेषाम्, अशोभनत्वैवैव विरहिण्या भावितत्वात् । अतोऽहं रुधिरं समुच्चयमानं शोभनं परस्त्वशोभनं इति सदसद्व्योयोऽनं व्याख्येयं । (२०२b) शशीत्यादिः । अत्रेति—अत्र शशिनि शोभनत्वं प्रहृषितीत्यर्थः । अशोभनस्य धूमरत्नोपादानात् । एवञ्चास्य सदसद्व्योस्य तादृशैरेव कामिनीप्रसूतिगिर्यादिह सदसद्व्योयः । शशिनि धूसरे इति शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । शक्ये शल्यान्तराणीति शोभना-शोभास्यैव तादृशेनैव योगः । यद्यपि नृपाङ्गनगतः खल्वेति नृपाङ्गनगतत्वेन शोभनत्वं जलावेनाशोभनस्य तथाऽप्यत्र अत्रेति विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रकान्तं विशेषणस्याशोभनत्वम् । इवन्वन्त्येति चेत्, खलमेतत्, अत एव ‘नृपाङ्गनगतः’ इत्यस्य विशेष्यत्वं ‘सततपदस्य तु विशेषणत्वमिति केचिद्याचक्षते । अपरे तु विषयवेद्यापि शोभनाशोभनत्वमुपदर्शयि । मिथं निवृद्धमिच्छात् । ‘दुर्वारः’ इत्यत्र यद्यपि स्वरसार्ग्यादयः सामान्यतः शोभनास्यथापि विरहिविषयकया शेषामशोभनानामैव सतां दुर्वारत्वादिभिरशोभनत्वादिप्रकारां विवक्षितं । इह तु शोभनस्य सतोऽशोभनत्व-व्यथाऽतिशयविषयादकम्, अत एवोपसंहरति मनसि सप्त शल्यानितीति मुन्दरूपेणान्त-प्रविष्टानामपि व्याख्येयत्वात्, अपरत्र तु कथं सोढव्यं इति दुष्टत्वमिप्रायेण । तस्मादस्त्वनयोर्भिनविषयत्वमिति त्रैविध्यमुपपन्नम्” (अ त २०५ पृ) । “कमलवनेषु तुपारो रूपदिलासातिशयिणीषु अत्र । रमणीयं चि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीयं नीचेषु ॥ (६ का अ ७१९) इत्यत्रापि कमलवनेषु तुपारस्य सदसतोऽस्यादृष्टत्वेन तदणीजस्यो समुच्चयः, न तु कमलवनानां सवामसतां तुपाराणां तेषां तुल्यकृत्वाविरहात् । (६ अ ९५-९८ पृ) ।

स त्वन्यो गुणपद् या गुणक्रियाः ॥११६॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । कमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप । मलिनानि च तानि जातानि ४९७॥

(इ. का. अ. ५१२८)

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नयवारिधरोदपाद्दोभिर्भयितव्यं च निरातपार्धरम्यैः^{८६} ॥४९८॥

(वि. उ. ४१९०)

कलुषञ्च तथाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केद्वसोदरधि चक्षुः ।

पतितं च महोपतीन्द्र । तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥४९९॥

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ (५००) इत्यादेशः, ‘रूपाणपाणिञ्च भवान्
रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ (५०१) इत्यादेशश्च दर्शनाद्
‘व्यधिकरण’ इत्येकस्मिन् देशे इति च न वाच्यम् ।

स त्वन्य इति समुच्चयः । गुणक्रिया (२०३a) इति बहुवचनम् । समुच्चयप्रयोजकतया
न्याचष्टे गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च । उत भिन्नाभययोगुणयोरेककालमेकव देशे
समुत्पत्त्या समुच्चयो यथा विश्रुतितेलादि—अत मास्तिन्यामास्तिन्ययोर्योगपदं वकारेण
योज्यते । एवञ्च क्रिययोर्था अयमित्यादि । त्वंसीविप्रयुक्तस्य पुहस्वस इत्यनुक्तिः ।
तत्र ‘उपगत’श्च ‘भवितव्यदे’ति क्रियासमुच्चयेन निप्रलम्ब. पारप्राप्तोऽभिप्रेय्यते । तदेतद्विभिन्न-
विषयत्वेनोदाहरणद्वयम् । अत गुणस्य क्रियायाश्च गुणपदुपपत्तिमुदाहरणं पठनीयम् ।^{८७} कलुषञ्च
तथाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केद्वसुन्दरधि चक्षुः । पतितञ्च महोपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां
कटाक्षैः ॥ कटाक्षः शुभो रक्तः कृष्णश्च । न वाच्यमिति इदमेव ह्युक्तम् । (इ. का. ५१२८) ।

८६ “निरातपत्वरम्ये” इति पादपूरणकल्पोऽप्रनोदः पाठः कश्चित् । अर्धरम्यैरिति
शाकुन्तले ‘दिवस इवार्धरयामल्लपाल्ये जोबलोक्ते’ति श्लोकार्धस्य तुलना
वदति ।

८७ एवं रुचकृते मध्ये । अनेन वचनेन श्लोकोऽयं मूलग्रन्थे रुचकात् प्राचीनः कैश्चित्
पठित इति प्रतिभाति । रुचकमङ्गेतसंस्कारणेऽस्मात्तद्विषयकं दृष्टव्या । एवमत
प्रकरणे बहून्नेव पद्यानि रुचकानुसारिणा धीधरेण मूलेऽन्तर्भावसमर्थनकल्पे
प्रयोजकत्वेन टीकायां पूर्णत्वेनोद्धृतानि । रुचकमाश्रित्यचन्द्रधीधरसरस्वतीतीर्थ-

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाभ्यस्थितिरियं तव कालकूट ! केनोत्तरोत्तरविशिष्टणदोषदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये घृणलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः

खलानाम् ॥५०२॥ (न. श. ४)

विन्योष्ट एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वेमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशायाक्षि लक्ष्यते ॥५०३॥ (न. सा. व. ११६०)

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविक्रमम् ।

श्रोणीयन्धस्त्यजति तनुतां सेषते मध्यभागः

पद्मगुं मुक्तास्तरलगतयः संधिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुंचसुन्वियतामद्वितीयं च वक्त्रं

तद्गाम्नाणां गुणविनिमयः कदिपतो यौवनेन ॥५०४॥ (वा. भा. ११७८)

व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये वैकल्यमेकस्मिन् । उपलभ्येते देशे समुच्चयः
स्वात्तन्व्योऽसाविति ॥ एकाधिकरणत्वेन धुनोत्यादि, भिन्नदेशतया कृपाणराणिष्टेत्यादि ।

पर्याय इति यौगपद्यवैपरीत्यात् समुच्चयानन्तरमस्य लक्षणम् । अथ द्विधा
“तत्रैकमेकस्मिन्नाधारे यद्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः । नन्वेकमेक-
गोचरमिति विशेषालङ्कारोऽस्तु तत्र किमर्थमिवमुच्यते इत्याशङ्क्योक्तं क्रमेणेति इदं
क्रमप्रतिपादनात्तत्र यौगपद्यप्रतीतेरस्य ततो विभित्तविषयत्वम् । क्रमाध्ययनादेव पर्याय
इत्यन्वयार्थमिधानम् । विनिमयाभावाच्च परिरुतेर्बलत्तयम् ।” (अ. स. १८६-६० पृ.)
नन्वित्यादि—अत्र कालकूट-(२०३६)मेकमेकस्मिन्नाधारे समुच्चयद्वयादौ क्रमेण स्थिति-
मन्विबद्धम् । विन्योष्ट एवेत्यादि । “क्रमेणेति प्रतीकान्वन्तरम्—श्रोणीयन्ध-

प्रभृतिभिर्मूलमध्ये स्वीकृतोऽप्ययं श्लोकः, वाचिणात्यैरप्ययदीक्षितपरिष्ठल-
रागादिभिः कान्व्यप्रकाशोदाहृत इति स्वीकृतोऽपि गोविन्दठक्कुरमीमतेनदीक्षित-
प्रभृतीनामर्थायां ग्रन्थेष्वभ्युत्पादाधुनितैर्मन्व्यत्प्रादुर्भूतमध्ये न दृश्यत इति
महदिर्घं धार्यम् । ‘प्रयोजनाभावात् प्रदीपावबुसरसमेव श्रेय’ इति तेषामुद्धृतं
संज्ञनमतीव कौतुकवद्गम् ।

तं ताण सिरिसदोभररञ्जणाद्वरणमि द्विअभमेकरसं ।

विम्बादरे पिभाणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥५०५॥ (वि. बा. ली.)

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति कियते वा तत् खोऽन्यः ।

क्रमेणोद्गाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोदतेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥५०६॥

तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपिता-

माध्वर्यं दिवसैर्द्विजोऽपमियती भूमिं समारोपिता ॥५०७॥

(प्व. आ. १।१६ पृ.)

अत्रैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च परितृप्तिः ।

स्त्वमति तनुतां उच्यते मध्यभागः पदभ्यां मुक्ताखरलगतयः संधिता खोचनाभ्याम् । पते यद्दः
ऊच्यतचिवतामद्वितीयं नह्ं तद्गाताणां गुणविनिमयः कल्पितो योवनेनेति पाठः ।
आधार्यमेव श्लोकसोदाहरणम् ।” (व. सं. ६४ पृ.) । एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तर-
प्राप्तिमात्रमत्र विनिमयपदेन विवक्षितम् ।

तं ताणेत्यादि—उत्तेषां धीसहोदररजाभरणे हृदयमेकरसम् । विम्बाधरे श्रियाणां
निवेशितं कुसुमवाणेन ॥ तेषाममुखाणां, श्रीसहोदररजं कौस्तुभः । निवेशितं सुम्नैक-
सङ्गं कृतमिति वाच्यं प्रतोतावनुरक्षणतया । कान्ताऽऽधरकौस्तुभयोः कान्तादिसाम्यादुप-
माऽत्र प्रतीयमाणा । अन्य इत्यादि—एकस्मिन्नाधारेऽनेकमाधेयं यत् ॥ द्वितीयः
पथार्थः । समुच्चवासङ्कारूपत्वं निराकर्तुं क्रमेणेति योजयति । “अत एव समुच्चयलक्षणे
युगपद्व्यष्टयम् । अत्रापि “क्रमेणेत्यादि प्रतीकात् परम्—मधुरिमरुचिरं वचः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोदतेतुरन्तर्गतमिव हलहलं विषं तदेव ॥
तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणा-
मेताः घनाभा घटाः । स क्षुद्रो मुपलब्धनिः कलमिदं सङ्गीतकं योपितामाध्वर्यं
दिवसैर्द्विजोऽपमियती भूमिं समारोपिताः ॥ अत्रैकस्यैव हानोपदानयोरविवक्षितत्वाच्च
परितृप्तिरिति पाठः ॥” (व. सं. ६६ पृ.)

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वैच ॥११७॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेण विरूपो हेतुः साधनम् । धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो
व्यापकस्य साध्यत्वम् । यथा—

यत्रैता लहरीचलाञ्जलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुव

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पर्शो मार्गणाः ।

तत्राक्रीरुतचापमञ्चितशरमेदृक्षत्करः क्रोधनो

धायत्यत्र एव शास्त्रनगरः सत्यं सदाऽऽसां सर ॥१०८॥

अनुमानमिति सन्दिग्धसाध्यधर्मो धर्मो पक्षः, तद्वर्तमानं तद्वृत्तिता, (१०४३) अन्य
व्यतिरेकवत् व्याप्तत्व—सपक्षे उत्पन्नं, विपक्षे व्याप्तत्वमित्यर्थः । एवञ्च हेतोरित्युक्तं
मापकत्वं ॥ यदाह—(स क आ ११७ पृ) अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं तद्वन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥ अनुमेयेन संबद्धमिति सपक्षेण, तस्यैव
साध्यवत्तयाऽनुमेयत्वात् । यदाह—स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक इत्यते । असिद्धे-
नैकदेशेन गम्य सिद्धेन बोधकः ॥ ११७ धर्मिणीति सिद्धायविधित्वमविशिष्टे पक्षे
इत्यर्थः । व्यापकस्य लिङ्गिनः । अयोगव्यवच्छेदं ससर्गभावव्यावृत्तिं ससर्गनियम इति
यावत् । 'विच्छिन्नविशेषधार्तव्येऽप्युच्यते । अन्यथा तर्कानुमानात् किं वैलक्षण्यमिति ?'
(स क १०५ पृ) । एतत् शुद्धमपि चमत्कारास्पदमिति शुद्धमलङ्कारान्तराध्वन्य
विरहेणानुमानमुदाहरति यत्रैता इत्यादि । अञ्चित आकृष्टं मेदृक्षत्करं सुन्दरम् ।
“अत्र योपिता भ्रूव्यापारेण मार्गणपतनं सरपुरोगामिस्त्वे साम्ने साधनमित्यनुमानं

४४ एतत् कान्यानुमानं न तर्कशास्त्रसम्मतमनुमानमिति शोद्धभ्यम् । अनावेदित
विशेषणार्थं नातिव्याप्तिरिति प्राच । साध्यसाधनाभ्यामभिधानमित्युक्तं
नातिव्यतिरिति मित्रा इति मैथिलपण्डितराजः । यत् शब्देन पक्षधर्मान्वय-
व्यतिरेकवत् साधनं साध्यप्रतीकत्वे निधीयते सोऽनुमानालङ्कारः । तदनु-
मानसमकक्षमेवास्य लक्षणमिति कविकर्मणः एवालङ्कारनिबन्धनत्वेनोक्तत्वादिति
न तत्र जगदयः । यत्तु “जाने” नूतं मित्यादिपदभ्योगमहिम्ना स्वप्रतिपत्ति-
निश्चयस्तदानुमानमिति शोभाकरकृतं लक्षणम् । नात्र लिङ्गलिङ्गिनो कार्यं
कारणयोः समर्पणकल्पं किञ्चित् ।

४५ एतत् सर्वं स का आ मूले एव । मुद्रितपुस्तके भ्रान्त्याऽन्तिमाशयीकारुषेण
दर्शितं । द्वितीयखण्डोपोद्गात एतद्विषयमनुशीलनं इष्टव्यम् ।

साध्यसाधनयो पोषार्थं तथा न वैचित्र्य किञ्चिदिति न तथा दर्शितम् ।

शुद्धम् । तदिह भूत. स्मरत्वापत्तं षट्पाद्याणां वाक्पुलकमित्यादि कविप्रबोद्धिमात्र-
निष्पन्नार्थेतिदृष्टवेन च विच्छिन्नविशेषाध्वरणाभ्यस्तम्" (अ स १८५ पृ) । 'यथा
रन्ध्रं ज्योत्स्नमलजलदधूम स्वगच्छति स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोलसितपरिषिन्नाथ ककुभस्त्वया मन्ये तत्र पथिकतरुलण्डे स्मरन् ॥
अल धूमस्फुल्लिकपिलादिभूतानि वह्नितिकानि तिरूपलाद्भवशब्दप्रतिपादितवह्नि मययन्ती"-
(अ स १८५ पृ)ति स्वकर्मभीकारेण निच्छिन्नाध्वरणे चमत्कारास्य (२०५b)त्वात् ।
तथाज्ञानवैलक्षण्यं स्फुटमेव । साध्यसाधनयोरिति—यदाहुः—विविधमनुमानं पूर्ववक्ष्येप-
वत् सामान्यतो दृष्टेति (न्या सू १।१।५) । अत्र पूर कारणं तद्विद्यते विषयतया यस्य
परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणज्ञानं पूर्ववत् । कारणस्य प्राशुपयोगानुपपुक्तं कार्यं
दोषः, स विद्यते विषयतया यस्य परामर्शज्ञानस्य तत् कार्येण कारणानुमानं दोषवत् ।
अकार्यकारणभूतेनाविनाश्याविनाशेण यदनुमानं तत् सामान्यतो दृष्टम् । इदोऽन्याद्—
(४ का अ ७।५६) वस्तु परोक्षं यस्मिन् सामान्यमुपगम्य साधकं तस्य । पुनरनुपपन्नं यत्ये-
द्विपरीतं येतदनुमानम् ॥ इति । यथा—आलु(व)ङ्गमागमिष्यन्तून् पतितोऽसि पादयोस्तस्या ।
कपमन्मया ललाटे यावत्तरसतितरुषद्भिरियम् ॥ (४ का अ ७।५८) । अत्र यावत्तरसतितरु-
षद्भिर्ये कार्यभूताया कारणभूत पादपतनमनुमीयते । यदि वा व्यतिरेकात् पूर्वं प्रतीयत इति
पूर्वान्वयः, ॥ एव शुद्धोऽस्यास्तीति पूर्ववत् । केवलान्वयि विवक्षितजातीयोपपत्तौ विपक्षहीनम्,
यथाऽभिधेयो विषयः प्रमेयत्वात्, यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा सामान्यं, तथा च विशेष-
स्तस्मादभिधेयः । न ह्यभिधेयमप्रमेयं वा किञ्चिदस्ति यो विपक्षः स्यात् । अथात् प्रती-
यमानत्वाच्च प्रतीत्यतिरेकः, ॥ एव शुद्धोऽस्यास्तीति शेषवत्, केवलव्यतिरेके, पक्षव्यापकत्वे
सपक्षभावे विपक्षादिति, यथा—जीवच्छरीरं (२०५२) सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्, यत् सात्मकं
न भवति तत्र प्राणादिमत्त्वं तथा घटः । न च जीवच्छरीरं न प्राणादिमत्त्वं, तस्मात् [न तथा]
सात्मकम् । यत् सामान्येनान्वयव्यतिरेकान्यां द्वाभ्यामपि तत् सामान्यतो दृष्टम् । (त भा ३६
पृ) । अन्यव्यतिरेके यथा पचतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात्, यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा
महानशम्, तथैवात्र तस्मात्तथा । अनुमानवदार्थोपस्थादिप्रमाणान्यप्यलालक्षारक्तान्ये परि-
गणयति" । तत्रैकेषां मतेऽर्थापत्तेस्तत्रात्र प्राप्तास्य नाश्वीक्रियते । तथाहि प्रत्यक्षादिप्रतीती

१० भोवत्तदनुयायिनी रसाख्येयकारादयः । अर्थापत्तिरनुमानमेवति नैयायिक-
मतेऽनुयायिनी धीपरोक्षि । रसाख्येयकारादयः परेषां जैमिनिप्रमाणानां मध्ये-

योऽर्थः स येन विना नोपपद्यते तस्मात्तस्य कल्पनमर्थोपतिरित्या-र्थोपत्तेर्लक्ष्यम् । तत्रेवं चिन्त्यते । योऽसौ प्रमाणप्रतीतोऽर्थः स यदि परिकल्प्यमानेन परोच्चार्येण सह कश्चित्तादात्म्य-लक्षणसद्वृत्तपत्तिरूपणी वा प्रतिपद्योऽस्ति तदा समावलिङ्गजा कार्यलिङ्गजाऽसौ प्रतिपत्तिरित्यर्थोपत्तिरित्यनुमानमेव । अथ नास्ति प्रतिबन्धस्तदानीमर्थोपत्तिः प्रमाणमेव न भवति, अस्तम्बन्धात्, षटात् षट्प्रतीतिवदिति । एवं नैवाधिक्येपमानप्रमाणप्रपञ्चः । तथा हि यः प्रतिपत्त्या गौ जानाति न मयं स चादिष्टः स्वाग्निनाऽऽरयं गत्वा गामानयेति । स च शवयशब्दवाच्यमजानानो वनेचरमन्यं या तज्ज्ञं पुरुषं पृष्टवान् भ्रातः कीदृशो मय इति । स आह याद्वन् गौताद्वैव मय इति । तस्मात्समस्तस्य प्रेथस्य पुरुषातिदेशाक्यार्थसारसहकारि शवयसाहस्यज्ञानं कर्तुं अयमसौ शवयशब्दवाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तिं फलरूपां जनयत् प्रमाणम् । एतच्चायुक्तं बलः प्रामाण्यं नाम विषयश्रुत्या व्याप्तं, (205b) न चास्य निपुणमपि निरूपयन्तो विशयं परवान् । तथाहि [यः] समाख्यासम्बन्धस्तस्य विषयो वर्यते । स च परमार्थत्वे नास्ति, एवत्ये तस्यानुपलम्भेन याभात्, अद्वयत्वे तस्य सत्तासाधकं प्रमाणं नैवेद्यते । किम् स हि सम्बन्धसम्बन्धिन्यया भिन्नोऽभिन्नो वा ? यदि भिन्नस्तदा तयोः सम्बन्धः केन सम्बन्धेनेति वाच्यम् । सम्बन्धान्तररूपनाशान्नमनस्था । अथाभिन्नस्तदा सम्बन्धिन्यापेक्षेव केवली न समाख्या नाम सम्बन्धः कश्चित् । अथैव सम्बन्धयुद्धिजनकत्वं सम्बन्धस्तत्र युक्तं, ययः सम्बन्धावेवाविति युद्धिदुष्टहेतुवलात् सम्बन्धवस्तुद्वयादपि सम्भाव्यमानो न सम्बन्ध-माश्लेषु प्रभवति । एवं भीमासक्तोपस्थितस्यापि प्रमाणं निराकर्तव्यम् । तथा हि सादृश्यविशिष्टः विप्लवः पितृविशिष्टः वा सादृश्यमुपमानस्य तेन विषयो वर्यते । न च सदृशं वस्तुनोऽतिरिक्तं सादृश्यं स्यात्तदा दृश्यानुपलम्भप्रत्यक्षमेव । अथादृश्यं तथापि तत्प्रतिपद्यदतिज्ञाभावादनुमानादपि सकाशात् कथं तत्सिद्धिः ? सादृश्य-प्रत्यक्षस्तु स्वर्तुपलतासतोत्पन्नेन सादृश्यवस्तुनाऽपि क्रियमाणा षट् इति न तत्प्रत्यक्षादपि तत्प्रसिद्धिर्युक्ता । उपमानादेव सादृश्यसिद्धिरिति चेत्, न, यतः प्रमाणांशरात् सिद्धचोरेव सादृश्यपिण्डयोर्धो विशेषणविरोधभावस्तस्योपमानविषयत्वं तेन वादिना कल्प्यते । तत्र

उल्लासरे किञ्चित् अरण्यत्वेनोपन्यस्तम्बमिति तद्ग्रन्थगीतासुरैर्मन्त्रमन्त्रित्वाभि-
रन्त्य निरुपारि । (Vide our paper on the *Rasārṇavāḥārā* in
J.O.I. Baroda vol. viii, no. 4) अत्र विचारसम्बन्धने शोकाकृतस्यैवार्थ-
त्वसंज्ञाया अन्यर्था सूचिता ।

विशेषणैर्यत् साकृतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भूतः संयति लब्धकीर्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यस्तुभिः समीहितम् ॥५०५॥

(कि अ ११९)

यद्यप्युपार्थस्य दोषताऽभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतः,

(२०६२) कथं सादरयमानस्योपमानात् सिद्धिरिति ? अभावस्य नु स्वरूपमेव तावदोप-
लभापहे, कृत एतस्य प्रामाण्यं भविष्यति ? तथा हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामनुपपत्ति-
रभावाद्यं प्रमाणं मीमांसकैरभिधीयते । तस्य केयमनुत्पत्तिः ? किं प्रसज्यतृत्वा प्रमाणानुप-
पत्तिमाप्तम्, अपि पूर्वुदाहरणं वदन्तरम् ? इत्यन्तरमपि जडरूपं ज्ञानरूपं वा ? ज्ञानमपि
किं ज्ञानमालमेकज्ञानसर्गावस्तुनो ज्ञानं वा ? तस्य न तावत् प्रसज्यरूपोऽभावो युज्यते,
तस्य सर्वशक्तिशून्यत्वात् परिच्छेदकत्वं ज्ञानजनकत्वं वा कथं भवेत् ? अत एव न केनापि
तत् प्रतिपाद्यते । यदाह “न ह्यभावः कस्यचिद् प्रतिपत्तिः, प्रतिपत्तिहेतुर्वा, वस्यापि वा कथं
प्रतिपत्तिरिति ।” (न्या कृ अ) । नापि जडरूपं जडस्य परिच्छेदकाभावात् । न हि
जडरूपं शफटादिकं पटादिकं परिच्छिन्नंतीति कापि दृष्टं भूतं वा । नापि ज्ञानमात्रं देश-
काललभाक्विमकुटस्यापि भुभेकसद्वत्त्ववर्तिपिशानादेरपि ज्ञानमात्रादभावप्रमाणादभाव-
प्रसङ्गात् । अदेकज्ञानसत्तर्गभूतलादिवस्तुज्ञानमभावोऽभिधीयते तदा प्रत्यक्षविशेष्यत्वैवाभावात्
इति नामान्तरकरणम् । प्रत्यक्षं परिदरयमाना अपि पदार्था न तथा खण्ड्ये यथा
भाग्मिनी बचोभिरवेषमाना इति (ध्व आ खो ३।४ इ) खतं राग्मवि भूताक्
कटादितम् । छान्दन्तु प्रमाणमज्ञानुपयुक्तमेवेति प्रावेदोक्तम्, अतोऽनुमानमेवोदाहृतवान् ।

विशेषणैरिति—यथा लिङ्गेन लिङ्गिनो ज्ञानं तथा विशेषणेन विशेष्यस्येति
(२०६३) सङ्गत्वा तदन्तरमस्य लक्षणम् । आकृतोऽभिप्रायः, विशेषणानां साकृतत्वं
प्रतीयमानानुमीकारः । अत एव प्रसज्यरूपोत्पत्त्यास्य ध्वनिविशेषः, प्रतीयमानाज्ञस्य वाच्यो-
न्मुत्पत्त्यात् । परिकर इति सार्वक नाम, कार्यस्योत्पत्त्यनुगुणं कारणं सामग्री परिकर
इत्युच्यते । विशेष्यस्वभावात् प्रतीतिर्विशेष्यस्यैवोपजायत इति व्याचष्टे अर्थाद्विशेष्यस्येति ।
उक्तिरिति योजनायम् । विशेष्यन्तु इत्यादिगोदाचक्षुर्विषमिलय चतुर्थेति द्रष्ट (६ का अ.
७।७३) । महौजस इत्यादि—तस्य सुशेषनस्य प्रायैरपि प्रियाणि कर्तुमिच्छन्ति तदर्थं
प्रमाणानि जहतीत्यर्थः । न च ते यदासमर्था इत्यभिप्रेत्याह महौजस इति । एव

तथाप्येकनिष्ठत्वेन चक्षुना विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यामिललङ्कार-
मध्येऽयं गणितः ।

व्याजोक्तिश्चक्षुर्मनोद्विजस्तु रूपनिगूहनम् ॥११८॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपहृयते
सा व्याजोक्तिः । न चैवाऽपहृतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहा-
सम्भवात् । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिषिसण्डुलाण्डिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिधान् सस्मितं

शैलान्तःपुरमात्रमण्डलमणैर्दृष्टोऽयताद् शिथः ॥११९॥

मानधना इत्याद्यानपि । हरेषु सहस्रा विंशतिभिः श्लोकादिषु^१ इति प्रतिपादित-
दिशोक्तं न सहस्रा इत्यादि । ननु (१) चापुष्टार्थता विरहाभावात् पुष्टार्थत्वनिषन्धनसहो-
पादेयत्वं न पुनरुदाहरता, वैचित्र्यातिशयाभावात् इत्यत्र आह तथापीत्यादि । अनेन
कवेः शक्तिव्युत्पत्तौ प्रतीयेते यत् (१)

व्याजोक्तिरिति—पूर्वज्ञानद्विजस्य वस्तुना प्रकारान्तरम्, इह तद्विजस्य निगूहनमिति
वैधर्म्यादस्य सङ्गतिः । कथमपीति केनापि विमितेन प्रभिन्नं प्रकृतां
प्राप्तम् । केनापि व्यपदेशेनेति विशिष्टेनावदेशेन वस्तुवन्तरप्रवेपरूपेण व्याजेन यदप-
हृत्यते सा व्याजस्य वचनाद्व्याजोक्तिरित्यन्वयः नाम । प्रकृताप्रकृतेति—“कचिदप्रकृत-
निष्ठं साम्यं (२०/२) यथा—(१ न ७५, २ जी २०३-२०४ पृ) सवयं सुसुजे
महाधुनं सहस्रोद्गममियमजेदिधि । अधिरोपनता स मेदिनी नवपाणिग्रहणा यधूमिप ॥ इति
समुचितोपमायाम् । कचिदप्रकृतनिष्ठं यथा व्याजित्पुण्ययोगितायाम् । कचिद् समुपनिष्ठं
यथाऽपहृत्याम् । तच्चेह न विविचिह प्रकृतस्त्वं सङ्गात्वात्” (६ स १६ पृ) । शैलेन्द्रे-
त्यादि—उपगूढमुपगूहनम् । विधिर्हानमप्रदिष्टादि । व्यासङ्गो विरोधस्तस्याङ्गो भयम् ।

१. तेऽनुकारिण इति ‘स’ पुस्तके पाठः । अनुकारिण इति पाठस्य समर्थनं
“ऊर्ध्वं पितृषु मानुषे तमेव धातरं समम् । भवन्तु पैतृकं रिश्यमानांरास्ते
दि जायते” इति मनुवचनात् “पितृषून् गते पुत्रा विभजन्तु धनं कमा” इति
नारदवचनात् “विभजेन् पुत्रा पितोरुर्ध्वं रिश्यन्तु समं” इति याज्ञवल्क्य-
वचनात् न सम्भाव्यते ।

अत्र पुलकयेषु सात्त्विकरूपतया प्रसृतो शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वा-
दपलपितस्वरूपौ ध्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं च कथितं यत् प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता ॥११९॥

प्रमाणान्तरावगतमपि यस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्
सदृशवस्त्वन्तरव्यच्छेदाय यत् पर्यवस्यति सा भवेत् परिसङ्ख्या । अत्र च
कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टं, तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानत्वं
वाच्यत्वं चेति चत्वारोऽस्या भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेऽयं पुस्तः ? सविधमनवद्यं दृसरितः

किमेकान्ते ध्येयं ? चरणयुगलं कोस्तुभभृतः ।

किमाराध्यः ? पुण्य किममिलपणीयं च ? कलगा

यदासक्ता चेतो निरवधि विमुक्तः प्रभवति ॥११९॥

ऊर्ध्वान् भगवानेव । मातृमण्डलमग्नं गात्रम् । सस्मितं शैलान्तःपुरादिभिर्दृष्टं, न तु
सहितमूचिदानिति योजनीय, तथा गत्युद्भिन्नस्य वस्तुन प्रत्युत स्फुटत्वघटनात् । अत्र
तोमाधर्वपधु-बाधुद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपेणापलापितः । भयेद्भटस्तु यथा सादृश्याय
योऽपह्नव साऽपह्नुतिस्तथाऽपह्नवायापि यत् सादृश्यं साऽपह्नुतिरिष्यपह्नुतिप्रकारत्वान्नैमं
पृथक् लक्षयति (का अ सा स ५।५.३) ।

किञ्चिद्विलादि—अवगतमपि प्रतिपाद्येन ज्ञातमपि । 'परिर्वर्जने' (पा.
१।४।५८ इ) वर्जनार्थं सदृशं कथनं परियक्ष्यम् । तादृगन्यव्यपोहायेति व्याचष्टे
सदृशवस्त्वन्तरेति । अत्राज्ञाप्रस्तावाच्च 'विधिरत्नन्तमप्राप्ती नियमं पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसङ्ख्या तु कीर्यते ॥' इति वाक्यविषयो लक्षणाभेदादित्य
पाक्षिक्यामपि प्रामाण्यमिष्यते । अत एव 'याचनाप्यापनप्रतिप्रहर्षाद्यणो धनमर्जयेत्' ।
'यत्र पवनदा भद्रया' इति नात्य विषयः । जिज्ञासाऽऽविष्करणं प्रश्नः, येन जिज्ञासा
विविधते तद्वचनं प्रश्न इत्यर्थः । तत्पूर्वकं (२०७७) कथनं, वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्व-
वाच्यत्वाभ्यामर्थोद्दिष्टम् । किमासेऽयम्विलादि । अत्रालौकिकं वस्तु गृह्यमाणं तत्सदृशसर्ग-
दन्तरादिवस्त्वन्तरपरिच्छेदे पर्यवस्यति, व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानं सर्गदन्तरसविधसेवेन युगपत्

किं भूषणं सुहृदमत्र यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं जानाति कस्तद्वपुः सदसद्विवेकम् ॥५१२॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाघरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वेसति ॥५१३॥ (६. का. अ. ७।८१)

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवविकामास्थे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥५१४॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं धिनयस्य कारणं गुणप्रकर्षे धिनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्भवः ॥५१५॥

‘हेतुमता सह हेतोरभिधानममेदतो हेतुः’ (६. का. अ. ७।८२) इति

हेतुलङ्घारोऽत्र न लक्षितः । ‘आयुर्धृतमित्यादिरूपो ह्येव न भूषणतां कदा-
चिद्वर्हति वैचिष्याभावात् ।

सम्भवतीति पाक्षिणीयं प्रातिः । किं भूषणमित्यादि—आर्यचरितमिति शिष्टे-
रनुष्ठितम् । धिपणा प्रज्ञा । अत्र न रत्नमित्यादिकं शब्दं वर्जनीयम्, न च पीनवक्ष्यं

विशेषपरत्वात् । प्रश्नं विना पूर्ववदेव द्विधा । कौटिल्यमित्यादि—अन्यत्र रागो
नास्तीति शेषः । अत्र रागपदेन रोपो विवक्षितः” । अत्र कौटिल्यादीनामन्यत्र व्यवच्छेदः

प्रतीयमानः । युवतय एव कामस्यासमायुधम् । अत्र न विमिश्र इत्यादि व्यवच्छेदं शब्दम् ।

यथोत्तरमित्यादि—यदा पूर्वपूर्वं कमेष्टोत्तरोत्तरं प्रति हेतुता भजते तदा कारणमालाऽऽ-
हृत्योऽलङ्कारः । बोधोत्पत्तौ च ‘यथा’ऽर्थाऽन्यथोभाव इत्याह—उत्तरमुत्तरं प्रतीति ।

जितेन्द्रियत्वंमित्यादि—अत्र कार्यकारणवत् एव चारुताहेतुः “हेतुमता सह हेतोरभिधानम-
मेदकद्वयेष्वल । सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूत” इति हेतुलङ्घारो भट्टोद्भूत-

१२ एवमपि ‘अवक्षेपविस्मृतजन्मानां दोषाद्युज्ये रागावेशेन बाध्यमाना’ इति
कादम्बर्यां शुक्नासोपदेशप्रसङ्गे ‘कुपिता बुदिर्नात्मरामन्दोयं परमती’ति
‘आदानिन्द्रियाणि रागः समास्फन्दती’ति च सरस्वत्यै दुर्वास-शापप्रसङ्गे भट्टरायस्य
प्रयोगाः ।

अधिरल्लभ्यल्लविकासः सकलालिप्तमद्वय कोकिलानन्दः ।

रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाभरः कालः ॥५१६॥

(रु. का. अ. ७।८१)

इत्यत्र कान्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समासासिधुर्न तु इत्यलङ्कार-
कल्पनयेति पूर्वोक्तोऽलङ्कारः काव्यलिङ्गमेव न हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥१२०॥

यस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुद्येन परस्परकारणत्वे सति अन्योन्यनामाऽलङ्कारः ।

उदाहरणम्—

हंसाण सरेहि सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहि ।

अण्णोण्णं खिअ एए अण्णार्ण णयर गवअन्ति ॥५१७॥

(गा. सं. पे. १५१),

अत्रोभयेपामपि परस्परजनकता मिथः शीसारतासम्पादनद्वारेण ।

रुद्रादिभिः^१ वृषम् लक्षित उदाहृतम् । अविरलेखादि—एवमप्यत्र यत्र वृषम् लक्ष्यते
तत्र हेतुमाह घञ्चित्ताभावादिति । ‘गीष्णे क्षुपनारे सारयममग्रलयादौ चिन्त्यम्, न तु
‘आयुर्षु’ ‘मिल्या’ दो (रु. का. अ. टी. ७।८१) तद्विपर्ययात् । तर्हि उदाहृते कथं
काव्यता निरलङ्कारत्वादित्यत्र आह कोमलानुप्रासमहिम्नैवेति । “यद्यप्यप्यभिचरि-
ततदैव(२०४०)विकाशादीनां नैरन्तर्वैद्य जननमिहोपमानप्रयोजनं व्यक्तम्” तदनुन्दरमपि
शुशीभूतव्यक्तप्रतिबन्धनं भवतीति तु प्राक् प्रतिपादितमेव, तथाप्यलङ्कारचिन्तायाः
प्रकान्तत्वात्तदपहृत्तैषाद्यपारखणभस्मिदमभिहितम् । अत एव तदस्मत्तयैवेकम् समासासिधु-
रिति—उक्तं तादयः (१) प्रत्ययादयमिति ह्यत्रायं ।” (रु. सं. ६६ पु.)

परम्परायाः कारणत्वेऽलङ्कारं लक्ष्यित्वा परस्परकारणत्वे लक्ष्यति—
क्रियया त्विति—क्रियाद्वारेण परस्परप्रादुर्भाव न तु स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य यथाधीनो
विरोधात् । अतः परस्परप्रादुर्भावमन्वयकारणत्वेन विवक्षितम् । उपसर्गश्च विशेषाधान-
रूपः । उदाहृतः—(रु. का. अ. ७।८१) यत्र परस्परमेकं कारणभावोऽभिधेययोः क्रियया ।

१३ अत्र रुद्रादिमिरित्येव इवकथीभ्रमन्वयो पाठो सङ्गतः । स च तदुद्धृतलक्षणे-
नैवापगम्यते । लिपिकाराद्यामनवधानादेवविध पाठो दृश्यते । भ्रमन्तम्पादकस्यो-
पोद्गातीयमन्तव्यमज्ञानधानीयम् ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योद्ययनं यत्न क्रियते तत्र वा सति ॥९२१॥

असङ्गद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्न परिकल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

वाणिज्य ! हस्तिदन्ता केतो अस्त्राण वगृह्यकस्ती भ ।

जाव ह्रुलिआलअमुही घरम्मि परिसण्ण सोण्हा ॥९२८॥

(ध्व. आ. ३।१७ पृ.)

हस्तिदन्तस्याप्रकृतीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति केतुर्धनममुना वापयेन समुप्रायते । न चैतत् काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य तादृष्यानुपपत्तैः । न हि प्रश्नस्य प्रतिषधनं जनको हेतुः । नापीवमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्वेशावित्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिफान्तमोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सङ्गदुपादाने न चास्ताप्रतीतिरित्यसङ्गदित्युक्तम् ।

सजायते हकारिततावविशेषलदन्योन्यम् ॥ इति । विशेषस्तु नानारूपस्तत्र वाक्यार्थभूत-
रक्षाद्यनुगामितया तत्र तत्र प्रतीयते । न त्वयं परिदृष्टिर्बिनिमयाभावात् । इसाना सरोभिः श्रीः
सार्यते सारीकियते अय सरसा हंसैः । अन्वोग्यमेवेति आत्मानं केवलं ग्रहयन्ति गुरु कुर्वन्ति ॥

उत्तरश्रुतीति—यत्तानुपनिष्यमानोऽपि प्रश्न उपनिषदावुत्तरानुवीयते तदेकमुत्तरम्,
'यत्न च प्रश्नपूर्वकं लोकोत्तरविषयत्वादसम्भावनीयमुक्तं तत्र न सङ्गतं तावन्मात्रं एव वादत्वा-
प्रतीतैः, अतथासङ्गमिष्यते तद्वितीयमुत्तरम्' । (अ. स. १३६ पृ.) यत्तत्तं तथा वाणिज्य
इत्यादि । वाणिज्यक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्र- (२०८६) कृतवध । यावद्विलुप्तितालकमुक्ती
गृहे परिष्वकते विलसति स्तुपा ॥ उत्तरेणात्र प्रश्न उच्यते न तु जन्यते, प्रश्नेऽपि सति
कश्चिदुत्तरस्यादर्शनात् । ननु वहिर्बधा धूमं जनयत्वेवेति नियमः, धूमस्तु वहिर्जन्य एव,
तथाऽस्याप्युत्तरं प्रश्नजन्यमेवेति नियमादायातमनुमानसामप्रत्येक्षत आह—नापीति । अत
हेतुः एकस्मिन् धर्मिणोति । प्रश्नोत्तरयोरत्र साध्यसाधनत्वेनोपलब्धितयोः केतृविकेतृगदत्वेन
वैयधिकरणत्वात् । नापीदं वाक्यं प्रश्नपूर्वकमुत्तरत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति युक्तं साध्यविरोधात् ।
प्रश्नपूर्वकमेवोत्तरं गतः । अलङ्कारान्तरमेव साधीयोऽतिसयेन साधु श्रेष्ठम् ।

उदाहरणम्—

का विसमा देवगई किं लब्धव्यं जणो गुणगुहाही ।

किं सोरुख सुकलत्तं किं दुग्गादिअं खलो लोओ ॥५१९॥

(गा. स. वे. ६७५)

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्य एव विधान्ति-
रित्यनयोर्विवेकः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचित् यत् तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥१२२॥

कुतोऽपगकारादिक्रिताह । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसवेयः ।

उदाहरणम्—

यत् सूक्ष्मस्वेदयिन्दुप्रपञ्चेद् दृष्ट्वा भिन्नं कुटुम्बं काऽपि रुण्ठे ।

पुस्त्युं तन्मया व्यञ्जयन्ती यस्यस्या स्तित्वा पाणी चट्गलेखां हिलेख ॥५२०॥

द्वितीयमुत्तरं यथा का विसमेत्यादि—का विपमा दैयगति किं लब्धव्यं जनो गुणगुहाही ।
किं सीख्य सुकलत्तं किं दुग्गादि खलो लोओ ॥ किं लब्धव्यमित्यत्र खे लाहो इति पाठ
सुन्दरः ।^{१४} अतः दैयगत्यादि निगूढत्वाद्यस्तम्भाव्यमसकृतप्रश्नपूर्वकमुत्तरं निबद्धम् । न
चैव प्रश्नपूर्विका परितस्तथा व्यञ्जयेद्यव्यञ्जयेद्व्यपारत्वाभावादित्याह— प्रश्नपरिसंख्याया-
मिति । अन्यव्यपोह एवेति न तु न वाच्य, 'यस्य पञ्चगव्या भक्ष्या' इत्यादिन्यायेन
वाक्यस्यातत्परत्वात् ।

कुतोऽपीति—आभ्यन्तरोपगमप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । 'इह सूक्ष्मसूक्ष्ममतिभिरसलक्ष्यो
योऽयं स यदा कुर्याद्योगमतिभिराकारादिक्रिताह्वा सलक्ष्यते तदा तस्य सलक्षितस्य
विदग्धं प्रति प्रकाशनं सूक्ष्मं नामालङ्कारः ।' (अ. स. २१७ पृ.) अभिप्रायानुसारेण
(२०९) स्वयमाविर्भूतो रूपादेरन्यथाभाव आकारः । अन्यत् कुर्यात्स्य शरीरतदवयव-
व्यापारस्थानत्यागप्रक्षेपादिलक्षणमिहितम् । तत्प्रकारात् यथा यत् सूक्ष्मस्तीक्ष्णादि ।

१४ अतः 'किं लब्धं ज जनो' इति क्वाचित्तरो मूलपाठः । तस्य किं लब्धमिति च्छाया ।
सैव स्वककृतवसहेते दृश्यते । यत् लब्धव्यमित्यत्र धीधरत्ताऽन्यैः वैरपि न
प्रदर्शिता छाया माऽमूलत्वाज्ज्ञेया । एव स्थिते वो लाहो' इति पाठः सुन्दर
इति धीधरमन्वव्यमप्रयोजनमेव । छायायां लब्धमित्यत्र भावे निष्ठा ।

अत्राकृतिमालोभ्य कयाऽपि विवर्कितं पुरुषायितं मिलता लेखनेन वैदग्ध्या-
दभिव्यक्तिमुपनीतं, पुं'सामेव कृपाणस्य पाणिथोग्यत्वात् । यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापत्रं निमीलितम् ॥५२१॥

(ज्व. भा. २।३१ २.)

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिक्षितमात्रेण विदितो निशासमय-
शंसिता कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारं परावधिः ॥२२॥

परः पर्यन्तभागोऽयधिर्यस्य, धाराऽधिरोहिकया तत्तैवोत्कर्षस्य विधान्तेः ।

उदाहरणम्—राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तत्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥५२२॥ (द. का. अ. ७।६७)

प्रवन्धा अनुवन्धाः । त्वैदकतकुसुमभेदरूपभेदेनाकारेण संसृष्टितं पुरुषायितं पाणी
पुरुषोचितलङ्गलेखनेन प्रकाशितम् । विटसम्बन्धितयोजितस्य प्रतीयमानता हाश्वेलादिना
स्तुतैव । लीलापत्रनिगीतनरूपात् सामर्थ्यादावित्स्य रात्तावामन्तस्य त्ववेति प्रतीय-
मानस्यापि संकेतकालमनसं हसन्नेत्रार्पिताकृतमित्युक्तस्यैव निवेदितत्वात् ध्वनिव्यवहारः ।
उभाभ्यां यथा (का. भा. २।२६३) मदपितृदत्तस्यसा^{११}गीतगोष्वाभवर्धत् । उद्गमराग-
मिशुना च्छाया काऽपि मुक्ताम्युजे ॥ इत्यत्र 'मदपितृदत्त' इत्युक्तिर्ज्ञाया काऽपीत्याकारः ।
इदामिप्रायानुकूलप्रवृत्तिविशेषो भाव इति भावाख्यमलङ्कारान्तरं केचिदाहुः । (द. का.
अ.) तस्य च बान्धवप्रतीयमानरूपतया द्विभेदेऽस्मिन्नेवालङ्कारेऽभ्यर्थावो द्रष्टव्यः ।

विभज्यमानस्य स्वरूपतया सूक्ष्मत्वात्तदन्तरं सारमाह—उत्तरोत्तरमिति । पूर्वपूर्वा-
पेक्षया क्रमेणोत्तरोत्तरस्योत्कर्षत्वे निरतिशयसर्वसायमानोत्कर्षसाक्षी पर्यन्तविधान्तः यदायं
सार इत्यन्वयं नाम । राज्ये इत्यादि । सप्ताहेऽपि राज्ये 'राष्ट्रात् सर्वं प्रवर्तते' (का.
नी. सा. ४।४४) इत्युक्तत्वात् ।^{१२} उदितरापेक्षया सामिन् प्रति वसुधायाः सारत्वम् ।

95 अत्र 'त्वदर्पिते'ति प्रचलितकान्यादर्शानुवादी पाठः 'कं' पुस्तके ।

96 'इरग्नपदः सख' इत्यादि का. नो. सारीयश्लोकस्योत्तरार्धे । 'तं' कथंयेत्
प्रत्यनेन तस्मात् सर्वं प्रवर्तते ।' जनपदस्येति—सर्वकर्मणां योनित्वादिति जय-
मल्लाचारः । अत्र 'भूगुणैर्वर्षते राष्ट्रं तद्दृष्टिर्दृष्टव्ये' इति का. नो. सा.
४।४८ इ. ।

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद् धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥१२४॥

इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पाद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि । यत तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः लभायोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागावसङ्गतिः । उदाहरणम्—

अस्तेभ्य षणो तस्तेभ्य वेअणा भणइ तं जणो अलिअं ।

दन्तरुखअं कयोले यहुइ वेअणा सवत्तीणं ॥१२३॥ (गा. स. पे. ६५१)

एषा च विरोधवाधिनी, न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेकाधयनिष्ठमनुक्रमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्ययस्थिते । तथा चैवं निर्दिशितम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्ता यद्वह्नेशेन कार्यमारब्ध सम्यगाधीयते स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

एव वसुधाऽप्येवया पुरस्येत्सादिकमङ्गनाप्रकापर्यवसायि । गुणपताकाप्रसने मूलदेवोऽप्याह 'सारं महितारजं स मिठि (कु म) । अत एवा(२०९६)ङ्गनाविरोधमनङ्गसर्वस्वमिति । भिन्ने "यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यं दृष्टम् । न हि महानसम्भो बहिः पर्वतदेशस्थ धूम इत्यपि । यदा त्वन्देशस्थ कारणमन्यदेशस्थ च कार्यनुपनिष्यते तदोचितमत्राति-निवृत्तेत्यलङ्कारः" (अ म १५४ पृ) । तत्र हतुः—केनाप्यतिशयेनेति, अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता । अस्तेभ्य इत्यादि—वस्यैव प्रणस्तस्यैव वेदना भणति तन्नोऽलीकम् । दन्तरुख कपोले यथा वेदना सपत्नानाम् ॥ अत्र चतु-वेदनाऽन्या अन्या च तद्दर्शनादीर्घासमुत्प्रेति तयोर्भेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलम् । एवं यथा—(अ स. १६४ पृ) सा बाला वयमप्रगल्भवचस सा स्त्री वयं कातरा. सा पोनेत्रतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् । सा कान्ता अपनस्थलेन गुहणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्वसमाधयैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥ इत्यत्र नात्यनिमित्तक-प्रालम्बवचनत्वमन्यत् अन्यच्च स्मरनिमित्तकमिति वयारभेदाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिर्मूलत्व-मवगन्तव्यम् । अस्याथ न विरोधमूलत्वम्, भिन्नाधकृतेन तद्वत्वादङ्गत्वात् (का. अ. सू. २. ५. ४११११) । एवं विषमादिवपि दृश्यम् ।

समाधिरिति—अनगतिवैपरीत्यादयः निर्देशः । "केनविदारन्वस्य कार्यस्य तद्वत्कारि-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं वनगर्जितम् ॥५२४॥ (का. आ. २।२.६७)

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ॥५२५॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्यन्धस्य नियतविषयमध्ययसानं चेत्
तदा समम् । उदाहरणम्—

धातुः क्षिप्पातिशयनिरूपस्थानमेवा मृगाक्षी

रूपे देयोऽप्ययमनुपमे” दत्तपत्रः स्मरस्य ।

जातं देवात् सट्टरामनयोः सङ्गतं यत्तदेत-

च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥५२६॥

यथा वा—

चित्तं चित्तं घत घत मनुश्चित्तमेतद्विचित्तं

जातो देवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्बानां परिणतफलस्त्रीतिरास्तादनीया

यच्चैतस्याः कवलनकलाफोचिदः काकलोकः ॥५२६॥

कारणान्तरसम्यन्धात् सुकरत्वं सम्यगाधानात् एताभिः ।” (अ. स. २०५ पृ.) ‘सहकार्यन्तर-
सम्यन्ध विवक्षितपूर्वोऽन्यथा वेति द्विविधः । अत्रापि प्रत्येकं देवादेवकृतत्वेनायं चतुर्धा’ (स.
क. आ. ३०५ पृ.) । मानमिलादि—दिष्ट्येत् स्थानन्दोक्तौ । (२।०२) उदीर्णमुद्गतं ‘प्रयामान्तो
मान’ इति माननिराकरणे कार्यं प्रकृतिरूपावः । तत्सोक्तार्थं वनगर्जितस्य कारणान्तरस्य
प्रक्षेपः । सोक्त्यं चोपकाराद्येसादिना प्रकाशितं, तदियं देवकृता सहायसम्पत्तिः ।
‘अविवक्षितपूर्व’ इव देवकृता यथा (कि. अ. २।५४) अत्रुशासतमिलनाकुलं नयवर्त्मकल-
सर्जुनाप्रज्ञम् । स्वयम्भुव इवामिवाज्जितसमम्रीकान् पराशारासकः ॥ अत्र भीमानुरागकोप-
कमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकाराय प्रक्षेपः’ (स. क. आ. ३०७ पृ.) । एवं
चिन्तितपूर्वोऽपि द्रष्टव्यः ।

सममिलन्वर्थे नाम । सम्यक् साम्यादस्य प्रत्यावः । योग्यतास्वरूपमाह—
इदमनयोः श्लाघ्यमिति । एतन्नाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन द्विविधमिति कमेणोदाहरणमाह
धातुरित्यादि—अत्राभिरूपस्यैव वाक्यगुणस्य संपदनमुचितमुपासम् । द्वितीयं तथा
चित्तमिलादि—अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानाधानुस्मृत्या समत्वन्यपदेशः ।

कचिद् यदतिवैषम्याद्गुणश्लेषो घटनामियात् ।

कतु त्रियाफलावासिनैवान्वयश्च यद् भवेद् ॥१२६॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च रिक्ते यत् स एव विषयो मत ॥१२७॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योग प्रतीयते, यद्य-
किञ्चिद्वारभमाणं कर्ता क्रियायां प्रणाशान् केवलमभीष्टं तत्फलं न लभेत
यायद्प्रार्थितमप्यनथ विषयमासाद्येत् तथा सत्यपि कार्यस्य कारण-
रूपानुसारे यत्तयोर्युगो च क्रिये च परस्पर विशिष्टता मज्जत, स
समविषयव्यवहारमात्ररूपो विषयः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृगङ्गी कषेयमायसलोचना ।

अथ क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानल ॥१२७॥

(न सा ख १६१२८)

सिंहिकासुतसंश्लेषस्त शश शीताशुभाशित ।

अग्रसे साश्रय तत्र तमन्य सिंहिकासुत ॥१२८॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य रूपानलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यज्ञशिलोकाभरणं प्रसूते ॥१२९॥

(न सा ख १६१२९)

भानन्दममन्दमिमं कुयलयदललोचने । इदासि त्यम् ।

चिरहस्तवैव जनितापयतितरा शरीर मे ॥१३०॥

(इ का अ ११४७)

भ्रान्तमद्वयं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

कचिदिति समवैषम्यादतु लक्षणम् । श्लेषोऽत एवयोगः । अथ यदुर्धा ।
शिरीषादिभ्यां—कुकूलं वृषामि । सिंहिकेलादि—सिंहिकासुतं सिंहो राहुश्च ।
अतः न परं शरीरान्तरात् समासादितां शाश्वदेव स्वयमेवाधिगम्यमाणां । आश्रय-
वापननाश्रयक्रियापक्षे चकारेत्यनयोऽन्तराधिकाऽऽश्रयक्रिया । 'तीर्थान्तरेषु मलपशुमयां
विद्वान् पुराणं तनुं तनुशतं प्रचयं लभन्ते । भाराणस्ति त्वयि तु मुक्तफलेवराणां
लामो (210b)ऽस्तु मूलमपि शास्त्रपुनर्भावाय ॥ (अ स १६१५) । अज्ञानवैषम्यपक्षिर्वाज-
स्तुतिपर्ववसायिनीति सङ्कोचोवा । सद्य इत्यादि—अतः कृष्णवर्णात् शुक्रवर्णस्योत्पत्तिः ।

चिपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणां भुवनानि यस्य पपिरे युगाक्षये ।

मद्विभ्रमं सकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥५३१॥

(शि. पा. व. १३।४०)

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमनुसर्तव्यम् ।

महतोर्यन्महोयांसावाधिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाधयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥१२८॥

आश्रितमाधेयम्, आश्रयस्तदाधार, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तन् आश्रयाधयिणी प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविषयकया यथाक्रमं यदधिकतरतां मजतस्तद्विदं द्विविधमधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल ! भुवनक्षितयोदरम् ।

माति मातुमशन्वोऽपि यदोराशिर्यद्वत् ते ॥५३२॥ (का. भा. १।११७)

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनी ममुस्तन न कैटमद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः ॥५३३॥

(शि. पा. व. १।१३)

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्त्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्ये प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥१२९॥

निरुतिपरमपि विषयं साक्षात्तरसितुमसमर्थेन केनापि यत्तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदीयस्य तिरस्करणं, तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्

शानन्त्रिमिल्यादि—अत्र कारणगतयोः क्रियोर्निरोधः । एवं चिपुलेनेत्यादि—अत्र द्वीनेन गुरु कार्यं कृतमिति विषयत्वम् । एवमधिकोऽपि यत् स्वल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि विषयं यथा—(ह. सं. ७० पृ.) किं ददातु किमथातु मर्तव्यभरणाकृतः । उदारमतिरातोऽपि जगत्तुल्यमाश्रके ॥ इति ।

महतोरित्यादि—वैषम्यप्रस्तावात्तदनन्तरमस्य स्वार्थम् । महत्तोरपेक्षाधारयोर्विषये यथाक्रममाधारधेयी तनुत्वेऽपि यन्महोयासी स्यात्तां तदधिकं नामालङ्कार इति योजना । प्रयोजनघ्न वर्णनीयप्रकर्षः । तदाधारस्य तनोरप्याधिक्यं यथा अहो विशालमिल्यादि—माति पतते । अत्रापेक्षया यशसो वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तनोरपि भुवनक्षितयोदरस्याधारस्य महत्त्वमुक्तम्, अन्यथा मानस्यात्मनवात् । तदेतदाधिक्यमेव चाकल्यहेतुः । युगान्तेत्यादि—अतैकैकैतमारितनोराधारस्य वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तन्वीनामपि मुदा यन्महत्त्वमुक्तं तच्चाहताऽऽस्पदम् ।

प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया
केनचिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तद्वीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

त्यं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः ॥५३४॥

यथा वा—यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविमदः ।

कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि याधते ॥५३५॥

(शि. पा. व. १४।७८)

इत्योत्तरं तदोपता सम्बन्धिसम्बन्धात् ।

समेत लक्ष्मणा यस्तु यस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना याऽपि तन्मोलितमिति स्मृतम् ॥१३०॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्गारेण किञ्चिद् यस्तु
केनचिद्विद् यद्रस्तुस्थित्यैव" यलीयस्तया तिरोधीयते तन्मोलितमिति द्विधा
स्मरन्ति । कमेणोदाहरणम्—

भपाङ्गतरले दशौ मधुरयकवर्णा गिते

विलासभरमन्धरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः सखी लीलया

तद्वन्न न मदोदयः कृतपद्मोऽपि संलक्ष्यते ॥५३६॥

अत्र एकदलताऽऽदिकमङ्गकस्य लिङ्गे स्वाभाविकं साधारणं च, मदोदयेन
तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

प्रतिपक्षमिलाधिताभयप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । निरुतिरपकारः । अन्यथा-
माह—अलीकेत्यादि—प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वव्यापनं प्रयोजनम् । स्वमित्यादि—
अत त्वत्तत्त्वम्बन्धिनीं सरस्वाप्यतोति तद्विषये सरस्वाबलत्वं व्याप्यते । यस्येत्यादि—
'अत्र राहोर्भग-(२।१।२)वान् कृष्णो वतवान् प्रतिपक्षः, तत्त्वम्बन्धि बहू, तेनोन्दोः सादृश्य-
मुत्तेन सम्बन्धः । तस्य दुर्बलस्य विरस्काराद् भगवतः प्रकर्षाऽनगम्यते ।' (अ.स. २-७ पृ.)

समेनेति—विरस्कारप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । यस्तुना वस्त्वन्तरतिरोधानं मीलितमित्यन्वर्थं
नाम । न चान्यं सामान्यालङ्कारः । "तथा हि सहजेनापाङ्गतरल इत्यादावत्रत्येन मदोदयस्य न

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलङ्गमुद्वहतां सकम्पं

तेषामहो बत भियां न वृधोऽप्यमिहः ॥५३॥

अतः तु सामर्थ्यावसितस्य शैत्यस्यागन्तुशक्त्या तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयो-
स्ताद्रूप्यं समानता च, भवेद्यपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्नं वस्तु सैकायली द्विधा ॥१३१॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोक्तस्य वस्तुनो योज्यतया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो
वा सम्भवति, सा द्विधा धुधैरेकायलीति भण्यते । क्रमेणोदाहरणम्—

"पुराणि यस्यां सधराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गनाः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्यं विलासः कुसुमायुधस्य ॥

(न सा. च ११२२)

धर्मणाम्पादैकार्म्यमतिशयायाविवक्षितमपि नासादितम् । तत्संभावमिदं वस्तु, अत एव
बलीयस्यया तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्येन तु यत्कैकार्म्यं तदसद्वैदं, प्रस्तुततिरोधानाति-
शयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोऽस्य तसो "वतिरेक" (व स ५-५) । तेनैतत् एकतारत्वादिना
आभादिकेन चिह्नेन मशोबयो दैवकृता वाधा विधीयत इति मोलितम् । आगन्तुकेन यथा
ये कन्दरास्त्रिधादि । स्वत्पातेति—पात पातम् । अतः हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्य-
प्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्रावितावागन्तुके । कम्परोमाधयोऽभयकृतयोस्तिरोधायवत्त्वादेव न
मीलितव्यपदेशः ।

स्थाप्यत इति मोलितवैपरीत्यादस्य सङ्गतिः । यथापूर्वमिति पूर्ववदन्वयी-
भावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रति यत् परम्परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते ॥ एकावली-
प्रयत्नन्यायादेकावल्याख्योऽलङ्कारः । तत् विशेषणत्वं स्थापनेन वा निषर्तनेन वेति द्विधेति ।
यत् स्थापनेन यथा पुराणि यस्यामित्यादि । पुराणि गृहाणि । अतः वराङ्गना
पुराणा तिरोपणं स्थापनीकत्वेन स्थितम् । एव वराङ्गनाना रूपमित्यादि ज्ञेयम् ।

११ गृहाणीति मुद्रितपुस्तके पाठः । उच्चधिनौचर्चनमतं प्रवरणम् । पुराणी-
जन्त पुराणकत्वार्थं नामैकदेशप्रदृष्टे नामप्रदणमिति कृत्वा वा । एवमप्यलङ्कार-
सर्वस्वे गृहीत पाठः ।

न नञ्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।

त पट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥५३९॥

(भ का २।१६)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपं. तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र निषेधेऽप्येवमेव योज्यम् ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केतविदाकारेण नियतो यदाकदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतिषोधाधायिनि तत्समाने यस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते तद् भवेत् स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिविधरेषु यदम्भ ग्हावितं चलदशां लहरीभिः ।

तदम्भैः कुहकतैः सुरकन्याः स्मारिताः सुरतकण्ठवनानाम् ॥५४०॥

यथा या—

करजुभगद्विभजसोभात्थणमुदविणिवेशिभाद्वरउड्डस्त ।

संमरिअपञ्चअण्णस्स णमह कण्ठस्स रोमञ्च ॥५४१॥

(ता म. वे ६७४)

निवर्तनेन यथा न तञ्जलमित्यादि—अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणं प्रतिषेधत्वेन निबद्धम् । एवं पङ्कजानां लीनपट्पदत्वमित्यादि (211b) दि ।

यथाऽनुभवमिति—दृष्ट इति दृष्टिरलोपलब्धिमात्रनयन । तत्सदृश इति सदृशानुभवात् सदृशस्य वस्तुन स्मृति स्मरणं नामालङ्कारः । “अविभाभावाभावादिदं नानुमानम् । सादरय विना तु स्मृतिर्नानुमानद्वारो यथा—(र. व. १३।३२) अलानुगोदं मृगयानिहृत्तलरत्नघातेन विनीतभेदः । रहस्यदुर्गमज्ञनिषण्णमूर्धा स्मरामि वागीर्यहेषु सुत ॥ प्रेयसोऽलङ्कारस्य तु सादरयन्त्यतिरिक्तनिमित्तोपस्थापिता स्मृतिर्विषयः” (अ. स. ४१-६२ पु.) । यथा—“अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्” इति (४३ श्लो) । निम्नेत्यादि—स्मारिता इति घटादिषु पठितस्य स्मरतेर्निर्देशेऽपि ‘मितां हस’ (पा ६।४।६२) इति न हसः । तद्विभाषा बति (६।४।६२) व्यवस्थितविभाषायास्तत्त्वानुगताया आश्रयणाय । करजुभ इत्यादि—करजुगृहीत

भ्रान्तिमानस्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥१३२॥

तदित्यन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते^{१००} । तेन समानस्यार्थादिदं प्राकरणिकस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमा धाऽतिशयोक्तिः, तन्न वस्तुतो भ्रमस्याभावात्, इह चार्थानुगमेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—कपाले मार्जारा पय इति कराल्लेदि शशिन-

स्तवच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी संकलयति ।

रताम्ले तस्यस्थान् हरति घनितऽप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विद्वलयति ॥१३३॥

(स. क. भा. ३।३८ ; सु. र. को. ६०५)

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्पना तिरस्कारनिवन्धना ॥१३३॥

यशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्तुतपाञ्चजन्यस्य नमतं कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥
अस्य भगवतो देहदेशान्तरात्प्राप्तार्थस्वरूपं सुप्रतिबुद्धस्यैव पूर्वैद्युक्त्वगणानामर्थानाम् । अत एव तदनुभावरोमाञ्चस्य नमस्कारः ।

भ्रान्तिमानिति भ्रान्तेः स्मृतिपूर्वकत्वात्तदनन्तरस्य सङ्कतिः । अतस्मिन् तदिति निधयो भ्रान्तिश्चित्तधर्मः, स विद्यते यस्मिन् भगिनिप्रकारे स भ्रान्तिमानिति । उत्तरकालनाशिना सम्यग्ज्ञानेन यत्तु नाभस्तदेव विपर्ययज्ञानम्, अतस्तद्रूपत्वा-
च्छ्रुत्किञ्चाऽऽहो रजतादिबुद्धेरिव भ्रान्तेर्मुह्यत्वमेव, न तु गौणत्वमिच्छुकमेव । तुल्यदर्शन इत्यनेन गाढमर्मप्रहारादिजन्यभ्रान्तिरस्य न विषयः । यथा (अ. मं. ५८ पृ.) दामोदर-
कराघातव्याकुलीकृतचेतसा । इष्टं चाणूरमरलेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ इति ।
सादृश्यहेतुकाऽपि भ्रान्तिर्विच्छिद्यार्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते, न तु स्वरूपोत्थापिता शुक्तिकारजत्ववदिति । यथा कपाल इत्यादि—कपालं घटादेः शकलं, कण्ठ इत्यपि पाठः ।
विद्वलयति विज्वलयति । अत्र प्रभामत्तस्य शशिनः करेषु मार्जारादीनां पयःप्रवृत्तिरूप-
भ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थापितैव । प्रथमाऽतिशयोक्तिर्देऽप्येदरूपा ।

आक्षेप इति—सादृश्यप्रस्तानादस्य प्रस्तावः । 'उपमेयस्यैवोपमानमारोद्बुद्ध-

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थक्येन यदुपमानमाश्लिष्यते, यदपि च तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेय-
भावाः कल्पयन्ते, तदुपमेयस्योपमानं प्रति प्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

लावण्योरुसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे स्यागिनां

वेद्य ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलङ्गमाभृतः ॥५४३॥

ए एहि दाप सुन्दरि ! कण्ठं दाऊण सुणसु वधणिज्जं ।

तुज्झ मुहेण कित्थोभरि ! चन्दो उपमिज्जइ जणेण ॥५४४॥

(गा. सं. वे. ६७२)

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वरूपतरंगुणतयादुपमित्यनिष्पत्त्या
'वधणिज्ज' इति वचनोपगदाभिव्यङ्ग्यया निरुत्कारः । कचिसु निष्पन्नैवोप-

सामर्थ्यादुपमानस्य चन्द्रादेः कैमर्थक्येनाद्येष आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमान-
प्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीप इति न्ययवेदाः । यदप्युपमानतया प्रतिद्वस्योपमानान्तर-
प्रतिविष्टापक्षिषयाऽनादरादुपमानत्वं कल्पयन्ते तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम्
(अ. सं. २३० पृ.) । तथाचोक्तं जामनेन 'उपमानेनाद्येषाद्येष' इति (का. अ.
सू. ४. ४।१।२७) । क्रमेणोदाहरति लावण्येति—अतः ज्ञानस्य निदानत्वादित्थं
वोढुं वर्णनीयो राजैव समर्थ इतोऽनुप्रसूतीनामुपमानानां कैमर्थक्यनिबन्धन आद्येषः^{१०१} । अतः
यदपि यथासंक्षयत्वमप्यस्ति (अ. सं. २०८ पृ.) तथापि तदपेक्षयाऽऽद्येषरूपेव विद्वित्तिध्यातरेत्यु-
दाहृतवान् । ए एहीत्यादि—अप्येहि तावत् सुन्दरि वर्धं दत्ता शृणुष्व वधनीयम् । तव
मुखेन कुशोदरि चन्द्र उपभोषते जनेन ॥ असीति सन्धीषणमभिमुखोक्तराया । 'अतोपमान-
त्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निर्वर्णार्थगुणमेयत्वं' कल्पितम् । वदनस्य चोपमानत्वविवक्षाऽत्र

१०१ वोढार्थं यस्य स किमर्थकः शैषिकः कर्त्तुः । तस्य भावः । कैमर्थ्येनेत्यन्येदा पाठो
मूले । कैमर्थक्यं प्रसाधनमिति श्रोत्रिवाचकवर्ती । यथामंक्ष्यतरमस्तोति
टोकायां (यदुपमान,.....यदपि च.....उपमेयभावः कल्पयत इति) वृत्तिरेव
धीजम् । परं नातः पारिभाषिक'यथासंक्षय'पदप्रत्यायितार्थेन किमपि वैविध्यं
येनालङ्कारः स्वात् ।

मितिक्रियाऽनादरनिवन्धनम् । यथा—

गवेमसंवाहामिमं लोचनयुगलेन किं वदसि मग्ने !

सन्तीदृशानि विशि विशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥१४४॥

(क. ग. म. न. ॥ १४४ ॥)

इहोपमेयीकरणमेयोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत्सामान्यगुणयोगाच्चोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वं सहते,
तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतक्यम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदाहणानामिति हालाहल ! मास तात ! हृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥१४५॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वं सत्सामान्यमेवोपनिबद्धम् ।

प्रयोजिका । कवित् पुनर्निष्पन्नमेवोपम्यमनादरकारणम् । यथा (म. स. २०६ पृ.) गव्य-
मित्यादि—असंवाह्यं गुरुतरं, भद्र इति वाच्यं चिन्त्यम्^{१०२} । ‘असंवाह्यं भाज
उपमानस्य प्रादुर्भाव एव व्यङ्ग्यकारणम्’ (म. स. २०६ पृ.) । अनयैव
रीत्येति—“अनेन बहुप्रकारेण वैचित्र्यं तस्यैवदर्शितं तेवोपमानस्योपमेयता-
ऽभिधानं विनाऽर्थकल्पनयाऽहं प्रतिपादनमपि^{१०३} प्रतीपम् । यथा वदनमिदं सममिन्द्रोः
सुन्दरमपि ते इत्यादि’ (क. स. ७१ पृ.) । तेनकल्पना प्रतीपमेव यथा अहमित्यादि—गुरुः
प्रधानं, सुदाहणानां सम्प्रयुक्तशोषत्वादसम्भाव्यमानोपमानत्वं प्रपुण्येयत्वेन^{१०४} निबद्धम् ।

१०२ ‘अत्र इत्यतः सुगमं’ इति पाठे वाच्यं सुस्थितं स्यात् । स च पाठः वैचिद् एहीत ।
‘सुगमः सुन्दरमूढयो’रिति ।

१०३ अत्रादर्शपुस्तकयोर्द्वयोः पाठस्तु चितः । शुद्धपाठस्तत्त्वोदक्षितो दृक्कृतसङ्केत
उपलभ्यते यस्मादयमर्थः सङ्कलितो यथेतरल बहुल । ‘तेनोपमानस्योपमेयतो-
ऽनुवम्पत्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा—वदनमिदं सममिन्द्रोः
सुन्दरमपि ते किंचित् न भवेत् । मलिनत्वपः कपोतो लोचनसलिलं हि
कलसवत् ॥’ इति (क. स. ७१ पृ.) ।

१०४ “प्रतिपादनमपि” इत्यादि “सम्भाव्यमानोपमानत्वं” मिलनः सन्दर्भः ‘क’ पुरुषके
नास्ति ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यमिवक्षया ।

पैकार्थ्यं येष्यते योगात्तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥१३४॥

अथादशमपि तादृशतया विवक्षितं यदप्रस्तुतपदार्थेन संपृक्तमपरित्यक्त-
निजगुणमेव तदेकार्थतया निवध्यते तत् समानगुणसम्बन्धात् सामान्यम् ।
उदाहरणम्—

मलयजरसविलिखितनवो नयहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपङ्क्ततयकूर्चवो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति पिततधान्नि धवलपति धरामविभाम्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तमियोऽभिसरिकाः ॥५४७॥

(वा. प्र. सू. ४. ४१३१०)

अत्र प्रस्तुततद्व्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धनलत्वमेकार्थताहेतुः ।
अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा वा—

वेलत्वंवा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाप्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद्यमिष्यध्वचस्पकानि ॥५४८॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नप्रमेवं न
न्युदसितमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

प्रस्तुतस्येति—शुणाः शुक्रादिधर्मः । अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति तद्व्युत्पादस्य

विशेषं दर्शयति । अनेकस्य सगुणपरिहारात्तदेकार्थता । भेदान्भवसादादेकरूपत्वं 'सगास-

कृतक्षितेषु सम्बन्धोऽभिधाननिमित्तमिति'^{१०५} समानत्वसम्बन्धात् सामान्यम् । न चेदमपहृतिः

किञ्चिदपिष्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । मलयजेल्लादि—सिततरदन्तपङ्क्तं शङ्खतादङ्कः ।

अत्र मलयजरसविलेपना-(२१३२)दीना'^{१०६} चन्द्रप्रभया महाविभाम्यता गता इत्यादि भेद-

प्रतीतिर्दर्शिता । यथा वा वेलत्वंवेलादि । पृषोदाहरणाद्विशेषं दर्शयति प्रतीतेष्वेति ।

न हि ज्ञानमज्ञानं भवतीति' (व. सू. ५१ प्र.) ।

१०५ एतच्च चतुष्टये कातन्तोयमताज्वादि । पाणिनीये भाष्ये 'पराधीनिधानं
इति' : 'इमे तर्ह्यध्वनिभावकृतविशेषाः सद्द्वयाविशेषो व्यक्रामिधानमुपसर्जन-
विशेषश्च' इत्यादिना समर्थमूलभाष्ये प्रपञ्चिताः ।

१०६ महाविभाम्यतां गतेत्यादि 'ख' पुस्तके पाठः । महाविभाम्य भातितेत्यादि
'क' पुस्तके पाठः । अनियतवृत्तपरिमाणत्वात् श्लोकाऽसिन् पादाकृतकं सन्दः ।
अत प्रतिपादयद्वाच्यमितिर्माताः ।

यिना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।

एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकमोचरा ॥१३५॥

अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तनः ।

तथैव करणञ्चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥१३६॥

प्रतिष्ठाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

विद्यमप्युपयातानामाकल्पमनन्तरगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरा कथमिह कथयो न ते वन्द्याः ॥५४५॥

(व. भा. प्र. ६।६)

एकमपि वस्तु यदेकेनैव सभायेन युगपदनेकतः वर्तते स द्वितीयः ।

उदाहरणम्—

सा यस इ तुङ्ग इति सा चिन्म अच्छीत्तु सा अ खवनेत्तु ।

अमृहारिसाण सुन्दर । ओआलो कथ पायाण ॥५५०॥

(वा. स. वे. ६४७)

यद्यपि च किञ्चिद् रमसेनारम्भमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सौऽप्यपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरत्कृतकपुष्पमृतापञ्चलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥५५१॥

यथा वा—गृहिणी सचिवः सती मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

कथनायिमुखेन मृत्युना हस्ता त्वां यत किं न मे हस्तम् ॥५५२॥

(र. ग. वा. ६७)

यिना प्रसिद्धमिति—इहाधारमन्तरैकाधेयं न वर्तत इति यत् परिहारेणाधेय-
स्थोपनिबन्धः स एव विशेषालङ्कारः । विद्यमित्यादि—अतः कनोनामाधारानामभावेऽप्या-
धेयानां गिरामवस्थितिः । रमयन्तीत्यत्र भावो विषयार्थ इति विषयत्वेन ; तेषा-
मापात्तात् । द्वितीयो यथा—सा यस इत्यादि । सा वसति तत्र हृदये सैवाक्षिप्तु (१) भा-
व धवणयोः । अस्मादशानां सुन्दर अन्काशः कृत्त पापानाम् ॥ अनेकस्या एव शोधितो
हृदयादौ युगपदवस्थानम् । स्फुरदित्यादि—अतः रमसेन त्वां सृजते विधेस्तेनैव
प्रयत्नेनाभ्यव्यमानं भुवि मनोभुवः सवित्रुवृंहस्तेव कारणं निबद्धमिति लोकोत्तरवस्तु-

सर्वत्र चैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना-
ऽलङ्कार्यालङ्करणत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र यत्नोक्तिरनयाऽर्थो विभान्यते ।

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥ इति ।

(भा. का. अ. २।२५)

समुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

यस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥१३७॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसम्पदोपरकं
तत्प्रतिभासमेव यत् समासादयति स तद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणोऽन्तास्तीति ।
उदाहरणम्—

विमिश्रवर्णा गरुडाम्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्न रत्नं रत्ना स्वामानिन्त्यरे वंशकरीरनीलैः ॥५५३॥

(शि. पा. व. ४।१४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाम्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां
प्रगुणवर्जता ।

सम्पादनकमोऽयं विशेषः । उदाहरे यथा—गृहिणीत्यादि । मिथः सखी रहस्यसखी ।
असैकामेव नायिकां हरता नृसुभा गृहिण्यादिकमनेकप्रकारं वस्तु इतिमिति विशेषोक्तिः ।
'अतिशयोक्तिश्च सर्वप्राणितमित्युक्तमेव ।'^{१०१}

समुत्सृज्येति—'यत् परिमितगुणस्य वस्तुन, समीपवर्तिप्रकृतगुणेन स्वीकरणं' तत्सोप-
कृतगुणस्य गुणा असिमिति कृत्वा । न चेदं मौलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु
वस्तुन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह त्वपङ्कतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्तुन्तरेणाणीपरकतया
प्रतीयत इत्य-(२।३७)नयोर्भेदात् ।' (अ. स. २।३ पृ.) । विमिश्रेत्यादि—गरुडाम्रजो-
ऽक्षयः । रथे साधया रथ्याः, सूर्यस्येत्युक्तेरर्थप्रतीतिः । फरीरमधुरः, वंशपदसमभि-
व्याहारात् तत्सम्बन्धोऽतोऽधिकृतः । स एवात्र नीलः प्रतीयते । अत्र रविरथाश्वा-
नामक्षणवर्णस्वीकारः, तस्यापि यादृमत्तमणिप्रभास्वीकार इति तद्गुणत्वम् ।

तद्रूपाननुहारस्येदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तदोयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूग्गुणं न गृहीयात्
तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलो सि जर वि सुन्दर ! तद्वि तुप मञ्जु रञ्जितं द्विजम् ।

राजभरिष वि द्विज सुहृद ! निहितो ॥ रज्जोसि ॥५५४॥

(गा. स. ७।६५)

भङ्गातिरिक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किञ्च
तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमस्य निर्दिश्यते । तेन यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन
कुतोऽपि निमित्तात्तानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा

गाङ्गमङ्ग सितमम्बु यामुनं कञ्जलामम्बुमयत्र मञ्जतः ।

राजहंस ! तस्य सैव शुभ्रता स्वीयते न य न चापचीयते ॥५५५॥ (पुरमे.)

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विपर्ययरूपमतद्गुणं कथयति—तद्रूपेति । “इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुण-
पदार्थस्तीकारः प्रस्तावस्या न्यायः । यत् पुनरुत्कृष्टगुणसंनिधानेन योग्यतायामपि
तद्रूपस्यानुहारणं न्यूनगुणेनागुणवर्तनं भवति सोऽतद्गुणः, तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्ति
सन्ती”ति (अ. स. २१४ पृ.) । धवलोऽसौति—“धवलोऽसि यदपि सुन्दर तथापि त्वया
मम रञ्जितं हृदयम् । राजहरोऽपि हृदये शुभ्रं निहितो न रज्जोऽसि ॥ धवलो पुरन्धरश्च
कामुकश्च । रञ्जितं जनिताभिप्लवं रामप्रसक्तिरपि” (क. म. ७१ पृ.) । अत्र पूर्वार्धे
विरोधो न तूत्तरत्र^{१०६} निमग्नधारतयैव रक्तारक्तयोः प्रसीते । तेनातिरक्तहृदयसम्पर्कतः कामुकस्य
धवलपदवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं निष्पन्नमित्यतद्गुणः । “किञ्चेति—स्तीततमोऽपि
गुणो गुणान्तरसम्पर्केण किञ्चिदभ्यधात्वं यतो ह्यत्र । यदा तु न यच्छति तदाऽप्यतद्गुण
इति प्रकारान्तरोधयणम्” (अ. स. ७१-७२ पृ.) । गाङ्गमिति—अत्राप्रकृतस्य गङ्गाममुनाजल-
सम्पर्केऽपि हंसस्य प्रकृतस्य न तद्रूपतेत्ययमप्यतद्गुणः । अङ्गेलमोहागन्तवे^{१०७} । सैव
नान्वाहसी(१५५)या न स्वीयत इत्यभ्याहृतेन यच्छन्देन योजनम् ।

१०८ उत्तरार्धे त्वतद्गुण एवालङ्कारो यदाहुः प्रदीपकतो निवेकग्रन्थतनुतन्तः

“अस्तीतिरिक्ते मनसि वृत्त्यापरकलवचनानुत्तरार्धमेवोदाहरणमिति । कामुकस्य
‘धवल’ पदवाच्यत्वेति द्वाक्तेष्वर्थौ सूचितौ । स्पष्टतुल्यत्वाच्च त्वमेतं ममापुराणं
नोपलभते” इति ‘धवल’पदोर्चरितवाच्यत्वेति च ।” (Cf. Transferred epithet).

१०९ एव प्राचीन का. प्र. मा. पाठः । “गाङ्गमम्बु”ति प्रायिकः पाठः । २.

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥१३९॥

तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन विजिगीषुतया तदुपायकमेव
यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद् व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥१५६॥

(वि. शा. भ. १।४)

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥१४०॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथायोगमन्योन्यनिरपेक्षतया

यद्यथेति—‘कश्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिन्निष्पादित उक्तलोऽन्येन केनचित् तत्प्रति-
द्वन्विनोपायविशेषेण यदन्यथा क्रियते स ह्यनिष्पादित वस्तुव्यावृत्तिहेतुत्वाद्यापातस्योऽलङ्कारः’
(अ. स. १०१ पृ.) । दृशोत्यादि—‘अत्र दृष्टिलक्षणेनोपायेन स्मरस्य हरेण दाहनिपयस्य
निष्पादितम् । मृगनयनाऽऽदिभि पुनस्तेनोपायेन तस्य जीवितस्य क्रियते, तच्च दाहनिपय-
स्यस्य प्रतिपक्षभूतमिति व्याख्यातव्यम् । एतस्य व्यतिरेकनिमित्तत्वेनोक्तम् । विरूपाक्षस्येति
वामलोचना इति च व्यतिरेकगर्भावेन वाच्ये । जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः’^{११०}
(अ. न. १०४-१०५ पृ.) ।

अधुना सर्वेषामलङ्काराणां सरलेष्वसमुत्पापकालङ्कारद्वयमुच्यते । सेष्टेति—‘एतेषा-
मिति—शब्दार्थपर्यलङ्काराणां न सर्वेषामेव प्राशस्त्यालङ्काराणामपि तु केषाञ्चि-
तानापि तेषां मध्ये कनिष्ठद्वयोः कविप्रियतुणामिच्छाद् यथायोगमिति । ससृष्टिश्च
विषयभेदेन विरूपाया अपि ‘संसृष्ट्या चैककूपये’ति (१२० पृ.) प्राशस्त्यं न दिह्यते,

११० काव्यप्रकाशवृत्तिप्रमत्तस्य सश्रुतत्वाद्भेदद्विषये तत्त्ववृत्तिर्भूयाः । हयककृतसंज्ञेत
मङ्गलैवमानस्तुष्णीमास्ते । साहित्यचूडामणिरपि “व्यतिरेकोऽप्यत्र निमित्त”
यतो विरूपाक्षस्य वामलोचना इति उद्गर्भो वाचक”मित्यनुवदति । परमाणन्द-
चक्रवर्ती खड्गदायी वा. प्र. निस्सारिकमटीकायामित्यं समाधत्ते । ‘यद्यपि
विरूपाक्षस्यामलोचनादृशोर्नैक्य तथा च न व्याघातस्य व्याप्येकजातीयत्वादेक्यं
निवृत्तिर्वेदमुपपादनोद्यममिति ।’ वस्तुतस्तु सादृश्यविवक्षायामपि व्यतिरेकस्य
प्राचीनैर्दाण्डप्रवृत्तिभिः परवर्तिभ्यो इत्यदिभिरपि सद्भावस्योक्तौ तस्य पक्षो न
निवृत्तमनादेयः ।

यदिह शब्दभाग एवार्थविषय एवोभयगपि वा सहायस्थान सैकार्थ-
समवायसभाया ससृष्टिः ।

तत्र शब्दालङ्कारससृष्टिः—

कुसुमस्रोतभलोभपरिश्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।

यनितया विदधे फलमेपलाकलकलोऽलकलोलदशाऽन्यया ॥५५७॥

(शि पा व ६।१४)

अर्थालङ्कारससृष्टिः—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि धर्यतीवाञ्जन नभः ।

असत्पुरुषसेवेय दृष्टिर्विफलता गता ॥ (४ १ श्लो)

पूर्वत परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ ससृष्टिं प्रयोजयत, उत्तरत तु तथापिधे
उपमोत्प्रेक्षे ।

शब्दार्थालङ्कारयोस्तु ससृष्टिः—

सो गतिथ एत्थ गामे जो एव महमहस्तलाजण्य ।

तरुणाण दिव्यमल्लुण्ठि परिसज्जर्सी पिबारेद ॥५५८॥ (गा रा ने ६१७)

नैरपेक्षयत्तद्यस्य रूपस्याभिप्रायात् । सङ्घट्टस्तु लक्षणेणैव नानात्वेनावभासत इति
गुह्यलक्ष तिरूपतया 'गव्यद्वार' (६ त ७२५) । ससृष्टिः सयम सम्बन्ध इत्यनधान्तरम् ।
सम्बन्धधापरार्जनयो । एषच मिथोऽनपेक्षयोरन घटत इत्यत आह—एकार्थेति । अपरसयद
सहैवोपलभ्यमानत्वादेकस्मिन् धर्मे समयानलक्षण सम्बन्ध । यथा पाषाणद्वाराणा सौवर्ण-
मणिमयप्रभृतीना वृथक् चारुताहेतुत्वेऽपि सघटनाकृत आरुताऽन्तरमुपजायते (२१४६)
तद्वत् प्रकृताप्रकृतालङ्काराणा सयोजने चास्तवान्तरगुणलभ्यत इतीदमलङ्कारान्तरमेव न लक्ष्णा-
लङ्कारा पृथक्त्वपर्यवसायिन इति (अ ॥ २४१ ४२५) । तदुक्तम् (रसाणवा-
लङ्कारे २)—पराऽपि भूषा सद्यधिवर्णालङ्कारयोगत । रचिता रजमालेव वृथगीवायभासते ॥
'मलङ्कारान्तरत्वे च स्फुटावगमे भेदस्थोत्पत्तत्वंमस्फुटावगमे भेदस्थानुत्पत्तत्वं । पूर्वत
ससृष्टिस्तरत सङ्करः । अतश्च तिलतण्डूलन्याय चोरनीरन्यायश्च यथाक्रमनयोर्दृष्टव्य
(अ त २४७-२४८) । कुसुमेत्यादि—अलकलोलो दशौ यस्या । 'अतानुप्रास-
यमकविजिज्ञासीयमे ससृष्टिः । अलकलकलोतकलोत इति नया कलोतकलोत इति
मजातीययोर्मकया ससृष्टिः' (अ व २४३) । लिम्पतीवेत्यादि—असत् पूर्वार्थ उत्प्रेक्षा
उत्तरार्थ उपगेति विजातोन्मयो ससृष्टिः सो गतीत्यादि । स नास्त्यत्र द्रामे य एता

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविधान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एत एव तु यद्यत्रात्मन्यनासादितसतन्त्रमावाः परस्परमनुप्राहानु-
प्राद्वक्तां दधति स एषां सङ्कीर्णमाणसरूपत्वात् सङ्करः । उदाहरणम्—

आत्मे सीमन्तरत्ने मरकतिमि हृते हेमतादङ्गुलं

लुतायां मेखलायां छदिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

शोणं विम्बोष्ठकाम्स्या त्यदरिष्टुगदशामित्वरीणामरण्ये

राजन् ! गुञ्जाफलाणां राज इति शयरा नैव द्वार हरन्ति ॥५५॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतं, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचैतसां
प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्येतयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा या—

जटाभामिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षयलयो

वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।

परिप्रेक्ष्युत्तारापरिकरकपालाङ्किततले

शशो भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥५६॥

सर्वत प्रसरत्तावययाम् । उदयानो हृदयलुण्ठ परिष्वङ्गनाणा निवारयति ॥ एता
हृदयलुण्ठमिति रूपम् । णस्थि एत्थ इति पूर्वार्थेऽनुप्रास उत्तरार्थं तु रूपमिति
रूपमनयो. संछदिरिति, अत आह संसर्गश्चेति । एकल च्छन्दसि गाभाक्ये ।

अविधान्तीति—आतन्तेयधारमलाममनालादयन्त इत्यर्थः । एतेन संछद्रेर्बलचपयं
दरांयति । सङ्कीर्णमाणसरूपत्वादित्यनेनान्वयतामाह—आत्त इत्यादि । तादङ्गः कर्णो-
भरणमेव । लुतायामिति 'लुप्त्य छेदने' विधायामित्यर्थः । तुलाकोटिर्नूपुर । गुञ्जा
रक्षिका । द्वारो गुञ्जाद्वारः । भ्रान्तिम-(२।५२)तेति भ्रान्तिमदलक्षारेण । अत्र विम्बोष्ठगत-
शोणत्वाकाङ्क्षितिवन्धना मुकुटद्वारे गुञ्जाद्वारभ्रान्तिरिति तद्गुणालक्षारो भ्रान्तिमतः
समुत्पादकः । ॥ च समुत्थितः समुत्पादकस्य तद्गुणस्य चमत्कारितानिबन्धन-
मित्यङ्गाङ्गिभावः । न केवलं द्वयोरेवालक्षारयोर्गोप्यद्वयनामप्येव सङ्गो भवतीत्युदा-
हरति जटाभिरित्यादि—लक्षणे तुल्योया । “कराः रश्मयः, करश्च पाणिः । ज्यापत्ति-
निर्धनं, वैराग्यं सौहृदापगमो विषयवैतुष्ययः ॥” (द. सं ५२ प्र.) । भस्मेनापाण्डुः ।

उपमा रूपरुमुत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववद्व्याङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपरूपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपरुत्वे तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतया सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेष-च्छायाया तु कलङ्कस्य करधारणमसवेव प्रत्यासत्त्योपचर्य योज्यते, दाशाद्वेन कलङ्कस्य मूर्त्यैर्योद्धृतात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां कलङ्क-स्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुप्येऽप्युप-चार एव शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्च सङ्गरः शब्दालङ्कारयोरपि रदयते । यथा—

राजति तदीयमभिदत्तदानधरासातिपातिसारायनदा ।

गजता च यूथमचिरतदानधरा सातिपाति सारा यनदा ॥५६१॥

(ह. वि. ४।१३७)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पावद्वयगते परस्परापेक्षे ।

चत्वारोऽत्र पूर्ववदिति—“तथा ह्युपमा श्लेषस्योत्थापकतगोपकारिणी, श्लेषोऽपि तथैव रूपशोत्प्रेक्षयोः, तैस्तु समस्तैः साक्षात् पारम्पर्येण च यथासम्भवमुपमोपकृताया एव तस्याः सचेतमामिश्रायेन चमत्कृतित्वेतुत्यात् । मुख्येऽपीति—उपमापक्षे कलङ्क उपचार एवेति, न च तदाधरणं युक्तं, वस्त्रागतिरुपतित्वात्” (ह. सं. ७२ पृ.) । एवं द्वयोरर्थात्कारयोर्बहूनाञ्च सङ्कर उदाहृतः ।

एवंरूपश्चेति—शब्दालङ्कारः कैश्चिदुदाहृतो यथा राजतीत्यादि । “अतिपातिनो जयेन प्रजन्तः सारायाः सखन्दा नदा यत तादृशीयं तदी भासते । अभिदत्तो दानवानां राक्षो रवः सिद्धनादो येनेति शम्भोः सम्भोचनम् । सा चैव [गजता] गजसंहतिः यूथमतिपाति विशेषेण परित्यायते । अचिरत्वेन सन्ततेन दानेन मदेन घरा श्रेष्ठ । साराः स्थिरा धनं दयते रक्षति दैर्घ्यं (१)रचये, अवन रचयं ददाति, वनानि वा यति सपञ्चयति वा । (अलङ्कारवटीका ह. वि. ७६ पृ.) । अत्र प्रथमपादगतोऽनुलोमप्रति-लोमादयम्विल (2।5b)मेवो न यमकपेक्षत इत्यत आह—पादद्वयगते परस्परापेक्षे इति इतरेतरनिवेकेन द्वयोरिदं वृत्तेरसम्भवात् । अपेक्षेयं च परस्परमनुप्राधान्यमाहूतत्वात्, तद्वशीन तयोर्विदग्धानां चेतसि परं चमत्कारकरणात् । ‘यस्तुतस्तु शब्दालङ्कारसंघट्टिरेवात् श्रेयसी ।’

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनित्यः ॥१४१॥

द्वयोर्बहुनां चाऽलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधाच्च यत्र युगपदवस्थानं,
न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य चा परिहारे बाधकमस्ति येनैकतर
एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन सङ्करस्यैवा-
क्षेपात् । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रक्षणणिम्भरो जह न जिम्मलच्छाभो ।

तह किं विहिता एखो सरस्वपाणोभो जलणिही ण कथो ॥१४२॥

(भा. श. वे. ६=२)

अथ समुद्रे प्रस्तुते चिदोपणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः,
किमग्रेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समानगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतिपत्ते-
रियमप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः । यथा वा—

(६. सं. ७२-७३ पृ.) । यद्वाऽत राब्दालङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति वक्ष्यमाणस्तृतीयोऽत
सङ्करो हेतुः ।' (भा. घ. ७५० पृ.)

अथ द्वितीयसङ्करस्य प्रकारं लक्षयति एकस्य चेति । इह 'उभयालङ्घ्योक्तेः' ।
समं तद्वत्त्वसम्भवे । एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च सङ्करः' इति केचिन्न-
यन्ति (का. घ. सा. सं. ६२ का.) । तत्र, बहुलङ्कारसन्देहस्यापि दर्शनादित्यत आह—
द्वयोर्बहुनां चेति । न चास्योपमाश्लेषादिरूपतेस्तत्र आह विरोधादिति । युगपदव-
स्थानमिति—एककालावस्थितिः । क्रमेण विद्वद्वयोरपि समावेशः सम्भवत्येव तेन नैक
एव गृह्यते सादृश्यं माभक्तम् । नापि तदितरस्य स्वागते बाधकं प्रमाणं यदा तदा न्याय-
प्राप्तः संशय इति निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करो न स्वयमनिधवाहयः पृथगलङ्कार
इत्याह—स निश्चयाभावरूप इत्यादि । अत्र हेतुमाह—समुच्चयेनेति । एकस्य चेति
समुच्चयशक्तिना 'च' सन्देहः । जहत्वादि—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा
च निर्मलच्छायाः । तथा किं विधिनेयः सरस्वपाणोयः सरस्वपाणोक्त्य जलनिधिर्न कृतः ॥
तदेति तथैवैव निपातः । (६. सं. ७३ पृ.) । अतः प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चरतया समासोक्त्यप्रस्तुत-
प्रशंसोर्विरोधो न च कथित् साधकवाचक- (२१६३) प्रमाणमङ्गाव इति सन्देहसङ्करः ।

नयनानन्ददायीन्दोर्चिभ्यमेतत् प्रसीदति ।

अधुनाऽपि निरुद्धाशमचिशीर्णमिदं तमः ॥५६३॥

(श्री. वि. च. ४६ पृ.)

अत्र च किं कामसोदीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणामिधानात् पर्यायोक्तम्, उत यदनस्येन्दुयिम्यतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्तुं निर्दिश्य तद्रूपारोपयशाद् रूपकम्, अथैतयोः समुच्चयविवक्षायां वीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादानन-स्यावगती समासोक्तिः, भादोस्त्रिमुखनेर्मध्यप्रस्तायादप्रस्तुतप्रशंसेति यद्वृत्तां सम्बेदादयमेव सङ्गरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तलैकतमस्य निश्चयास्त संशयः । न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता । दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता ।

तत्र—सौभाग्यं यितनोति वक्तृशशिनो उयोत्स्नेव हासयुतिः ॥५६४॥

इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासयुतिर्वक्तुं एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अपाधकता ।

नयनेत्यादि—'आशा दिशः प्रसाराध—तमस्तिरि' मोहभ । दीपकमिति—यथेकस्य प्रकृतत्वमपरस्य व्यापकत्वम् । तुल्ययोगितेति—यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकर-णिकत्वं वा । सम्बेदादयमेवेति—सम्बेदरूप एक सङ्गर इत्यर्थः । (क. सं. ७३-७४ पृ.)

यत्र त्विति—शब्दसार्थे प्रवृत्तिरिति भावः । यदाहुः 'यस्य मुख्यस्य भावाद्भ्ये शब्द-निवेशस्तदभिधाने त्वतलो' इति (वा. ४।१।१२६ भा. वा) । तत्र सम्बन्धोपाधिभावरूपतया-ऽनुगते रूपे निरूपणा भावात् व्युत्पन्नस्य न्यायशब्दसार्थमाह साधकत्वमिति । सहकारित्वा-परत्वव्यापनादेवमपि विवृणोति अनुकूलत्वमिति [-तेति] । एवं दोषोऽपीत्याह—बाधकत्व-मित्यादि—यद्यपि सम्बेदविरहस्योन्यतापि समत्वं तथाऽप्येकत साधकप्रमाणसम्प्रापेनावरत्र बाधकप्रमाणसम्प्रापेनेति विशेषः । न च किमेवेति वाच्यं साधकप्रमाणस्य सङ्गतोऽनुकूलत्वेन स्वैवादिस्मत्तत्वात् । तत्र साधकत्वमुदाहरति सौभाग्यमित्यादि । अत्र वक्तुं शशी-वेति विमुपमा, वक्तुमेव शशीति वा रूपकमिति संशयः । तत्रोपमां प्रति हासयुतेः साधकत्वं चन्द्रापेक्षया वक्तुं तस्यानुकूलत्वात् । न च रूपकं प्रति बाधकता, उपचरिताया-लस्याः शशिन्यपि सम्भवात् । अत एव साधकत्वा विशिनष्टि मुख्यतयेति । शशिनि तु न तथेति—यथा वक्त्रेऽनुकूला तथा तु न प्रतिकूला, उत्तोदासीनेत्यर्थः ।

यक्ते नौ तव सत्यय यदपर शीतांशुरभ्युदगतः ॥५६५॥ (रत्ना ३।१३)
इत्यत्रापस्त्यमिन्दोरनुगुण न तु यक्तेः प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकता
प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

राजनारायण लक्ष्मीस्त्यामालिङ्गति निर्मरम् ॥५६६॥ (उ वि. ४६ पृ)
इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमा निरस्यति, सदृश प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्या-
सम्भवात् ।

पादाम्बुज भवतु नो विजयाय मञ्जु

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमभिरुचयः ॥५६७॥ (पञ्चसखा ३।१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमभ्युजे प्रतिकूलम्, असम्भवादिति रूपकस्य बाधक,
न तु पादेऽनुकूलमित्युपमाया साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो
बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्ते । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

एव यक्ते न्दविश्लेषा^{११२} परशब्दस्य साधक (2:66)त्वादानुकूल्यं दृष्टव्यम् । बाधकत्वं
यथा पादाम्बुजमित्यादि^{११३}—उपमायाः साधकमभिधीयत इति । 'यद्यपि साधकत्वं
बाधकत्वबोधयमस्ति तथापि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्वाधकत्वेनवास्य तु
व्यपदेशो न्याय्य बाधकत्वस्य बलीयस्त्वेषोत्कटतया प्रतीते । प्राधान्याद्रूपकस्य प्रति
बाधकत्वं यत् तदेषोपमाविषय इह साधक पर्यवस्यति प्रकारांतराभावात्' (व स ७४ पृ) ।
ननु साधकप्रमाणसद्भावेऽपि सामान्यालङ्कारोक्त्यावेन सन्वेदस्य प्रथमप्रतिपन्नत्वात्
प्रतीतेर्वा बाधाभावात् सन्वेदालङ्कारप्रसङ्गः ? नैव, आकाङ्क्षाऽनुसारेण बाधार्थ-
प्रतीतेः । आकाङ्क्षा तु प्रतियोगितु सर्वत्र न सदृशैव युगपदुपजायते, अपि तु

- ११२ 'किं पद्मस्य इति इन्ती'त्यादौ रत्नावलीपद्ये (३।१३) नास्ति सन्वेदसदृश इति
मूलकृत्तात्पर्यम् । परं कान्यप्रकाशकारादिमतेऽत्र प्रतीपालङ्कार इति बहवः,
प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् प्रधानतया पद्मेन्दुप्रमृतीनामुप-
मानानामालोच्य निर्वृत्तत्वात् । अलङ्कारसर्वस्वे दृष्टव्यं 'अतः यक्तेण
रूपकमतेषु बोधयैषाधरायुतस्य छिद्यशब्द निरूपण'मिति रूपकमन्ये श्लोकरि
पठति । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निवेधानामालोच्य इति हि वदकृतम् ।

- ११३ श्लोकस्य पूर्वार्धं तु आनन्दमन्यरपुरन्दरमुक्तमास्य मीला इडेन निहित
महिषाधुरस्येति ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्घनम् ।

व्यवस्थित च

अभिन्ने च पदे स्पष्टतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारो व्यवस्थां समासादयतः
सोऽप्यपरः सङ्गरः । उदाहरणम्—

स्पष्टोत्तसत्किरणकेसरसूर्यविम्विस्तीर्णकर्णिकमयो दिवसारविन्धम् ।

स्निग्धाप्रदिःदलकलापमुपाऽवतारपद्मान्वकारमधुपाधलि सञ्चुकोच ॥५६८॥
(इ लि १६११)

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥१४२॥

तदयमनुप्राह्यानुप्राहकतया, सन्देहेन, एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थित
स्यात् त्रिरूपकारतयैव^{११५} सङ्गरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो

कारणोपनिपातः कमेष्ट । तथाहि क्रियायाः कर्तारमन्तरेणा[वा]^{११६} इत्यात्तदवगती कर्तारं
प्रथममपेक्षते । स च निष्करो न्यापारे न प्रवर्तते इति स्वकर्मपेक्षते । व्यापारश्च
करणेन शक्यः साधकितुमिति करणपेक्षा । एवमधिकरणादयः क्रियाकारकविशेषणा-
दयथापेक्षणीयाः । तदुक्तं—कारणोपनिपातः स्यात् किवाऽऽदिषु यथा यथा । जिज्ञासा
जायते बोद्धुं सम्बन्धेन तथा तथा ॥ तदिह 'वितनोती'ति क्रियायाः हासयुतिः कर्ता ।
मा च सौभाग्यमिति कर्माकाङ्क्षति । कर्म न पर्यस्य धर्मिसामाकाङ्क्षति । ततो
बहूः शशित इति पदं हासयुतिसामर्थ्यादुपमानसमासस्युत्पत्तये बोधीयत इति सन्देह-
प्रतीतिः नास्ति भवति । एव बहूः दानित्यादावप्युन्नेयम् ।

तृतीयस्तु सङ्गरो यलैकनाक्यानुप्रवेशः । स्पष्टेत्यादि—दिवसारविन्धमिति कर्तृपरम् ।
उपाऽवतारः प्रदोषः । यद्यपि (२१७२) सात्रमिदं रूपकमस्ति त्वयाव्यव्यापि तथापि
प्रत्ययवयव रूपकस्य सङ्गावातथा व्यपदेश इत्येकपदानुप्रवेशो निरूप्यते ।

यस्तु भिनपत्ताभिधेयतया शब्दार्थतालङ्कारसङ्गरो भट्टोद्गटादिभिः प्रकाशितः स
सदृशकलात्रिभावविपन्ननसङ्गरे वाऽन्तर्भाकीय इति त्रिरूप एवात्र सङ्गर इत्युपसङ्गतिः—

११४ 'नारम्भा'दित्यादि 'करणेन'व्यन्तोऽस्य 'क' पुस्तके नास्ति ।

११५ उद्भटमत्तमनुसृतं संसृष्टिसङ्गरोरत वैतच्छस्यमूला द्वैभकल्पना । एकत्र समवाय
सम्बन्धेनान्यत्र सव्ययसम्बन्धेन भेदविन्यास इति वा पादिकी प्रथा ।
निरपेक्षत्वे सदृशितादभावे सङ्गरः । उद्भटेन उदनुसारिभिर्निबन्धकृद्भिः केचि

व्याकर्तुम्, आनम्यात् तत्प्रभेदमेदानाम्।^{११६} इति प्रतिपादिताः शब्दार्थभिय-
गतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेव नियमो यदेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिद्योभयस्य, इति चेत्—
उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थभियगतत्वेन व्यवस्थाया-
मन्वयव्यतिरेकाच्चैव प्रभवतः, निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलङ्कारो
यदीयौ भावाभावाद्यनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति । एवञ्च

तेनासाविष्मादि । 'तत्प्रभेदमेदानामिति—तत्प्रभेदाख्यः प्रकारस्तोषा भेदास्तद-
लङ्कारयोगेनावान्तरविशेषा उत्प्रेक्षाऽवयवाद्यः' (रु. सं. ७४ घृ.) । "ततोत्प्रेक्षाया-
साधक उत्प्रेक्षाऽवयवो (वा. अ. सू. वृ. ४।३।३३) यथा—(कु. स. ८।६३)
अङ्गुलीभिरिव केयसन्धं सनिगृह्य तिमिर मरीचिभिः । कुट्टमलीकृतसरोजलोचनं
बुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥" अत्राङ्गुलीभिरिवैत्युपमा । मुखमारम्भकूयोरिति ।
आभ्यासमेदाभ्यवसायरूपाऽतिशयोक्तिरनुगृह्यते । सा च बुम्बतीवैत्यस्या उत्प्रेक्षायाः
समुत्पत्तिरिति । इति प्रतिपादितेति इतीति पूर्वाङ्गालङ्कारप्रस्तावोन्महारः । प्रतिपादिता-
लक्षणवेनोक्ताः । त्रैविध्यजुष इति त्रिविधः प्रकारस्तत्परिचयः । शब्दालङ्कारो-
ऽर्थाङ्कार उभयाङ्कारश्चेति तिस्रो विधाः ।

तत्रैव प्रतिपाद्य जिज्ञासामनूय प्रमाद्यभवतारयति कुत इत्यादि । उक्तमत्रेति
शब्दरत्नप्रस्तावे । एवञ्चेति—यथा लोके वधिराऽपि बहुमानालोकयति सत्यपि
धोत्र उपहतवज्रनालोकयति रूपमिलम्बयव्यतिरेकाभ्यां बहु धोत्रसन्निधाने रूपालोक-
यजुषः(३।७b)एव व्यवस्थाप्यते न धोत्रस्य, तथेहापि सन्दाधोरमनि काव्ये शब्दार्थयोरप्यन्त-
संघट्टत्वेऽलङ्कारो भियन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यत^{११७} इति न्यवस्थितौ ।

देकयैव संज्ञया प्रकारद्वयस्य ग्रहणं केचिच्च शोभाकरादिभिः सङ्करस्यैव ग्रहणं कृतं
न संघट्टे । भोजदेवेनेवस्यैवालङ्कारसङ्करः संघट्टिरिति संघट्ट्याख्य एव
सोक्तः । परमभिमुखैरलङ्कारसर्वस्वकुट्टिर्यथाऽतोभयोरेव ग्रहणं सिद्धान्तितम् ।

११६ प्रभेदानामिति नु प्रायिक. पाठः । मूलरव. पाठ एव प्राचीनतमाया का.
प्र. मा. दृश्यते ।

११७ 'क' पुलक पृष्ठस्थास्य स्थानव्यत्याधो लिपिकप्रमादकृतोऽनुमीयते ।

यथा पुनस्तत्त्वदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयो-
भयलङ्कारौ, तथा 'हि' शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य
तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति ते वाच्यालङ्कृतमध्ये वस्तुस्थिति-
मनयेक्यैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाधितः स तत्त्वङ्कार इत्यपि कल्पनाया-
मन्यव्यतिरेकावश्यमाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावात्—इत्यलङ्काराणां पथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

परम्परितरूपरुद्धेति छिष्टशब्दनिबन्धनम् । 'हि' शब्दहेतुकोऽर्थान्तरन्यासस्तेन
समर्थकतायाः प्रतिपादनात् । एतत्प्रभृतय इति—अभि-सह-विनेत्यादिशब्दहेतुका
विशेषादयः । तर्हि अर्थालङ्कारमध्येऽपीयमपि परिगणनमभ्यास्यमित्याह अर्थस्य त्विति -
अन्यैव दिसा भीत्युपमाऽऽदीनामप्युभयालङ्कारता । सवुक्त रसार्थवालङ्कारे—इह ह्रीवादिभिः
शब्दैः सारदयादिः प्रतीयते । (२१४३) अर्थोऽस्मात् सूरयः पाहुहमनासद्विक्रमा इमाः ॥^{११८}
अथ येऽपि प्राचीना, 'शब्दोभयगतत्वेऽन्वयव्यतिरेकी न निबन्धनं तौ सत्कार्यत्वे
प्रयोजकौ, न तु तदलङ्कारत्वे, अन्यथा भीत्युपमाऽऽदीनामपि शब्दालङ्कारप्रसङ्गः स्यात् ।
लोकप्रदाश्रयाश्रयिभाव एव विभागव्यवस्थाया निमित्त'माहुः, (अ.ख. २१६-२१७पृ. ६.)
तैरन्यन्वयव्यतिरेकावश्यमाश्रयणीयावित्याह^{११९} योऽलङ्कार इति । विशिष्टस्येति—
यत्ताश्रयस्य निरुक्ता नास्ति । निरुक्त्वेऽपि हि न तस्यान्वयव्यतिरेकी निबन्धनं, निरुक्तस्य
व्यतिरेकाभावात् ।

उपसंहरति—इत्यलङ्काराणामिति । संसृष्टितद्भवोद्योगोपेक्षितव्यतिरेकी विषयः ।
अश्रयत्वेन प्रतिभासमानेऽलङ्कारान्तरे यत् तत्कृता चाहत्यादिशयप्रतीतिस्तत्त्वङ्कारभक्ति-
मेव “यथा—होइ य गुणायुरामो खलाय सिद्धिमरणाय । किं पहियो सरइ

११८ कारिकेभं शब्देभ्यः यः पदार्थेभ्य उपमाऽऽदिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः
कवीनाम्ना उभयालङ्कृत्या यता ॥ इति स. क. आ-गूला । सुविदितमेतत्
यत् रसार्थवालङ्कारो भोजमतमनुवदति ।

११९ उद्धटकप्रतापमुख्य राजानकनिलकन्दयोऽपि मूलमन्यकृत. प्राचीनतरा एवं
व्याहरन्ति । अत्र मूलकृतं बोधपरिच्छेदे सुस्पष्टं सवुक्तं चोक्तमिति स एव
नवीनालङ्कारिकाणा मुख्यतः सिद्धान्तः । विरुद्धादिना काश्मीरवाणा
रुच्यदीनां तथा भोजस्य तदनुयायिना विद्यानाभादीनां यत् त विचारसदम् ।

एषां दोषा यथायोग सम्भवन्तीऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥१४२॥

तथाहि—अनुप्रासस्य प्रसिद्धिभावो वैफल्य वृत्तिविरोध इति ये तयोऽनर्था^१ स्ते प्रसिद्धिविप्लवतामपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलचर्णतां च यथाक्रमं नातिक्रामन्ति, तत् स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाम्ता-

नक्ष नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुण. कूवराग्र कुवेर. ।

रंह. सङ्घ. सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचे सोऽवतात् स्यन्दनो घः ॥५६९॥

(वृ श ७१)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासादुरोधेनैव प्रतिपादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तदणि । रमणमन्दिरमानन्दस्पन्दि सुन्दरेन्नुमुखि !

यदि सङ्गीलोद्भापिनि । गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥५७०॥

(व का अ २।२९)

सतिनणो वन्दे य पिआमुहे विह ॥ (प्व आ लो ४२५) । अतार्थान्तरन्यासो वाच्य । स्मतिरेकापहृतो तु न्यतपमाधानेन प्रतीयते ।

अथास्य ग्रन्थस्याध्यापकत्वं निरस्यति एषामिति—अलङ्काराणाम् । सम्भवन्ती-
ऽपीति—न कस्याप्यत्र विमतिरिति दर्शयति । तथाऽप्यत्र यमोक्तास्त
हेतुनाह—उक्त प्यिति । प्रागुक्तेषु दोषप्रकारेष्वन्तर्भावान्न पृथक् कीर्तिता ।
चक्रीत्यादि—चक्रेश्वराधकांतास्तोत्रा पङ्क्तिरिति । चक्री नारायण । हरि-रि-प्रो
हृतयोऽरुण । धुरि रयामे ध्वजास्तेषामन्तर्हानिति । चक्रस्य मन्त्रभागोऽङ्ग, अरुण. सारथि ।
कूपरो मुगन्धर । रदो वेग । तदिह विष्णुप्रकृतय कर्तारधकारपङ्क्तिप्रभृतीनि
कर्माणि । भणेनादि—रमणमन्दिर रतिवेशम रमणस्य प्रेयसो मन्दिरमिति नु व्याख्याया

१२० अत्र प्राचीनाश्रयाऽनर्था इति इतिग्रन्थ पठन्ति । नाध्वन्त न प्राध्वन्त
इत्यनर्था दोषा इति न्वाहुर्वेन्ति च । अप्रयुक्तं दोष इति मूलोपरि वृत्ता ।
अप्रयुक्तं कविभिरनादृतमिति पददोषप्रसङ्गे सप्तमे इति । नैव विधस्य

अनणुरणन्मणिमोपलमधिरतशिञ्जानमञ्जु मञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे । रणरणकमकारणं कुरुते ॥५७८॥

(व. का. अ. २।११)

अल याच्यस्य विवेच्यमानं न किञ्चिदपि चाख्यं धर्तव्यं इत्यपुष्टार्थतैवानु-
प्राप्तस्य वैकल्यम् ।

‘अनुष्ठोत्कण्ठया पूर्ण’—(श्लो. २१०) मित्यादौ शुङ्गारे पक्षयर्णादभ्यरा-
पूर्वकया नीत्या चिरधरत इति पर्यानुप्रासेऽत्र प्रतिकूलवर्णनैव वृत्तिधरोधः ।
यमरुत्त पादलघगतत्वेन यमनमप्रयुक्तं दोषः । यथा—

भुजङ्गमस्थेय मणिः सद्मभा ग्राहायकीर्णैय नदी सद्मभाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सद्मभाः ॥५७९॥

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता या तादृश्यनुचितार्थस्य
दोषः । धर्माश्रये तु न्यूनताऽधिकत्वे यथाक्रमं दीनपद्व्यमधिकपद्व्यं च न
व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥५८३॥

(व. का. सू. ४. ४।२।६)

पद्मिस्फुलिङ्ग इव भानुरयं अकास्ति ॥५८४॥

(व. का. सू. ४. ४।२।६)

मकारणमित्यतगतं स्यात् । परिसरणं परिभ्रमणं, रणरणकमुत्कङ्किकायास्वरतता ।

भुजङ्गमस्थेयादि—[सद्मभाः] सततप्रभावो मणिः^{१२१} सद्मिति सदेवसाधे निपाठ-
रङ्गादसः । सत् शोभनमन्त्रो यस्य सद्मभाः, दम्भेन तद्वद्वर्तन्ते इति सद्मभाः । अथोपमायां
हीनत्याभिकत्वादयो ये दोषा अन्यैरङ्गस्तेषामुक्तेष्वेवान्तर्भाव्यं दर्शयति—उपमायामिति ।
ततोऽप्युपमानस्य जातिप्रमाणन्यूनत्वे यत् चण्डालैरित्यादि प्रमाणगतं, पद्मिस्फुलिङ्ग इवेत्यादि[व] ।

यमपश्यन् बभूव प्रयोग इति नमकविरटिप्रत्ययऽस्मादिः प्रायश्चित्तबुद्धिः कृता ।

प्राञ्च मेधाचिरदप्रमुखानां एतोर्जानां वामनद्वयप्रधृतीनां पद्मतिमनुसृष्टेयद्वार-
दोषचर्चति मन्त्रव्यम् ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥५७॥

(भा. का. २।२५)

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वैणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥५७६॥

(का. अ. सू. ३. ४।२।११)

अत्र खण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोत्पद्यमेव कर्तृत्वं इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिलोञ्छितो मौञ्जरा कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजशीलजीमूतभागान्निष्ठ इवांशुमान् ॥५७७॥ (का. अ. सू. ३. ४।२।१२)

अतोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तद्विहङ्गणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

॥ पीतपासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोवभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतह्रस्वेन्द्रायुधवान् निशार्या संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥५७८॥

(रामशर्मेण — भा. का. अ. ३।५८)

अतोपमेयस्य शङ्खाक्षरनिर्देशे शशिनो प्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद्वैमन्यरूपं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्वैमन्यसमन्वयपापणतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयत इति प्रकान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमत्वम् ।

एवमुपमानस्य जात्याधिक्यं यथा—अयमिव्यादि । प्रमाणेन यथा पातालमिवेत्यादि । कालिन्दीपातः प्रमुनाप्रवाहः । एषामनुचितार्थत्वं दर्शयति (२।४८) अत्रेत्यादि । अत्र मौञ्जप्रतिपत्तु तटिन्नास्त्युपमानमिति तटिद्रूपधर्मन्यूनत्वं, नवकृष्णाजिनपट-मासस्यैवोपमेयत्वं युक्तं मौञ्जया व्यर्थत्वं प्रवृत्तात् । नवशीलजीमूतमहश्चेनेव तटिन् प्रतिपाद्यते तत्र व्यभिचारात् । यत् त्वव्यभिचारादेकधर्मनिर्देशादेवापरधर्मप्रतिपत्तिस्तत्र धर्मन्यूनता नास्त्येव । तदुक्तं वामनेन—धर्मवोरेकनिर्देशेऽन्यस्य सवित् साहचर्यादितो (का. अ. सू. ३. ४।२।१०) । (२।४८) पर्याधिक्यं यथा स पीतेत्यादि—अत्र शशिनेवेत्या-भ्युपमा । तस्योपमानस्योपमेयो न निदिष्ट इत्युपमेयाभावाद्गोचिक्यम् ।

लिङ्गभेदवचनभेदयोर्गतप्रक्रमरूपतामाह लिङ्गेत्यादि । अन्यरूपमिति—उपमानोप-

यथा—चिन्तारत्नमिव व्युतोऽसि करतो धिक् मन्दभाग्यस्य मे ॥५७९॥

सक्तयो भक्षिता देव ! शुद्धा कुलवधूरिव ॥५८०॥

(नमिसाधुटी व का. अ १११२०)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तन्नैतद्वृण्वणावतारः, उभयथाऽप्यस्यानुगमक्षमस्यभावत्वात् । यथा—

शुणैरमर्च्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥५८१॥

तद्वेपोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मिश्रतामृतः ।

वधते स परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥५८२॥ इति ।

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विभ्रान्ति-
मासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव ग्यातः । यथा—

मेययोरेकतरविशीपणत्वे न्यग्भावना प्राप्तमित्यर्थ । तत्र लिङ्गभेदो यथा—
चिन्तारत्नमिति । उपभेयः पुलिङ्ग क्यवव सामान्यधर्मः, स चाज्ञोपमेय-
गतत्वेनोपात्तः । वाच्यार्थपदोचनया तु लिङ्गवचनपरिमाणाणामुपमानगतत्वेन
प्रतीतावपि प्रतीतिरस्खलनाङ्गमप्रक्रमता । यत्तु पुनपुनकयोर्लिङ्गभेदमिच्छन्ति तत्
प्राप्तिक, तथा च 'इष्ट' पुनपुनकयोः प्रायेणे'ति (का अ सू ४ ४१२।१३) लिङ्ग
भेदादुभयौ 'प्राय' ग्रहणं वाच्यम् । कुतश्चान् । शुक्ल च-द्रमिण परगामीत्यादिवदिन्दुरिव शुक्ल
भातीत्येवप्रायः नेच्छन्त्येव । क्यववभेदो यथा—सक्तव इति । शुक्लस्य सामान्यधर्मः ।
कचित्स्वयं दोषत्वेनावतरतीत्याह यत्र लिङ्गमिति—सकृपभेदभिन्नवचनयोरुपमानोप (२१७९) मेययो
रेकतरनिष्ठत्वेन परिष्काराधाररूपत्वमित्यर्थ । शुणैरिति—अनर्च्यैर्व सामान्यधर्मः,
स च शुणाना पुलिङ्गाना विशीपणत्वे वृत्त्यरूप इति नास्ति प्रतीतिभेदः । एव 'स्त्रीव गच्छति
पणवोऽयं वक्ष्येया स्त्री गुमानिवेत्यादावपि (का आ २।५२) प्रतीतिभेदाभावाद्बहुष्टव'
प्रत्यक्षम् । अत्र हि गमनमा-वचनप्रागस्तस्यादय सामान्यधर्म्या सन्तो लौकिकव्यवहार-
प्रतिबद्धत्वात् मगित्येव प्रतीतिपथमवतरन्ति । तथा च 'लिङ्गभेद प्रायेणे'त्यस्यानन्तर
'लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे चे'ति (का अ सू ४ ४१२।१३-१४)
वाच्यम् । वचनभेदे दुष्टव यथा—तद्वेप इति । वेप उपमेयो विभ्रमा उपमानानि । एषाव
सदृशत्वादय सामान्यधर्म्या, तत् कथन्तत्यादेकवचनान्य किञ्चन्त्याद्वचनान्यय । मधुरतया
भूतो घृतः, मधुरताश्च विभ्रति । दधत इति दध धारण इत्यस्य दधातो-न यथाक्रममात्मनेपदैक-

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुनमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१८३॥ (र. व. १७१)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरामश्चिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रबालविटपिप्रभवा लतेव ॥१८४॥

(रत्नावली ११२०)

अथ लता विभ्राजते न ॥ विभ्राजस इति सम्योध्यमाननिष्ठस्य परभागस्या-
सम्योध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेय प्रयहन्ते ते सदैव कीर्तिः (१८५)-रित्यादौ च गङ्गा प्रयहति न तु
प्रयहतिष्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्चातीयकस्य चान्वयस्यार्थस्योपमान-
गतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

ननु च समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसिताया-
'मुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्धात् कश्चन कालभेदोऽस्ति, यत्राप्यु-
पात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाऽवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदती'ति

वचनबहुवचनयोरपि । कालभेदो यथा—अतिथिमिलादि^{१२२} । विभक्तिविपरिणामे
वाक्यभेदः स्यादित्यभिप्रायोदाहृतम् । पुरुषः प्रथमनभ्यमोत्तमरूपः । तद्वेदे यथा—
प्रत्यग्रमेति—मञ्जनं ज्ञानमासेवचन । स्फुरन्नंशुस्त्वान्तो यस्याः, स्फुरन्निरंशुभिः
कान्तेति च । मकरकेतनः समुद्रः कागधः । कालादिभेदे दोष एव नास्ति तदाऽस्यान्य-
ज्ञान्तर्भाव इत्यभिधानं गगनाल्लेह्यप्रह्वमित्याद्यवधानाशङ्कते नम्विति । समानमुच्चारितमिति
शब्दतः प्रादुर्भूतम् । प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमिति (२१७३) कालाद्युपहितोपात्तधर्माति-
रिक्तं यथा 'प्रह्वमे'त्यादौ विविक्तकान्तमूर्तित्वादिकं धर्ममुपादाय नाधिक्योरीपम्ये पर्यवसिते-
ऽनन्तरमुपात्तेन विभ्राजस इत्यनेन धर्मेण नाधिकाया एवाभिसम्बन्धात् कः पुरुषभेदः ।
एवं 'राम इवायं राजा विभातो'ति 'भाति त्वं हरिरिवावनीनाथे'ति 'ददत्त भवान् दहन
इति दिशः समप्रा'नित्यादौ रामादिगतप्रतीयमानसमानधर्मनिमित्तोपमानसम्बन्धादनन्तर-
मुपादीयमानेन 'विभाती'त्यादिनोपमेयस्य सम्बन्ध इतरथा तु दुःसमन्वयत्वात् ।
नन्वेवं यत् अतविशिष्टेनोपात्तेनैव धर्मणोपमायाः प्रतीतिस्तदेमुक्तं कथं सप्रचक्षते ?

१२२ एवमादिषु दोषबहिर्भावे 'सिद्धानुगममात्रं हि युक्ते वक्तुं परीक्ष्यैः । न
सर्वलोकाविदस्य लक्षणेन निवर्तन'मित्यभिमुक्तोक्तिर्नूक्तियुक्तेति प्रतिभाति ।

तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे ।
सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशाङ्कनीयम् । रौप्यं पुष्पातीति-
वद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यमित्यर्थान्वगमात् । सत्यमेवैतत् । किन्तु
स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदम्, न तु सर्वथा निस्वयं, प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-
विघातादिति सचेतस एवाहं प्रमाणम् ।

असादृश्यासम्भवाद्युपमायामनुचितार्थेतायामेव पर्यवस्यतः । यथा

अध्वनामि काव्यशशिना विततार्थरश्मिम् ॥५८६॥

(का. अ. सू. इ. २।४।११)

काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यानु-
चितार्थत्वम् ।

आह यत्तापीति । सत्यं वदतीति सत्यवादी, सावरयके णिनि । युधिष्ठिर
इव सत्यवादीति प्रतीतेरत्रापि पूर्ववदेव कासभदः । (२१७b) क्रिया कर्मोपपन्नत्वाऽपि अत्र
सम्भवति, अतोऽहं न पौनरुक्त्यमाशाङ्कनीयमित्याह रौप्यं पुष्पातीतिवदिति ।
तदित्य प्रत्यक्स्थित निरुद्धराज्ञाऽहङ्कार शुद्धभावेनोत्तरयति स्वस्यमेवैतदिति । स्थितेष्विति
प्रामाण्यरूपयुक्तेषु । समर्थनं यथाकथञ्चिदुपपादनम् । तदेतदाह न तु सर्वथेति । अत्र
हेतु प्रस्तुतेति । तच्चित्तुसिद्धताकृत दशान्वति सचेतस इति—अप्रतीतेरेव
शुषीर्यत् सादरय तदप्रतीतशुष्यतादृश्यमेकस्मिन्नुपमाने प्रतीत उपमाना-त्तरप्रयोगो
न कथञ्चिदर्थविशेष पुष्पाति (का. अ. सू. इ. ४।२।१७-१८) । अत्र एवा-
सादरयइता उपमा उचिष्टाअ वचस इत्यस्य साधारण्यमुपमाऽऽधिक्यात्तद्वोद' (४।२।१७-१८)
इत्याहुः,^{१२३} यथा 'कूर्प'-(२३०३)रहारहरदाससित यस्तव इत्यादी कूर्पादिभिरुपमानैर्वयं
सीसारय भवति, तेषां शुद्धशुष्यतिरेवाह । उक्तान्याहुः—'नाशुष्यार्थत्वमिति यत्तद्विष्णु
विष्णुरिति कुम्भित' इति प्रत्युक्तम् । (का. अ. सू. इ. ४।२।१८) ।

उपमानस्याप्यनुपपत्त्यसम्भवात् । तथाच यथा अध्वनामीति—काव्यस्य शशि-
नाऽगारय, उक्तं न कोऽपि प्रविष्टा शुष्णः । "ननु नार्थानां रश्मिगुल्फत्वे सति काव्यस्य

- १२३; अहारात्तद्वारदिवेननसतद्वारोत्तमनोपमयाऽऽरम्भ, तत्रैव च निर्बोद इति नादप्य-
पत्त्या । अपर्याप्तद्वारदोषनिर्धारण उपमादोष एव दिग्दर्शनरूप्या इति
तेषामेव वितरतो निर्दयः । स च येषामिच्छोद्दिष्टानां शक्तानामेव सत्य-
निर्वाचनं करावर्त्तते त एवोदित्य । नवाना विद्यानाथादय उपमातद्वय

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलाग्निपतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युप-
निबध्यमानोऽर्धोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुमुत्सहन्ते न
'यथा'शब्दोऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य
आस्यामपिवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् कुङ्कुमं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥५८८॥

निषेतुरास्यादिव तस्य वीसाः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इष चारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥५८७॥

(भा. का. अ. २।४७)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिचर्जितं निरुपाध्यप्रणयम् । तत्-
समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासस्योपादानं तदालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमी-
चीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः । यथा—

शशितुरयत्वं भविष्यति । कान्यस्य शशितुरयत्वे निर्वेऽर्शना रश्मितुरयत्वं सिध्यति,
न त्वर्धानां रश्मीनाम् कश्चित् मादरवहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तदेवमन्योन्याम्वयदोषो
दुष्परिहर इति (वा. अ. सू. ३. ४।२।१६) । द्वितीयं यथा निषेतुरिति । प्रथमतो दिनं
शराङ्क इति दिनानुमायः । अस्यानुचितार्थं व्यक्तमेव । तदाह नामहः—(वा. अ. २।
४८-५१) कथं पातोऽम्बु गाराणां क्षनन्तीनां विवक्षितः । पुञ्जोक्तमिव ध्वान्तमेव भाति
मतल्लजः ॥ सरः शरत्प्रमथाम्भो नमःखल्वहमिचोर्जितम् । अमम्भवादयं मुक्तया
तेनासम्भवं इत्येते ॥ तत्रान्यदुपमात्वेन कं कुर्वीदुपमां कृती । यो नाम बहिनीपम्यं
कुर्वीत शरत्तदमणः ॥ यस्तवतातिशयवानर्थः^{११४} कथं शोऽसम्भवः मतः । १३^१
चातिशयार्थतमुपगोचर्येष्टयौयथा ॥ तस्याद्विरुद्धव्यातिसंग्रहो न कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।
उत्प्रेक्षायामपि^{११५}—उपमायामितिशयस्येत्याह । केवलस्येति—अस्योपमास्य, यथा-
शब्दस्य समासे त्वसौ योग्यताऽऽद्यपि प्रतिपादयति—उद्ययाविनि । मेचकोत्पलमिति—

प्रस्तावे चैतन्निर्मुक्तिं सूचितवन्त इत्यपि येषां मयं ते चित्प्रीमासाकारादिभिः
प्रत्युक्ताः । योभरेण 'उपमाऽऽधिस्यात्तदपोह' 'इलाह' इति च संक्षेपेण वामन-
वचनेन परासृष्टं सर्वम् ।

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिगान्धकारम् ।
शुद्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥१८९॥

(कु. स. १।१२)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्प्राप्त एव न सम्भवति, कुतः एव तत्-
प्रयोजितमद्रिणा परिव्राणम् । सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न
काचिदनुपपत्तिरयत्ततीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणधर्मविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषणं प्रकाश-
यतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयतायां यत्तदुपादानं
तदुपादानं पुनरुक्तता वा दोषः ।

यथा—

सृशति तिग्मरश्मौ ककुभः करैर्व्यितयेष विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रश्मिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥१९०॥

(इ. नि. १।३७)

अत्र तिग्मरश्मेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशीन व्यक्तिविशेषपरि-
ग्रहेण च नायकतया व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन
भविष्यतीति किं व्यितयेति स्वशब्दोपादानेन ?

श्लेषोपमायास्तु स विषयो यतोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेऽप्यपि
विशेषणेऽपि न तस्याः प्रतीतिः । यथा—

नीले वक्रव्ये मेघकमपि पिन्नाम् । (220b) निरुपायप्रसक्तं निर्दिष्टवस्तुसमिलार्थः ।

असमीचीनमसङ्गतम् ।¹²⁵ उच्चैःशिरसामनवनतशिरसाम् ।

समासोक्तानुपमानमनुपादेयं प्रयोजनाभावादिति यदुक्तं तदप्रस्तुतापेक्षणीयकृपाभ्यां
नातिरिच्यत इत्याह सृशतीत्यादि । कराः पाणयोऽपि, तापाः शरीरोऽपि, मानः
परिमाणम् । दिनश्रिया इति—दीर्घाहो विदाधः । व्यक्तोक्तस्य विशेषः

125 अतः समासोक्तिसमर्थनमसङ्गतं तथा उपमानभूतधर्मिवात्प्रतीतिप्रामाण्योपमात्,

इह ॥ सम्भावनाया एवोपरितनयुक्तिनिर्दिष्टायाः स्वीकारधीत्य्यात् । वृत्ति-

कृन्मन्तव्यादवधीयते यद्यथाऽर्थो मन्त्रिवाचादयोऽन्वयान्तरव्यापं मन्तव्ये तथा

प्रायोऽपि केचनेति । तान् प्रवि कटाचः । शिरसामसीवेति काचित्कः पाठः ।

स्य च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसन्धेवास्वापफलपुष्पेहितप्रदा ॥ इति (३६८ श्लो)

अप्रस्तुतप्रशस्त्यायामप्युपमेयमनयैव नीत्या प्रतीत न पुन प्रयोगेण कद्धता
नेयम् । यथा—

आहूतेषु चिदङ्गमेषु मशको नायान् पुरो धार्यते

मध्येधारिणि वा यसंस्तृणमणिर्घञ्चे मणीना क्वचम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विना

धिक् सामान्यमचेतन प्रभुमियानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥५९१॥

(भ श ६६)

अनाचेतन प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिध्यतेत्युक्तमेव पुन कथनम् ।

पुस्व स्त्रीत्वम् । नायकतयेति—नायको नायिका चे वेकशेष । अत्र विभक्त्यनर्थायको
दिशन् नायिका इति प्रतीति छिद्यविशेषणमहिम्ना । एवं नायिका सरागुरङ्गनायक
दशानसुषु धर्म्यमानविशिष्टत्वेन दिव्यत्रिभू प्रतिनायिकात्वप्रवीतो व्युत्तयेति पद
मपुष्टार्थमर्थपुनरुक्तं वा । स्वयम्वेति—अथ प्राग्-यावदात् एव (६८ उ) ।

आहूतेष्विति—तृणमणि काच न कम्पते न विभतीत्यर्थ । एवमनेकवृत्ति
सामान्यमनामृष्टतत्त्वान्तरमिति तद्विशेषणम् अचेतनं प्रभुमियेति तु पूर्ववत्ताप्यपुष्टार्थं व
मार्गपोनक्षत्रम् वा^{१२६} । यत् तु प्रस्तुताप्रस्तुतमिदं धनं नास्ति तत् तद्व्योक्तिरप्यनैव ।
यथा—निमग्नमनसश्चित्तं चक्षुःश्रवणमस्पर्शमन्विताश्च यत् । सर्वमेव तमसा समोक्तं
विभक्त्यनर्थाय इति तदर्थम् । इति तमसा प्रस्तुतत्वात्तदुक्तेरवतुष्टपमद्वयप्रतीतावसानमर्थमिति
तद्वक्तुमेव वाच्यम् (व्य वि ३८३ छ) ।

अ-पेक्ष्येवज्ञातोया इति । तत्र विरोधस्यासम्भवे यथा—या धर्मभासस्तमयाऽपि
शोतले खगा यमस्यापि जनस्य जीव (२२१२) न । कृष्णाऽपि शुद्धरथिक विधानं
भिषिह-पुमहांसि जले पटोयसी ॥ (शि पा व १२।६७) । अत्र धर्मभासस्तमयत्वा
दोनां शोतलत्वाद्योवाच्यं धर्मोया निराधारतया विरोध उक्तः । यच्च न

१२६ अचेतनत्वे विशेषितं यत् सामान्यतद्वारेण प्रस्तुतस्य प्रभोरवगमात् प्रभुमित्यधिक
मिलनयोनरुक्तमेवेति व्याख्यानं पक्षः । प्रतिज्ञाया एव तावद्व्याख्यानायाया
वचनं पुनर्वचनं च पुनरस्या पुनर्वचनमित्यर्थकं नियमनमिति तात्त्विक
नयोद्भूतं व्यक्तित्ववैकल्यं तुलनीयम् ।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भगिनोऽन्येऽप्येवञ्चातीया पूर्वोक्तयैः दोष-
जात्याऽन्तर्भाविता न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ति ।

इति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

इत्येय मार्गा चिदुपां चिमिन्नोऽप्यभिन्नरूप. प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदमुज सम्यग्धिनिर्मिता सङ्गुष्टनैव हेतुः ।

मन्त्रवत्पेकाभ्रयतयैव तस्योपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । 'यद्यपि यमुनाया-
स्तावलादीनाम् तास्मिन्मन्त्रे तथापि तेषां शाब्देन कर्तृकरणतया निर्दोषाच्चाह्नद भिन्नव-
स्तुभूयते, शाब्द एव च विरोधो बहुमिष्ट फलः । तथा च तेषां भिन्ना [अथवाऽन-] भिन्न-
त्वा यत् एव पर्यवस्यति, एकाग्रतया विवक्षिताया तथाऽभिधानात् । एवमन्येषामप्यलङ्कार-
दोषाशामहेत्वेऽन्तर्भाव उचितः' (क स ७६ प्र ४) ।

अथास्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वमितरग्रन्थयो वैचित्र्य दर्शयति—इतीति - दशभिस्त्रि-
सैकल्लक्षणप्रकरणेऽर्थः । विदुषां भवितुं प्रवृत्तीनां सुधियाम् । एष मार्गः स्वसिद्धान्त-
स्वतन्त्रग्रन्थगतत्वेन पृथक् पृथक् व्यवस्थितोऽप्येककृततया यत्र प्रतिभाति तत्र सङ्घटनैव
निमित्तम् । विद्वत्स्य सुखमोक्षानैकलक्षणप्रवृत्तयस्तद्वशादेवैकलक्षणताप्रति-
भासात् । एतेन महाजनानां प्रसरणहेतोरस्य ग्रन्थस्य सहृदयहृदयाह्लादिकाभ्यस्तत्त्वज्ञान-
क्रिया प्रयोजनम् । तथा कवेरैहिकामुष्मिकामोक्षहेतु कीर्त्यादि प्रयोजनम् । अतः पुनः प्रीति
प्रयोजनं बहुवैर्वादिप्राप्तिकारणं पुण्यप्रयोजनमुक्तमित्येवमव्यवस्थितप्रयोजनोपसंहारः ।
ग्रन्थस्य राजानकमम्मडेन कथमप्यसमाप्तत्वात् राजानकालत्वेन च पुरितावशेषत्वात्
द्विजण्डोऽप्यखण्डतया यदवभासते तत्र सचटनैव समीचीनो हेतुः । न हि सुवदितस्य
सन्निवन्ध कदाचिदपि लोच्यते इत्यर्थशक्या (225b) ध्वन्यत इति¹²⁷ (व ६ त ७६ पृ) ।

127 ध्वन्यत इति—इत्यनेन बहुभिरनुसृता व्याख्यासरणि । अतः यदा धुनिकेन केनेतमर्माग्रज्ञोक्तैवाऽपि मूलध्वन्यस्य नमस्कारश्लोके 'भारतो कवे रिति काव्य-पर्यायस्यादावन्ते न प्रतिभासत' इति प्रकाशपर्यायस्य दर्शनात् काव्यप्रकारा-
 १ श्रौत सूचितैलनुमान कृत (T S S vol II Intro) तदकिञ्चित्कर कष्टरूपनत्वादशाम्प्रदायिकत्वाच्चेति मन्तव्यम् । सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणमिति मूलनिर्देशो ग्रन्थस्य जातिलक्षणसूचको न विशिष्टनामनिरूपणपर इति ।

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

दशम उल्लासः ।

इति उर्थार्थश्रीधोषरविरचिते काव्यप्रकाशविद्वके

दशम उल्लासः ।¹²⁸

128 'क' पुस्तकस्यान्ते श्लोकोऽयं दृश्यत इति—

गोर्वाणस्य [यथा प्र]-बन्धमुपरि भ्राम्यन्तु पोता सुख

दुःखीला जलजम्भतव कटु रटन्त्वम्भोनिधे कहरम्(१) ।

यस्यैतस्य निज स कोऽपि महिमा जायति येन स्वय

विधायासमर-[प्रती]-स्वयमरो नागस्य विधाम्यति ॥

गोर्वाणानां स्वयस्य प्रबन्ध समुद्रस्तस्य मन्यमेनैव पुराणदर्शितेन देवानां स्वयस्य
पुनश्चकार । पद्येनैतेन समुद्रप्रस्थस्य काव्यप्रकाशप्रबन्धस्य प्रशस्तिस्तस्य चोचित-

व्याख्यानेन सुमधारता, तस्मिन् दोषदर्शितां (यथा मैत्रिलधीधरादिभक्तोपरि
पन्थिनो चण्डीदासादाना) निन्दा च युगपदुदादिता स्यात् । सुसधारत्व-
शरायैव टीकाकृता विनयोऽप्युद्गम्य । यथा तार्किकमूर्धन्यस्य कवि-
पण्डितस्य ज्ञानमूर्तेर्ज्ञानधीमितस्यानवद्ये पद्ये पोतेनेप्सितगाप्यते जलनिभानित्युक्ति-
मात्मान्वयादारम्भं शिशुनाऽपि बापलवत्ताच्छ्रुत्वाऽपि भीतिर्यत । तत्तीरान्त-
मियादिनाशमविशन् यथेव सुख्य सुधामिन्धोरस्य शुष्ण स वेपितविद्युत्प्रे-
वलीमालिन ॥ इति राम् ।

काव्या श्लोके वसतिमुखाता शिष्यधीवर्धनेषा-

दृष्ट्वाकल्पेऽवहितमरुताऽकारि हारोऽङ्गुलीषा ।

वाशिष्ठेनान्वयमहिमतोऽन्विष्टविद्यावतेन

भ्रदाशुदाऽनुपधि विदुषामाधवेनापयेन ॥

शाके महाशिवसुन्दरमिते सहस्ये पद्ये सिधे प्रतिपदीनदिने प्रशस्ये ।

येन विवेकनिवृत्ति समपूर्ति नभ्या सा लान्महेशकृपया शिवतासिभन्मा ॥

(APPENDIX A) ('क' परिशिष्टम्)

काव्यप्रकाशोदाहृतनिर्द्शनानां वर्णकमानुसारिणी सूची

* तारफाजिह्तिना निर्द्शनानामाकरोदारोऽस्यै प्रथमं विधीयत इति मन्तव्यम् ।
प्रायः सवत्सैषामुद्देशो यथास्थलं सूचितः । इतरतः तु बन्धनीमध्ये सूच्यते । (ना ग =
नाटके गद्यम् ।)

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
अदधिभुजं जलकुम्भम्*	५०	अनघ्ररत्नप्रतिमं तदग्रं	२८४
अकलिततपस्तैजोबोर्धं	१२६	अतुरणन्मसि	४३१
अक्रुण्डोत्कण्ठया पूर्णं	१११	अनन्तमहिमव्याप्तं	३०९
अलपवमपुङ्गवः श्रीमान्	३६६	अनन्वसदृशं यस्य	२३१
अपराजितं सज्जितं	३६०	अनयेनैव राज्याधी	३३३
अतन्त्रचन्द्रामरणा	११०	अनवरतकनकविवरणं	३३४
अतिथिं नाम काकुत्स्थान्	४३४	अनुरागवतीं सम्भवा	३१२
अतिप्रेतवमतिपरिमितं	२१०	अन्तर्गततुल्यवस्त्राणां	२४२
अविधिततगगनसरणिं	२२८	अन्यतः क्व क्लृप्तमाययद्यपि	५३
अज्ञा एव विमज्जति	१६८	अन्यतः सज्जतीति का	७६
अज्ञानतैर्निर्ममकारिभिः*	३२७	अन्यास्तां गुणरत्नरोहणं	२१४
असुप्ता परिहृष्टा	१३६	अपसारय घनसारं	२७२
(स क आ ३३७)	१३६	अपाङ्गतरले वशी	४१०
अलावीत् कण्ठिपाशं	१३८	अपाङ्गसदृशं तरङ्गितम्*	२०९
अलिजोचनसमूहं	१६५	अपूर्वमधुरामोदम्*	२३८
अरुष्टे दर्शनोत्कण्ठा	१४६	अप्राकृतस्य चरितानिष्टये	२१६
अद्यापि खनसौतदुर्गम्* (सू र को ६८३)	२२१	अविदुस्तदुरी नित्यं	३११
अद्राव्यं प्रणयलवामिहृन्वे	२७५	अन्धेरन्मं स्थितं	३५८
अधिकरतस्तत्पम्*	२१६	अभिनवनतिनीमित्तलयं	३७७
अनङ्गमङ्गलदृष्ट्या	१८७	अमितं समितं प्रार्थं	१०१

श्लोका	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
अमुस्मिन्नावयामृत	३४८	असिमासहायोऽपि	३६८
अमु कनकवर्णाभ	१२०	असोढा तत्कालोज्जसद	१४०
अमृतममृत क. संदेह *	२१३	असौ मरुत्तुम्बित*	२०५
अयगेरूपदे तया वियोग	३६२	अस्तग्वालाऽवलीङ्प्रति	२२६
अय पद्मासनासोन *	४३२	अस्याः कर्णावतसेन*	२३८
अय मार्तण्ड कि स खलु	३३८	अस्या सर्गविधौ	३३६
अय वारामेको नित्य	३७८	अहमेव शुभ सुदाहयाना	४१५
अय स रशनोत्कर्षां	१३६, २६६	अहो केनेदरी युधि	२६१
अय सर्वाणि शास्त्राणि	३०६	अहो गीतमहो माहित * (ना. ग.)	२६४
अरससिरमणी धुत्ताण*	१०५	अहो विशाल भूषाल	४०६
अरातिविक्रमालोक	३३२	अहो हि मे बद्धपराद्ध	३७६
अरिवधवेदशरीर *	(उ वि) ३१६	अहो वा हारे वा	६१
अरुचिर्निशया विना	३८३	आकृष्य पाणिमशुचि	८२
अरे रामाहस्ताभरण	२३७	आकृष्टकरवालोऽली	३२६
अर्थित्वे प्रकटीकृतैऽपि	२३४	आगच्छ सप्रति वियोग	१४६
अलङ्कार शङ्काकर*	३०५	आज्ञा शकशिखामणि*	२३४-३५
अलमतिनपलात्वात्*	२०८	आत्ते सीमन्तरत्ने	४२२
अलसवसितै	२०६	आत्मारामा विहितरवयो	२४६
अल स्थित्वा स्मशाने	११६	आदाय आपमपल*	३१२
अलौकिकमहालोक	३४६	आदाय वारि परित* (सु र को)	३५८
अवगम्यकोपस्य	१६१	आदायअनपुञ्जलित	२०६
अवाप्त प्रागहस्य	३४८	आदित्योऽय स्थितौ	१२०
अवितयमनोरथपथ	३२७	आन्दममन्वामिम	४०८
अविरलकमलनिवास *	४०२	आनन्दसिन्धुरति	१६६
अविरलकरवाल	१४०	आत्तान जयकृष्णरस*	३४५
अष्टात्रययोगपरिशीलन	२३२	आतिक्षितस्तप्त भवान्	१६३
असितभुजगभीषणा	३३०	आलोक्य वीमलकपोत	२५३
असिमासहायस्य	३६८	आमीदअनमतेहि	३८६

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
आहूतेषु विद्वज्जनेषु	४३८	एकस्मिन्मुख्ये	६५
इदमलुचितमकमथ *		एतत्तस्य मुखात् कियत्	३५६
(मु. २. को. १५१६)	२१५	एतन्मन्दविपक्ष *	१८८
इदं ते केनोक्तं कथय	२३०	एददमेतत्त्वयिष्वा ॥	४७
इन्द्रः किं क कलष्टः	३३६	एषोऽहमद्रितनयामुख	२२०
इयं मुनयना दासीकृत	३६८	एहि गच्छ एषोत्तिष्ठ	२६७
उभ शिखलशिष्यन्दा	२२	ओषिणहं शोम्बक्ष *	५१
उत्कम्पिनी भयपरि *	२०३	ओक्षोक्षकरश्वरभय *	१०६
उत्कृषोत्कृष कृतिं	८५	ओदगुक्ष्येन कृतत्परा	२६०
उत्तानोन्मूलनमएहक	२४५	कडुषामोचनाय यच्छामि* (ना. ग.)	२५५
उत्कृष्णकमलकेसर	१६०	कः कः कुत न सुपुत्तयित	२१६
उत्सिक्तस्य तपःपरा	६६	कण्ठकेषुबिनिविष्टमोरा	६२
उदयति विततोर्ध्वरश्मि	३५२	कथमवनिप द्यौं	१९६
उदयमयते दिङ्मास्तिन्वं	३४६	कपाले मार्जारः पयः	४१३
उदेति सविता ताम्रः	२२४	कमलमनम्भसि *	३६०
उद्देशोऽयं सरसस्वली *	५२	कमलगिष्य शुषं	३०६
उपमी दीर्घिकागर्भत्	४३६	कमलेव मतिर्मतिरिव	१३६
उमर्तं पदमवाप्य यो लघुः	३५३	करजुग्मगहिजजसोऽया *	४१२
उन्निद्रकोरुनदरेषु *	१३८	करवाल इनाचारस्वस	३९६
उन्नेपं यो मम न सहते	३३७	करवालकरालदोःसहायो	९०५
उपकृतं यदु तत् -	६०	कविहस्तेन संवाधे	
उपपरिसरं गोदावर्माः *		(का. अ. ल. व. २१११७ दः)	२४५
(अ. भा १३. ३-५ पृ.)	२३०	कर्पूर इव दग्धोऽपि	३७३
उर्ध्वबाधत उर्ध्वली *	२१३	कर्पूरधूलिभक्त	२५३
उल्लास्य कालकरवाल	६६	कलुषं च तवाहितेष्व	३६२
ए एहि किंवि कीदृवि	३७०	कल्याणाना त्वमिह महता	२०६
ए एहि दाव मुन्दरि *	४१४	कलोत्तमेक्षितरथत्	२३४
एकस्त्रिधा वससि चेतसि *	३७४	कस्त्यं योः कथयामि *	३५८

श्लोकाः	पत्राङ्काः	श्लोकाः	पत्राङ्काः
प्रानतदणं तदग्न्याः	१६	त्रितेन्द्रितया सन्धेः	१६०
प्रोवागद्वाभिरामं	२४	त्रितेन्द्रित्वं विनयस्य	१२१ ; ४०१
चकासन्त्यज्ञानारानाः (उ. वि.)	३२०	जुगोपात्मानमवतत्तः	१६७
चक्षितदरिणलोललोचनायाः	३२६	चे संकागिरिनेहलापु	१००
चक्री चकारपङ्क्तिं	४३०	जोहाद महुरसेप*	११६
चण्डालैरिव युष्मानिः	४३१	ज्यावन्धनिभ्यन्दभुजेन	२३०
चलायो वयमृत्विजः	२१६	ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणपवता	३४१
चन्द्रं गता वधगुणान्न	२४१	ज्योत्स्नामौक्किक्ष्णाम	३७०
चरणक्षपरिक्ताण	२४०	ज्योत्स्नेव नयनानन्दः	३३३
चापार्चार्चपुर	२०६, २१२	जुस्रक्षणात्तो मरिदिति*	३३१
चित्ते पिबुद्वि य धुद्वि	२७३	यावत्पुष्टिमामिर्भक्ष्ण*	११०
चित्तं चित्तं बल यत्	४०७	पिबुद्विमयाम्मि लोचन*	२५४
चित्तं महानेय वता	८६	योस्तेह् अयोक्षमणा*	५२
चिन्तयन्ती जगत्सूक्तिं	११६	तदभा मद् गंडरथल*	५१
चिन्तारत्नमित्र च्युतोऽसि	४३३	तत्त इदिव जयरहारहारि	२१३
चिरकालपरिप्राप्त	१६७	ततः कुमुदनाथेन	३३०
जगति जयिस्ते ते	२२०	ततोऽक्षणपरिस्पन्द* (का. मो. ६५पुः)	१६२
जगाद मधुरा वाचं	२४०	तं साक्ष्य सिरिधरोभर	३६४
जड्धाकाण्डोदमातो नख-	१६२	तथाभूता हस्तु	५१
जटाभाभिर्भाभिः कपल	४२२	तदप्राप्तिमहादुःख	११५
जनस्थाने भ्रान्तं- (स. र. को. १४७१)	१४४	तदिदमरणं यस्मिन्*	३००
जल रणन्तेउरण वरे-	२४३	तद्रूपं मित्रं कुड	२००
जस्तेष्व यणो वस्तेष्व*	४०६	तद्देहं नवयिति	३६४
जह गद्विरो जह रमण-	४२४	तद्देवोऽतदशोऽन्याभिः	४३३
जं परिहरितं तोरह	२१४	तजुवपुरपान्योऽसौ* (ज. नि.)	३२०
जा डेरं व द्रुसन्ती*	१००	तपस्त्रिभिर्था सुचिरेण*	१६०
जाने वोपपराख्ख खी	६३	तदशिमनि चत्तयति	१२७
		तदशिमनि कृतावलोका*	३३२

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
नाल्पः कनिरिय खल्पः* (उ. वि.)	३१२	पुराणि यस्यां सवराज्ञानानि	४११
निजदोषाद्गतमनसो	३७२	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३५७
निलोदितप्रतापेन	३६६	पृथुकार्तस्वरपातं*	२४६, ३०६
निद्रानिद्रतायुदिते	३७३	पेशलमपि खलवचनं	३७७
निपेतुरास्यादपि तस्य-	४३६	पौरं मृतीयति जनं	३३०
निघ्ननाभिकुहरेषु यदम्भः*	४१२	प्रणयिसखीसलील	३८५
निराधि च निराधर्यं च*		प्रत्ययमज्जनविशेष	४३४
(का. अ. सू. उ. ४।३।३२)	३४६	प्रथममह्यच्छायाः*	१८१
निरुपादानसंभारः*	१०१	प्रथनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनि	१२५
निर्वाणवैरदहनाः	२४२	प्रयत्नपरिबोधितः	२३५
निशितसारथिया	११७	प्रसादे वर्तस्व प्रकटय*	२५४
निःशेषयुतचन्दनं*	१२	प्रस्थानं वलयैः कृतं	८१
म्यङ्कारो ह्ययमेव मे*	२०१	प्रागप्राप्तनिशुम्भ	२१२, २५१
पथि पथि शुकण्डबु	१२२-१२३	प्रायोश्चरपरिवृज्ज*	२३८
पथिभ्य ए एत्थ*	१०२	प्राप्ताः धियः शकलकाम	२३२
परापकारनिरतैः	२२२	प्राञ्जप्राद् विष्णुधामा	१६६
परिच्छेदातीतः	१२३, ३७८	प्रियेण संप्रभ्य विपद्य	२२०
परिपन्थिमनोराण्य	३३१	प्रेमाद्रीः प्रणयस्पृशः	७८
परिस्फुटितमृणालम्लान	७६	प्रेयान् सोऽयमपाकृतः	१२२
परिस्मानं पीनस्तनजघन	२८५	श्रीकृच्छेदायुक्षोच्छ्वसन*	२८७
परिहरति रतिं मतिं	२५४	कुल्लुकरं कलमकूरण्डं	२४८
पविशन्ती घरद्वारं*	११८	वठ सखि किमदेतत्	३४८
पश्चाद्दुग्धो प्रसार्य	३७६	वन्दीकृत्य नृप द्विधौ	११६
पश्येत् कथिनास चपल	१४०	विम्बोष्ठ एव रागस्ते	३६३
पाण्डु क्षामं वदनं*	२६१, ३६५	मादाणातिक्रमसागो	१४६
पातालमिव सौ नाभिरुते	४३२	भक्तिप्रद्विलोकनः*	३०६
पादाम्युजं भवतु नो*	४२६	भक्तिर्मये न विमवे	४०१
पितृवसतिमहं नमामि	२००	भय तरुणि रमण	४३०

श्लोका	पंक्ताङ्का	श्लोका	पंक्ताङ्का
यस्यासुहृतकृततिरस्कृति	१३७	राममन्यथसरेषु ताडिता	२२७
याता किं न मिलन्ति	१३४	रामोऽसौ भुवनेषु *	१२६
यानकरसार्द्रपाद	१६०	रुधिरविसरप्राधित	११५
युगान्तकालप्रतिसहृता	४०६	रे रे नवसलोचनाधित	१२५
ये कन्दरासु निपसन्ति	४११	लग्न रागावुवाग्रया	२२२
येन ध्यस्तमनोभयेन *	२४४	लग्न केलिकवग्रह	२२०
ये नाम केचिदिह	२०४	लतानामेतासासुदित	३४३
येनास्यभ्युदितेन चभ्र	३५७	लहिष्णु तुजम्भ *	३५१
येषा कण्ठपरिमह	३७७	लावण्य सदसी कान्ति	११४
येषां तास्त्रिदशेभदान	२१७	लावण्यैकधि सप्रताप	४१४
येषां दोषलमेव दुर्ल	१२४	लिखनास्ते भूमि	१२३
योऽविरक्ष्यमिवमर्थ *	२०३	लिम्पतीव तमोऽज्ञानि	३३७
योऽसकृत् परगोलापा	३०७	लीलाशामरसाहवो	१६३
रक्षेक्षिहिभणिमसख	१९९	वक्त्रस्यमिदस्वैविन्दु	४०४
रक्षाशोक कशोदरी क ह	२४३	वक्त्राभ्योज सरसखनि	२३३
रजनिरमणमौक्षे	३०१	वक्त्रेन्दो वद सख्य *	४२६
रमणीय क्षुदियकुमार आसीत् *		वदनसीरमलोभ	४२१
(ना य)	१२४	वदन वरवर्णिन्यास्तस्या	२६५
रसासार रसासार	३१६	वद वद जित स शख	२४०
राइसु चदधवलासु *	११६	वपु प्रादुर्भावावपु *	३८५
राकायमकलङ्क चेत	३९१	वपुर्विरूपासमलक्ष्य	१६६
राकाधिभायरीकान्त	१६४	मखनैर्दुर्गधरणी	२०१
राकासुधाकरमुखी	६४	वह्निस्फुलित इव *	४२१
राजति तटोयममिहव	४२३	वाणिज्य हतिवदन्ता	४०३
राजनारायण क्षत्त्री	४२६	वाणीस्कण्डगुणीष *	१४७
राजन्राजसुता न पाठयति *	३१४	वाताहारतया जगत्	२३६
राजन्विमान्ति भवत	२१३	वारिब्ब तो वि पुशो	११७
राज्ये सार वसुधा	४०५	विकसितसदकारसार	२१४

श्लोकाः	पञ्चाङ्गाः	श्लोकाः	पञ्चाङ्गाः
सर्वेस्वं हर सर्वस्य	३०७	सोऽप्यैष्ट वेदान्	१६८
सविता विभवति विभुरपि-		सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय	३८६
(१२. प्र. ४४ :) ३३१		सो मुदसामलंगो *	११७
सनीडा दयितानने	२४३	सौन्दर्यसंपत्ताकृत्यं	२३६
सरोणिषैः कव्यभुजां	२६५	सौन्दर्यस्य वरद्विणी	३४४
सत्तार साकं दपेण	३०३	सौभाग्यं वितनोति	४२६
सह दिव्यदृष्टिसार्हि	३८१	स्तुमः कं नामाङ्घ्रि	६३
सहि एषण्डिबुवणसमरम्मि *	०१८	स्तोकेनोप्रतिभायाति *	३०६
सहि पिरङ्कुण माणस्स *	१०६	स्निग्धस्यामलकान्ति	११२
साकं कुरङ्गकरया	१४०	स्पर्शोल्लसत्किरण *	४२८
सा दूरे च झुधा	१६८	स्पृशति तिग्मवन्धौ *	४३७
साधनं तुमह्यस्य	१६२	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	२१५
साधु चन्द्रमसि पुष्करैः -	२०३	स्फुरद्द्रुवरूपमुत्पटाप	४१७
सा पत्न्युः प्रथमापराध	८०	सस्ता नितम्बादव	१६५
सायनसहायबाहोः	१६६	सचन्द्रन्दोच्छलदच्छ	१७
सार्यं ज्ञानमुपासितं	११५	सपिति वावदर्थं निषटे - (का.अ.सू. १)	२२६
सा वसह तुज्जम द्विष्ट	४१७	सप्येऽपि समरेषु स्वा	३२६
साहेन्ती सहि सुहर्ष	२१	स्य च पञ्चवाताम्र	३०६
सितकरकरुचिरकिमा *	२६६, २६६	सर्गाप्राप्तिरनेनैव	२७५
सिंहिकासुतसन्तस्तः	४०८	हन्तुमेव प्ररुत्स्य*	२३७
झुधाकरकराकार	१६७	हरल्लघं समति हेतु	६१
झुरालयोष्ठासपरः	२००	हरस्तु किञ्चित्परितप्त	१४६
झुवद् समागमिस्तदि -	५३	हंसायां सरेहि शिरी *	१०२
मुसितवसनालंकाराया *	(उ.वि.) २३१, ३७६	हा धिक् सा किल *	१६१
सुहृद्भूषाभजल *	(उ.वि.) ३२७	हा वृष हा वृष हा वनि	२१२
सृजति च जगदिदमवति	३७७	हा मातस्त्वरित्ताऽसि *	८३
सेयं ममाग्नेषु *	६७	दित्वा त्वामुपरोध	३८०
सो एतिय एत्य यामे-	४२१	हुमि अवदस्त्रियरेहो	२५१

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
द्वयमभिष्टितमादा	३६१	हे हेलाजितबोधितत्व * (व. जी.)	३८०

(App. B.) (ख)

काव्यप्रकाशे प्रमाणोद्धृतयः

(क) ग्रन्थकृतः	श्लोकाः	पलाङ्काः
	पलाङ्काः	काव्यालङ्कारसंग्रह १०६, १११
'अन्वै'	३४, ..	काव्यालङ्काररत्नट्टि २४०, २७४, २७८,
'अन्विताभिधानवादिनः'	२०	२७३, २७६, २८०, २८१, २८२
अभिनवगुप्त	७०	तन्त्रपार्श्विक १५, १६४
'अभिहितान्वयवादिनः'	२०	ध्वन्यालोक १४८, १४९, १७४, २४६,
उद्भट	३३६	२४८, २४९, २८७, ३१२
'केचिद्'	२७, ३४	ध्वन्यालोकलोचन १६४, १७१, २३८
ध्वनिकृत् (ध्वनिकार)	१४८, १४९, २४६	लावण्याल ६४, ७६, (शृङ्गार इत्यादि
वामन	२६४	ना. शा. ६११५) ८६ (रतिर्हासध्व-ना. शा.
भरत	६४	६११६)
भट्टनायक	६८	पाणिनीयवार्तिक १२४
महाभाष्यकार	२२	भामहविपरण २७४, २७६
रुद्रट	३१०	मीमांसासूत्र १६२-१६३
लौकट	६४	रुद्रटकाव्यालङ्कार २४८, ३१०, ३१४,
'व्यङ्गिवादिन्'	१७७	३१५, ३१६
शङ्ख	६३	वनोक्तिजीवित १६४, २२८
(ख) ग्रन्थाः	वाक्यपदीय	२४
अमरकोष	१८६	व्यङ्गिचिन्तेक २०४, २२४
कामशास्त्र	२४४	शरभाष्य १६०
काव्यालङ्कार (भामह)	१८०, १८१, ४१८	श्लोकावार्तिक १४४

काव्यप्रकाशे तद्वृत्तौ च स्वयंभाणानि प्रमाणानि :—

५:

प्रथम उल्लासः

(१) एतद्विलसणा तु कविवाङ्निर्मितिः=ज्व. आ. लो. (२२२५.)

तथा नेदमुच्यते—अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथाऽस्मै रोचते निरुचं तथेदं परिवर्तते ॥

(५) प्रभुसम्मिता...सुहृत्सम्मिता...=ज्व. आ. लो. (१४८५.)

इह प्रभुसम्मिताभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याहामाक्षपरमार्थेभ्यः ।
शास्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्नाः, न चाप्यस्यैवं वृत्तमनुष्मात् कर्मण इत्येतदुक्तिमुक्त-
कर्मफलतुल्यप्रकटनकारिभ्यो मित्रसम्मिताभ्य इतिहासशास्त्रेभ्यो लब्धव्युत्पत्तयः...

(६) भाष्यानाय महाकविसम्बन्धिनाम्...=ज्व. आ. (१६५१)

गरसती साधु तदर्थवस्तु निःस्पन्दमना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिन्त्यन्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

...गैनास्मिन्...संसारे कालिदासप्रभृतयो द्विजाः एवंपा वा महाकवय
इति गण्यन्ते ।

(७) हेतुर्न तु हेतवः=तु. का. आ. (१११०३)

नैस्तर्गिणी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् । द. का. अ. १११४

अमन्दधाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

(१२) रसस्य हि प्राधान्यान्नालङ्कारता=ज्व. आ. (२१४)

वाच्यवाचकानाकलहेतुनो विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यतः स ध्वनैर्विषयो मयः ॥

(१४) मग्नभावितवाच्यमयहपन्नमनसस्य शब्दार्थयुगलस्य=ज्व. आ. (२३५५.)

यतार्थः शब्दो वा समर्थसुषप्तजनीकृतसार्थः ।

मग्नः कः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

(१७) चित्तमिति गुणालङ्कारयुक्तम्=ज्व. आ. (२२०-२२१५.)

चित्तं शब्दार्थमेवेन द्विविधं च व्यवस्थितम् ।.....किन्तु यदा रसभावादि-
विचाराग्रन्थः कविः शब्दालङ्कारमर्षालङ्कारं बोधनिबन्धाति तदा तद्विचारापेक्षया
रसादिरन्यताऽर्थस्य परिकल्प्यन्ते । (२२१५.) काव्यं केवलपान्यवाचकनैक्यनाता-
प्रत्येकोपनिबद्धमात्रेणैव प्रकृतं यदाभासते उचितम् । (ध.आ.ह. २२०५.) ।

द्वितीय उल्लास

(१६) तात्पर्यार्थाऽपि केचुचित्पञ्च आ (१८६ १६० पृ) तु

शब्दान्तरेण स्वार्थाभिधायिना यद्विपरीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता । न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाक्यव्यञ्जयौ (ध्व आ ११० ११) । यत् पदार्थप्रतापितरत्यन्तं कैश्चिद्विद्वद्भिरास्थितम् ।

(२४) वस्तुभर्माऽपि द्विविध — अ इ मा (४ पृ) यस्य च वस्तुभर्मत्वेनोपाधेरवस्थानं तस्यापि द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात् ।

पदार्थस्य प्राणप्रदो जाति नौ इति = अ इ मा (४ ५ पृ) कस्यचित् खलु तद्वत्सोपाधिपदार्थस्य प्राणप्रदता यथा जाते । न हि कश्चित् पदार्थो जाति सम्बन्धमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते । यदुक्तं वाक्यपदीये न हि गा स्वरूपेण गा नाम्यर्गान्नामभिसम्बन्धात् नौ रिति ।

(२८) साध्य पूर्वोपरीभूतावयव कियारूप म मा (११३११)

क्रियावचनो धातु क्रिया कामेवमत्यन्तापरिच्छाऽस्तस्या पितृहीभूता निदर्शयितुम् । आख्यातपदवाच्या पूर्वोपरीभूतावयवा (म मा प्र)

(२५) चतुष्टयो महाभाष्यकार = म मा (१११२) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिर्जातिशब्दांशुशब्दा क्रियाशब्दाश्चतुर्थी । अ इ मा (४ पृ) तस्य मुख्यचतुर्भेदो ज्ञेयो जालादिभेदतः ।

(२५) विधादिशब्दानां सङ्कारूपो = २ प्र (२०० पृ)

एव विधादिशब्दानां सगत्वविदित्वाभनम् ।

अभिधायस्य सामान्यशून्यत्वावहित्थयते ॥

(२५) शुद्धक्रियादृष्ट्यानां भेदान् — अ इ मा (६५ पृ) शुद्धक्रिया शब्दस्य क्रियक्रीनामेव तदुपाधिनिबन्धनभेदजुषामेकाकारताऽवगतिनिबन्धनत्व न तु जातेरिति भगवतो महाभाष्यकारस्याभिमतम् । यथा व्यक्तेषु मुखे तैस्तत्त्वज्ञोदकादसादानां प्रतिबिम्बावगतिनिबन्धनानां भेदाप्राप्ताऽऽकारत्वेन प्रत्यवभासते । अतएव न शुद्धादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् । २ प्र (२०६ पृ) यथा कानादसादकादिषु यथा जलादिभिर्मयैकं मुखमेवाभिधीयते ।

तथा ह्यप्यैरभिर्मयैका जातिरेवाभिधीयते ॥

- (२६) हिमपयः...जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये=श्र. प्र. (२०१-२०६ पृः)
जातिरेव हि शब्दार्थ इति जैमिनीया...कथं पुनराश्रयाः शब्देनासंस्पृश्यमानमेदा
अपि जातिभेदानुगमय कल्पन्ते ? यथा चक्षुरादयो...प्रतिपत्तये ।
- (२७) तद्वान्...शब्दार्थः=न्या. म. (१११-२६३ पृ.) जातिमतौ व्यक्तिः शब्दार्थः ।
गवादिशब्दैस्त्वद्वेतोऽभिधानात् ।...ननु श्लेष्मं तद्वानाम् ? तस्यास्तीति तद्वान्
विशेष एवाकारसामान्यवाच्यते । (श्र. प्र. २०६ पृ.)
- (२८) अपोहो वा शब्दार्थः.....=नाप्यन्यव्यावृत्तिमालं क्रितुमन्यपोहविशिष्टो विधिः
शब्दानामयः ।...शब्दैस्तावनमुक्त्यमाख्यायतेऽर्थसंज्ञापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यः ।...
(आतथीमितनियन्धावली—अपोहप्रकरण २०३ पृ.) *Vide the paper*
The Neo-Buddhist Nucleus in Alankāraśāstra. J.
As. Soc. Lett. vol. xxii no. 1. p. 52.
- (२९) शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा=श. न्या. वि. (२ पृ.) एवंपाच्यवाचकारनिष्ठो
व्यापारावभिपालयते । अ.श्र.भा. (४ पृ.) मुख्यलक्षणिकार्थविपर्ययनद्वारेण
शब्दस्याभिधाय्यापारो द्विभिः प्रतिपादितो निरन्तरार्थविपर्ययः सान्तरार्थनिष्ठः ।
- (३०) गौरमुपन्य इत्यादी...लक्षणा नोदाहृतम्या ।=श्र. प्र. (२०६ पृ.) ननु अ व्यक्ति-
लक्षणाया सर्वमुपपद्यते । सर्वम्...व्यक्तिमेव शक्तिसंख्यासुरभितो कार्योप-
योगिनो" पश्यामः । अस एव चालम्बनप्रोक्तविशेषनादयो जाती न
विशीयन्ते ।
- (३१) भेदानिमी...गोणो शुद्धो च विज्ञेयो...श्र. श्र. प्र. (२४६ पृ.) यदुपात्तशब्देषु
मुख्यगोणीलक्षणाभिः शब्दशक्तिभिः...अभिधीयते तदभिधीयमानम् ।
- (३२) अत्र हि...उपयान्तीति केचित्=श. न्या. वि. ३ पृ.
...न परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे । ('अपरे' 'अन्ये' शब्दयोर्भेदात्) 'परार्थ एव
लक्ष्यत इत्यन्ये । उद्धृत (N. S. edn का. अ. सा. सं. त. वृ. १० पृ.) :—
(भा. वि. ?) केचिद्व्युत्पत्तौ पूर्वमर्थोपपद्यते । अपरे विपर्ययम् । अन्ये
योग्यताम् । एष एव युक्तः पन्था इव दृश्यते । अ. श्र. भा. (८ पृ.)—गोर्वाहीक
इति, अस हि गोशब्दगोत्वयोरुपचारः ।...
- (३३) क्वचित् ह्यस्वामिभावात्...अप्यवाचयविभावात्=म. भा. (अ११४-२१८ पृ.)
चक्षुभिः प्रकारैरेतस्मिन् च ह्येतद्वचति । वादभ्यात् वादभ्यात् सामीप्यात्
साहचर्यादिति । (त्रदोष and उद्घोष तु.)

- (३६) लक्षणा तेन षड्विधा—अ ४ मा (८ पृ.) एतेन चतुर्विधेनोपगारेण सह पूर्वोक्तो
द्वौ लक्षणाभेदौ सकलत्रयपटप्रकारा लक्षणां चक्रव्या ।
- (४०) नाभिधा समयाभावात् लक्षणा—अथ आ लो (१८ पृ)
व्यापारश्च नाभिधाऽऽत्मा समयाभावात् । न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव
परिचयात् । न लक्षणाऽऽत्मा, उक्तादेव हेतो रलक्षलक्षितत्वाभावात् ।
- (४०) न न शब्द स्मृतलक्षति —अथ आ (११२०)
मुह्यता रति परिस्मृत्य शुभ्रहस्याऽर्थदर्शनम् ।
यदुदिरस्य पत्त यत्त शब्दो नैव लक्षलक्षति ॥
- (४१) एकमप्यनवस्था स्यात् —अ न्या म (२१ पृ)
मूलवृत्तिकरीमाहुरनवस्था हि वृत्तणम् ।
मूलसिद्धौ त्वह्मत्वाऽपि मानवस्था निवार्यते ॥
- (४४) सामर्थ्यमीनिती देश —वा प (२१३१६)
वाच्यात् प्रकरणादर्थावित्सारेशकात्तव ।
पदार्थो प्रविभज्यते न शब्दादेन केवलात् ॥ (वा प्र २२४ ४६ पृ ४)

४ तृतीय उल्लास

- (५४) आदिप्रहणाच्चैष्टाऽऽदे —अथ आ (१८६ पृ)
अराब्दस्यापि चैष्टाऽऽदेरर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धे ।
- (५५) लक्ष्यव्यञ्जकयोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्—अदे चालक्ष्यक्रमव्यञ्जकस्य द्योतकत्वं यथा (अ
आ १३१ पृ) विभावादयो यदा विशिष्टेन केवापि पदेनार्च्यमाणा रस-
समदकारविधायिनो भवन्ति तदा पदस्यैवासी महिमा समर्प्यते । (अ
लो १३१ पृ)
- (५५) न हि प्रमाणात्तरवैयोऽर्थो व्यञ्जक —अथ आ (१८६ पृ)
मित्रविपक्षत्वात् मित्ररूपत्वाच्च स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं न शब्दस्य ।
शब्दव्यापारमोचरत्वं तु उल्लासाभिरिष्यत एव ।

४ चतुर्थ उल्लास

- (६०) उपकृत बहु तत्त —अथ आ लो (५६ पृ)
यथा शलुमुदिरस्य कश्चिद्मयीति— किमिवोपकृत न तेन ममे ति ।

(६०) रसस्तेन लक्ष्यते=भव. आ. (१८५ पृ.)

तल तु शब्दस्य क्रियापीर्यापर्ययनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभादिनीनु ..रसादो न प्रतीयते । भव. आ. (पृ. २६) वाच्येन त्वस्य सदेव प्रतीतिः ।

(पं. आ. लो. पृ. २६) 'इव' शब्देन वियमानोऽपि कमो न संलक्ष्यते ।

(६१) शुष्कभूतव्यत्रेय रसवद्....=प्य. आ. (२१६)

रसभावादित्वात्पर्य...अलङ्कारत्वसाधनम् ॥...एवं ज्वनेः...रसवदलङ्कारस्य न विभक्तविययता भवति ।...अनेन मायायलद्वारा अपि प्रेयस्त्वूर्जलितमादितादयो गृह्यन्ते । (पं. आ. लो. ७५ पृ.)

(७५) व्याप्रादयो विभावा...अनैकान्तिकत्वात् सज्ञे मिलिता निर्दिष्टाः ।=तत्तानुभावानां विभावानां व्यभिचारिणां च पृथक् स्थायिनि नियमो नास्ति बाष्पादेरानन्दा-
क्षिरोपादिजत्वदर्शनात्, व्याप्रादेश्च कोपभयादिहेतुत्वात् ।

(अ. भा. १म अरण्य १८४ पृ)

(७७) अपरस्तु शापहेतुक इति पञ्चविधः=तु. इ. का. अ. (१४१)

अथ विप्रलम्भनामा श्च्यारोऽयं चतुर्विधो भवति ।

प्रथमानुरागमानप्रवासकदृष्टात्मकत्वेन ॥ तु. २. प्र. (२५४ पृ.) स (विप्रलम्भः)
चतुर्धा प्रथमानुरागो मानः प्रवासः कदृष्ट इति ।

(८६) निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः=तु. वा. शा. अ. भा. (३३२-३३ पृ.)
शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः ।...व्यभिचारिण्यथा निर्वेद-
स्युति...रोमाभादयः ।

(८२) आदिराज्यान्मुनिगुरुपुत्रादिविषया=तु. ना. शा. अ. भा. (३४१ पृ.)

आर्द्रतास्थायिकः स्नेहो रस इत्यतः । एवं वृद्धस्य पुत्रादिविति शङ्क्यम् ।
...एवं भक्तापि वाच्यमिति ।

(८३) तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः=प्य. आ. लो. (२४ पृ.)

अौचित्येन प्रवृत्ती नित्यतेराख्यायने स्थायिन्या रसो व्यभिचारिण्या
भादः । अनौचित्येन तदाभासः रावणस्येव सीतायां रतेः ।
(श्री. वि. च. १२४ पृ.)

कुर्वन् सर्वास्ये व्याप्तिमौचित्यरहितो रसः ।

मधुमास द्वाशोर्कं करोत्यधुरितं मनः ॥

(६४) तस्य प्रशान्तिरुदय **=अथ आ लो (६५-६६ ५)

व्यभिचारिण उदयस्थित्यपायतिधर्मका । क्वचित्तु व्यभिचारिण प्रशमावस्थया प्रयुक्तधर्मत्कार । क्वचित्तु व्यभिचारिण सन्धिरेव चर्चणास्पदम् । क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरशयलतैव विप्रशान्तिपदम् । ** एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-सन्धिशयलतादिकानि कारिकायामादिप्रद्वयेन गृहीतानि ।

(१०१) अलङ्कारस्यापि ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेनालङ्कारता=अथ आ लो (१५ ५)

य पूर्वं क्वापि कान्ध्यालङ्कारभावमुपमाऽऽदिरूपतयाऽन्वभूत्, इदानीं त्वनलङ्काररूप एवान्यत् शुष्कीभावाभावात् पूर्वं प्रत्यभिज्ञानबलादलङ्कारत्वनिमित्ति व्यपदिश्यते ब्राह्मणधर्मण्यन्यायेन ।

(१०६) अल विरोधानङ्कारेण =का अ सू ३ (४ ३।२६)

विरिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ।

(१ ६) अल किमिति उत्तरालङ्कारेण=इ का अ. (५।७२)

यत् ज्ञातादन्यत् पृष्टत्वात्वेन वक्ति सत्तुल्यम् ।

कार्येणानन्यसमाख्यातेन वतुत्तर ज्ञेयम् ॥

(११०, ११७) अल हेत्वलङ्कारेण =क का अ (७।८२)

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकमवेयम् ।

सोऽलङ्कारो हेतु स्वादम्येभ्यः पुथग्भूत् ॥

(११६) यथा शुभ्रगोमायुसवादादी=अथ आ (१५२ ५)

अस्य विवक्षितान्तरवाच्यस्य ध्वनेरनुरणनरूप्यज्ञोऽपि य प्रभेद उदाहृतो द्विमकार, सोऽपि प्रबन्धेषु केचुचित् द्योतते । यथा शुभ्रगोमायुसवादादी महाभारते ।

(१२२) पदैकदेश रसावय =अ प्र तु ३य प्र ६१-६६५, ४य प्र. १५८ ५, ६४ प्र १७३ १८२ ५, न जी २यत् ११२-१३१ ५ प्र.

(१३३) अल 'क्षिप्ते ति सङ्कर =अथ आ लो ६१-६२ ५

तन्वासक्यत्वादभिधाभ्यापारेणाश्रयसमर्पणमपि एकधीनिययीभावाभावात् चित्तचर्चणापदमिति न स्वाह्लातिशयकृत् । प्रतीयमान तु तदसक्यमनुद्धिप्र-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सहन इति चित्तपानवरसपुत्रमोदकस्थानीय विनिर्जचर्चणापद भवति ।

५:

पञ्चमः उल्लासः

- (१४०) एते च रसवदायलद्वाराः...का. अ. सा. स (४२ का, ४७ पृ.)
 प्रेयो रसवदूर्ध्वसि पर्यायोक्त समाहितम् ।...यदुक्तं भट्टोज्झटेन चतुरङ्गा भावा
 (४८ पृ.) इति ।...पद्यरूपा रसा इति (४६ पृ.) । अत्र च भावानामलङ्कारता
 काव्यमलंकार्यम् । (का. अ. सा. स ल. ट. ४८ पृ.) रसाः खलु
 तत्त्वालङ्काराः । (ल. ट. ४० पृ.)
- (१४१) मभ्नामि कीरवशतः.....=प्य. आ. लो. (११३ पृ.) ककुयोजमायां सर्वत
 गुणोभूतव्यद्वयतेव । अत एव 'मभ्नामि कीरवशतं समरे न कोपात्' इत्यावी
 ये विपरीतलक्षणामाहुस्ते न सम्यक्परामर्शाः ।
- (१४२) बाणीरकुड'गुणीय=प्य. आ. (११४-१२० पृ.)
 एवविधे विपक्षेऽप्यस्यापि यत्र व्यद्वयापेक्षया वाच्यस्य वादस्वोत्कर्षप्रतीक्षा
 प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यग्रवसाङ्गत्वेन प्रतीतैर्ध्वनैरविपर्ययम् ।
- (१४३-४४) रसादिलक्षणसमर्थं खप्नेऽपि न वाच्य =प्य. आ. लो. (१५ पृ.)
 यस्तु खप्नेऽपि न स्वशब्दान्वयो न लौकिकव्यवहारपतित किञ्चु शब्द-
 समर्थमाद्यद्वयसवादसुन्दरविभावानुभावसमुदितप्राब्धनिविष्टरसादिवासनाऽनुदाग-
 न्मुक्तमारससंविदानन्दचर्यव्यापारमयीरूपो रसव्यविरिति ।
- (१४५) शब्दवृत्ताभिधेयाश्च.....=छो बा. सन्वन्धात्पपरिहार (१४०-४१ ओ.) .
 वक्ता वाक्य प्रयुङ्क्ते च समुच्चार्थविनष्टया । अ. प्र
 तथैव बुध्यते भोता तथैव च तदस्थित ।
 अतो च शक्त्यन्तरमपेक्ष्यते ।
 ...इदमनहारो वाक्येन न वदेन । (न्या म १५ ल ३६४ ७२ पृ)
- (१४६) यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रलम्बिषाप्रलयेन =प्य आ (१० पृ.)
 सोऽयं स्ववृत्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कथन ।
 यत्रत प्रलम्बिष्यौ तौ शब्दार्थौ महावने ॥
- (१४७) 'मि शेषच्युतेत्यादी' विध्यादेवर्च=यस्त्वतापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न
 यस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुमाप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्देरांतर्गं वा
 पर्यवस्येत् । न तु रसमानतासारे रसे । (प्य आ. लो. २६ पृ.)
- (१४८) यदप्युच्यते नैमित्तिकानुसारेण... ..=विमित्तोपु संकेत. नैमित्तिकस्त्वसाधर्म इति

सकेतानपेक्ष एवेति चेत्, परस्यत श्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धेरुक्तिरीशालम् । यो
न्यसौ पर्यन्तकृष्णभाषार्थः प्रथमं प्रतीतिपद्यमवतोरुक्तस्य पधातनाः पदार्था
निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं भीमासकस्य प्रतीतं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतम् ।

(ध्व. आ. लो. १८-१९ पृ.)

- (१५६) सोऽयमिपोरिव...=ध्व. आ. लो. (१८ पृ.) सोऽप्यन्वितामिधानवादी “यत्परः
शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये गृहीत्वा शब्ददमिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घ-
मिच्छति तस्य यदि दीर्घदीर्घौ व्यापारस्वदेकौऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् ।

यदप्यन्ये मन्यन्ते वाच्यावगमोपक्रमः प्रतीयमानार्थान्तरावसानपर्यन्तौऽयमेक
एव दीर्घदीर्घः शब्दस्तेपोरिव व्यापारः.....उदयुक्तम् ।.....किमार्थं विषयः
शरद्वान्तोपन्यासः । (व्य. वि. १२२-२३ पृ.)

- (१५७) यत्तु ‘किं भक्ष्यं’ =ध्व. वि. (१२१-१२२ पृ.) ‘विषं’ भक्ष्यं मा चास्य एहे
मुद्घ्या’ इत्यादावपि यदेतत् विषमपद्यानुष्ठानं तदर्थप्रकरणादिसहायम्.....
न शब्दस्य तल व्यापारः परिकल्पनीयः ।

- (१५८) यदि च शब्दध्रुतेरनन्तरं...=ध्व. आ. लो. (२४-२५ पृ.) विभावाद्यर्थोऽपि
पुनर्जन्महर्षन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जगत्सीति जगत्तादिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो
ध्वननमेवोच्यते ।

- (१५९) ध्रुतिलिङ्गावक्यप्रकरणं...सिद्धं व्यक्तपत्वम्=ध्व. आ. लो. (१६ पृ.)
अन्यथा गौणलाङ्गणिकयोर्मुस्याद्भेदः ध्रुतिलिङ्गादिप्रमाणपदस्य परदीर्घत्वम्
इत्यादिप्रक्रियादिपातः । निमित्ततावैचित्र्येनैवास्तौ सामर्थ्यानिमित्ततावैचित्र्ये
वाभ्युपगते किमपरमस्यास्तस्यया ।...काव्ये वाक्यधर्मास्तदुदाहरणानि च
श्र. प्र. ६ प्र. (३०५-३२८ पृ.) ।

- (१६०) कुत कश्चिद् इति=ध्रुतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थवलादस्वीकार्यप्रतिपत्तिकारिणः... ।
यथा कुत कश्चिमिलाल कम्प्यत्वात् (ध्व. आ. लो. ८९ पृ.)

- (१६१) अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा=...
यदाह...‘अयमेव हि भेदो...’ ज्ञानश्रीमितनिबन्धावली चक्षुषमन्त्राध्याय ४६ पृ.)
न तु तावताऽसौ नास्त्येवेति शक्यः कल्पयितुं तत्सद्भावस्य न्यायसिद्धत्वात् ।
न हि भक्तिभक्तिविविधमे वत्सेन प्रवर्तमाना प्रतीतिरपरिस्थलितकमेव प्रवर्तते
इत्युपपद्यते कारणभेदस्यापि कार्यभेदहेतुत्वोपपत्त्यात् । (व्य. वि. २०४ पृ.)

अतोच्यते । मलम्, न वादक् काव्यप्रकारोऽस्ति यत् रसादीनामविप्रतिपत्तिः ।
किन्तु यदा रसभानादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दात्तरङ्गरमर्भालङ्कारं बोधनि-
वध्नाति तदा तद्विवक्षाऽपेक्षया रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते ।

४:

सप्तम उल्लासः

- (१८५) उपयोगिनः स्युः शब्दाद्याः...=व्य. वि. (१५०-१५२ पृ.) अन्तरङ्गवहिरङ्ग-
भावधानयोः साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादित्यः ।
- (१८७) दुष्टं पदं...=ह. का. अ. (६१२)
असमर्थमप्रतीतं विसन्धि विपरीतफलपनं ग्राम्यम् ।
अभ्युत्पत्ति च देश्यं पदमिति सम्यग्भवेद् दृष्टम् ॥
अपरां पुनर्वहिरङ्गं बहुप्रकारं सम्भवति । तद्यथा... । अन्तरङ्गभावधानयोः
साक्षात् पारम्पर्येण च रसभङ्गहेतुत्वादित्यः । (व्य. वि. १५०-५२ पृ.)
- (१८८) तिथेति धीराजगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्...=ह. का. अ. (६१७-२२)
यदनुचितं तत्र पदं तत्तत्तु धोपजायते ग्राम्यम् ।
पदमिदमनुचितमपरां सभ्यासभ्यार्थवाचि ॥...
- (१८९) विरुद्धमतिक्रियया अकार्यमित्रनेकोऽसौ=ह. का. अ. (६१६)
पूर्वार्थप्रतिपन्थी यस्वार्थः स्पष्ट एव संभवति ।
विपरीतफलपनं तद्वचति पदमकार्यमित्यमिष ॥
- (१९०) अपास...वाचयेऽपि...=ह. का. अ. (६१९)
पदमत्यन्तस्य दोषो वाक्यविशेषप्रयोगनित्यमेव ।
यः परिहृतस्ततोऽन्यस्तदतिव्याप्तिश्च सहियते ॥
नमिसाधुटीका—अपमिहोच्यते पदवाक्यस्थ इति ।...यतः कधिदाराहेतु यथा
वाक्यस्थ एव दोषस्ते परिहृतो न पदस्थ इति तथा पदमदृष्टाभावे ततोऽन्य
इति । पृथक्करणं तु तस्य दोषस्य गद्दीयस्तुल्यापनार्थम् । अ. प्र. (६म प्र.)
तसांशुर्हैन पददोषनिरूपणा ।
- (२११) तथाऽभ्यन्तरलङ्कारकारैर्विभागेन दर्शिता इति...=व्य. वि. (१५०-१५१ पृ.) व्य. वि.
(३७६ पृ. तु.) अनेन च वाच्यावचनेन सामर्थ्यादवाच्यवचनमपि सगृहीतं
वेदितव्यम् ।

६. का. अ. (६१२, ८, ११)—असमर्पणप्रतीतं विहङ्गि विपरीतकल्पनं ग्राम्यम् ।

अभ्युत्पत्तिश्च देश्य पदमिति सम्मग्नभवेदुष्टम् ॥

...युक्त्या तमर्थं न च ह्यं यत् यदभिधानतया ।

द्वेधा वदप्रतीतं संशयवदसंशयं पदम् ॥

(२११) प्रतिहृतवर्णम्...=६. का. अ. (६१४०)

वाक्यं भवति ॥ दुष्टं संकीर्णं गर्भितं गतार्थं च ।

यत् पुनरनलंकारं निर्दोषं वेति सम्मप्यम् ॥

(२२७) अपूर्वोऽपुष्टः...=६. का. अ. (१११२)

अपहेतुरप्रतीतो निरागमो वाऽथ यत्र संबन्धः ।

ग्राम्यो विरसत्त्वज्ञानतिमासन्नेति दुष्टोऽर्थः ॥

(२२८) युक्तमारविशितमप्यमात्मकस्तिमार्गो भारती=ब. जी. (४५ पृ.)

सन्ति तत्तत्तयो भार्याः कानिप्रस्थानहेतवः ।

युक्तमारो विधितश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥

(२४१) बह्वाधीचित्य...=६. का. अ. (६१४७) :—

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

(२१६) स्थितेऽन्वेततत्समर्थनम्=का. आ. सू. ४. (२१११६) तद्विस्तृक्तं प्रयुक्तेषु
नामयुक्तेषु ।

(२४१) अनुकरणे तु सर्वेषाम् .. स्वपक्षुपमप्राप्तम्=६. का. अ. (६१४७)

अनुकरणभावमविकलमसमर्थोदितस्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतादृग्विपरीतक्रिष्टवर्णं च ॥

अ. आ. सो. (३ पृ.)—एवं हि ध्वनिशब्दः...गविलयमाहेति यथा । ६. का. अ.

(२१४ म. सा. टीका) यथा गविलयमाहेति ।

(२४४) अस्तीत्यं कचिदुक्तो यथा=का. आ. सू. ४. (२१११६-१६)

(२४२) व्यभिचारी रसः.....रसदोषाः स्युरीदृशा =६. का. अ. (१११६-१२, १४)

ग्राम्यत्वमनोचित्यं व्यवहाराकारपेक्षवचनानाम् ।

देशकृतजातिविद्यावित्तयःस्थानपात्तेषु ॥.....

य सानसरोऽपि रसो निरन्तर नीयते प्रबन्धेषु ।

अतिमदतो वृद्धिमतो तथैव वैरसमायाति ॥

अथ या (७।१० १४)

निभावानुभासन्वार्यौचिल्यचारुण्य ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसपादनेच्छया ।

(२५६) तद्वर्णनं हि पित्तो सम्भोगवर्णनमिव अथ या (१४४ १४७ पृ)

तस्मादभिनेयाथै न कान्ये तदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नौयिकाभि सह यत्
प्राप्त्यसम्भोगवर्णनं तत् पित्तो सम्भोगवर्णनमिव मुत्तरामसकाम् । स तु न लब्धते
श्री वि च (११ मा १म पु १२० पृ)—यथा वा कालिदासस्य ऊरुमूल
घट्नाम्बिकासम्भोगवर्णने स्त्रिलोचनस्य भगवतस्त्रिजगद्गुरोर्यदुक्तं तेनानौचित्यमेव पर
प्रबन्धार्थं पुण्याति ।

(२५६) अतस्तस्य अथ या (१४४-१४७ पृ) रतिर्हि भारतवर्षोचितैर्नैव व्यवहारेण
दिव्यानामपि वर्णनीयेति सिद्धिः । न च राजादिष्वप्रसिद्धप्राप्त्यभ्यारोप
निबन्धनं प्रसिद्ध नाटकादौ । तथैवोत्तमदेवताविषयम् । न तु केवलं शास्त्र-
स्थितिसम्पादनेच्छया यथा वैष्णोसंहारे द्वितीयेऽङ्के । पुनरारब्धविधाति
रसस्माज्जिनोऽनुसन्धिष्य ।

(२६१) तस्य मनोरमा रामा अथ या खो (१८० ८१ पृ)

न खल्वलीक्यैराग्यकाहुकहवि प्रकटयाम' अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्च्यते
तदेवेदं चलमिति तस्य यत्ताज्जनाऽपाङ्गभक्तस्य लोलभ्यक्षारं प्रति सम्भाव्यमान
विभावानुभावत्वेनाज्ञस्य लोलतायामुपमानवोक्तेति प्रियतमाकटाक्षो हि सर्व
स्याभितपणीयो भवतीति तत्प्रतीत्या प्रवृत्तिमान् शुद्धबिद्धिक्या प्रसङ्गात्प्रसङ्ग-
वस्तुतस्तत्तवेदनेन वैराग्ये पर्यवसति विनेय ।

श्री वि च (११ मा १म पु १२२ पृ) अतः भगवता जन्तुहिताभिमिविधेन
मोक्षक्षमोपदेशोऽङ्गिनं शास्त्रस्य रागिजनानिष्टत्वात् सकलजन्मनं प्रदादने
क्षालपुष्टिबद्धिक्या श्चकारेऽष्टमत्युपनीते ध्वन्ये परिनिर्वादेऽप्यपपीतिल
मुच्चैःकृतम् ।

(२६६) अथ स रसोत्पत्तौ करुण परिपोषयति अथ या (१२६ पृ)

तस्माद्भक्त्याधोभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी यो रस न रसविरोधीति बहु

न्याय्यः । न त्वद्भूतस्य कस्यचित् ।...अथवा वाक्यार्थाभूतस्यापि कस्यचित्
कण्ठारसविषयस्य तादृशेन श्रृङ्गारस्वस्तुना भक्तिविशेषाभ्रयेश्च संशोजनं रसपरि-
पोषायैव जायते ।

(२६५-६८) चित्तो हस्तावलम्बः.....कण्ठेन मुख्य एवार्थं उपोद्बल्यते

अथ. आ. लो. (१३८ पृ.) एतदुक्तं भवति.....यद्यप्यत्र कण्ठोऽपि
पराङ्गमेव तथापि विप्रलम्भापेक्षया सस्य तावदिकटं प्राकरणिरुत्वं...ततः
प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्भः समनन्तराभिधीयमाने 'स दहतु दुरित'मित्यादी
तादोषाभिनयसमर्पितो यो मयवत्प्रभावस्तत्तादृशार्थं पर्यवस्यतीति न कश्चिद्विरोधः ।
...अथ. आ. लो. (१५१ पृ.) अद्वीभूतान्यपि रसान्तराणि.....स चमत्कार-
स्तान्त्येव न परितुल्य विभ्राम्यति ।...अयमेवोदम्भः । यदाह तज्जम्भान्
गुणः कृतात्मिसंस्कारः... ।

पृ.

अष्टम उल्लासः

(२७०) रसस्यैव माधुर्यादयो च वर्णानाम्...गुणरूपोपचारेण...अ. आ. (५८ पृ.)

एतदर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

(अ. आ. लो. ७६-८७ पृ.)

ननु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्तत्र कथमुक्तं रसादिकमङ्गिनं गुणा आधिता
इत्याशङ्क्याह...एतदुक्तं भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम श्रृङ्गारादे रसस्यैव गुणः ।
तन्मपुराभिध्यज्जकयोः शब्दार्थयोरुपपरितम् । मधुरश्रृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता
शब्दार्थयोर्माधुर्यामिति हि लक्षणम् ।

(२७१) हारादिवदलङ्काराः...अ. आ. (११७) यज्जाधितास्तुलङ्कारा मन्तव्याः
कटकादिवत् ।

(२७५) तत् कथमसमस्तगुणा गीढी.....काव्यस्वात्म्या=का. अ. सू. पृ. (११२:११,
१२, १३-१५)

समस्तगुणोपेता वैदर्भी ।.....श्लोकाःकान्तिमती गीढीया ।.....तासां पूर्वा प्राद्या
गुणसकृत्वात् ।.....न पुनरितरे लोकागुणत्वात् । इतरे गीढीयप्राधान्यं न
प्राद्ये लोकागुणत्वात् ।

(२७५) माधुर्यं श्रृङ्गारे हुतिकारणम्=अ. आ. (२१८)

श्रद्धार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाधिल भाधुर्यं प्रवितिष्ठति ॥.....

(प्व. भा. लो.) सम्भोयश्रद्धारान्मधुरतरो निप्रलम्भः, ततोऽपि मधुरतमः कदण्ड इति तदभिन्यजनकौशलं शब्दार्थयोर्मधुरतरमधुरतमत्वं चेत्यभिप्रायेणाह ... ।

(२७६) ओजो वीररक्षित्वि=प्व. भा. (२११०) रौद्रादयो रसाः... ।

...ओजो व्यवस्थितम् ॥

(२७६) धन्यत्वं पुनरोजसोऽपि=प्व. भा. (३१८) धन्यत्वं पुनरोजसोऽपि ।

(प्व. भा. लो.) ननु धन्यं नातिसमस्तार्थं...नेत्याह ।

(२७७) शुष्केन्धनाप्रियत्वं=प्व. भा. लो. (८९ पृ.)

भक्तिरिति शुष्ककाष्ठप्रिष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसाणां शुष्कः । (द्र. का. प्र. वि. २७७ पृ. शुष्केन्धनेति—अनार्द्रकाष्ठवह्नि-
दृष्टान्तेन हृदयसंवादेन.....भक्तिरिति व्यापकत्वम् । अकलुषोदकदृष्टान्तेन च भाषाकालुष्यं प्रसन्नत्वम् ।)

(२८१) वर्णाः समासो...=प्व. भा. (१११-४)

(२८७) कश्चिद्वक्तृप्रबन्धापेक्षया.....रचनाऽऽदयः=प्व. भा. (३१७-६)

विषयाभयमप्यन्यदीनिर्णयं लो नियच्छति ।

काव्यप्रमेदाधयतः स्थिता भेदवती हि सा ॥

... ..

रचनाविषयापेक्षं तत्तु किञ्चिद्विभेदवत् ॥

(२८७) कश्चिद्वक्तृवाक्यानपेक्षया प्रबन्धाविता एते=प्व. भा. वृ. (३१६)

प्रबन्धाधयेषु यथोक्तप्रबन्धाविषयमेवानुसर्तव्यम्...अग्निनेयार्थे तु सर्वथा रसबन्धे
अभिनिवेशः कार्यः । श्र. प्र. ११३. अन्यकाव्यप्रबन्धभेदलक्षणं द्र. ।

पृ.

नवम उल्लासः

(२९१) छेका विदग्धाः=का. अ. सा. घ. ल. वृ. (४ पृ.)

छेकशब्देन कुलायाभिरतानी .. । अथवा छेका विदग्धाः ।

(२९८) पादतद्भाग...रूपताम्=क. का. अ. (३१४०)

आवृत्ताणि तु सत्यापार्थान्य... , क. का. अ. (३१४२) पादाद्विधा विभक्ता...
दशभा यमकानि जनयन्ति ॥

- (३६६) तदेतद् व्याख्यान्तर्गुभूतमिति...=ह. का. अ. (३।५६ न. सा. टीका)
 कथेः क्लृप्तानि शक्तिमालं पोषयन्ति न तु रसवत्ताम् । यदुक्तम्—
 यमकानुलोमतदितरत्नकादिभिदो हि रसविरोधिभ्यः ।
 अभिधानमात्रमेतत्तुलिकाऽऽदिप्रवाहो या ॥

- (३१४) तच्चिदम्...=ह. का. अ. (५।१, ४)
 भद्रपङ्तरुततत्तत्कमवर्णनित्तानि वस्तुरूपाणि ।
 साष्टानि विचित्राणि च पाच्यन्ते यत् तच्चिदम् ॥

 भेदेर्विभिद्यमानं संख्यानुमनन्तमस्मि नैतदस्मत् ।

४.

दशम उल्लासः

- (३२५) तेन तुल्यं क्रिया चेदिति=का. अ. सा. सं. (१।१५-१६ ल. उ.) 'यथा'राश्वत्थ
 धौतेन रूपेणोभयाभारमुपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेवं धौती.....'तत्र
 तस्येवेत्यनेन हि नो वृत्तिर्विधीयते तस्येवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवच्छीतेन
 रूपेणोभयानुयायितयोपमाचोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् ।
- (३२७) तद्विहितेन तूदाद्विद्यमाणा विरसतामावहन्ति=व. आ. लो. (२।१७)
 अप्रयग्यमनिर्बल्यः तोऽस्तंकारो भवौ मतः ॥
 ...यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तद्विषादकं च सन्देहात्प्रकाशिनो
 वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽस्तङ्काराः ।
- (३३७) रानेनोरमानेन=ह. का. अ. (५।६१)
 अस्तिस्मारूप्यादैक्यं विधाय सिद्धोपमानसद्भावम् ।
 आरोप्यते च तस्मिन्तदगुणादोति सोत्प्रेक्षा ॥
- (३५०) प्रतिपादकमाययेन न तु विशेष्यसामर्थ्यादपि=का. अ. सा. सं. २।३० (लघुवृत्ति
 ३६५.)—यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्तत्समानैर्विशेषणैः...सादृश्यवशादप्रस्तुतमय-
 मुपमानभूतं कथयति सा संक्षेपेणोपमानोपमेयलक्षणाद्विदयाभिधानात्
 समासोक्तिः ।
- (३५०) छिद्रविशेषक...=(भ. आ. लो. ३७५.) समासोक्तिस्तु समानविशेषसाभिधायिभिः
 श्लेषपदैरात्मानं ब्रालभत ।

- (३५६) एतत्तस्य मुखात् =व आ लो (४३ पृ)
असास्थाने ममत्वसभावान् प्रस्तुतम् । अप्रस्तुतन्तु जलविन्दो वाच्यम् ।
- (३५७) मुहद्वधू कृष्ण निहल कथित =का अ सा स उ वि (४३ पृ)
परममित्तरनकामुखधूर्यदि शार्ङ्गिण निहल नि शोका करोषि तत् त्वमेव श्लाघ्य
इति विशेषे प्रस्तुते क्वचित् सामान्याभिधानं यथा मुहद्वधू
- (३६२) वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिबस्तूपमा =का आ ता स (ल इति २६५)
तनेय वस्तुनि वस्तुनि साधारण्योपनिबन्धात् प्रतिबस्तूपमा ।
- (३६४) सैव क्रियासु बह्वीषु दीपकम् =रु का आ (७६४)
यदैकमप्यनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापद ऊरवपदमपि ।
भवति तद्वत् तदेतदिति दीपकपद द्वेधा ॥
- (३६३) प्रत्यक्षा इव भूतभाविन =भा का अ (३१४२)
भाविनत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव हरयन्ते यथावा सतभाविन ॥
- (३६३) भाव कवेरभिप्रायो =का आ (२१३६१)
भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भाव कवेरभिप्राय काव्यध्वासिद्धिः संस्थितः ॥
- (३७७) यं प्रेक्ष्य अक्षैरावणशक्तौ =का अ सा स उ वि (१) (४४ पृ)
यदा ह्यप्रोषदराने राक्षैरावणौ निर्मदो जाताविति वक्तव्ये यं प्रेक्ष्य
इति भद्रपत्तरेणाभिधीयते सा पर्यायोक्तता ।
- (४०१) आनुष्टुभमिदं निरूप्यो =रु का अ (७६३ न सा टीका)
इदं नृदाहरणं यथा
आनुष्टुभं नदी मुखं भयं चौरं मुखं प्रिया ।
नैरं द्युतं गुरुर्जनं येयो माहाणपूजनम् ॥
- (४२३) नयनानन्ददायीन्दो इति बहुनां सन्देहात् =का आ सा स उ वि (४४ ४६ पृ)
नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत् प्रतीयति इति मुखस्याप्यवसानात् किमतिशयोक्तिः
किं दीपकम् किं तुल्ययोगिता किं मदनोरोधकं कालो वर्तत इति
पर्यायोक्तमिति बहुलकारसन्देहो भवतीत्युभयसन्देहप्राप्त्यानेकप्रवृत्त्यम् ।

- (४२७) तेनासी तिरुपः परिकीर्तितः=तु. क. का. अ. (१०१२५)
योगवशादेतेषां तिलतरङ्गुलवच दुग्धजस्तवच ।
व्यक्ताभ्यङ्गांशत्वाद् संकर उत्पद्यते द्वेधा ॥ ध्व. आ. लो. (४०-४१ पृ.) ;
का. अ. सा. स. (४१२०, २२, २५)
- (४२८) उपमायामुपमानस्य...अधिकपदत्व' च=क. का. अ. (१११२४-२५)
सामान्यशब्दभेदो वैषम्यमत्तंमवोऽप्रसिद्धिः ।
इत्येते चत्वारो दोषा नासम्भुपमायाः ॥
सामान्यशब्दभेदः सोऽयं यत्तापरस शक्येत ।
योजयितुं नाभम' तत् सामान्याभिप्रायिपदम् ॥
- (४२९) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावाद्बिधयः=का. अ. मा. सं. (५१२०)
अनेकास्तद्विधोस्त्येके सर्वं तद्वत्त्वसंभवे ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च संकरः ॥
- (४३०) क्रमेणोदाहरणम्=यथा स भावताऋम्पितपीसवासाः.....यथा स पीसवासा
प्रवृत्तशार्ङ्गो...यथा निपेतुरास्यादिव सत्त्वदीप्ताः...यथा अर्चं यथासनासोनः=
मा. का. अ. (२१४१, २१५७, २१५८, २१५७)
- (४३१) तदेते...न वृथरु प्रतिपादनमर्हन्तीति=क. का. अ. (१११२४ तमिसाधु टी.)
ते च नासम्भुक् । अपि तु स्फुटा एव ।.....यथा भविष्यः सक्तयो.....

(App. D) (घ)

काठ्ययनकाशयिवेकोदाहृतनिदर्शनानां सूची

श्लोकाः	पदाङ्काः	श्लोकाः	पदाङ्काः
अर्चं तो रात्रा	१३०	अथ सा पुनरेव	१५४
अगृणाद् अक्षणकुड्म	६३	अत्रैतं गुह्यगुह्यो	६४
अज्ञलेखामकारमीर	३७२	अनात्तपतोऽप्यय	३८४
अङ्गुलीगिरिच	- ४२८	अनुरागवती सन्ध्या	३५२
अण्णहिअण्ण उण	६४	अनुशासतमिलनाकुल'	४०७
अता एव	४३	अनेव कल्याणि	१३६
अत्तातुगोद'	४१२	अनेकपादप्रमदप्रसाल'	३०२
[अथ] नयनसमुत्थ' ज्योति	२८०	अनेन सार्धं विहराम्बुराजोः	३८९

श्लोकाः	पंक्ताङ्काः	श्लोकाः	पंक्ताङ्काः
अन्तप्रोतवृहत्	२६३	ऐन्द्रं भवतुः पाण्डुपयोधरेण	३७०
अपि पर्यामि	२०	कञ्जलहिमकनकचक्रः	३७४
अपि सरले	१२१	कथं पातोऽम्बु	४३६
अरे रे अर्जुन	२२६	कयोले फलकावसाः	३३८
अलिमलयै	३३४	कयोले ज्ञानक्याः	२६३
असी नानाकारो	२५०	कमलवनेषु तुषारो	३६१
असभृतं नएडन	३७२	कर्ता द्यूतच्छलाना	१३५
अस्याः सर्गविधी	३६२	कर्पूरहारहरहाससित	४३५
अहिण्यश्मपञ्चोमरसिएसु	१५१	चनिलचक्रुत्	६
अहं त्वा यदि नेष्टेय	३६६	कलहमुक्तं वनुमभ्यनामिका	३००
आलौभन्त दिशाह	३८६	कलापिना वादतयोपचान्ति	३०१
आश्वपेदि मम	४८३	काञ्चीमुखस्थानमनिन्दितायाः	२४६
आहुतस्याभिवेकाय	३६६	किमिव हि मधुराणा	३६
आहुतोऽपि सहायै	३७३	किं अण्यं ताय	१२१
इत्. च दैत्यः	४७	किशुकन्यपदेशेन	३३४
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु	१२१	किं वयातु किमभ्यातु	४०६
इवं भीम केनोक्त	३४६	किं इत्थान्तै	३५०
इन्दुलिप्त इवाशनेन	३५५	विधितकृषितचन्द्रमुम्बितमुले	३५६
उत्तानोष्णमण्डक	१६५	कुक्कविप्रबन्ध इव	१६०
उद्गर्जज्वलकृष्णरेन्द्र	२६५	कुपतिमपि कल्लत	३७८
उपास्तां हस्तो मे	२८१	कुमार ! नैते मलयसान्धवः	२६५
उपीठरागेय	३५१	कुह इनिमुनीना	१६४
उपपद्वाभाए	१५०	कुहवक कुन्नापात	२६४
एतद्रोम्ता (१) सुरभि	३१८	कुतवानसि विप्रिय न मे	२२६
एनेअ जणो	६०	वैलासोद्धारणार	२२६
एववादिनि दैवर्षी	१०५	कोपात कोमल	१५०, २६२
एव राजा यदा	२६३	को वा हेतुरसं	३७०
एतेहि वत्स रघुनन्दन	६२	केदारो भगवः	२६३

श्लोकाः	पंक्त्याः	श्लोकाः	पंक्त्याः
गजाननमदास्वाद	१	त्वयि दष्ट एव	३७५
गच्छ गच्छसि चेत्	१४६	दन्तप्रभापुष्पचिता	३४१
गायो वः पावनानौ	४८	दन्तैः क्षतानि	१५०
गिरः धव्या दिव्याः	३१८-१६	ददद् भवान् दहन इव	४३४
गीर्वाणस्रप्रचन्ध (१)	४४०	दामोदरकरापात	४१३
शुरुपरतन्त्र	२	दीर्घो कुर्वन् पट्ट	१५०
गृहेष्वध्वसु	३८७	दुग्धोदधिशैलस्यौ	३७४
पकोर्य एव चतुरा	३६३	दुग्धतां गीः	१७२
चक्रन्द हतार	१६६	देवि एको हं वक्ता	२५६
चक्रामिषातप्रसभाज्ञयैव	३५५	देवि दक्षिण्यादिवर्णरिदं	२५६
चलापाङ्गां दृष्टि	१३०, १४६	दुरादुत्सुक	२६०
घायाऽऽतरी (कठोपनिः ३११)	४४	दृष्टः पृथ्वरीकृता	२६३
जायांती सा विष्वग्गच्छि	१२१	दृष्ट्वा केशव गोपरामहतया	१०१
जं जं कुपेति	५४	दृष्ट्वाकासनसज्ञते	२८२
गाराधयोति परिणाम	३६१	दैहस्थवर्षणे यत्न	३३८
तं कृपाम्बुरवेद्य	२०७	शुक्लो गृध्राना	३८२
तटी तारं तान्यति	१२८	यूतं हि नाम पुत्रपत्न्यासिंहासनं	३७३
तन्वी मेघजलार्	१४२	द्विधा प्रसुप्तेन व वाद्यमयेन	३१८
तवालोदधे कीर्तयन्	६३	धन्याः खलु धने वाताः	३५६
तस्यास्मिन्ममसि	३७०	धिक् साशुजं	६२
तीर्थांस्तरुषु मलयज	४०८	धूलीधूसरतन्त्रौ	३७६
तीर्त्वा भूतेश	३४६-४७	वधपञ्चवर्षस्त्रिंशदि	१६६
तुमहाणं अमुकेशु	२८८	मातन्त्रदिषु विष्णुर्भ[क]प्रसाधनाऽऽदिषु	१२१
तेषां गोपवधू	१६३	नाथये किमु पतिं	१८८
त्यज करिकलम त्वं	२३६	निद्राऽपहरति	३६५
त्वत्पादनखरमानौ	३५२	निधानगर्भामिव	२४१
त्वदङ्गमादर्वं दृष्टुः	३६६	निघ्नमुज्जत्	४३८
त्वमेवंसीन्दर्शो स च	२८१	निरर्थकं जन्म	३८२

श्लोका	पलाङ्का	श्लोका	पलाङ्का
नायिबन्धस्त्रिभुवनपुरो	८	महाराजनृ शृणुष्वेद	१८८
नेत्रैरिवोत्पले	३३४	मा मे शशाङ्क	२८३
न्यकारो ह्यमेव	१६४	मालतीमाधवे पद्ममण्डपे	१२१
पयु शिरधन्वपला	१४४	मालतीमाधवयारुहिकप्रत्युक्तो	१२१
पश्यन्तु भवन्तस्त्रादवाम्	८६	तर्क्ष (मालतामाधवे) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुटपाकप्रसीकाशो	१२२	मिलानसो पश्य	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२४६	गृणालहसपद्मानि	३७५
पुष्प प्रबालोपद्रित	३६१	मैनाक चिमय	३४०
पृष्टेषु शङ्खशफलच्छविषु	२८१	यत्तज्जोपामौ	२०४
प्रतीच्छन्नाशोकी	२६	यतो वाचो निवर्तन्ते	१२६
प्रव्याप्त्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्रं व्योन्नयल	३६६
प्रथममलसै पर्यवर्तमानं	२८१	यदनेकपयोपिभुज	३१०
प्रीणितप्रणयि	३७३	यतुवाच न तस्मिन्ध्या	२०४
प्रेमान् मोडयनपाकृत	२६१	यदेवधन्वा तर्क्षलदलबलीला	२०२
बलसिन्धु मिथुरिच	४३५	यद्विस्वयस्त्रिमित	३८६
विभर्ति भूनेर्वलध	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणातिकमलानो	२४६	यशध ते दिक्षु	३००
भन धम्मिभ	९२	यस्तपोवन	३६१
भवत्परार्थे सार्धं	३८२	यथ निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यतीपथको	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तृदारिके दिप्या	४७	य केशवद्वर	३७३
भासि त्व हरिदिवा	४३४	या धर्मभासस्तनया	४३८
मिच्छामट गाढानय	१६१	शाजनाध्यापन	४००
भुजप्रकुण्डलीव्यङ्ग	३२१	येन सम्बालक	३४५
मी वञ्चस्व	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
अनिमरति	२६२	यो य शस्त्र विभक्ति	२७६, २८५
मभामि कौरवशत	४३	रक्तचन्द्रत्व	३०८
मदर्पितदशस्यस्या	४०५	रचनानु सती	१

श्लोकाः	पद्याङ्काः	श्लोकाः	पद्याङ्काः
राजदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेद सुरहिपाशो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं बुभुजे	३६६
रामस्य पाणिरसि	२०७	स दुर्मतिः श्रेयसि	२०४
रैहद्र मिहिरिण्य	३६४	सद्यः कोशिकदिग्विजृम्भय	१०३
लाला वक्तृसर्व	६१	सन्निहितवालाग्ध	३७८
लावण्यकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विरय यथाकामं	१७
लावण्यद्रविण्यन्यथो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
लावण्यौकसि	३७४	सममेव समाक्रान्तं	३६९
वक्त्रं मिसर्गधुरभि	३७२	समयुज्यत भूषतिर्युवा	१२१
वसुधामहित सुराजित	३११	समानया समाप्नया	३०१
वागर्थाविब सम्पृक्को	२८०	सद शरत्प्रसभाम्भो	४३६
विक्रावमरनारी	३४६	स वक्तुमखिलाब्धको	१४८
विविधभववगा	३०४	स वः पावादिन्दु	३३८
विद्युवती शलघुताऽपि	१५२	सह गिर्या विष्ट	३८२
विसमदृढिर्षं व दीप्त	१	साधूनामुपकर्तुं	३६५
व्यङ्गिर्म्यञ्जनाद्गुला	३६४	सावहमागमिष्यन्	३६६
रामरतेऽनरतेजसि	२६५	सामण्यसुन्दरीणं	२४१
शिवरिणि क तु नाम	१०४	सा वाला मयमप्रगल्भवचस	४०६
शुद्धान्तदुर्लभमिद	३५२	सा शिप्रा नाम नदी	३७६
शम्भं वासयत	२८८	सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्त	४६
धूयतां भर्तृसर्वेषां	२८०	सैन्य विशयकारिणो	२६३
स एव हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रति	२८०
■ सति यन्नायसहः	१६३	स्कन्दस्य मातुः	२०७
सज्जतानि मृगाक्षीणा	३६६	स्त्वानायनद्वधनशोषित	१६४
सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	खीव गच्छति पन्धोऽयं	४३३
सच्छायाम्भोजवदना	३३६	खिगधरवामस	३५३
सज्जातपलप्रकरा	३६६	स्परनवनदीपूरेशोढा	१११

श्लोका	पदाङ्का	श्लोका	पदाङ्का
नीविबन्धमिभुवनपुरो	८	महाराजन् शृणुष्वेह	१८८
नेत्रैरिवोत्पले	३३४	मा मे सखाइ	२८३
न्यकारो झयमेव	१६४	मालतीमाधने पञ्चमऽङ्के	१२१
पत्यु शिरधन्द्रकला	१४४	मालतीमाधवयारुणिप्रत्युक्ती	१२१
पश्यन्तु भवन्तस्त्रादकाभू	८६	तत्तैव (मालतामाधने) तृतीयेऽङ्के	१२१
पुठपाकप्रतीकाशो	१३२	मितायसो पश्य	२६५
पुण्या ब्राह्मणजाति	२५६	मृणालहसपद्मानि	३७५
पुष्प प्रबालोपहित	३६१	मैनारक. किमय	३४०
पृष्ठेषु शङ्खरावलच्छद्विषु	२८१	यवलोपार्मी	२०४
प्रतीच्छब्दाशोकी	२६	यतो बानो निवर्तन्ते	१०६
प्रत्याख्यानरुचे कृत	१६८	यथा रन्ध्र व्योन्नधत्त	३६६
प्रथममलसै पर्यस्ताम्रे	२८१	यदनेरुपयोधिभुज	३१०
प्रीणितप्रणयि	३७५	यदुवाच न तन्मिथ्या	२०४
प्रेयान् सोऽयमपाकृत	२६१	यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवतीता	२०२
वत्सिन्धु सिन्धुरिव	४३५	यद्विस्मयस्त्रिमिश्र	३८६
यिभर्ति भूमेर्वलय	३००	यम कुबेरो वरुण	३६६
ब्राह्मणातिक्रमस्यागो	२५६	यथाध ते दिष्टु	३००
भम भस्मिन्म	२२	यत्तपोवन	३६१
भवदपराधै सार्ध	३८२	यथ निम्ब परशुना	३६६
भवन्ति यत्तापधयो	३७३	यस्य मित्राणि मित्राणि	३८
भर्तृदारिके दिव्या	४७	य कानारहर	३७३
भावि त्व हरिरिवा	४३४	या घनैभासस्तनया	४३८
भिक्कामठ गाघानय	१६१	याजनाभ्यापन	४००
भुजतत्रुण्डलीम्पक	३२१	येन लम्बातक	३५५
भो वन्नसू	२६४	योगपटो जटाजूट	३६६
भ्रमिमरवि	२६२	यो य सप्त निर्मात	२७६, २८५
भज्यानि कौरवराज	४१	रक्तचन्द्रस	३०८
मदर्पितहरास्त्रा	४०५	रसनासु मतो	१

श्लोकाः	पलाङ्काः	श्लोकाः	पलाङ्काः
रसवदमृतं कः सन्देहो	२८१	सज्जेह सुरहिमासो	१०५
राजन् राजसुता	३५६	स त्वं मानविशिष्ट	३१६
राम इवायं राजा	४३४	सदयं बुभुजे	३६६
रामस्य पाणिरसि	२०७	स दुर्मतिः धेयसि	२०४
रेहह मिहिरेण	३६४	सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भण	१०३
सालां वक्रासवं	६१	सन्निहितबालान्ध	३४८
सावययकान्तिपरिपूरित	१४८	स निर्विशय यथाकामं	१७
सावययद्रविणव्ययो	३६२	स पूज्यकर्मा सुहृदा	२०४
सावययोकसि	३७४	सममेव समाकान्तं	३६२
वक्त्रं निसर्गमुरभि	३७२	समयुज्यत भूपतिर्यवा	१२१
समुधामहित सुराजित	३११	समानया समानया	३०१
वागर्थायिव सम्पृक्ती	२८०	सरः शरत्प्रसन्नाम्भो	४३६
विश्रावमरनारी	३४६	स वक्रमुखिलाञ्छको	१४८
निविधधयवना	३०४	स कः पाशादिन्दु	३३८
विश्रयवती शेलसुताऽपि	१५२	सह गिया तिष्ठ	३८२
विसमदृढिभं न वीरह	१	साधूनामुपस्तु	३६५
व्यक्तिर्गन्धनधातुना	३६४	राज्यमायमिष्यन्	३६६
रामरतेऽमरतेजसि	२६७	रामण्यमुन्दरोषं	२६१
यिचरिणि क नु नाम	१०४	सा बाला वयमप्रमत्तभवत्स	४०६
शुद्धान्तदुर्लभमिदं	३५२	सा शिघ्रा नाम नदी	१४६
शून्यं वामरुद	२८८	सुभ्रु त्वं कुपितेत्सपात्र	६६
भूयजो भनसरेलं	२८०	सैन्यं विन्मयकारिणो	२६३
य एष हि महादेव	१६१	सोऽयं सम्प्रसि	२५०
य चतियघ्राणसहः	१६३	स्कन्दस्य मानुः	२०७
सञ्जानि मृगाङ्गीणा	३६६	स्त्रानावनद्वधनशोणित	३६४
सवारपूतानि दिगन्तराणि	३६४	स्त्रीव गच्छति पन्त्रोऽयं	४३३
मध्यायाम्भोजवदना	३३६	स्निग्धरयामल	३६३
मवातपलप्रका	३६६	म्वरननदीपुरेणोडां	१११

श्लोकाः	पंक्ताः	श्लोकाः	पंक्ताः
अननलो मानविवर्धितो	३००	सस्था भवन्तु	४६
स्पृतिभूः स्पृतिभूः	३०६	हरति हरिं	३७६
स्वयणविनिविष्टे	३७६	हरयन् विपमदृष्टि	३९३
सर्गश्री यदि तद्	३६४	हन्मन्मेदिपततुलक	८६
खनिनमाकान्तभुवः	३७०	होह य गुणगुराओ	४२६

(App. E) (ड)

काव्यप्रकाशे का. प्र. पियेके च प्रयुक्ता न्यायाः

(क) काव्यप्रकाशे :—

अदापदहन	१९०
अतुरणन	१३२
अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विद्वद्वर्माभ्यास द्राति	१६७
अर्धमेवेन शब्दभेदः	१०४
ह्योरिव शीर्षदीर्घतरो न्यापारः	१५६
उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते	२५०
काव्यमार्गे स्तरो न गण्यते	३०४
कामिनीकुचछलतवत्	१३७
गवार्ध्वापि विशेष्यस्य विशेष्यदागार्ध्वा प्रयोगः कार्यः	२४०
गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्	२१७
वित्ततुरगन्याय	६७
द्वर्धः पदैः पिशुनदेव रहस्यवत्	२४४
न काव्ये स्तरो विशेषप्रतीतिह्व	४५
नैर्ध पदै द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२२३
नैमित्तिकानुसारैण निमित्तानि कल्पन्ते	१५८
पानकरान्याय	६६
प्रधानेन म्यग्देसा भवन्ति	१४१
ब्राह्मणप्रमाणन्याय	१०१, १४१
यत्परः शब्दः ॥ शब्दार्थः	१५६

गदेव दृष्टं तदेव...	३८७
राजानुगतविवाहप्रवृत्तभूलवत्	६८
विशेष्यं नामिवा गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे	२७
शौर्यादय इव	२७०
(ख) काव्यप्रकाशविशेषके :—	
अयं स रशनोत्कर्षो इति न्यायः	२६८
अर्थभेदेन शब्दभेद इति	३०८
अशक्तास्तत्पर्वं गन्तुं ते नो निन्दा प्रचक्षिरे	१७६
आचार्यपादा इति न्यायेन	२०६
इच्छाद्वेपादिन्याय	७१
उत्पन्नत्वलशतव्यतिभेदन्याय	७१
उपलक्षणन्याय	१५
एकावलीप्रथमन्याय	४११
काकतालीयन्याय	३८६
कुलालवत् प्रकाशयति इति	१५६
क्रियाफलमेव कार्यमिति वैयाकरणान्नाय	३७१
क्षीरजलपलोतीभाव	१४६
क्षुद्रकण्टकादिवत्	१४६
क्षोरनीरन्याय	४२१
रक्षो कपोतिका	३८६
खलेबाली मूत्र	३४०
गानपदधिकृत	१०
पटप्रदीपन्याय	५०, १५६
चक्षुरादिवत्	१५२
तन्त्रेण न्यायेन	६६
ताद्वर्त्यशक्तिः परस्परान्वितेऽनन्यधास्त्रिर्देविशेष मनयति	१५३
तिलतण्डुलन्याय	६२१
नागदीतविशेषाद् विशेष्यबुद्धिर...	७४

नार्थे किञ्चित् समानं वाक्यम्	२१७
निधानवत्	१३७
नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण	२१६
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति	४०४
परस्मिन्तुल्यनुमानवत्	६१
प्रतियोग्यन्वयप्रकारयोः साधारणरूपेणोपस्थितेः	१५७
प्रधानेन व्यपदेशा सम्भित	१८०, ४३६
प्रपानकरसन्ध्याय (पानकरस...)	७०
प्रसिद्धपूर्वकः प्रतिषेधो न चान्यत् प्रसङ्गः	४४
बीजादुत्पत्तिवत्	४७
माह्वयधमणन्याय	१००
भक्षिकावदुच्छ्वासमात्रन्याय	१३७
भूलवत्...उपकुर्वाणः	१९, ३६४
यत्कालं मर्दनं तत्कालं मर्दनशुभम्	७१
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः	१६७
यत् गिरिशिखरमाह्वय प्रेक्ष्यते तदपि प्रसङ्गमेव	३०
याद्याऽपि जायते तारगेव भवति	१४७
यो ह्युभयोर्भवति तत्र तेऽप्यवन्वतरतोऽपि व्यपदेशम्	१०१
विरोधप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्	१०
विभागमन्तरेणैव...	१७२
शान्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देन प्रपञ्चि	२८
पादवादिन्याय	८३
सकसलन्याय	६२, ७८
सामान्यमनन्यसिद्धेर्विशेष...	
स्वात्मन्यविच्छेदक...	७३

(App. F) (च)

कान्यककाशविवेके प्रमाणोद्धृतयः

अलङ्कारधन्यकृतः (ग्रन्थाश्व)

अमिनयगुप्त (धन्यालोकोचन)

शुः ६, ३७, ४३, ७१, ७२, ६३, ८६, ६०, ६१, १०५, १११, १२१, १२८, १२९,
 १३०, १३३, १३४, १३५, १३६, १४२, १४७, १५०, १७७, १७८, २०२, २०३,
 २५१, २५४, २५५, २५७, २५६, २६१, २६४, २६५, २६५, २६७, २६८, २७६,
 २७७, ३१२, ३५२, ३७३, ३८०, ३८८

अमिनवभारती ७५, ८६=abb. bb vi. p. 224.

भातन्दवर्धन (धनिकृत, धनिकार, धनिकर्मता, धन्यालोक)

शुः १३, १४, ४३, ६०, ६२, ७०, ७१, ६१, १००, १०१, १०४, १०८, १११,
 ११६, १२०, १२१, १३०, १३३, १३६, १४२, १४४, १४८, १४९, १५०,
 १५१, १५२, १५६, १७३, १७७, १८१, १८३, १८४, १८५, १८६, २५४,
 २५५, २५७, २५८, २६१, २६२, २७३, २८८, २५१, २५२, २६३

उद्भट (कान्यालङ्कारखारसम्प्रदाय)

शुः ८, ११, ६२, १४३, २७, २८५, ८८, २६३, ३०८, ३०९, ३१०, ३२३,
 ३३८, ३३९, ३४१, ३४५, ३४६, ३४७, ३८४, ४००, ४२४

भानुहयिवरण

१४१, १६८, २७८, २८६

वद्वद्विवेक (राजानकसिलक)

२११

कारमीरकाः

१३, ८२, १६४, २७८

कुम्भक (वकाहिजीवित)

१, १२८, १३०, २१२, २६०, २६४, ३३७

क्षेमेन्द्र (श्री. वि. च.)

२८६, २६३

वर्धनी (कान्यादर्श)

१४१, १४३, १८५, २५६, २५७, २५८, २५९, ३३०, ३०१,

३१७, ३१८, ४३३

धनञ्जय, धनिक(दस्यक)

५४, ५५, ६३, ६६, ८३, ८६, ६१, ६६, २४६, २८६,

२५७, २५८, ३२६

धनिकार्तिक (२)

८३, १५८

नवीनाः (प्र. स. कृताः)

३४६

नान्यदेव (सरस्वतीद्वयालङ्कार)

५७, १६६, १२१, २८८

प्रतीक्षारेन्दुराज (का. अ. सा. सं. लघुवृत्ति)

१४३, ३०८

प्रकाशचर्य (रमार्थनालङ्कार)

८, ५५, २६३, २६३

प्राचीनाः

६४, १८२

भरत (नाट्यशास्त्र) ५० १२, ३६, ३४, ६६, ७७, ८२, ८६, ८५, ८६, ८७,
८८, ८९, ९०, ९१, ९४, ११२, १३०, २५५, २५७, २५८, २६२, २६६, २६४,
२६३, २३४, २८८, ३१२

भरतमुनि ४७, ५५, ६६, ७६, ७७, ८०, ८५, ८६, ८८, ११२, १२६, २२१, २६३,
२६४, २८६

भट्टतीति (काव्यलौकिक)

पृ. ३, ६, ६, १५२, २७१, २७२

भट्टनायक (वृद्धवर्णन)

पृ. ५, ३७, ४२, ५६, ६८, ६९, ७७,

भामह (काव्यमालङ्कार) पृ. ८, ६, ६८, १४१, १४८, १८१, १८५, १८७, २७१,
२७६, २८५, २८०, २८१, २८३, २८४, ३१३, ३२४, ३३५, ३४५, ३४६, ३४७,
३६६, ३७२, ३८४, ३८७, ४३६

भोजराज (सरस्वतीकण्ठाभरण) पृ. २६, ३३, ५०, ६५, ७४, २०२, २४१, २६३,
२८४, ३०१, ३०२, ३१७, ३१८, ३१९, ३१९, ३४०, ३४१, ३४७, ३७२, ३८१,
३८५, ४०६

शृङ्गारप्रकाश

१-२ (तदाह...=५. प्र २१६)

२४ (नहि विद्यमानायां इत्याद्या =५. पृ. २०५)

२५ (तदुक्तं कालात्र...=५. पृ. ३८)

२६ (एतस्मिन् च छले...=५. पृ. २६)

२६ (प्रतीच्छन्त्या...=५. पृ. २३७)

३० (कुतोऽयं गीष्...=५. पृ. २८३)

३१ (यदाह...=५. पृ. २२४)

३१ (त्रिरेफ...इति=५. पृ. २३४)

३६ (अस्ति तावत्...=५. पृ. २२६)

४६ (सुप्र...=५. पृ. २४२)

४७ (आदिपदेव...=५. पृ. २४५)

५० (यथा नामरक...=५. पृ. ५०)

५० (सा नियत...इह तु=५८. पृ. २४०-४२)

६३ (धग्पाइ...=५८. पृ. ७४)

६४ (अभिसानापर...=५८. पृ. १)

७४ (न हि मुनिचितो...=५८. पृ. ३६)

७८ (आरस्तु...=५८. प्र. ३.)

८६ (कावस्वरोपरिष्ठायाह्वे...=५८. पृ.)

१०३ (हरिधन्त्रचरिते...=५८. प्र.)

१२१ (गधुमधन...=५८. प्र.)

१२६ (सुमद्रादृश...=५८. प्र.)

१६३ (श्रुत्यादयम्...=५८. पृ. ३२६)

१७१ (केरोडु केरोडु...=५८. पृ. ३४ ४६, ५४, ७४, १७१, १६६)

१८६ (एषन्न मुले...=५८. पृ. २७३)

२८८ (वर्योवम्भ...=५८. प्र. ११४. प्र.)

३२५ (कथं पुनः...=५८. पृ. ५७)

३६८ (प्रसक्तं परिदृश्यमाना...=५८. पृ. २, ३५२)

मम्मट (शब्दव्यापारविचार)

३४-३५, १५३

महिमभट्ट (तत्त्वोक्तिविमर्श)

१६६५.

व्यक्तिविवेक पृ. ३६, १६५, २०१, २०२, २०४, २०५, २०६, २०७, २१६ (१)

३१०, ४३७, ४३८

मुकुलभट्ट (अभिधातुतिमातृका)—

पृ. १०, ४०

मुनि—

५५, ८६, २९३

रत्नफ

*अलङ्कारसर्वस्व

*काव्यप्रकाशतट्टेत

वट्टट (काव्यालङ्कार)

पृ. ७६, १३१, २३६, २६८, २६९, ३१४, ३१६, ३३६, ३४२, ३६२, ३८६, ३९०,

३६१, ३६२, ३६६, ३६८, ४०१, ४०२, ४०३

नमिसाधु टीका

४०२

रत्नभट्ट (गद्गारवितक).

पृ. ८६

वाचस्पतिमिश्र

१५, २१, १२६, २७८ (१)

वामन (का आ सू ह) पृ ७, ६, १०, ३४, ३६, १२८, १४२, २०८, २०६,
 २१३, २१७, २३६, २४०, २४१, २४५, २४६, २४७, २६३, २७४, २७५, २७८,
 २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, ३०४, ३२२,
 ३४६, ३६२, ३७२, ३७३, ३७४, ४१६, ४२८, ४३७, ४३३, ४३५, ४३६

अन्ये (अलङ्कारसर्वस्व)

३३१

अन्येषाम्

२५० ३६७

अन्यैःकम्

२३४

केचित्

१०, १२, ६३, २१८, २५५, २७८, ३०५, ३५६

केनचित्

३३३

कैचित् (वाचस्पतिमिश्र)

६६, २७८

तथा चोक्तम्

४३, २२३, २७६, २३५, २७६

तदुक्तम्

२१६, २२४, २२६

'मदाहु'

पृ ३०

गैर्याख्यातम्

पृ १२, १३, ६१

'वपन्तु प्र.म'

१५, ८२

(App G) (छ)

काव्यप्रकाशविवेके समुद्धृता शास्त्रान्तरकृत शास्त्रचयाश्च

	पलाङ्का		पलाङ्का
अनुशयदेवयानीनाटक	६७	कातन्त्र (व्याकरण)	१६, ४१६
अन्यै तु	१७५, १७६,	कादम्बरीपरिणयनाटक	८६
अभिज्ञानराकुन्तल	१२६	कामन्दकीय (अर्थशास्त्र)	२३१, ४०५
अमरकोष	५, १७१, १८६, १८६, २२५	कामशास्त्र (वात्स्यायन)	२२०, २२६,
अर्थशास्त्र (नीतिलय)	३, ४		२३१, २४४, २४५
अलङ्कारकार	७४	काव्य	१-२, ६, १७, ६०, ८०, ८६
उक्तं आत्मनेपदरूपेण. '	२८		८४, १२६, ४०६, ४२३
'उपपण्येण भात्वर्थो बलादन्यत नीयते'	१६२	कृतकान्दवादी (न्याय)	२४
श्रुति (धृति)	३३, १६४	कोष (नाममाता)	८, २६६

	पृष्ठाङ्काः.	पृष्ठाङ्काः
'॥ (विश्वप्रकाश)	६२, २६६	नागानन्द ८६, २६४, २६५
गुणपदान्तरप्रश्ने	४०६	नैयायिक ३२६, ६७
चन्द्रगोमी (व्याकरण)	३२५	न्यायकुसुमाजलि १५८, १७५, ३२६, ३६८
छन्दःशास्त्र	७, १६५, २१३, २१५	न्यायविन्दु (यौद्धन्याय) ७४
जानसीहरण (काव्य)	१२६	न्यायसूत्र १०५, १७७, २०९,
जैमिनिस्मृत (मीमांसा)	१६३, २२५	३४०, ३६०
ज्योतिष	१३१, १३२	न्यायभाष्य (वात्स्यायन) १७७, २०२
शापकसमुच्चय (व्याकरण)	१८८	पदसंस्कारवादी (व्याकरण) १६८
'तथा चोक्तम्'	२२, १५८	पाकशास्त्र १७१, १८३
'तद्वाहुः' (धातुप्रतीक...)	३०-३१	पाणिनि (व्याकरण)*
तदुक्तम् (कात्यायनपाति यद्रूपम्)	२५-२६	॥ बार्तिक
॥ (सन्निहितरजसशक्ते)	३१	पुराणादि ५
॥ (सम्बोधनं न लोके)	४५	प्रमाकर्णक (मीमांसा) २१, २६, ७५,
॥ (शब्दार्थमादि...)	७४	१७७, ३२६
तदुक्तम् (तेनार्थे...)	१५६	प्रमाणवार्तिक (यौद्धन्याय) ७०, १७४
तदुक्तम् (द्विधा शब्दा)	१५७	बृहत्सूत्रा २५६
तदुक्तं (कारणोपनिषातः...)	४२७	बृहद्देशी (सङ्गीतशास्त्र) १६६, १७१
तन्त्र	२४६, २४७	भट्टचार्य (कुमारिल ?) ४९
तन्त्रवार्तिक (मीमांसा)	१०, ३५,	भट्ट (मीमांसा) २८, २६, २०१, ४००
	३८, ४२, ४००	भट्टमिल ३३
तर्कतन्त्रादिशास्त्र	१०	भट्टहरि २५
तर्जभाषा (न्याय)	३६६, ३६८	भान्तमत ३०
तारण्यमहाभाष्य (श्रुति)	३४०	महर्षि ६१
तीतातिवादि (मीमांसा)	२०, ३३, ३२५	महाकवि ६६
तिमुनिप्रणीत	१८१-८८	महाभारत (महर्षि) ६०, ६१, १६५
दत्तिल (दत्तक) विशाखिलादि (कामशास्त्र)	८	महामाण्यकार २६, १६१, १८२
धर्मकीर्ति (यौद्धन्याय)	७२	मीमांसक ७०, २५६, २६७, ३६७
धर्मशास्त्र	२३१, २०४, ३६६	मेघ वरचित (व्याकरण) १८८

यदुक्त 'स्वरूपे सधमभ्रान्त पररूपे विपर्यय'

शबरभाष्य (मीमांसा) २०, ४२,

७४

१६६, ३४०

नित्यशब्दवादी (मीमांसा)

२४

आधरानार्ग (ज्योतिष)

१३१, १३२

नीतिशास्त्र

१६७

धीनन्दिशिखा (शैवतन्त्र)

२४७, २४८

योगसूत्र

१६३, २००, २३२

ओक्वार्तिक

३५, १८३, १५४

(न्यासभाष्य) १६४, २००, २०१, २३२

ध्रुति

१२६, २४८

(तत्त्ववैशारदी)

२, २३२

सरस्वतीहृदयालङ्कार

४६, ४७, १६६

रत्नावली

१२६, १३३

साम्प्रत्य (माध्यमिका)

२, ७२

लङ्कावतारमाला (यौद्ध)

७४

सुभद्राहरण

१२६

वाक्यपदीय १३, १४, २५, २६, ३१

सूदशास्त्र (पाककला)

१८३

(स्त्राथें), ३१, ४८ (तदुक्त), १७२

सौगत

७३, ७४, १७५

वाक्यपदीयटीका

२१, ३२, ३३

चतुःशिखरयोखरीशून्य (cf ज्ञानाभय -

निबन्धावली p. १५३, ३६४) १७२

विक्रमोर्वशी

१२६

हयमीववध

२६५

वैष्णिसंहार

२८५

हरिप्रबोध

३०४

वैदान्त

१२६, १७२

हरिविवरण

१२६

वैद्यक

३

हरिधन्वचरित

१०३

वैयाकरण

३०४, ३७१

हेमचन्द्र (सिद्धहेमचन्द्र) (व्याकरण) ५१ ५२

वैशेषिकमत

२३, ४२

(App. H) (ज)

तदुक्तशब्दसूची

अक्षरशुद्धिनिर्माण

१७१

अध्यास

३३, १६७

अक्षरशुद्धिमाहारम्य

८

अनवस्था

४१

अभ्रान्त

४४

अनियतसम्बन्ध

१६६

अनाहृत

३१, ३३

अनुप्रासानुप्राहकता

१३१

अध्यवसान

३३

अनुरणन

६८

अध्यवसाय

४२

अनुवाद

१६७

	पताङ्काः		पताङ्काः
अनुवाद्य	२०२, २३७	अनिनाभावित्व	२७
अनुप्यवसाय	४२	आकाङ्क्षा	१६, २०
अनुष्ठान	६८	आक्षेप	१५, १७०
अनैकान्तिक	७५, १७६	आख्यान	५
अनौचित्य	६४	आजानिक	१५१
अन्तःकृत	३३	आभाव	२३३
अन्यच्छायायोनि	२८३	आरोप	३०
अन्योन्याप्रय	६	आवाप	७, १७१
अन्वयग्यतिरेक	२६	आध्यापकविभाव	११३, ४३५
अपरपुरप्रवेश	८	आसक्ति	२०
अपवाद	४०६	उत्कृष्टिकामात्र	७
अपवादद्वय	३७२	उत्तमदृष्ट	१४५
अपदस्तना	३७०	उत्तरालङ्कार	१०६
अपोढार	१७१	उत्तमर्जन	२००
अपोद	२७	उद्देश्य	२०१, २२३
अप्रतिषन्ध (बीज)	१७३, १७६	उद्धार	११६, १५६
अभाष	६०	उद्भाव	८, १०
अभिधातुलभता	१६६	उद्भाव	७
अयोग्यपक्षेद	३	उपचार	२६
अयोनि	२८३	उपमाप्रामा	३३५
अयोनिज	८	उपसर्पण	३००
अर्थक्रियाकारिता	२३	उपस्कारकत्व	१३
अर्थनिर्वाहकसिद्धय	४	उपादान	२७
अर्थमुजमेचित्व	११३	उपाधि	२४
अर्थोपति	२७	औचित्य	२५६
अर्थोत्पत्ति	२६८	उत्पन्ना	१६६
अपट	३४८	कर्णद्वैता	३१
अवगुणति	२२	कविप्रसिद्धि (समय)	२३१

	पलाङ्काः		पलाङ्काः
रुचिप्रीदोक्ति	१०३, १०८	प्रातेय	१००
काकु	२१, ५०	चटस्थ	३०
कार्मण	३४४	तद्भावापत्ति	३३, ३६०
वाच्यव्यशिक्षा	६	चाटस्थ	२८
वाच्यहेतु	१३५	तन्त्र	२३३
शीलन	२३२	तन्त्रम्याय	६६
पुट	११८	चाटपर्य	६
कुपिन्द	१६६	वीथ	४
शृणुति	३६५	तुलित	८
कृते	३	तिप्रगाथकसम्बन्ध	१५४
कोण	२८६	दण्डपाद	१६२
खण्डकथा	२८८	दर्दुर	१७
दालीकार	१७६	तुर्दुष्ट	३७
क्षयाति	२०	देशीपद	१८८
गडि	३७६	भाराधर	३७७
गमनिका	२२	भूलिकदम्ब	११
गलप्रह	१६२	नान्तरीयकद्वय	३५
गुणभाव	५	निगीर्ण	३३
गुणप्रामाण्य	१३७, १८५	नित्यदोष	१६४, १६४
गुणवृत्ति (गाणी वृत्ति)	३५	नियतमम्बन्ध	१६८
चतुःशिक्षणोत्तरध्वन्य	१०२	निरुपाध्य	४३७
वर्गवन्ध	२८५	निरुद्धलक्षणा	३८, १६४
वित्त	७४	निर्घात	२८६
चित्तपुरग	६७	निर्दिष्टत्व	७०
चूर्णक	७	निर्दिष्टाग्न्य	१५५
चैत	७४	निशुम्भ	२१२
छर्दित	२४२	निस्तुप	४६, ७०
छात	१७	न्याय	६७

पताङ्काः

पताङ्काः.

न्यायदोष	४२४	प्रसज्यप्रतिषेध	१६०
पक्षधर्म	१७३	प्रसज्यवृत्ति	३६८
परत्तन्त्र	२	प्रसिद्धिविरोध	२२२
परिकथा	२२८	प्रह्वयन	२००
परिणाम	५६	प्राप्यार	२४९
परिमल	८	प्राणप्रदधर्म	२४
परिश्रितितद्वत्वात्तद्वत्	१६	बन्ध	३१४
परिसंहया	४००	बाधक	३३८
परिहार	६६, २१२	भद्रा	४७
पर्युदासवृत्ति	६०, ३३८	भसल	२३७
पस्पश	२२६	भागावृत्ति	२६८
परयन्ती	३१	भाव	६२
पाक	६४	भावकत्व	६८
पादाङ्गि	२६८	भेद	१३
पारिभाषिकगुण	२५	भोग	६८
पूर्व	३६२	भोगकृत्व	६८
पूर्वरूप	३६२	भोवीकरण	६८
पूर्ववस्तुमान	२६६	मण्डलाग्र	३४३
प्रकटता	४२	मन्वममार्ग	२१८
प्रकृत	३३६	मन्वमवृद्ध	१५४
प्रकृतिपुरुष	८	मध्यमा	३१
प्रतिनिर्देश	२२३	मुख्य	४०, १८६
प्रतिभा	६, ४६	मूर्ध्नाभिपिच्छ	२२
प्रतिबन्ध	३०, १७६	वदच्छा	२४, २६
प्रतीतिवस्तुध्व	६७	मदच्छाशब्द	४८
प्रत्यभिज्ञा	१५७	योग्यता	१६
प्रवर्तन	२००	रुचिर	१६०
प्रतिनिमित्त	२७, ३४	रूपक	२२६-३०

	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः
लक्षण	२७-२८	वैदग्ध्यभङ्गीभणिति	११
लक्षणलक्षणा	२६	व्यक्ति	४६
ललित	५५	व्याप्ति	१७५
लित	१६३, १७३	व्युत्पत्ति	७, ६, १८१
लित्तिन्	१७३	शक्ति	६
लोक	७	शक्यत्व	२२
वक्रत्व	६	शक्यता	६६
वक्रोक्ति	२६०	शाल	५
वर्णजाति	२११	शिक्षरिणो	१८३
वर्तमाना	१६	शोणित	१६०
वस्तुभर्म	२४	श्रमादिका	२४
वाक्य	१६२	शेषवदनुमान	२६६
वाचोयुक्ति	१५६	धुतार्थपति	२८
वासना	६७	ध्रुवि	१६२
विचकिल	२४६	श्लोकादिति	२६८
विचित्रमार्ग	२२८	सविति	४२
विच्छिन्ति	५५, ३३६	संसर्ग	१६३
विदग्ध	१६६	सकलरूपा	२८८
विद्यास्थान	८	सङ्केत	२३
विधेय	२०२	सतत्त्व	३६०
विश्वोक्त	५५	सन्दिग्धताभ्यधर्मा	२३०
विभ्रम	५५	सन्धि	६४
विरोधालङ्कार	१०६	सन्धिधि	१६
विवेकव्याप्ति	२३२	समवायवृत्ति	२७३
विरोधालङ्कार	३६३	समशीर्षिका	१६
वृत्तगन्धि (गप)	७	समाहया	१६३
वृत्ति	२६३-६४	सन्दानन	१६६
पैखरी	३१	सपञ्च	१७४

पताङ्काः

पताङ्काः

सम्प्रत्यय	२८	सामान्यतोऽष्ट अनुमान	२६६
सम्बद्धसम्बन्ध	१६८	विदनाद	२८६
सम्भावन	३३६	सुकुमारगार्ग	२२८
सम्भावना	१००, ३३८	सूक्ष्मा	३१
संविद्वत्	७०	स्खलद्रुवि	४०
सहृदय	६, ८६	स्थपुड	८८
साधक	३३८	स्थान	१६३
साधनवाक्य	१७८	स्फोट	१३-१४
साधारणीकृति	६६	हृत्तुत्त	२१३
सामाजिक	६६	दन्तकार	२०६
सान्तरार्थनिष्ठ	२७	हेतु	११७
सामान्य	२६	हेत्वलङ्कार	१२०

ERRATA (Part I)

Page	Line	Read	For
xiv	34-35	which are in <i>Āryā</i> and in the definition of the figure प्रविस्तरमा, uses	which are in prose, uses
25	10	समवाविषदम्	समाधिषदम् 1)
"	18	कालानुपाति	कालानुयाति
43	17	प्रसिद्धाभिधानां	प्रसिद्धाभिधाना
45	12	लोकैऽस्ति	लोकैऽनु
48	18	परस्वरासङ्कीर्णं	परस्वराऽसङ्कीर्णं
49	2	विवक्षिततया	विवक्षिततये
50	12	ता नियतप्रतिबन्धाऽनियत	ताऽनियतप्रतिबन्धा
"	14	अप्रतिबन्धा त्वेक	अनियतप्रतिबन्धा त्वै
54	8	ध्वन्यते	ध्वन्वते
55	19	विच्छिन्ति	विच्छित्तिः
76	2	ज्येष्ठाण्डः	ज्येष्ठाण्डः
78	6	अपरस्तु	अपरन्तु
101	12	...या एत्थं 'अस्ताण एत्थं'	...या एत्थं'
105	3	अरसशिरोमणी	अरसशिरोमणि
108	5	रहमुत्पन्नि	रहमुत्पन्नमि
110	28	...या एत्थं 'अस्ताण एत्थं'	...या एत्थं'

ERRATA (Part II)

Page	Line	Read	For
142	25	तरत्रभ्रुमणे	तरत्रभ्रुमणे
143	10	समाहितमित्य...	समाहित इत्य...
"	17	-- क्षारानिदानीन्तनाः	--क्षारा इदानीन्तनाः
158	13	चक्षुरादीनामिव	चक्षुरादीनामेव

Page	Line	Read	For
165	23	शब्दत्वहानिः	शब्दत्वहानिः
166	4	संशये	संशय—
177	27	निःशेषेलादी	निःशेषेलादा
191	17	कोऽशून्यस्य वैरं भयाय	कोऽशून्यस्य भयाय
195	23	उत्त	उत्त
201	17	दीर्घकाल	दीर्घकाल
209	10	प्रेमाद्राद्रि ^२ ॥२०४॥ (अ. श.)	प्रेमाद्राद्रि ^२ (अ. श.)
240	17	लीलाऽम्बुज	लीलानुम्बन
242	10	प्राच्यारः	प्राच्यभारः
243	21	युष्माकमहसा	युष्माकमथानां (?)
245	10	सन्दिग्ध	सन्दिग्ध
248	11	परापर	परस्पर
257	1	वरन्ति ॥२३॥	वरन्ति ।
261	27	तथा	मता
272	24	Doctrine of Lakṣaṇa	Doctrine Lakṣaṇa
280	12	पदवाच्येऽयं	पदवाच्येऽयं
288	14	पर्यायन्धः	पर्यायन्धः
296	4	परणिधत्	परणिधत्
298	9	पादावृत्ति	पदावृत्ति
320	5	तनुवपुरप्यन्योऽसौ	तनुवपुरप्यन्योऽसौ
324	2-3	तुल्यम्	तुल्यं तुल्यम्
329	13	रूपकं	कूर्परं
331	10	भरिहिनि	भरिहिति
337	17	द्व्योत्प्रेक्षे अपि	द्व्योत्प्रेक्षेऽपि
352	9	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४२२॥	...वारणेन्द्रलीलाम् ॥४६०॥
365	1, 15	खिद्यति	खिद्यति